



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Π.Μ.Σ. «ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ»

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία:
«Ελληνίδες Γυναίκες Εκπαιδευτικοί στην Κωνσταντινούπολη
(1870 -1922): Σκιαγράφηση Όψεων Ταυτοτήτων»

Ιωάννα Μελιντζή



Τριμελής Επιτροπή:
Κατερίνα Δαλακούρα (επιβλέπουσα)
Ελένη Φουρναράκη
Αντώνης Γεωργούλας

Ρέθυμνο 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	24
1.1. Εν ευθέτω χρόνω... ..	24
1.1.1. Διαφωτισμός και γυναικείο ζήτημα.....	25
1.1.2. Βιολογικές θεωρίες και κοινωνικός δαρβινισμός: το «επι- στημονικό» επιχείρημα κατά της γυναικείας χειραφέτησης....	30
1.1.3. Εθνικισμός και νέα διάσταση στο ρόλο της Ελληνίδας γυναίκας ως μητέρας – δασκάλας.....	37
1.2 Αποκρυπτογράφηση του χώρου.....	44
1.2.1. Η Πολίτικη Ρωμοσύνη.....	45
1.2.2. Η ελληνική εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη.....	61
1.2.2.1. Σχολή Απόρων Κορασίων – Κεντρικό Παρθεναγωγείο....	72
1.2.2.2. Αστικές Σχολές Θηλέων Σταυροδρομίου (Α΄, Β΄, Γ΄).....	77
1.2.3. Η εκπαίδευση της δασκάλας.....	78
1.2.3.1 Η εκπαίδευση της δασκάλας στην οθωμανική αυτοκρατορία.....	81
1.2.3.2 Η εκπαίδευση της δασκάλας στην Ελλάδα.....	85
1.2.3.3 Μετεκπαίδευση και επιμόρφωση διδασκαλισσών.....	89
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΣΚΙΑΓΡΑΦΗΣΗ ΟΨΕΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΗΣ ΤΟΥΣ.....	92
2.1 Επαγγελματικός χώρος δράσης	94
2.1.1 Μορφωτικό επίπεδο.....	94
2.1.1.1 Η «διδασκάλισσα».....	108
2.1.1.2 Η «διευθύντρια».....	116
2.1.2 Εργασία	119
2.1.2.1 Εργασιακές υποχρεώσεις και δικαιώματα	119

2.1.2.2 Αναζήτηση θέση εργασίας.....	122
2.1.2.3 Συνθήκες εργασίας.....	129
2.1.2.4 Προαγωγή / Ανάσχεση/ Παύση στην υπηρεσία.....	146
2.1.2.5 Οικονομική – μισθολογική κατάσταση.....	156
2.1.2.6 Εργασιακό κλίμα	166
2.2 Κοινωνικές πρακτικές «διδασκαλισσών».....	179
2.3 Κοινωνικές πρακτικές γυναικών.....	183
2.4 Ηθικό πρότυπο γυναικών εκπαιδευτικών.....	189
2.5 Συμπεράσματα.....	196

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΑΝΑΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ «ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΣΣΑΣ».....	199
3.1 Υπό το πρίσμα της φεμινιστικής επιστημολογίας.....	199
3.2. Γυναίκα εκπαιδευτικός: Η ανάπτυξη μιας συνείδησης φύλου και το ενδεχόμενο μιας φεμινιστικής προοπτικής.....	205

ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	213
------------------------------	-----

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	216
----------------------------	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	230
----------------	-----

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	284
------------------------	-----

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η παρούσα εργασία αφορά ένα τρίπτυχο θεμάτων που ανέκαθεν κέντριζε το ενδιαφέρον μου: ιστορία, γυναίκα και εκπαίδευση. Η ιδέα για τη διερεύνηση της γυναικείας εκπαίδευσης στον οθωμανικό χώρο το 19^ο αιώνα ανάγεται στο ακαδημαϊκό έτος 2008-09, όταν, κατά τη συμμετοχή μου ως μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο σεμινάριο που δίδασκε η κα. Δαλακούρα με αντικείμενο "Γυναικεία εγγραμματοσύνη και εκδοτική κουλτούρα", είχα τη δυνατότητα προσεγγίζοντας την εκπαίδευση ως πολιτισμικό φαινόμενο, να εντρυφήσω στην ελληνική εκπαίδευση των γυναικών στον οθωμανικό χώρο, στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα έως και το χρόνο κατάλυσης του καθεστώτος των κοινοτήτων (1922), και ειδικότερα να εστιάσω στην υποκειμενικότητα και τη συγγραφική δράση γυναικών – εκπαιδευτικών.

Η πρώτη αυτή γνωριμία και ενασχόληση με τη γυναικεία εκπαίδευση της συγκεκριμένης ιστορικής εποχής και περιοχής αύξησε το ενδιαφέρον μου και με ώθησε να διερευνήσω την υποκειμενικότητα και την ταυτότητα γυναικών εκπαιδευτικών, λιγότερο γνωστών και δημόσια προβεβλημένων, με αποτέλεσμα να αναλάβω την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Στο σημείο αυτό οφείλω να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στην κα. *Δαλακούρα Κατερίνα*, Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, για τη γνωστική της αρωγή, την ανεξάντλητη υπομονή και επιμονή της, προκειμένου να βρω απαντήσεις στους προβληματισμούς μου, για τη συνεχή ηθική της συμπαράσταση και την εμπιστοσύνη που μου έδειξε στο να χειριστώ με ελευθερία το θέμα της παρούσας εργασίας. Ιδιαίτερες ευχαριστίες, επίσης, οφείλω, στην κα. *Φουρναράκη Ελένη*, Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, για τις σημαντικές επισημάνσεις της, καθώς και στον κ. *Γεωργούλα Αντώνη*, Καθηγητή στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, για την έμμεση και ιδιαίτερη συμβολή του στην εργασία, καθότι στο μεταπτυχιακό σεμινάριο που δίδασκε το χειμερινό εξάμηνο 2008-09, με αντικείμενο «Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών», είχα την ευκαιρία να μελετήσω το θέμα: «Φεμινισμός, Επιστήμη και Θεσιακή Οπτική», με αποτέλεσμα η ενασχόλησή μου με το επιστημονικό αυτό πεδίο

να διευρύνει την οπτική μου και να ενισχύσει σημαντικά την παρούσα διπλωματική εργασία.

Γενικότερα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους διδάσκοντες και διδάσκουσες του ΠΜΣ Πολιτισμός και Ανθρώπινη Ανάπτυξη *Ασπράκη Γαβριέλα, Ζαφειρόπουλο Μάρκο, Κακλαμάνη Σταματίνα, Κατσαρού Ελένη, Νικολακάκη Γεώργιο, Τσαντηρόπουλο Άρη και Τσούρτου Βασιλική*, των οποίων τα μαθήματα παρακολούθησα, κατά τη φοίτησή μου στο Τμήμα (2007-2010), και κατά την πορεία της συγκεκριμένης έρευνας, ανέτρεξα στη βιβλιογραφία των σεμιναρίων τους, μέρος της οποίας αξιοποίησα κατά τη συγγραφή της παρούσας εργασίας. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την κα. *Κάννερ Έφη*, Λέκτορα στο Τμήμα Τουρκικών Σπουδών και Σύγχρονων Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών, η οποία με διευκόλυνε –κατόπιν συνεννόησης με την κα Δαλακούρα- στην ανεύρεση του αρχαιικού υλικού στο Εργαστήριο Ηλεκτρονικής Διαχείρισης Ιστορικών Αρχείων του Τμήματος Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τέλος, οφείλω ένα ξεχωριστό ευχαριστώ στην *Περιφερειακή Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Κρήτης*, για τη χορήγηση εκπαιδευτικής άδειας, έτσι ώστε να μπορώ να παρακολουθώ απερίσπαστη το συγκεκριμένο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών, στην *ομάδα των συμφοιτητών και συμφοιτητριών μου*, που είχα την τύχη να γνωρίσω σε αυτό το μεταπτυχιακό πρόγραμμα και την ευκαιρία να μοιραστώ μαζί τους σκέψεις και προβληματισμούς, και τέλος στην *οικογένειά μου*, το σύζυγό μου και τα δυο μας παιδιά, που έδειξαν κατανόηση όλο αυτό το διάστημα που χρειάστηκε να είμαι απομονωμένη σε ένα γραφείο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Συνιστά κοινή διαπίστωση ότι η Ιστορία της Εκπαίδευσης κατά το 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20ού τόσο στο ελληνικό κράτος όσο και στον έξω ελληνισμό αποτελεί αντρική υπόθεση. Ο λόγος για «ανατροφή των κορασίων και εκπαίδευση των αρρένων»¹ αντικατοπτρίζει την υποβάθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης, μια αντίληψη που επηρέασε για χρόνια τους ιστορικούς, ώστε να μην ασχοληθούν συστηματικά με το θέμα. Ειδικότερα, αναφορικά με την ιστορία των γυναικών εκπαιδευτικών οι μελέτες που έχουν εκπονηθεί για την εκπαίδευση και το ρόλο τους είναι στην πλειονότητά τους προσανατολισμένες στην ιστορία των ανδρών εκπαιδευτικών².

Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια ολοένα και περισσότεροι ερευνητές και ερευνήτριες ασχολούνται με την ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης και αξιόλογες μελέτες έχουν έλθει στο προσκήνιο, με αποτέλεσμα να ανοίξει το άλλο μισό της ιστορίας και να διευρυνθεί η γνώση που αφορά στα εκπαιδευτικά δρώμενα της εποχής εκείνης.

Συγκεκριμένα, η εικόνα της γυναικείας εκπαίδευσης έχει εμπλουτιστεί με μελέτες που αφορούν είτε στα παρθεναγωγεία της εποχής αυτής είτε σε γυναίκες εκπαιδευτικούς που πρωταγωνιστούν με το δημόσιο λόγο και την παρουσία τους³.

¹ Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, «Από την “Αγωγή του Πολίτη” στην “Αγωγή των Πολιτών” και των δύο φύλων. Περιορισμοί, όρια και προοπτικές στην ελληνική εκπαίδευση», στο Β. Δεληγιάννη - Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1987, σ.14.

² Κ., Δαλακούρα, «Εφημερίς των Κυριών (1887-1917): Λόγοι περί διδασκαλισσών» στο Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 377-395.

³ Χαρακτηριστικές μελέτες είναι: Ε. Αβδελά, «Η θέση της δασκάλας στο μεσοπόλεμο: Λόγοι και αντίλογοι σ' ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο», *Δίνη*, 3, 1988, σσ. 46-53, Κ. Δαλακούρα, *Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης (1854-1914) - Μια πρώτη προσέγγιση της εκπαίδευσης των θηλέων στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, Κυριακίδης Ι.Α.Ν.Ε., Θεσσαλονίκη 2000, Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19^{ος} αι- 1922). Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού*, Gutenberg, Αθήνα 2008, Σ. Ζιώγου – Κ. Δαλακούρα, «Γυναίκες Εκπαιδευτικοί και Επαγγελματική ταυτότητα», *Επιστήμες της Αγωγής*, τ. 4, 2007, σσ. 19-31, Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών (1830-1893)* Ι.Α.Ε.Ν., Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης Εκπαιδευτικά 19^{ος} & 20ός αιώνας*, Κέντρο Ιστορίας

Συχνά η γνώση για τη διδασκάλισσα που εργάζεται σε παρθεναγωγεία του έξω ελληνισμού από τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα έως και τις αρχές του 20ού προκύπτει από τη γραφή και τη δράση γνωστών, «επώνυμων» εκπαιδευτικών (Ευθ. Αδάμ, Σ. Αλιμπέρτη, Σεβ. Καλλισπέρη, Κ. Κεχαγιά, Αικ. Λασκαρίδου, Σ. Λεοντιάδος, Ελ. Λοΐζου, Α. Πρεβεζιώτου, Ζ. Σπετσιώτου, κ.ά), πρόσωπα που δίνουν ένα σημαντικό στίγμα για το ρόλο της γυναίκας εκπαιδευτικού την εποχή αυτή. Ωστόσο, μπορεί να δημιουργείται η αντίληψη πως οι συγκεκριμένες «επώνυμες» αποτελούν μια ενιαία κατηγορία διδασκαλισσών και πως η γνώση που παράγεται από τη διερεύνησή τους αφορά στο σύνολο των γυναικών εκπαιδευτικών.

Όμως, όλες οι γυναίκες δεν έχουν την ίδια ιστορία. «Δεν υπάρχει μια αντικειμενική, ενιαία και αναλλοίωτη κατηγορία “γυναίκες”, που αποκτούν βιώματα και δρουν με ένα συγκεκριμένο τρόπο, αλλά ιστορικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες οι “γυναίκες” κατασκευάζονται ως κατηγορία μέσα από το λόγο»⁴. Ο λόγος

Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006, Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, «Παρθεναγωγεία και Διδασκαλεία Θηλέων», *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, «Ελληνικά Παρθεναγωγεία», σσ. 2-7, Αθήνα 27 Ιανουαρίου 2002 (<http://www.kathimerini.gr/kath/7days/2002/01/27012002.pdf>, 7/3/2010). Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, Β. Φούκας, *Ταυτότητες εκπαιδευτικών (ανδρών και γυναικών) από το 19ο αιώνα έως το Μεσοπόλεμο: Αναλόοντας αυτοβιογραφικά και λογοτεχνικά κείμενα* (<http://conf2007.edu.uoi.gr/Praktika/97-151.pdf>, 15/2/2010), Α. Καρανικόλας, *Τα παρθεναγωγεία της Κωνσταντινουπόλεως*, [χ.ε.], Αθήνα 1975, Α. Μπακαλάκη, Ε. Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987, Κ. Ξηραδάκη, *Παρθεναγωγεία και δασκάλες υπόδουλου ελληνισμού : Από τα αρχεία του ελεγκτικού συνεδρίου*, τόμος Α', Αθήνα 1972, Π. Παρασκευά, *Σαπφώ Λεοντιάς 1930-1900: Παιδαγωγικές απόψεις εκπαιδευτική δράση, κοινωνική παρουσία*, Μεταπτυχιακή εργασία, Α.Π.Θ 2001. Ε. Φουρναράκη, «Επάγγελμα: Δασκάλα» *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, «Εργαζόμενες γυναίκες. Η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία (1850-1940)», σσ. 9-11, Αθήνα 2 Μαΐου 1999. (<http://www.kathimerini.gr/kath/7days/1999/05/02051999.pdf>, 7/3/2010)

⁴ Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες, Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, μετάφραση Κωστούλα Σκλαβενίτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 57. Ειδικότερα, για την κατασκευή του φύλου μέσα από έμφυλους λόγους, βλ. «Περί μορφώσεως “χρηστών μητέρων” και εκπαίδευσως “μελλόντων πολιτών”: έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19ου αιώνα», στο: Β. Θεοδώρα – Β. Κοντογιάννη (επιμ.), *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία 19ος-20ός αιώνας. Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις* (Πρακτικά Δημερίδας, Αθήνα, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Επιστημών Αγωγής – Επιτροπή Ερευνών, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.), 1999, σ. 73-120.

της εμπειρίας διαφοροποιεί τις ταυτότητες των υποκειμένων, άρα και τις ταυτότητες των διδασκαλισσών.

Η εργασία αυτή έχει στόχο να συμπληρώσει την εικόνα για τη γυναίκα – εκπαιδευτικό της εποχής, βγάζοντας ένα πλήθος «διδασκαλισσών», φαινομενικά άορατο στην εκπαιδευτική κίνηση της εποχής, από την αφάνεια και την «ανωνυμία» του· να ακουστούν φωνές που δεν ακούστηκαν ποτέ, να γίνουν ορατές οι γυναίκες – εκπαιδευτικοί των κατώτερων στρωμάτων, που μορφώθηκαν, έζησαν και δίδαξαν συχνά στα όρια της φτώχειας.

Η αναζήτηση του υλικού προσανατολίστηκε σε σχολεία με λαϊκό προφίλ, καθώς εκεί ήταν πιο πιθανό να βρεθούν δασκάλες από χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Από τη στιγμή, που η γυναικεία εκπαίδευση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων δεν είναι προϊόν κρατικής μέριμνας, αλλά κυρίως «ιδιωτικής» πρωτοβουλίας, ανάλογα με το φορέα σύστασης (όπως κοινότητα, πλούσιοι ομογενείς και ιδιώτες κ.ά.), το σχολείο αποκτά αντίστοιχο ταξικό προφίλ, καθώς απευθύνεται σε μαθητικό δυναμικό που ανήκει σε κατώτερα ή ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Συνήθως στα επιφανή εκπαιδευτήρια, ακόμη και στις μέρες μας, επιλέγονται εκπαιδευτικοί ιδιαίτερων αξιώσεων (π.χ. με γνώσεις, εμπειρία, συγγραφική δράση), συχνά με όνομα γνωστό στην εκπαιδευτική κοινότητα. Με αφετηρία το σκεπτικό αυτό και τη στοχοθεσία της συγκεκριμένης εργασίας, η έρευνα εστίασε σε κοινοτικά σχολεία, με λαϊκό χαρακτήρα.

Η πρόσβαση σε σχολικό αρχειακό υλικό του 19^{ου} αιώνα δεν ήταν μια απλή υπόθεση, καθώς προϋποθέτει ότι το υλικό αυτό έχει διασωθεί και συντηρηθεί μέσα στο χρόνο. Η αναζήτηση οδήγησε στην Κωνσταντινούπολη, μία πόλη με καλά οργανωμένο εκπαιδευτικό δίκτυο, το οποίο σε μεγάλο ποσοστό σύγχρονοι ερευνητές έχουν ανασυστήσει και βρίσκεται (ψηφιοποιημένο ή σε μικροφίλμ) στη διάθεση του Τμήματος Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (Μ.Ι.Θ.Ε) στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αναφορικά με την αναζήτηση υλικού για το θέμα της συγκεκριμένης έρευνας, στο Εργαστήριο Ηλεκτρονικής Διαχείρισης Ιστορικών Αρχείων βρέθηκαν δυο σχολεία, που πληρούσαν τις προϋποθέσεις για να δώσουν στοιχεία για τη γυναίκα εκπαιδευτικό, την «άγνωστη», αυτή των κατώτερων

στρωμάτων: η Σχολή Απόρων Κορασιών⁵ και οι Αστικές Σχολές Θηλέων Σταυροδρομίου⁶.

Πρέπει να υπογραμμιστεί πως στην παρούσα εργασία, αν και εξετάζονται όλα τα μέλη του διδακτικού προσωπικού των συγκεκριμένων σχολείων (βοηθοί, επιμελήτριες, νηπιαγωγοί, δασκάλες, καθηγήτριες και διευθύντριες), στην ουσία διερευνάται ένα μέρος του συνόλου των εκπαιδευτικών, καθώς η έρευνα εστιάζει σε σχολεία ενός μεγάλου αστικού κέντρου, της Κωνσταντινούπολης, που η έντονη οικονομική και επιχειρηματική δραστηριότητά της δίνει τη δυνατότητα να δημιουργηθεί ένα πλουραλιστικό και πρωτοποριακό εκπαιδευτικό δίκτυο. Επομένως, το πώς η γυναίκα εκπαιδευτικός αντιλαμβάνεται το «ρόλο» της σε ένα τέτοιο «δυναμικό» χώρο θα απεικονίσει ορισμένες όψεις ταυτοτήτων διδασκαλισσών⁷.

Η *διερεύνηση του θέματος* στηρίχθηκε πρωταρχικά σε ανέκδοτο σχολικό αρχειακό υλικό, που περιλαμβάνει από τη μια έγγραφα - «σκληρά ντοκουμέντα» της

⁵ Μολονότι η Σχολή Απόρων Κορασιών (μετέπειτα Κεντρικό Παρθεναγωγείο) λειτουργεί ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1890 ως ιδιοσυντήρητο σχολείο, δε χάνει τον ταξικό του χαρακτήρα και τον ιδρυτικό του στόχο, την εκπαίδευση των θυγατέρων του λαού της Πόλης καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του. Αν και πρόκειται, δηλαδή, για ένα σχολείο χωρίς οικονομικά προβλήματα, παραμένει λαϊκό, χωρίς απαίτηση παροχής υψηλού επιπέδου μόρφωσης και γι' αυτό θεωρείται κατάλληλος χώρος για να εντοπιστούν γυναίκες – εκπαιδευτικοί, όχι «επώνυμες», με χαμηλό κοινωνικό status.

⁶ Αποκλείστηκαν, δηλαδή, επιφανή ιδρύματα, όπως το Ζάππειο και η Παλλάς, όπου ήταν ενδεχόμενο το προσωπικό τους να το διακρίνει υψηλό επίπεδο σπουδών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα που ενισχύει την απόφαση για στροφή της έρευνας σε παρθεναγωγεία με λαϊκό προφίλ είναι πως οι διευθύντριες σχολείων με υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο, όπως του Ζαππείου (π.χ. Ευθαλία Αδάμ και Καλλιόπη Κεχαγιά) και της Παλλάδας, (π.χ. Ζαφείρω Σπετσιώτου και Σαφώ Λεοντιάς) είναι πρόσωπα με ηχηρό όνομα, «επώνυμα», με συγγραφική δράση, ενώ δεν ισχύει κάτι αντίστοιχο στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο (π.χ. Καλογερά Ελένη) και τις Αστικές Σχολές (Κεφαλά Όλγα, Μιχαηλίδου Ευτέρπη, Μιχαλοπούλου Ελένη, Στεφάνου Μόσχα). Ακόμα και οι περιπτώσεις των διευθυντριών του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, Σ. Χατζηνατή και Α. Σκορδέλη, που αποτελούν σημαντικές φυσιογνωμίες της εποχής, όχι όμως του βεληνεκούς της Κεχαγιά και της Λεοντιάδος, πρέπει να υπογραμμιστεί πως ανήκουν στη Γ' περίοδο του Κεντρικού Παρθεναγωγείου (1903-1921), όταν πλέον αυτό γίνεται ανώτερο και επομένως το δικαίωμα ανάληψης διευθυντικών καθηκόντων κατοχυρώνουν πρόσωπα με σημαντική δράση και εμπειρία στο χώρο της εκπαίδευσης.

⁷ Σαφώς, πλήθος διδασκαλισσών εργάζεται και σε άλλα σχολεία, συνοικιακά ή επαρχιακά. Το ιδανικό θα ήταν να εξετάσει κανείς και αυτές τις περιοχές· ωστόσο, είναι αδύνατο -στο πλαίσιο μιας μεταπτυχιακής ειδικά εργασίας- ο ερευνητής να συλλάβει όλες τις πλευρές και τις πτυχές του θέματος. Κατ' επέκταση η αφθονία των θεμάτων και η αναζήτηση αρχειακού υλικού με σχετικό υλικό αφήνει ελεύθερο το πεδίο για περαιτέρω διερεύνηση και σε άλλους μελετητές.

ιστορίας (Πρακτικά Εφορείας⁸ Σχολών, Συμβόλαια διδασκαλικού προσωπικού⁹, Μητρώο μαθητριών¹⁰) και από την άλλη πηγές που συνδέονται με την προσωπική εμπειρία/ γραφή των διδασκαλισσών (Αλληλογραφία Σχολών¹¹).



Από τα Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1863-1871.

Επιπλέον, η χρήση δημοσιευμένων πηγών που αναφέρονται γενικότερα στη γυναικεία εκπαίδευση (Κανονισμοί Σχολείων, Τύπος της εποχής, Εκπαιδευτικά Συνέδρια) και δευτερογενούς βιβλιογραφίας, που σχετίζεται με τα θέματα της έρευνας, αποτέλεσαν σημαντικό αρωγό στην ενίσχυση, τεκμηρίωση και ερμηνεία των θέσεων που συνάγονται από το πρωτογενές ανέκδοτο αρχειακό υλικό.

Το συγκεκριμένο πρωτογενές υλικό είχε τις εξής ιδιαιτερότητες - δυσκολίες: α) καλύπτει μία μεγάλη χρονική περίοδο διάρκειας περισσότερο από μισό αιώνα (1863-1921), β) πρόκειται στο μεγαλύτερο μέρος του για πρακτικά σχολών, στα

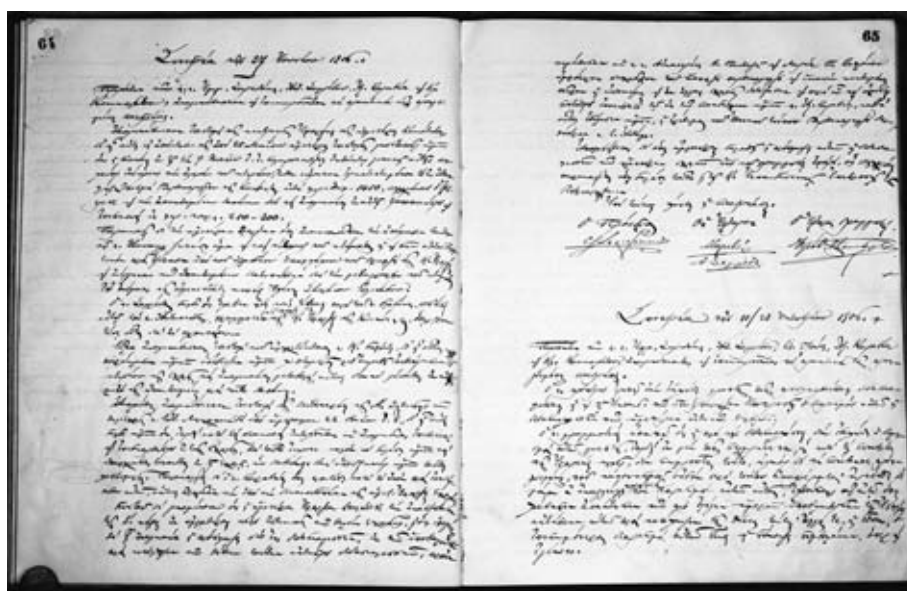
⁸ Τα πρακτικά περιλαμβάνουν όλα τα θέματα που μπορεί να απασχολούν ένα σχολείο, κυρίως οικονομικά, διοικητικά, αλλά και θέματα προσωπικού, όπου και εστίασα.

⁹ Στα συμβόλαια ορίζεται η θέση της εκπαιδευτικού στην υπαλληλική ιεραρχία (διδασκάλισσα ή διευθύντρια), το σχολείο τοποθέτησης, το ωράριο εργασίας, ο μισθός και οι γενικές υποχρεώσεις της απέναντι στη Σχολή.

¹⁰ Από το μητρώο μαθητριών άντλησα πληροφορίες για τις σπουδές τους (τάξη φοίτησης/ ημερομηνία αποφοίτησης και βαθμός απολυτηρίου), τον τόπο καταγωγής τους, το επάγγελμα του κηδεμόνα τους, το ύψος των διδάκτρων.

¹¹ Η αλληλογραφία περιλαμβάνει αιτήσεις και εκθέσεις των διδασκαλισσών (π.χ. αιτήσεις διορισμού, αιτήσεις χορήγησης αναρρωτικών αδειών, αιτήσεις για αλλαγή εργασιακής θέσης, εκθέσεις διευθυντριών αναφορικά με την κατάσταση της σχολής που διευθύνουν και τις αλλαγές που προτίθενται να κάνουν).

οποία αφενός λόγω της χειρόγραφης μορφής τους που δεν ήταν ευανάγνωστα και αφετέρου λόγω του περιεχομένου τους που ήταν ποικίλο, η αναζήτηση των στοιχείων που σχετίζονται με την υπόθεση της εργασίας μέσα σε όλο αυτό τον όγκο δυσανάγνωστου αρχειακού υλικού να είναι μια χρονοβόρα και απαιτητική διαδικασία, γ) υπάρχει έλλειψη δευτερογενούς βιβλιογραφίας για συγκεκριμένες θεματικές του αρχειακού υλικού (όπως είναι η μισθολογική κατάσταση ή οι εργασιακές σχέσεις των διδασκαλισσών). Η αδυναμία διασταύρωσης και τεκμηρίωσης των συμπερασμάτων σε αυτές τις περιπτώσεις είχε ως αποτέλεσμα η στήριξη των επιχειρημάτων να είναι ενδεικτική, ακριβώς επειδή βασίζεται σε στοιχεία που προέκυψαν μόνο από το πρωτογενές υλικό. Για το λόγο αυτό και προκειμένου να διασφαλιστεί η αξιοπιστία των πορισμάτων της έρευνας, ο αναγνώστης θα συναντήσει σε κάποια σημεία του κειμένου πιθανολογικές εκφράσεις (πιθανόν, προφανώς, ίσως).



Από το Βιβλίο Πρακτικών Αστικών Σχολών Σταυροδρομίου, 1904-1913.

Θεμελιώδης στόχος της παρούσας εργασίας είναι να σκιαγραφηθούν όψεις ταυτοτήτων «διδασκαλισσών» των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, μέσα από τις εμπειρίες και τα βιώματα των ίδιων, μέσα από την υποκειμενικότητά τους. Για το λόγο αυτό, πρέπει να υπάρχει μια σαφής εννοιολόγηση για τους όρους: «χαμηλή κοινωνική καταγωγή», «υποκειμενικότητα» και «ταυτότητες».

Καταρχάς, με βάση το σκεπτικό της παρούσας ιστορικής/εμπειρικής έρευνας, δηλαδή, ότι δεν υπάρχει μια ενιαία και αμετάβλητη κατηγορία γυναικών - εκπαιδευτικών, επιλέχθηκε μια μεταδομιστική προσέγγιση της ταυτότητας ως

μεταβαλλόμενης και όχι ως δεδομένης και σταθερής.. Πρόκειται, δηλαδή, για μια προσέγγιση, που μετατοπίζει την οπτική στο υποκείμενο/στα υποκείμενα και με βάση αυτό, η ταυτότητα δεν αντιμετωπίζεται ως κάτι συλλογικό και στατικό, αλλά διαφοροποιημένο και εξελισσόμενο, ως κάτι μεταβαλλόμενο, μια διαδικασία συνεχούς διαμόρφωσης μέσα από τις επιδράσεις κυρίαρχων εννοιών, λόγων και των αντιστάσεων σ' αυτές.

Η συγκρότηση ταυτοτήτων βάσει του πώς τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως διδασκάλισσες αλλά και ποιες όψεις των διδασκαλισσών σκιαγραφούνται καταδεικνύει πως η διαδικασία συγκρότησης ταυτοτήτων είναι μια «ολιστική» υπόθεση, καθώς όλα τα μέρη της ύπαρξης (πνεύμα – ψυχή - σώμα) μετέχουν με διαφορετικό, αλλά ισότιμο τρόπο στη διαμόρφωση αυτή. Ειδικότερα, επειδή η έρευνα αφορά στις όψεις ταυτοτήτων μιας εργασιακής ομάδας, κρίνεται απαραίτητο να συμπεριληφθεί στο θεωρητικό πλαίσιο η ιδιότητα του επαγγελματισμού και πώς αυτή αποκτάται, προκειμένου η διερεύνηση επαγγελματικής ταυτότητας των «διδασκαλισσών» να εμπλουτίσει τα συμπεράσματα της έρευνας ως προς το κεντρικό της ερευνητικό ερώτημα.

Αρχικά, η δόμηση του εαυτού και της ταυτότητας προκύπτει από την αφήγηση, από το λόγο¹². Η έννοια του λόγου (discourse) συνδέεται όχι μόνο με το γλωσσικό κώδικα επικοινωνίας (προφορικό ή γραπτό), αλλά και με μη γλωσσικά σημεία, όπως σκέψεις, συναισθήματα, χειρονομίες ενός ατόμου. Ειδικότερα, ο λόγος που αφορά σε ένα σύνολο ατόμων, μια εργασιακή ομάδα, όπως αυτή των «διδασκαλισσών», επηρεάζει την ταυτότητα όλης της ομάδας (identity group), καθώς διαμορφώνει ένα συγκεκριμένο τρόπο ομιλίας, δράσης, ένδυσης, ακόμα και στάση ζωής μέσα σε ένα πλαίσιο άγραφων κανονισμών που συμβάλλουν στην ταυτοποίηση της ομάδας¹³. Στη συγκεκριμένη έρευνα, το σχολικό αρχειακό υλικό (και ιδιαίτερα η αλληλογραφία) μαρτυρούν πρόσωπα, καταστάσεις, συναισθήματα, αναδεικνύουν βιωματικές όψεις της καθημερινής ζωής. Με τον τρόπο αυτό αναδεικνύονται άτομα που μέσα από τη ζωή, τη δράση τους και τη σκέψη τους λειτουργούν ως πρίσματα για την αναγωγή του ιδιαίτερου και ατομικού στο γενικό και συλλογικό.

¹² Για τη σχέση “Narrative & identity” και την αντίληψη ότι “Self is a product of our telling”, βλέπε J. Alsup, *Teacher identity Discourses*, Lawrence Erlbaum Associates & National Council of Teachers of English, New Jersey & Illinois 2006, σ. 40.

¹³ Για τη σύνδεση discourse & identity group βλέπε J. Alsup, *ό.π.*, σσ. 38-39.

Ένα δεύτερο και βασικό γνώρισμα της ταυτότητας είναι ότι πηγάζει από την ετερότητα, τους «άλλους», τα διαφορετικά υποκείμενα. Η αρχή της ετερότητας αναδεικνύει μια ιστορία της υποκειμενικότητας, βάσει της οποίας το άτομο οργανώνει το περιεχόμενο των εμπειριών του και σχηματοποιεί την εικόνα για τον εαυτό του, την αντίληψη για τον εαυτό του και τους άλλους. Αν θέλει, δηλαδή, κανείς να καταλάβει τη δασκάλα της εποχής έστω και στο ελάχιστο, πρέπει να την καταλάβει στην πλήρη υποκειμενικότητά της. Μια λέξη δεν είναι ποτέ «μία» λέξη, γιατί μια λέξη είναι αυτό που σημαίνει για το συγκεκριμένο άτομο που τη χρησιμοποιεί¹⁴. Ωστόσο, δεν πρόκειται για μια υποκειμενικότητα στατική, που κρίνει με βάση μόνο την προσωπική της άποψη, αλλά δυναμική, καθώς καταφέρνει να «αναγνωρίζει την ικανότητά της να περνά στην αντικειμενικότητα ή να θέτει ένα όριο μεταξύ τους»¹⁵.

Σ' αυτή την παλινδρομική κίνηση των διαφόρων συστατικών στοιχείων του εαυτού με τη συνδρομή άλλων υποκειμένων και στη διαλεκτική σχέση ομοιότητας και διαφορετικότητας των ατόμων εδράζεται πρωτίστως η σύσταση της ταυτότητας.

Ειδικότερα, εστιάζοντας στη σύσταση της ταυτότητας των εκπαιδευτικών¹⁶, διαπιστώνει κανείς ότι πρόκειται για μια ολιστική υπόθεση –«holistic identity» -, ένα

¹⁴ Πρόκειται για την ιστορική αξία της φροϋδικής ιδέας για το ασυνείδητο. Η ανακάλυψη του Φρόντ ότι πίσω από μια λέξη ενός ατόμου κρύβεται μια διάσταση της ασυνείδητης σκέψης ή της ασυνείδητης επιδίωξής του, δίνει μια νέα ώθηση στην ερμηνεία της (έμφυλης) ταυτότητας του υποκειμένου. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε στο E. Fromm, *Το Μεγαλείο και οι Περιορισμοί στη σκέψη του Φρόντ*, μετάφραση Μαρίνα Λώμη, Γλάρος, Αθήνα 1983, σσ. 27-37.

¹⁵ L. Passerini, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα : η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μετάφραση Οντέτ Βαρών - Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 37.

¹⁶ Σημαντικές μελέτες που αφορούν στην ταυτότητα των εκπαιδευτικών είναι: S. Acker, «Carry on Caring: the work of women teachers», *British Journal of Sociology of Education*, 16 (1), 1995, σσ. 21-36., J. C. Albisetti, «The Feminization of Teaching in the Nineteenth Century: a comparative perspective», *History of Education*, 22 (3), 1993, σσ. 253-263., J. Alsup, *ό.π.*, C. Bellaigue, «The Development of Teaching as a Profession for Women before 1870», *The Historical Journal*, 2001, 44, no. 4, σσ. 963-988., C. Day, A. Kington, G. Stobart, P. Sammons, «The Personal and Professional Selves of Teachers: stable and unstable identities», *British Educational Research Journal*, 32 (4), 2006, σσ. 601-616., J. Martin, J. Goodman, *ό.π.*, Chr. Wall, «Picturing an Occupational Identity: Images of Teachers in Careers and Trade Union Publications 1940-2000», *History of Education*, 37(2), 2008, σσ. 319-320., K. Whitehead, «Vocation Career and Character in early Twentieth-Century Women Teachers' Work on City Schools», *History of Education*, 34 (6), 2005, σσ. 579-597., Β. Δεληγιάννη, Σ. Ζιώγου, (επιμ) *Φύλο και σχολική πράξη, ό.π.*, Β. Δεληγιάννη, Σ. Ζιώγου (επιμ), *Εκπαίδευση και φύλο...*, *ό.π.*, Σ. Ζιώγου –Καραστεργίου, Β. Φούκας, *ό.π.*

κράμα από πτυχές του εαυτού, διαφορετικές, αλλά ισότιμες μεταξύ τους. Αναφορικά με τη ταυτότητα του ιδανικού δασκάλου, πέντε είναι τα σημεία, τα οποία συνθέτουν το προφίλ της¹⁷:

α) το γνωστικό (cognitive/ intellectual): Αναμφισβήτητα, το επάγγελμα των εκπαιδευτικών αφορά πρωταρχικά στο πνεύμα, τη διάνοηση. Η κατάρτιση, οι τίτλοι σπουδών, η επιμόρφωση-μετεκπαίδευση πιστοποιούν το βαθμό γνωστικής επάρκειας των δασκάλων και καθορίζουν το μορφωτικό τους επίπεδο.

β) το συναισθηματικό (emotional): Το τμήμα αυτό αναφέρεται στον εσωτερικό κόσμο των δασκάλων. Συναισθήματα, όπως αγάπη, φροντίδα, αφοσίωση, θεμελιώνουν την ταυτότητα των εκπαιδευτικών.

γ) το ενσώματο (bodily): Μολονότι το επάγγελμα του/της εκπαιδευτικού θεωρείται κατεξοχήν επάγγελμα του πνεύματος και της διάνοησης, δεν το χαρακτηρίζει ο καρτεσιανός δυισμός πνεύματος – σώματος¹⁸. Το αντίθετο, η ενσωμάτωση της γνώσης, η χρήση της εμπειρίας είναι τα στοιχεία που προσυπογράφουν τη διδασκαλική ταυτότητα.

Καταρχάς, το ίδιο το σώμα, το φυσικό παρουσιαστικό του διδάσκοντος/της διδάσκουσας είναι φορέας μηνυμάτων¹⁹. Οι παιδαγωγικές του/της αντιλήψεις εκφράζονται με τη γλώσσα του σώματος. Το βλέμμα, το χαμόγελο, η σιωπή, οι χειρονομίες, το ύφος δημιουργούν το προφίλ της διδασκαλίας και κατ' επέκταση το προφίλ του διδάσκοντος /της διδάσκουσας. Για παράδειγμα, το αυστηρό ύφος και το βλοσυρό βλέμμα παραπέμπουν σε μια αυταρχική φυσιογνωμία, σε έναν/μία εκπαιδευτικό - αυθεντία, ενώ το χαμόγελο, οι επιδοκιμαστικές κινήσεις του κεφαλιού ή των χεριών χαρακτηρίζουν μια διδασκαλική μορφή, πιο δημοκρατική, ανοιχτή στο διάλογο και σε παιδοκεντρικές παιδαγωγικές προσεγγίσεις, καθώς η ενθάρρυνση του

¹⁷ Η πενταμερής αυτή διάκριση είναι προϊόν επεξεργασίας του άρθρου της J. Alsup, *ό.π.*, σσ. 14-41.

¹⁸ Η διάκριση σώματος – πνεύματος αποτελεί κοινό τόπο για τους φιλοσόφους, αρχαίους (Πλάτωνα και Αριστοτέλη) και νεότερους (Spinoza & Descartes). Περισσότερα στοιχεία βλ. J. Alsup, *ό.π.*, σ. 89.

¹⁹ «Σύμφωνα με τις στρουκτουραλιστικές αναλύσεις της εκπαίδευσης, του Bernstein και του Bourdieu, οι κοινωνικές ταυτότητες διαμορφώνονται μέσα από μια διαδικασία εσωτερίκευσης τριών βασικών ταξινομήσεων, των ταξινομήσεων ηλικίας, φύλου και κοινωνικής τάξης», στο M. Arnot, *Διαδικασίες Αναπαραγωγής του Φύλου: Εκπαιδευτική θεωρία και φεμινιστικές πολιτικές*, μτφρ. X. Αθανασιάδου & K. Δαλακούρα, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006, σ. 124.

παιδιού έχει συχνά ως αποτέλεσμα την ενεργητική συμμετοχή του και την ανάληψη πρωτοβουλιών²⁰.

Πέρα από την ενσωμάτωση της γνώσης και της θεωρίας που κάθε εκπαιδευτικός πρεσβεύει, η ενσωμάτωση της εμπειρίας είναι μια σημαντική παράμετρος για την ταυτότητα του εκπαιδευτικού²¹. Ειδικότερα, έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον να δει κανείς πώς το γυναικείο σώμα βιώνει την έμφυλη ιδεολογία μιας εποχής, όπως αυτή του 19^{ου} αιώνα, και πώς εντέλει διαμορφώνεται, υπό αυτές τις συνθήκες, το προφίλ της γυναίκας – δασκάλας.

δ) το θείο – πνευματώδες (spiritual): Το συστατικό αυτό στοιχείο της ταυτότητας των δασκάλων/διδασκαλισσών έχει μια μεταφυσική ερμηνεία. Η επιστημονική κατάρτιση, η ενσωμάτωση της γνώσης και ο πλούσιος συναισθηματισμός είναι σημαντικές πτυχές του εκπαιδευτικού προφίλ, αλλά δεν αρκούν. Η διδασκαλία αποτελεί λειτουργήμα, ένα είδος ιερής αποστολής και τα άτομα που φέρουν μια τέτοια ευθύνη δεν είναι τυχαία. Πρόκειται για πρόσωπα που τα χαρακτηρίζει το «πάθος της παιδαγωγίας»²², το οποίο προσδιορίζεται από την ικανότητα να προκαλούν τον ενθουσιασμό και την ενεργητική συμμετοχή των παιδιών στη διαδικασία της μάθησης, και για κάποιους θεμελιώνεται σε μια φυσική

²⁰ Για τα κωδικοποιημένα μηνύματα που μπορεί να μεταφέρει η γλωσσική, αλλά και η μη γλωσσική επικοινωνία στη διδασκαλία βλ. Β. Χαραλαμπόπουλος, *Οργάνωση της διδασκαλίας και της μάθησης γενικά – Διδακτική μεθοδολογία..*, Gutenberg, Αθήνα 1993, σσ. 157- 179..

²¹ Ειδικότερα για τα επιχειρήματα σχετικά με τις κοινωνικές επιρροές στην οικοδόμηση της γνώσης, για τη διαδικασία μεταφοράς των πολιτιστικών προτύπων στο ανθρώπινο σώμα ως μια διαδικασία προσομοίωσης και για το πώς μια ενσωματωμένη γνωστική προσέγγιση αποθηκεύεται στη μνήμη βλ. G. Ignatow. «Theories of Embodied Knowledge: New Directions for Cultural and Cognitive Sociology?», *Journal for the Theory of Social Behaviour*, vol.37, no. 2, 2007, σσ. 115-135. Επίσης, για τη συσχέτιση συναισθημάτων και ενσώματης γνώσης, βλ. L. Feldman - Barrett, «Solving the Emotion Paradox: Categorization and the Experience of Emotion», *Personality and Social Psychology Review*, vol. 10, no. 1, 2006, σσ. 20–46. Περισσότερα στοιχεία για αυτό που αποκαλείται “embodied knowledge” στην εκπαιδευτική διαδικασία, βλ. S. O’Flynn, D. Epstein, «Standardising Sexuality: Embodied Knowledge, "Achievement" and "Standards"», *Social Semiotics*, vol. 15, no. 2, 2005, σσ. 185 - 210. Ειδικότερα, για την ενσώματη γνώση στη βικτωριανή λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα, βλ. W. A. Cohen, «Embodied: Victorian Literature and the Senses», *Victorian Studies*, vol. 52, no. 1, 2009, Minneapolis and London University of Minnesota Press, σσ. 155-157.

²² Για το «πάθος της παιδαγωγίας» βλ. στο: Γ. Γρόλλιος, Χρ. Τζήκας, *Ηγεμονία, Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πολιτική*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002, σ. 134.

προδιάθεση, ένα φυσικό χάρισμα²³. Επιπλέον, οι δάσκαλοι εμφορούνται από ιδεώδη, τα οποία θα «εμφυσήσουν» στους μαθητές τους, όπως αποφασιστικότητα, ευσυνειδησία, αντικειμενικότητα, δικαιοσύνη, αυτοέλεγχο και αυτογνωσία²⁴.

ε) το δημιουργικό - φαντασιακό (creative): Η ολιστική θεώρηση της ταυτότητας του/της εκπαιδευτικού κλείνει με τη μετουσίωση της γνώσης σε κάτι πολύτιμο, σε μια γόνιμη «στάση προοπτικής»²⁵. Ως στάση προοπτικής ορίζεται η δυνατότητα κατανόησης και ερμηνείας του κόσμου, η ανάγνωση των εμπειριών και η κριτική στάση απέναντι σε θεσμούς. Το «δημιουργικό» αυτό σκεπτικό προωθεί την εκπαιδευτική διαδικασία, καθώς δε βλέπει το σχολείο ως πειθήνιο όργανο αναπαραγωγής της κοινωνικής τάξης πραγμάτων, αλλά ως δημοκρατικό μέσο για κοινωνική αλλαγή.

Τέλος, από τη στιγμή που παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο της ταυτότητας μιας εργασιακής ομάδας, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί και η ιδιότητα του επαγγελματισμού, ως η ειδοποιός διαφορά που θα εμπλουτίσει τα συμπεράσματα της έρευνας ως προς την ανάπτυξη επαγγελματικής ή μη ταυτότητας των γυναικών – εκπαιδευτικών.

Η έννοια του επαγγελματισμού, αν και δεν έχει πάντα ένα σαφές περιεχόμενο, σε γενικές γραμμές εμπεριέχει τα εξής γνωρίσματα σύμφωνα με σύγχρονες μελέτες²⁶:

²³ Περισσότερα στοιχεία για τις χαρισματικές ιδιότητες των δασκάλων βλ. στο K. Whitehead, *ό.π.*, σσ. 583-584.

²⁴ Για τις αρετές που συμβάλλουν στο ηθικό ανάστημα του διδάσκοντα βλ. Alsup, *ό.π.*, σσ. 146, 196.

²⁵ Ο όρος «στάση προοπτικής» αναφέρεται στο Γ. Γρόλλιος, Χρ. Τζήκας, *ό.π.*, σ. 134.

²⁶ Η πενταμερής σύσταση της επαγγελματικής ταυτότητας προκύπτει από τους C., Day, A. Kington, G. Stobart, P. Sammons, «The Personal and Professional Selves of Teachers: stable and unstable identities», *British Educational Research Journal*, 32 (4), 2006, σσ. 603-604. Για τον προσδιορισμό της έννοιας «επαγγελματική ταυτότητα» βλ. Σ. Ζιώγου – Κ. Δαλακούρα, «Γυναίκες Εκπαιδευτικοί και Επαγγελματική ταυτότητα», *Επιστήμες της Αγωγής*, τ. 4, 2007, σ. 20 και Β. Δεληγιάννη, Σ. Ζιώγου, (επιμ) *Φύλο και σχολική πράξη*, *ό.π.*, σ. 222, ενώ για μια φεμινιστική προσέγγιση των όρων «επαγγελματίας εκπαιδευτικός» και «επαγγελματική ταυτότητα», βλ. J.A. Dillabough, «Gender Politics and Conceptions of the Modern Teacher: women, identity and professionalism», *British Journal of Sociology of Education*, vol. 20, no. 3, 1999, σσ. 373-394.

α) την αυτό-εικόνα (self-image), δηλαδή το πώς ο ίδιος ο εκπαιδευτικός περιγράφει τον εαυτό του μέσα από τη διαδρομή του στην εκπαίδευση.

β) την αυτοεκτίμηση (self-esteem), η οποία απορρέει συνήθως από την εικόνα, που έχει κάποιος για τον εαυτό του. Δηλαδή, η αυτοεκτίμηση μπορεί να έχει θετικό ή αρνητικό περιεχόμενο, ανάλογα με το πόσο ο ίδιος και οι άλλοι θεωρούν ότι έχει τα τυπικά προσόντα (π.χ. γνωστική επάρκεια και κύρος) ενός επαγγελματία δασκάλου.

γ) το κίνητρο εργασίας (job-motivation), το οποίο αρχικά οδηγεί στην επαγγελματική επιλογή, ενώ στη συνέχεια είτε συντηρεί και ενισχύει την αρχική προτίμηση είτε οδηγεί στην παραίτηση. Το κίνητρο που μπορεί να προσφέρει επαγγελματική ικανοποίηση μπορεί να είναι υλικό (π.χ. οικονομικές απολαβές) ή ηθικό (π.χ. ηθική ικανοποίηση από τη αναγνώριση του έργου τους).

δ) την αίσθηση του καθήκοντος (task perception), που σηματοδοτεί το πώς ο διδάσκων αντιλαμβάνεται το έργο του, την αποστολή του. Συχνά για έναν επαγγελματία δάσκαλο η αποδοτικότητα και η αποτελεσματικότητα της δουλειάς του απαιτεί αυτόνομη δράση και απεξάρτηση της επαγγελματικής από την προσωπική ζωή.

ε) τις προσδοκίες (future perspective): οι προσδοκίες που έχει ένας επαγγελματίας εκπαιδευτικός προσανατολίζονται σε ένα πραγματιστικό περιεχόμενο, καθώς συνδέονται με τη διασφάλιση και την αύξηση προνομίων, την ανύψωση γοήτρου, τη διεύρυνση των σχέσεων εξουσίας και την άνοδο στην ιεραρχία.

Στη συνέχεια, αναφορικά με το σκεπτικό της συγκεκριμένης έρευνας, τη μελέτη Ελληνίδων εκπαιδευτικών, λιγότερο γνωστών από όσες έχει φέρει στο φως η μέχρι τώρα ερευνητική ενασχόληση, δίνεται μεγάλη βαρύτητα στην έννοια της κοινωνικής καταγωγής, καθώς -σύμφωνα με τη γράφουσα- τις πιο πολλές φορές είναι δείκτης του μορφωτικού επιπέδου και της εργασιακής θέσης μιας εκπαιδευτικού. Για παράδειγμα, δασκάλες από ανώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα αφενός έχουν ευκολότερη πρόσβαση στην κατάρτιση – επιμόρφωση (δυνατότητα φοίτησης σε επιφανή εκπαιδευτικά ιδρύματα των μεγάλων αστικών κέντρων, ευκολία μετακινήσεων στο εξωτερικό για μετεκπαίδευση)· αφετέρου, ο ανώτερος κύκλος σπουδών σε συνδυασμό με τον ανώτερο κύκλο γνωριμιών τους

(λόγω καταγωγής) τους εξασφαλίζει μια σημαντική θέση τόσο στον εργασιακό χώρο (σε ανώτερα, δημοφιλή παρθεναγωγεία) όσο και στην ιεραρχία (διευθυντική θέση)²⁷.

Ειδικότερα, στην παρούσα εργασία, ως δείκτες της χαμηλής κοινωνικής καταγωγής θεωρούνται:

α) η φοίτηση σε πρωτοβάθμια κοινοτικά, λαϊκά σχολεία· καταρχάς, σύμφωνα με τους Κανονισμούς και τους Λόγους των εκπροσώπων (εφόρων, διευθυντριών κ.ά.) των παρθεναγωγείων, η ιδρυτική στόχευση των λαϊκών σχολείων συνδέεται άμεσα με την «εκπαίδευση των απόρων θυγατέρων του λαού»²⁸. Επιπλέον, στα λαϊκά σχολεία (π.χ. Σχολή Απόρων Κορασίων) οι μαθήτριες δεν πληρώνουν δίδακτρα ή αν πληρώνουν είναι μηδαμινά σε σύγκριση με το κόστος της φοίτησης σε ιδιοσυντήρητα παρθεναγωγεία, (π.χ. Ζάππειο)²⁹. Τέλος, αν και είναι ελάχιστες οι μελέτες που έχουν γίνει σε κοινοτικά σχολεία της εποχής, είναι ενδεικτικές για να στηρίξουν πως το λαϊκό προφίλ των σχολείων συνδέεται με την χαμηλή κοινωνικοοικονομική κατάσταση των οικογενειών των μαθητριών³⁰.

β) η αποφοίτηση είτε από επιφανή εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπως το Αρσάκειο και το Ζάππειο³¹, με χορήγηση υποτροφίας³², η οποία δίνεται στις μαθήτριες -

²⁷ Οι χαρακτηριστικές περιπτώσεις των Κ. Κεχαγιά, Σ. Λεοντιάδος, Αικ. Λασκαρίδου κι άλλων ηχηρών ονομάτων εκπαιδευτικών επιβεβαιώνουν πως το μορφωτικό επίπεδο και η εργασιακή θέση συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με το κοινωνικό.

²⁸ *Κεντρικόν Παρθεναγωγείον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Σταυροδρομίου. Α' Πατριαρχικόν και Συνοδικόν Σιγίλλιον, Β' Κανονισμός, Γ' Αναλυτικόν Πρόγραμμα μαθημάτων*, τύποις Κ. Ζιβίδου, εν Κωνσταντινουπόλει 1907, σ. 4, «Λογοδοσία της Εφορείας αναγνωσθείσα τη 11^η Απριλίου 1910 κατά την επί τη λήξει των ετησίων εξετάσεων τελετήν», *Κεντρικόν Παρθεναγωγείον της Ελληνικής Ορθοδόξου κοινότητος Σταυροδρομίου, κατά το 66^{ον} σχολικόν έτος 1909*, τύποις Ζιβίδου, εν Κωνσταντινουπόλει 1910, σσ. 3-7.

²⁹ Για το κόστος των διδάκτρων βλ. στην ίδια εργασία, σ. 72, υποσ. 158.

³⁰ Σχετικές έρευνες για την κοινωνική φυσιονομία επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι στα σχολεία αυτά φοιτούν γενικά κορίτσια των κατώτερων και μικρομεσαίων στρωμάτων. Ο μεγάλος δε αριθμός κοριτσιών των κατώτερων στρωμάτων στο ανώτερο τμήμα των παρθεναγωγείων αυτών (παράλληλα με τη φοίτηση κοριτσιών από το μεσαίο ανώτερο στρώμα) συνδέεται στις έρευνες αυτές με την εξασφάλιση των μέσω επιβίωσης των κοριτσιών αυτών μέσα από την εξάσκηση του διδασκαλικού κυρίως επαγγέλματος, Κ. Δαλακούρα, *Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης...*, ό.π.σ. 129-151, 192

³¹ Μάλιστα, η σύσταση του επαγγελματικού τμήματος του Ζαπείου συνδέεται με την παροχή γνώσεων, που θα εξασφαλίσουν επαγγελματική απασχόληση, ικανοποιώντας κυρίως τις ανάγκες «των θυγατέρων του λαού» καθώς η εργασία είναι μια κοινωνικο-ηθικά «μειωτική» δραστηριότητα για τα

συνήθως με άριστη επίδοση - που δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να σπουδάσουν είτε από οργανωμένο γυμνασιακό τμήμα σχολείων με χαμηλό ταξικό προφίλ, όπως το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου, που μετά το 1906 αναβαθμίζεται σε σχολείο μέσης εκπαίδευσης και στο οποίο προσφεύγει για σπουδές η πλειοψηφία των μαθητριών των κατώτερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων καθώς παρέχεται δωρεάν φοίτηση σε ένα πολύ μεγάλο ποσοστό μαθητριών ανεξάρτητα από την επίδοσή τους³³.

γ) η οικονομική ανέχεια, την οποία βιώνουν και περιγράφουν γλαφυρά οι ίδιες οι δασκάλες στο σχολικό αρχειακό υλικό· πρόκειται για εργαζόμενες που αγωνίζονται για να επιβιώσουν αναλαμβάνοντας πολλές φορές τα οικονομικά βάρη των οικογενειών τους και συχνά αιτούνται αυξήσεις στο μισθό τους³⁴.

Τέλος, θεμελιακή υπόθεση από την αρχή για την εργασία αυτή ήταν ότι βασικός καθοριστικός παράγοντας στη διαδικασία διαμόρφωσης διαφορετικών όψεων ταυτοτήτων είναι η *υποκειμενικότητα* των διδασκαλισσών· αν και οι περισσότερες διδασκάλισσες ξεκινούν από μια κοινή αφετηρία, τα κατώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα, διαφοροποιούνται -βάσει της υποκειμενικότητας- ως προς τις σπουδές και την κατάρτισή τους, την επαγγελματική τους δράση, την κοινωνική και ηθική τους υπόσταση, αναφορικά πάντα με το ιδεολογικό πλαίσιο και την αστική ηθική του 19^{ου} αιώνα.

ανώτερα κοινωνικά στρώματα. «Η εργασία της γυναίκας εκτός της κατοικίας ήταν επιτρεπτή μόνο όταν αυτό υπαγορευόταν από βιοποριστικούς λόγους...και η ίδια η Κ. Πρεβεζιώτου, η εκδότρια του συντηρητικού γυναικείου περιοδικού *Βοσπορίς*, δεχόταν την εργασία της γυναίκας προς βιοπορισμό, μόνο όμως της γυναίκας των κατώτερων και μεσαίων στρωμάτων, όταν οι ανάγκες το απαιτούσαν», Μαμώνη Κ., Ιστικοπούλου Α., *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Εστία, Αθήνα 2002, σ. 23. Στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα απέδωσε ο Γληνός τη γένεση του προτύπου της γυναίκας-κούκλας και την απαλλαγή της γυναίκας από κάθε εργασία, βλ. σχετικά Μπακαλάκη, Α., Ελγεμίτου, Ε., *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987, σ. 205.

³² Η χορήγηση υποτροφιών σε μαθήτριες κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων και κατώτερων παρθεναγωγείων, με σκοπό να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους και υπό τον όρο να εργαστούν μετά το πέρας των σπουδών τους ως εκπαιδευτικοί στο σχολείο που θα τους οριστεί ως αντιστάθμισμα των εξόδων σπουδών, αποτελεί μια πάγια τακτική της γυναικείας εκπαίδευσης.

³³ Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, ό.π., σ. 113, υποσημ. 46.

³⁴ Η περιγραφή της δεινής οικονομικής κατάστασης, μέσα από το λόγο και τη δράση των ίδιων των διδασκαλισσών, δίνεται στη συνέχεια της εργασίας, στην ανάλυση του υλικού, σ 156-157.

Αυτό που στην ουσία δημιουργεί διαφορετικές όψεις είναι το πώς η καθημία διαχειρίζεται καταστάσεις στον εργασιακό της χώρο (π.χ. αξιοποίηση ευκαιριών, διεκδίκηση δικαιωμάτων, αντιμετώπιση προβλημάτων). Αναφορικά, λοιπόν, με την επαγγελματική ταυτότητα, η υποκειμενικότητα συνδέεται με την αυτοαντίληψη της κάθε δασκάλας ως υποκειμένου επαγγελματικής επιλογής και δράσης, προσδιορίζεται από το βαθμό της προσωπικής εμπλοκής της στην αξιολόγηση των εργασιακών παραμέτρων και στο σχεδιασμό της μελλοντικής επαγγελματικής της πορείας³⁵. Η υποκειμενικότητα ως έννοια³⁶ συνιστά τη στάση που υιοθετεί κάθε γυναίκα και η οποία μπορεί να διαφέρει, να είναι παθητική και καρτερική ή δυναμική και απαιτητική. Η παράμετρος της υποκειμενικότητας φέρει τη δυνατότητα της υπέρβασης του κοινωνικού status. Μέσω της υποκειμενικότητας, οι δασκάλες των χαμηλών κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων μπορούν να αποδείξουν πως είναι ενεργά, ιστορικά υποκείμενα, που αν και ζουν μέσα σε συνθήκες που δεν διάλεξαν, δρουν συνειδητά κι επομένως έχουν ευθύνη των πράξεων και των επιλογών τους³⁷.

Ως *επιμέρους στόχοι* της εργασίας τέθηκαν: (α) Η σύνδεση του ιδεολογικού πλαισίου μιας εποχής με τη διαμόρφωση «της ταυτότητας των διδασκαλισσών»³⁸,

³⁵ Αναφορικά με τις έννοιες επαγγελματική ταυτότητα και υποκειμενικότητα, βλ. Σ. Ζιώγου – Κ. Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 20.

³⁶ Η συγκεκριμένη έρευνα εκτιμά ότι και ο ιστορικός ανθρωπολόγος, την υποκειμενικότητα στην παρουσίαση γεγονότων, συμβάντων και εντυπώσεων. Βλ. σχετικά για το θέμα C. Bellaigue, *ό.π.*. Επίσης, για τη σύνδεση υποκειμενικότητας και συνείδησης και το πώς αυτό οδηγεί στην απελευθέρωση γνώσης, βλ. L. Heshusius, «Freeing Ourselves from Objectivity: Managing Subjectivity or Turning toward a Participatory Mode of Consciousness?», *Educational Researcher*, vol. 23, no. 3, 1994, σσ. 15-22.

³⁷ Για την αλληλεπίδραση ιστορίας και υποκειμενικότητας, ενδιαφέρον έχει να δει κανείς του G. White, «Histories and Subjectivities», *Ethos*, vol. 28, no. 4, History and Subjectivity, 2000, σσ. 493-510.

³⁸ Μολονότι η έρευνα ασχολείται με τις *όψεις ταυτοτήτων των διδασκαλισσών*, συχνά ο αναγνώστης θα βρει ενίοτε να χρησιμοποιούνται συνεκδοχικά στον ενικό αριθμό οι όροι: ταυτότητα, δασκάλα, γυναίκα – εκπαιδευτικός. Αυτό συμβαίνει καθαρά για γλωσσικούς και εκφραστικούς λόγους, προκειμένου το κείμενο να ρέει εύχρηστα. Σε καμιά περίπτωση η χρήση του ενικού αριθμού δεν αναιρεί την υποκειμενικότητα της κάθε δασκάλας και δεν παραπέμπει σε ένα ενιαίο και αμετάβλητο υποκείμενο. Για τους ίδιους λόγους οι όροι ταυτότητα και δασκάλα (σε ενικό αριθμό) χρησιμοποιούνται όχι μόνο διάσπαρτα στο κείμενο, αλλά και στους τίτλους θέματος, κεφαλαίων και υποκεφαλαίων. Επίσης, εναλλακτικά χρησιμοποιούνται οι όροι δασκάλα και «διδασκάλισσα» προς αποφυγή επαναλήψεων που κουράζουν τον αναγνώστη.

πώς δηλαδή το ιστορικό πλαίσιο επηρεάζει και επηρεάζεται από την κοινωνική δράση των γυναικών αυτών, (β) Η διερεύνηση πρακτικών, μέσα από τις οποίες παρουσιάζεται η σκέψη και η δράση των εκπαιδευτικών, και η προσπάθεια ερμηνείας του περιεχομένου των πρακτικών αυτών με βάση τις μεταδομιστικές θεωρίες περί συγκρότησης ταυτοτήτων, (γ) Η αναδόμηση της πολλαπλής ταυτότητας της γυναίκας-εκπαιδευτικού υπό το πρίσμα της φεμινιστικής επιστημολογίας και η σύνδεσή της με την ανάπτυξη συνείδησης φύλου και το ενδεχόμενο μιας φεμινιστικής προοπτικής.

Η *προσέγγιση των πηγών* και η συγγραφή της παρούσας εργασίας έγιναν με βάση το συνδυασμό δυο μεθόδων έρευνας, της *ιστορικής*, που ακολουθήθηκε και ως προς τα δυο της επίπεδα, τόσο το ιστορικό/ συστηματικό όσο και το αναλυτικό/ ερμηνευτικό, και της *ανάλυσης περιεχομένου*, η οποία είχε διττή προσέγγιση, κατεξοχήν ποιοτική και εν μέρει ποσοτική (στο βαθμό της παραστατικής απεικόνισης με ποσοστά των στοιχείων που προκύπτουν από την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου).

Αρχικά η διερεύνηση του υλικού (πρακτικά και αλληλογραφία σχολών, μητρώο μαθητριών, συμβόλαια διδασκαλισσών) ξεκίνησε από την αποδελτίωσή του, ώστε με μια πρώτη στατιστική επεξεργασία να υπάρχει σαφής εικόνα για το πόσες και ποιες (ονοματεπώνυμα) είναι οι δασκάλες με τις οποίες θα ασχοληθεί η παρούσα έρευνα. Στη συνέχεια, ως ερμηνευτικό αναλυτικό εργαλείο της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου επιλέχθηκαν οι τεχνικές της πρότυπης δόμησης και της δόμησης περιεχομένου³⁹. Για την περαιτέρω ανάλυση ορίστηκε ως μονάδα καταγραφής το «θέμα», το οποίο αναπτύσσεται γενικότερα στο κείμενο και μπορεί να συνιστά μια πρόταση, μια ιδέα, ένα επιχείρημα, μια διαπίστωση, αναφορικά με τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας μελέτης⁴⁰.

³⁹ Για τις τεχνικές δόμησης, βλ. Κ. Μπονίδης, *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο: διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σσ. 128-132.

⁴⁰ Για τον προσδιορισμό των μονάδων ανάλυσης βλ. *ό.π.*, σσ. 53-55, Χρ. Νόβα – Καλτσούνη, *Μεθοδολογία εμπειρικής έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες. Ανάλυση δεδομένων με τη χρήση του spss 13*, Gutenberg, Αθήνα 2006, σσ. 271-273.

Τέλος, με βάση την ανάλυση περιεχομένου, τα στοιχεία του αρχειακού υλικού οργανώθηκαν σε κατηγορίες - υποκατηγορίες⁴¹. Οι κατηγορίες, που αφορούσαν πρακτικές των εκπαιδευτικών της εποχής καθορίστηκαν εκ των προτέρων, ενώ οι υποκατηγορίες (τα στοιχεία που προσδιορίζουν τις πρακτικές αυτές χωριστά) συνάχθηκαν από τη μελέτη του ερευνώμενου υλικού, με αποτέλεσμα να συγκροτηθεί ένα παραγωγικό σύστημα κατηγοριών και ένα επαγωγικό σύστημα υποκατηγοριών⁴²:

10 ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΔΡΑΣΗΣ «ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΣΣΩΝ» :

- 11 *Μορφωτικό επίπεδο*: Τίτλος σπουδών - εκπαιδευτικά ιδρύματα, Περιεχόμενα σπουδών, Βασική παιδαγωγική κατάρτιση, Μετεκπαίδευση.
- 12 *Εργασία – Επαγγελματική κατάσταση*: Εργατική νομοθεσία - εργασιακά δικαιώματα, Αναζήτηση θέσης εργασίας - Διορισμός - Λόγοι άσκησης επαγγέλματος, Συνθήκες εργασίας - Ωράριο εργασίας - Θέση εργασίας Καθήκοντα, πρωτοβουλίες, Προαγωγή / Ανάσχεση / Παύση στην υπηρεσία, Οικονομική - μισθολογική κατάσταση, Εργασιακό κλίμα - επαγγελματικές σχέσεις – Ταξίδια.

20 ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ «ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΣΣΩΝ»:

- 21 *Κοινωνική μητέρα*
- 22 *Εθνική λειτουργός*
- 23 *Εργάτης της προόδου*

30 ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ :

- 31 *«Ρόλος συζύγου», γάμος και άσκηση επαγγέλματος*
- 32 *Η «βιοπαλαίστρια -προστάτιδα» , «ρόλος μητέρας/ αδελφής/ κόρης»*
- 33 *Η άσκηση επαγγέλματος είναι οικογενειακή υπόθεση*

⁴¹ Βασική διαδικασία στην ανάλυση περιεχομένου, σύμφωνα με τον Weber, είναι να οργανωθούν οι μεγάλες ποσότητες του κειμένου σε πολύ λιγότερες ικανοποιητικές κατηγορίες, δημιουργώντας έτσι ένα σχέδιο κωδικοποίησης ως μια συσκευή μεταφράσεων του υλικού, στο *Basic content analysis*, στο H. Hsieh. - S. Shannon., "Three Approaches to Qualitative Content Analysis", *Qualitative Health Research*, (<http://qhr.sagepub.com> 21/3/2009).

⁴² Για τη συγκρότηση του συστήματος κατηγοριών, βλ. Κ. Μπονίδης, *ό.π.*, σσ. 51-52, Χρ. Νόβα – Καλτσούνη, *ό.π.*, σσ. 273-274.

40 ΗΘΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ:

- 41 *Υπακοή-υποταγή, ευσέβεια, σεβασμός*
- 42 *Φιλοτιμία, εργασιακή εντιμότητα*
- 43 *Ευπείθεια – αντίσταση*

Η εργασία που ακολουθεί χωρίζεται σε τρία κεφάλαια, καθένα από τα οποία υποδιαιρείται σε υποκεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφεται το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η μελέτη των γυναικών εκπαιδευτικών. Ειδικότερα, οριοθετείται χρονικά και γεωγραφικά το θέμα διερεύνησης. Με χρόνο αναφοράς τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και τις δύο πρώτες του 20ού, δίνεται το ιδεολογικό στίγμα της εποχής που επηρεάζει τη θέση της γυναίκας κυρίως ως προς την επαγγελματική της εργασία και απασχόληση: διαφωτισμός, κοινωνιοβιολογικές θεωρίες και εθνικισμός. Παράλληλα, από τη στιγμή που το ίδιο το αρχαιακό υλικό οριοθετεί γεωγραφικά την έρευνα σε ένα από τα σημαντικότερα εκπαιδευτικά κέντρα της εποχής, την Κωνσταντινούπολη, κρίνεται απαραίτητο να δοθεί συνοπτικά και με γνώμονα το ελληνικό στοιχείο η πολιτική, οικονομική και πολιτισμική ζωή της περιοχής. Στη συνέχεια, ο χώρος συγκεκριμενοποιείται ακόμα περισσότερο, με την περιγραφή του σχολικού δικτύου της Κωνσταντινούπολης, το οποίο η γυναίκα – εκπαιδευτικός του 19^{ου} αιώνα το βιώνει είτε ως μαθήτρια είτε ως δασκάλα. Ειδικότερα, γίνεται λόγος από τη μια για τα σχολεία στα οποία πρωταγωνιστούν οι «διδασκάλισσες» της έρευνας και από την άλλη για την εκπαίδευση της δασκάλας στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και τις πρώτες του 20ού.

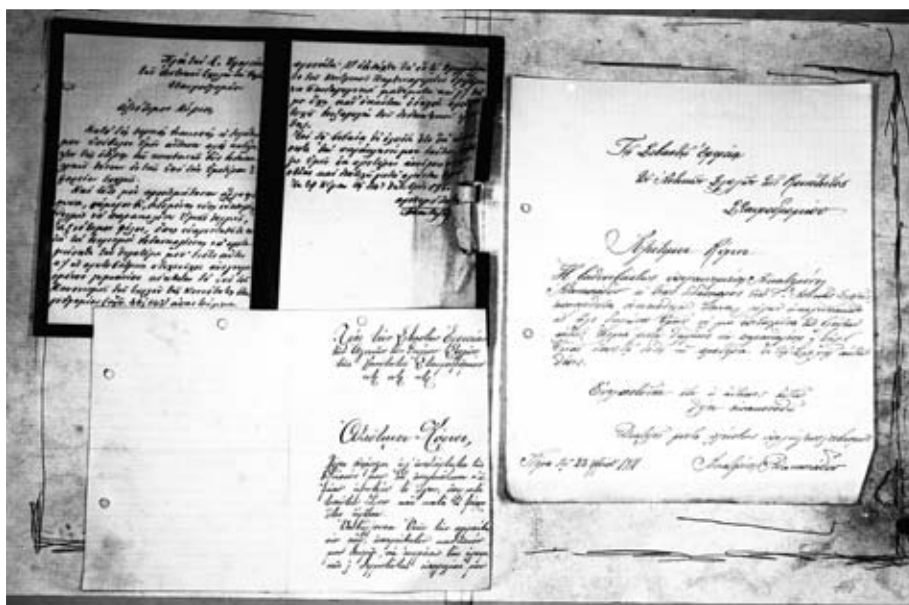
Στο δεύτερο κεφάλαιο, το οποίο συνιστά και την κύρια στόχευση της εργασίας παρουσιάζονται όλες οι διδασκάλισσες μέσα από τις πρακτικές τους. Συγκεκριμένα, γίνεται η παράθεση, ανάλυση και ερμηνεία των στοιχείων που προέκυψαν από την κατεργασία του αρχαιακού υλικού, σύμφωνα με το σύστημα κατηγοριών-υποκατηγοριών, ενώ παράλληλα, μέσα από μία εγκάρσια επεξεργασία των ερευνητικών αποτελεσμάτων που προέκυψαν, αναδεικνύονται (μέσα από παραδείγματα) όψεις ταυτοτήτων των διδασκαλισσών βάσει των μεταδομιστικών θεωριών διαμόρφωσης ταυτοτήτων.

Ακολουθεί το τρίτο κεφάλαιο της εργασίας, όπου επιχειρείται μια κριτική παρουσίαση του θέματος με την υιοθέτηση μιας φεμινιστικής μεταδομιστικής προσέγγισης στο θέμα των ταυτοτήτων των διδασκαλισσών (υποκεφάλαιο 3.1.) και

διερευνάται το θέμα της συνείδησης φύλου και το ενδεχόμενο ύπαρξης φεμινιστικής συνείδησης (υποκεφάλαιο 3.2.).

Η προσπάθεια εστιάζεται στην οργάνωση των δεδομένων με τέτοιο τρόπο, για να επιτευχθεί όχι μόνο η κατανόηση του ίδιου του παρελθόντος και των παραδομένων στο παρόν κατάλοιπων του παρελθόντος, αλλά και να αναστοχαστεί κανείς για τις απόψεις και τις προθέσεις εκείνων που προσπαθεί να κατανοήσει⁴³. Επομένως, το αρχαιακό υλικό - αναξιοποίητο στο μεγαλύτερο μέρος του - ανασυνθέτει υποκειμενικές εμπειρίες και πρακτικές, που δεν αποτελούν μόνο ιστορικά ντοκουμέντα της γυναικείας ύπαρξης και μαρτυρία μιας άλλης εποχής, αλλά επιπλέον προβληματίζουν και πιθανόν συμβάλλουν στην κατανόηση του σύγχρονου εαυτού, της σημερινής ταυτότητας της γυναίκας – εκπαιδευτικού.

Τελικό στάδιο της εργασίας αποτελεί η συναγωγή των συμπερασμάτων και φυσικά η μελέτη ολοκληρώνεται –μετά την παράθεση των πηγών και της βιβλιογραφίας- με το παράρτημα, το οποίο έχει λειτουργικό χαρακτήρα, καθώς σ' αυτό παρατίθενται πίνακες και γραφήματα (τα οποία έγιναν με τη βοήθεια του M/S Office, Word & Excel), με στοιχεία απαραίτητα που ενισχύουν την ανάλυση των ζητημάτων της έρευνας.



Από την Αλληλογραφία Αστικών σχολών (/1912 – 31/12/1916)

⁴³ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Διερευνώντας το Φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη εκπαίδευση*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 116-117.

«We are doomed historically to history»

(Foucault)

«Η αλήθεια είναι ιστορικά καθοριζόμενη»

(Erich Fromm)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1. *En εσθέτω χρόνω...*

Η μελέτη των γυναικών εκπαιδευτικών οριοθετείται χρονικά μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}. Η χρονική αυτή επιλογή δεν είναι τυχαία. Την περίοδο αυτή παρατηρείται ένας εκπαιδευτικός οργανισμός και η γυναικεία εκπαίδευση είναι πλέον συστηματική. Συγκεκριμένα, το εκπαιδευτικό δίκτυο θηλέων έχει διευρυνθεί. Παρέχει πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ παράλληλα οι δασκάλες λαμβάνουν ειδική κατάρτιση. Επομένως, οι γυναίκες – εκπαιδευτικοί συγκροτούν πλέον μια συνειδητή επαγγελματική ομάδα, τη δράση και την ταυτότητα της οποίας αξίζει να διερευνήσει κανείς.

Παράλληλα, ως καταληκτικό χρονικό όριο λαμβάνεται το 1921, για δυο λόγους: α) μετά το 1923 και τη συνθήκη της Λωζάννης διαφοροποιείται το καθεστώς λειτουργίας των σχολείων της Κωνσταντινούπολης, τα οποία εντάσσονται στο εκπαιδευτικό σύστημα της Τουρκίας και λειτουργούν ως ιδιωτικά μειονοτικά σχολεία και β) οι ανέκδοτες πηγές του Σχολείου Απόρων Κορασίδων και των Αστικών Σχολών έχουν καταληκτική χρονολογία το 1919 και 1921 αντίστοιχα.

Ιδεολογικό πλαίσιο

Η διαμόρφωση της ταυτότητας της γυναίκας εκπαιδευτικού (1860 – 2^η δεκαετία 20^{ου} αιώνα) λαμβάνει χώρα μέσα σε ένα πλαίσιο κοινωνικό, με συγκεκριμένο πολιτισμικό και πολιτικό υπόβαθρο. Η γνώση των πολιτισμικών αξιών, των πολιτικών και κοινωνικών θεωριών, που σηματοδοτούν την εποχή αυτή, αποτελεί το κλειδί για να κατανοήσει και να ερμηνεύσει ο ερευνητής την ταυτότητα των διδασκαλισσών. Η ιδεολογία της εποχής που αφορά στη γυναίκα και την εκπαίδευσή

της διαμορφώνεται κατεξοχήν μέσα από τρεις σφαίρες επιρροής: το κίνημα του διαφωτισμού, την επιστήμη με τις βιολογικές θεωρίες στο πλαίσιο του κοινωνικού δαρβινισμού και την ιδεολογία του εθνικισμού στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο και την οικονομική ανάπτυξη της εποχής.

1.1.1 Διαφωτισμός και γυναικείο ζήτημα

Ο Διαφωτισμός, ως πνευματικό κίνημα, συνδέεται με την απαλλαγή της ανθρώπινης σκέψης από το σκότος της πλάνης, της άγνοιας και της προκατάληψης. Ο άνθρωπος, ανεξαρτήτως φύλου, διαθέτει δυνάμει ίσες γνωστικές ικανότητες και ισοδύναμες δυνατότητες λογικής κρίσης, που μπορούν να καλλιεργηθούν και να βελτιωθούν με κατάλληλη αγωγή. Πρακτικά, η χειραφέτηση της ανθρώπινης νόησης συνεπάγεται χειραφέτηση από την κηδεμονία της αυθεντίας και το δεσποτισμό¹.

Η πολύμορφη αυτή κίνηση, πνευματική, επιστημονική, κοινωνική, πολιτική, που συνιστά ιδεολογική απειλή για την παγιωμένη τάξη πραγμάτων, αν και εκτείνεται χρονικά από το 1668 (Ενδοξη Επανάσταση στην Αγγλία) ως το 1789 (έναρξη της Γαλλικής Επανάστασης), συνεχίζει να αποτελεί το ιδεολογικό πλαίσιο κατά το 19^ο αιώνα.

Καταρχάς, ο Διαφωτισμός αποτελεί το πρώτο κίνημα που ασχολήθηκε με το γυναικείο ζήτημα και συνεχίζει και μετά από έναν αιώνα περίπου να επηρεάζει τη γυναικεία εκπαίδευση της διασποράς. Αναφορικά με θέματα που αφορούν στη γυναικεία φύση, ο Διαφωτισμός χαρακτηρίζεται από κάποιες εσωτερικές αντινομίες. Πηγή των αντιφάσεων αποτελεί η μητρότητα, που «είναι εξ ορισμού ασυμβίβαστη με την πλήρη και ισότιμη ένταξη στην πολιτική κοινωνία»². Στη νέα ισότιμη και φιλελεύθερη κοινωνία για τους άνδρες, η θέση της γυναίκας βελτιώνεται έμμεσα, αφού η ίδια εξαρτάται από το «ασχυρό» φύλο³. Αν και φύσει κατώτερες για θέματα πολιτικής υφής, θεωρούνται λογικά και ισότιμα όντα, εξαιτίας της πατριαρχικής - συζυγικής προστασίας. Η αντιμετώπιση αυτή αποτελεί «μία από τις μεγαλύτερες και πιο επίμονες αντινομίες της χειραφέτησης, που αναδύθηκε από την αντίφαση

¹ Μ. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές Ιδέες*. Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, σ. 14.

² Ε. Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο : Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2000, σ. 54.

³ A. Nye, *Feminist Theory and the Philosophies of Man*, Routledge, New York-London 1989, σ. 8.

ανάμεσα στην ισότητα και το προνόμιο ή μάλλον από την ισότητα που παραχωρήθηκε [στο γυναικείο φύλο] με τη μορφή προνομίου!»⁴.

Στο σημείο αυτό αξίζει να δει κανείς τον τρόπο με τον οποίο το θέμα της γυναίκας αντιμετωπίζεται από τους μεγάλους στοχαστές τόσο του Ευρωπαϊκού όσο και του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Χαρακτηριστικά, ο μέγιστος κριτικός της πολιτικής της πατριαρχίας, ο *John Locke* δεν καταφέρνει να διατηρήσει με συνέπεια την αρχική του αξίωση για ισότητα ανάμεσα στα φύλα⁵. Η θέση της γυναίκας είναι εκ φύσεως στο σπίτι, υποταγμένη στη σωστή κρίση του άνδρα⁶. Έτσι, ο Locke θέλει τους άντρες να υπογράφουν το κοινωνικό συμβόλαιο και όχι βέβαια οι γυναίκες, γιατί οι άνδρες είναι μεγαλύτερης διανοητικής και σωματικής δύναμης. Στην ίδια συντηρητική θέση συνηγορεί και ο *Thomas Hobbes*, που εικάζει ότι η μητρότητα καθιστά τη γυναίκα ευάλωτη, γεγονός το οποίο επιτρέπει στον άνδρα να την υποτάξει μαζί με τα παιδιά της. Με αυτό τον τρόπο, οι θεωρητικοί του κοινωνικού συμβολαίου, Hobbes & Locke, επιβάλλουν εκ των προτέρων άνισους όρους διαπραγμάτευσης για τη θέση της γυναίκας και νομιμοποιούν το αρχέτυπο της πατριαρχίας, παρότι στο πλαίσιο της οικογένειας ως κοινωνικού κυττάρου την αναβιβάζουν.

Το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα της εμμονής στην πατριαρχική προκατάληψη είναι αυτό του φιλοσόφου της ισότητας, του *Jean Jacque Rousseau*. Το παράδοξο στην κοινωνική σκέψη του Rousseau προήλθε από τη δική του αποδοχή στο θέμα της παραδοσιακής σύλληψης της θηλυκής φύσης, ότι δηλαδή αυτή καθορίζεται από τα πάθη της σεξουαλικότητας, τα οποία μετατρέπουν τις γυναίκες σε αγωγούς της οργής και της δωροδοκίας. Είναι αναγκαίο, σύμφωνα με Rousseau, η θηλυκή φύση να μετουσιωθεί μέσω της ελεγχόμενης κοινωνικοποίησης και της οικογενειακής πειθαρχίας⁷. Μέρος της κοινωνικοποίησης αποτελεί η γυναικεία εκπαίδευση. Στο έργο του «*Emile*», υπογραμμίζεται ότι η αγωγή της Sophie πρέπει να είναι τέτοια,

⁴ Ε.Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 66.

⁵ Για τις θέσεις του Locke βλέπε J. Locke, *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως: δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Γνώση, Αθήνα 1990, σσ. 82-86, 145-147, P. Kitromilidis, «The Enlightenment and Womanhood: Cultural change and the Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies*, v. 1, no 1, pp. 39-61, May 1983, σ. 41.

⁶ A. Nye, *ό.π.*, σ. 6.

⁷ P. Kitromilidis, *ό.π.*, σσ. 41-43.

ώστε να γίνει υπάκουη και κατάλληλη να εκτελέσει το ρόλο της αφιερωμένης συζύγου και μητέρας, η λειτουργία της οποίας στην οικογένεια είναι συμπληρωματική και κατώτερη από του άντρα της⁸.

Ο επόμενος εκπρόσωπος του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ο *Montesquieu* είναι μια αμφιθυμική περίπτωση. Από τη μια στο «Πνεύμα των Νόμων», θεωρεί την υποβάθμιση των γυναικών ως τμήμα της πολιτικής του δεσποτισμού και ως πολιτικό πρόβλημα της σύγχρονης κοινωνίας στην οποία θέλει να επιστήσει την προσοχή. Από την άλλη, ενδίδει στις προκαταλήψεις του επικρατούντος πατριαρχικού πολιτισμού για τη φύση της υπαγωγής των γυναικών στην οικογένεια⁹.

Ωστόσο, με την πολιτική αυτή διάσταση της γυναικείας υποταγής, που υπέδειξε ο *Montesquieu*, ασχολείται σθεναρά ο *John Stuart Mill*. Ο *Mill* καταγγέλλει την υποταγή των γυναικών ως ένα πολιτικό πρόβλημα, που σχετίζεται με θέματα αρχής, δύναμης και νομιμότητας. Με το πρόσχημα της συμπληρωματικότητας της γυναίκας πλάι στο δυνατό άντρα και της ανεκτικότητας από τις ίδιες τις γυναίκες να βρίσκονται στη σκιά των ανδρών, η παλαιότερη υποταγή μένει ουσιαστικά αδιάπτωτη αποτελώντας έτσι, σύμφωνα με τον *Mill*, την πιο δυσάρεστη ανωμαλία στη σύγχρονη φιλελεύθερη κοινωνία.

Η πλήρης ικανοποίηση των δικαιωμάτων των γυναικών, δεν εμφανίζεται πριν το λυκόφως του Διαφωτισμού με τα επιχειρήματα του *Condorcet* για την ισότητα των γυναικών στην πολιτική και την εκπαίδευση, και την αυστηρή κριτική στις θέσεις του *Rousseau*, που θεωρούσε τη γυναίκα ένα αλλόκοτο ανθρώπινο υποπροϊόν. Στο ίδιο πνεύμα με τον *Condorcet*, η *Wollstonecraft* υποστηρίζει ότι οι γυναίκες οφείλουν να τείνουν στην απόκτηση ανθρώπινων αρετών και προτερημάτων με τα ίδια μέσα όπως και οι άνδρες¹⁰.

⁸ Βλ. J. Rousseau, *On women, love, and family*, edited by Christopher Kelly and Eve Grace, Dartmouth College Press, N.H., Hanover 2009, σσ. 110-116, 125, A. Nye, *ό.π.*, σσ. 6-7.

⁹ C. Montesquieu, *Το πνεύμα των νόμων*, εισαγωγή Παναγιώτης Κονδύλης, μετάφραση Κωστής Παπαγιώργης, Παναγιώτης Κονδύλης, Γνώση, Αθήνα 1994, τ. 2, σσ. 136-141, P. Kitromilidis, *ό.π.*, σσ. 40-43.

¹⁰ Βλ. P. Kitromilidis, *ό.π.*, σ.42 και E. Βαρίκα, *ό.π.*, σ.118. Ωστόσο, για το έργο της «A vindication of the Rights of Women» η *Wollstonecraft* δέχτηκε αντιδράσεις από τους συντηρητικούς κύκλους της εποχής. Περισσότερα στοιχεία βλ. R. M. Janes, «On the Reception of Mary Wollstonecraft's: A Vindication of the Rights of Woman», *Journal of the History of Ideas*, 1978, vol. 39, no. 2, σσ. 293-302.

Τέλος, η *Olympe de Gouges* αποτελεί μια ακόμη προοδευτική –για το γυναικείο ζήτημα- φυσιογνωμία¹¹. Έτσι, λίγους μήνες μετά τη «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου», δημοσιεύει τη «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων της Γυναίκας και της Πολίτιδος». Η περιβόητη φράση της ότι από τη στιγμή που η γυναίκα έχει το δικαίωμα να ανεβαίνει στο ικρίωμα, πρέπει να έχει και το δικαίωμα να ανεβαίνει και στο βήμα καταγγέλλει τη διαστρέβλωση της δημοκρατίας και υπογραμμίζει την ανάγκη για ισότητα των φύλων¹².

Τα «θραύσματα» αυτά του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ταξίδεψαν –με κάποια καθυστέρηση– στον ελληνικό χώρο και στην οθωμανική αυτοκρατορία, με αποτέλεσμα να διαμορφωθεί στα μισά του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα μια πνευματική κίνηση, που ονομάστηκε Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Το φαινόμενο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, λόγω των ιδιόρρυθμων συνθηκών που ζούσαν τότε οι Έλληνες, συνδέθηκε έντονα με την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης, που θα οδηγήσει στην εθνική αποκατάσταση· έθνος και ελευθερία είναι έννοιες άρρηκτα συνυφασμένες μεταξύ τους.

Στην ελληνική σκέψη οι έννοιες πολιτισμός και παιδεία αρχίζουν να αποκτούν σχεδόν ταυτόσημο περιεχόμενο¹³ και το αξίωμα ότι «η παιδεία θα φέρει ελευθερία» εμπνέει και καθοδηγεί τους Νεοέλληνες Διαφωτιστές. Για το Ρήγα, η εκπαίδευση είναι η μητέρα της προόδου, στην οποία όλα τα ελεύθερα έθνη οφείλουν την προκοπή και το μεγαλείο τους. Γι' αυτό ένα σημαντικό βήμα προς την αναγνώριση της ισότητας ανδρών και γυναικών είναι η συμμετοχή τους στο σχολείο στο πλαίσιο ενός κοινού συστήματος υποχρεωτικής δημόσιας εκπαίδευσης. «Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξέυρουν γράμματα. Η πατρίς έχει να καταστήσει σχολεία εις όλα τα χωρία δια τα αρσενικά και θηλυκά παιδιά»¹⁴. Στο όραμα, λοιπόν, της εθνικής αναγέννησης, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός δημιουργεί σταδιακά τις

¹¹ Για ακόμη μια φορά αποδεικνύεται ότι στο γυναικείο ζήτημα, το πνεύμα της εποχής παρέμεινε συντηρητικό· η *Olympe de Gouges* καταδικάζεται για τις ριζοσπαστικές της αντιλήψεις. Περισσότερα στοιχεία στο J. Vanpée, «The Trials of Olympe de Gouges», *Theatre Journal*, 1999, v. 51, no. 1, σσ. 47-65.

¹² Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σσ. 177-178.

¹³ Βλ. Δ. Σακκής, *Η θέση του παιδιού κατά το ΙΘ' αιώνα, κοινωνικοοικονομική και πολιτισμική θεώρηση*. (www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/periexomena.htm - 123k, 30/10/2008)

¹⁴ Ρ. Φεραίος, *Ρήγα Βελεστινλή άπαντα τα σωζόμενα*, τόμ. 5, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000-2002, σσ. 41-42.

κατάλληλες συνθήκες για να διαρρηχθούν τα δεσμά των συμβατικών αντιλήψεων περί γυναικείας εκπαίδευσης.

Στο πλαίσιο της ριζοσπαστικής τάσης του Ευρωπαϊκού διαφωτισμού εντάσσεται και η ιδέα του Κωνσταντίνου Κούμα για ισότιμη εκπαίδευση των δύο φύλων. Μολονότι, θεωρεί πως δεν υπάρχουν πνευματικές και ηθικές διαφορές μεταξύ των αντρών και γυναικών, η εκπαίδευσή τους οφείλει να διαφοροποιηθεί εξαιτίας της πολιτικής υπόστασης των αντρών. Αντίθετα, η γυναίκα *πρέπει να λάβη αγωγή, εκ της οποίας να διδαχθή την οικιακήν κυβέρνησιν, επειδή μέλλει να γίνη οικοδέσποινα και μήτηρ, και όχι ποτέ μέτοχος των δημοσίων πραγμάτων*¹⁵.

Στο κρίσιμο ερώτημα για το τι είδους εκπαίδευση απεικονίζεται για τις γυναίκες και τι είδους γυναίκα αναμένεται να διαμορφωθεί με την κατάρτιση που επρόκειτο να της χορηγηθεί, ο Κοραΐς σημειώνει ότι ο αρχικός σκοπός της εκπαίδευσης μεταξύ των γυναικών είναι να τις διδάξει την "τέχνη της ζωής". Μολονότι δεν περιορίζει το εύρος της γνώσης για το γυναικείο φύλο¹⁶, παραμένει συντηρητικός ως προς τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών, που περιορίζεται σε αυτόν της συζύγου, μητέρας, θυγατέρας και αδελφής. Στόχος για τον Κοραΐ είναι η δημιουργία ηθικών γυναικών και μέσο για τη θεμελίωση της ηθικής είναι η νοησιарχία. Κατ' επέκταση, η γυναίκα με την ηθική κατάρτιση, την κοινωνική πειθαρχία και την ευρεία μόρφωση, ως μια άλλη Sophie, θα καταστεί ο ακρογωνιαίος λίθος της οικογενειακής αρμονίας και ευδαιμονίας.

Είναι εμφανές, στο σημείο αυτό, ότι ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός είναι η απήχηση του ευρωπαϊκού συντηρητισμού –με κύριο εκπρόσωπο το Rousseau– και δεν καταφέρνει να απαλλαγεί από τις παραδοσιακές πατριαρχικές αντιλήψεις¹⁷ για τον εκ φύσεως υποτελή ρόλο της γυναίκας. Παρά το προοδευτικό άνοιγμα στο χώρο της γυναικείας εκπαίδευσης, αποτελεί στερεότυπο για την ελληνική κοινωνία ότι η

¹⁵ Κ. Μ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. 4, εκ της τυπογραφίας, Ι. Σνεπέρου, εν Βιέννη 1824, σσ. 323-324. Γενικότερα, «Περί παιδεύσεως των κορασίων», βλ. στο ίδιο, σσ. 365-368.

¹⁶ Το αντίθετο μάλιστα · συμβουλεύει και παρακινεί την Ευανθία Καΐρη να μεταφράσει φιλοσόφους.

¹⁷ Η κυρίαρχη ιδεολογία της πατριαρχίας είναι κοινή τόσο σε Ελλάδα και οθωμανική αυτοκρατορία όσο και στη Δύση. Για παράδειγμα το ίδιο ισχύει και στην Αγγλία. Η Carol Dyhouse υποστηρίζει ότι η υπονόμευση στην εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης συνδέεται με το σπίτι και τα εσωτερικά καθήκοντα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. J. Purvis, *A history of women's education in England*, Milton Keynes, Open University Press, Philadelphia 1991, σ. 107.

δημόσια διαχείριση απαιτεί αναγκαστικά αρσενική διαχείριση¹⁸ και ότι οι γυναίκες συνδέονται με τις διαδικασίες της ζωής και τον ιδιωτικό χώρο.

1.1.2 Βιολογικές θεωρίες και κοινωνικός δαρβινισμός: το «επιστημονικό» επιχείρημα κατά της γυναικείας χειραφέτησης

Το αίτημα για πανανθρώπινη ελευθερία και ισότητα που διατυπώνεται την εποχή του Διαφωτισμού -με εξαίρεση τη συντηρητική μερίδα- δεν αποκλείει εγγενώς το γυναικείο ήμισυ της ανθρωπότητας. Ο αποκλεισμός αυτός γίνεται αργότερα, όταν η δημιουργία της αστικής δημόσιας σφαίρας θέτει το πρόβλημα σε ποιο γενετήσιο φύλο ή φύλα ανήκει νόμιμα η κυριαρχία. Τότε, επιχειρήματα, όπως η ανωτερότητα του πνεύματος απέναντι στην ύλη¹⁹ ή η ιστορική ηγεμονία που παραχώρησε ο Θεός στον Αδάμ, σε μια εποχή που ο ορθός λόγος πρωταγωνιστεί, δεν έχουν ισχύ.

Αντίθετα, για να συνεχιστεί η ανδρική κυριαρχία, απαιτούνται νέα επιχειρήματα, απαλλαγμένα από το στοιχείο του μύθου ή της θρησκευτικής δοξασίας. Η ιατρική επιστήμη, που βασίζεται στην ορθολογική και εμπειρική γνώση, είναι αδιαμφισβήτητα ο πλέον κατάλληλος ιδεολογικός τύπος για την άντληση επιχειρημάτων, που θα νομιμοποιήσουν τη γυναικεία υποτέλεια και θα δικαιώσουν παράλληλα την ιστορική ηγεμονία των ανδρών στη δημόσια σφαίρα. Και τίποτα δεν προσφέρεται περισσότερο για την εκπλήρωση μιας τέτοιας ανάγκης όσο η αναδιατύπωση της βιολογικής διαφοράς.

Για αιώνες η θεώρηση του σώματος κυριαρχούνταν από το αρχετυπικό μοντέλο του ενός φύλου²⁰. Ωστόσο, μετά το 18^ο αιώνα κυριαρχεί η άποψη ότι υπάρχουν δύο σταθερά, ασύμμετρα, αντίθετα γενετήσια φύλα. Η επιστημολογική

¹⁸ «Τα κοινά πράγματα χρειάζονται αναγκαίως ανδρικήν κυβέρνησιν» στο: Κ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων από των αρχαιότατων χρόνων έως των ημερών μας*, τ. 4, Anton Haykul, Βιέννη 1830, σ. 205.

¹⁹ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη το γεγονός ότι κατά την τεκνογονία οι άρρενες με την αιθέρια ουσία του σπέρματος συμβάλλουν στη μορφή, ενώ οι γυναίκες συνεισφέρουν την ύλη -, αποτελούσαν αδιαμφισβήτητα γεγονότα, «φυσικές» αλήθειες. Βλέπε Th. Laquer, *Κατασκευάζοντας το φύλο: Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόντ*, Πολύτροπον, Αθήνα 2003, σ. 66.

²⁰ «Σύμφωνα με το μοντέλο του ενός φύλου, κυρίαρχο στην ανατομική σκέψη επί δυο χιλιάδες χρόνια, η γυναίκα γινόταν κατανοητή σαν αντιστροφή του άνδρα: η μήτρα ήταν το γυναικείο όσχεο, οι ωοθήκες ήταν οι όρχεις, τα χείλη ήταν η ακροποσθία, και ο κόλπος ήταν το πέος», βλ. Th. Laquer, *ό.π.*, σ. 236.

αυτή μετάβαση «επιτεύχθηκε χάρη στη συνεισφορά του νεοπαγούς επιστημονικού κλάδου της βιολογίας που νομιμοποιεί το “βιολογικό φύλο” ως σταθερή φυσική παράμετρο, ορίζοντας ως αρσενικά μόνο τα άτομα που έχουν πέος και ως θηλυκά μόνο τα άτομα που έχουν μήτρα, ενώ εισάγει την ιδέα μιας “ασύμμετρης διαφοράς των φύλων”, που πιστοποιείται από τη θέση που κατέχουν τα δύο φύλα στην αναπαραγωγική διαδικασία»²¹.

Η διαφορετική τοποθέτηση των γεννητικών οργάνων, εσωτερικά των γυναικών και εξωτερικά των ανδρών, καθορίζει την έκταση και τις ζώνες επιρροής τους: την επιρροή στην ιδιωτική σφαίρα, μέσα στην οικογένεια, για τις γυναίκες και την πολιτική στον εξωτερικό δημόσιο χώρο, στη δημόσια σφαίρα, για τους άνδρες²². Ο Φρόντ, θιασώτης της διαφορετικότητας των δυο φύλων, υποστηρίζει ότι η πολιτισμική εργασία είναι περισσότερο υπόθεση των ανδρών ενώ οι γυναίκες εκπροσωπούν τα συμφέροντα της οικογένειας. Η γυναίκα αναγνωρίζει το γεγονός του ευνουχισμού της, άρα, κατά συνέπεια, και την ανδρική υπεροχή και τη δικιά της μειονεκτικότητα. Κι επειδή το ασθενικό της οιδιπόδειο διαμορφώνει κι ανάλογο υπερεγώ, η πολιτιστική, δημιουργική συμβολή της όχι μόνο είναι ασήμαντη, αλλά φτάνει στο σημείο η γυναίκα να είναι εχθρός του πολιτισμού²³.

Αναμφισβήτητα, το όλο εγχείρημα των ιατρικών ερευνών αποτελεί μια μοιραία συνάντηση του Ορθού Λόγου με την ίδια τη Φύση. Η εξέταση της θέσης του έμφυλου σώματος στα συμφραζόμενα της ιατρικής έχει ως αποτέλεσμα την επιστημολογική διάκριση ανάμεσα σε «γυναίκες» που ανάγονται στη «φύση» και σε «άνδρες» που ανάγονται στον «πολιτισμό»²⁴. Στη θεμελιώδη αυτή αντίθεση, φύση – πολιτισμός, βασισμένη πάντα στη φυσιολογία «ωαρίου – σπερματοζωαρίου»²⁵,

²¹ M. Ferrand, *Θηλυκό- Αρσενικό*, Πολύτροπον, Αθήνα 2008, σσ.13-14.

²² E. Βαρίκα, *ό.π.*, σ.77.

²³ Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε S. Freud, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, Επίκουρος, Αθήνα 1994, σ. 65, Μ. Κρανάκη «Η ψυχανάλυση και η Ελληνίδα», *Ψυχανάλυση και Ελλάδα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής παιδείας*, Αθήνα 1984, σ. 147.

²⁴ Οι προγενέστεροι συγγραφείς, από τους αρχαίους Έλληνες και μετά, μπορούσαν προφανώς να διακρίνουν τη φύση από τον πολιτισμό, τη φύσιν από το νόμον. Η διάκριση φύσης – πολιτισμού είναι κοινός ιδεολογικός τόπος στους: C. Delfo, “A feminist epistemology of science”, *Philippiniana Sacra*, v. XLII, no 125, 2007, σσ. 355-380, S. Ortner, M. Strathern, M. Rosaldo, *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, επιμέλεια Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σσ. 75-107.

²⁵ Για περισσότερες πληροφορίες για το επιστημονικό αυτό παραμύθι βλέπε E. Martin, “Το ωράριο και το σπερματοζωάριο: Πώς η επιστήμη έπλασε ένα ειδύλλιο βασισμένο στους στερεότυπους ανδρικούς

αρθρώνονται πλήθος άλλων δυαδικών αντιθέσεων, που αποτελούν σχέσεις ιεραρχίας. Έτσι, οι γυναίκες εμφανίζονται «πιο παθητικές, πιο συντηρητικές, περισσότερο νωθρές και σταθερές από τους άνδρες, ενώ οι άνδρες πιο δραστήριοι, ενεργητικότεροι, πιο ενθουσιώδεις, παθιασμένοι και ευμετάβλητοι»²⁶.

Ο εγκλεισμός της γυναίκας στην ιδιωτική σφαίρα δεν οφείλεται μόνο σε θεωρίες περί γενετήσιας ασυμμετρίας. Άλλωστε, σε μια εποχή που η παιδεία αποτελεί όπλο για την ανθρώπινη πρόοδο και ολοκλήρωση, η δυνατότητα να χρησιμοποιήσει η γυναίκα την εκπαίδευση ως εφιαλτήριο για να μεταπηδήσει στη δημόσια αρένα, είναι και πιθανή και απειλητική για την ισχύουσα τάξη πραγμάτων.

Το κοινωνικό αίτημα να βρεθεί για τη γυναικεία εκπαίδευση ένα ορθολογικό έρεισμα που να θεμελιώνει το διαχωρισμό φύσης – πολιτισμού χρησιμοποιείται από τους κοινωνικούς επιστήμονες. Άλλωστε, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα οι κοινωνικές και οι φυσικές επιστήμες βρίσκονται σε σχέση αμοιβαίας επίδρασης· μια συγκεκριμένη έκφραση αυτής της αλληλεπίδρασης είναι ο κοινωνικός δαρβινισμός²⁷. Το έργο του Δαρβίνου – προσφέρεται θαυμάσια ως επιστημονικό επιστέγασμα για τον εσενσιαλισμό και την αξιοκρατία. Ο καταμερισμός εργασιών είναι θεμελιώδης στη φύση. Αυτοί που βρίσκονται στην εξουσία, δηλαδή οι λευκοί αστοί άνδρες, βρίσκονται εκεί, γιατί από τη φύση τους το αξίζουν, ενώ αντίστοιχα οι γυναίκες δεν είναι σε θέση να κατανοήσουν την πολυπλοκότητα της δημόσιας σφαίρας²⁸.

Η βιολογία υπηρετεί την εκδοχή αυτή του κοινωνικού δαρβινισμού με έναν φαινομενικά αντιφατικό τρόπο, τροφοδοτώντας επιχειρήματα που από τη μια υποτιμούν την πνευματική διάσταση της γυναικείας φύσης και από την άλλη εξιδανικεύουν τον κοινωνικό της ρόλο.

Αρχικά, η βιολογία και η ιατρική προβάλλουν επιχειρήματα για διαφορετική φυσιολογία και μειωμένη πνευματική αντίληψη. Ο August Comte υποστηρίζει, πως, καθώς ο εγκέφαλος της γυναίκας είναι μικρότερος από τον εγκέφαλο του άνδρα (το μέγεθος του εγκεφάλου καταδεικνύει την ανωτερότητα ή κατωτερότητα του

και γυναικείους ρόλους” (1991), στο Α. Αθανασίου, επ. *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική, Νήσος*, Αθήνα 2006, σσ. 313-334.

²⁶ Th. Laquer, *ό.π.*, σ. 39.

²⁷ Α. Αθανασίου, *Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις, Η μελέτη του φύλου ως αναλυτικό εργαλείο στο χώρο της υγείας*. (<http://www.aegean.gr/Social-Anthropology/msc/activity/msc-woman-gender-gr-activity-research-athanasiou.pdf>, 1/12/2009).

²⁸ Γ. Παπαγεωργίου, *Ηγεμονία και Φεμινισμός*, τυπωθήτω Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα 2004, σ.188.

νοήμονος όντος), η γυναίκα ως υποδεέστερη αυτού νοητικά θα πρέπει να είναι υποταγμένη σ' αυτόν²⁹. Στη συνέχεια, ο Le Bon, πρωτεργάτης στην κοινωνική ψυχολογία, γράφει το 1879 πως όλοι οι ψυχολόγοι που έχουν μελετήσει τη νοημοσύνη των γυναικών αναγνωρίζουν ότι αντιπροσωπεύουν τις κατώτερες μορφές της εξέλιξης του ανθρώπινου είδους και μοιάζουν περισσότερο στα παιδιά και στους άγριους παρά σε έναν ενήλικο και πολιτισμένο άνδρα. Τις διακρίνει η έλλειψη σκέψης και λογικής³⁰. Τέλος, ο καθηγητής της ιατρικής στο πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, Clarke, αναφέρει το 1873 ότι οι γυναίκες είναι λιγότερο έξυπνες, γιατί η μήτρα απορροφά ενέργεια από τον εγκέφαλο³¹.

Συγκεκριμένα, ο Edward Clarke τάσσεται ρητά κατά της γυναικείας εκπαίδευσης, με τον ισχυρισμό ότι το αίμα που απαιτείται από τον εγκέφαλο αποτρέπει το αναπαραγωγικό σύστημα να αναπτυχθεί κατάλληλα. Αυτό συμβαίνει, γιατί για ακόμη μια φορά οι γυναίκες οφείλουν τον ιδιαίτερο τρόπο ύπαρξής τους στα τεκνοποιητικά τους όργανα, και ιδίως στη μήτρα³². Πρόκειται για ένα όργανο, που με τις ίνες, τα νεύρα και το αγγειακό του σύστημα συνδέεται με τον εγκέφαλο και εμφανίζεται με ακλόνητη σταθερότητα ως οργανική πηγή κάθε ασθένειας. Στην περίπτωση, λοιπόν, της έντονης πνευματικής εργασίας, η οποία απαιτεί μεγαλύτερη εγκεφαλική λειτουργία, προκαλούνται μετακινήσεις της μήτρας και διαταράσσεται η ισορροπία των γυναικών τόσο στην πνευματική τους υγεία όσο και στο αναπαραγωγικό τους σύστημα³³.

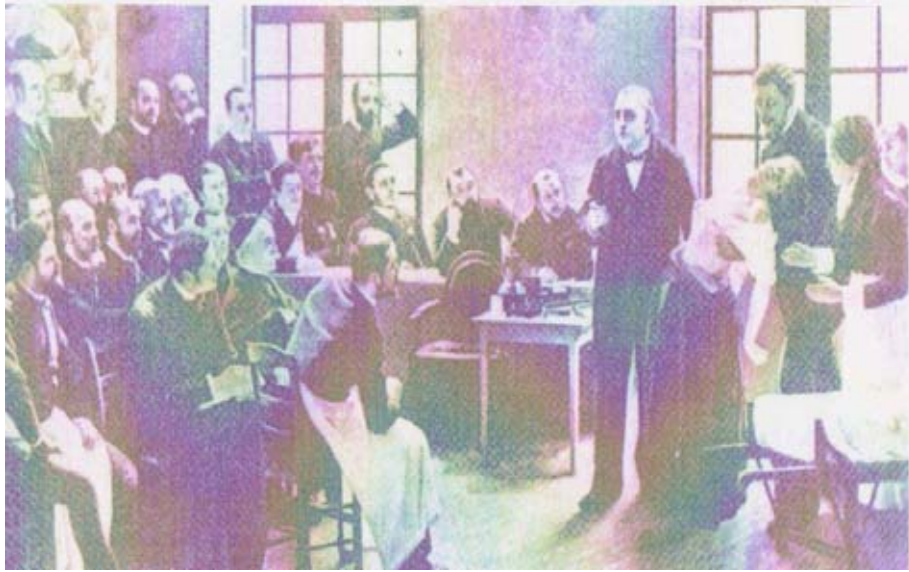
²⁹ Κ., Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, ό.π., σ. 249.

³⁰ Αναφέρεται στο: Κατή, *Νοημόσυνη και Φύλο: Ο σεξισμός στις επιστημονικές ιδέες για τις γνωστικές ικανότητες*, Οδυσσέας, Αθήνα 1990, σ. 58.

³¹ Αναφέρεται στο: Δ. Κατή, ό.π., σ. 57.

³² Th. Laquer, ό.π., σ. 208.

³³ Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε στους: Th. Laquer, ό.π., σ. 163, C.,Rosenberg - Ch. Rosenberg,, "The Female Animal: Medical and Biological Views of Woman and Her Role in Nineteenth- Century America", *The Journal of American History*, 1973, v. 60, no. 2 σ. 340, J. L. Trecker,, "Sex, Science and Education", *American Quarterly*, 1974, v. 26, no. 4, σσ. 356-359.



Εικόνα 1: Κλινική διάλεξη με θέμα την υστερία στο νοσοκομείο Salpêtrière στο Παρίσι.

Μάλιστα, ο συγκεκριμένος καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, επισημαίνει ότι γυναίκες που προσπάθησαν να συμμετάσχουν σε ανώτερη εκπαίδευση, το νευρικό τους σύστημα κατέρρευσε³⁴. Πράγματι, στο προσκήνιο του βιο-ιατρικού λόγου προβάλλει μια νέα εικονική επιδημία μιας αδυναμίας των νεύρων, η λεγόμενη «υστερία»³⁵. Για το λόγο αυτό, είναι προτιμότερο οι γυναίκες ως μέλλουσες μητέρες αντί να έχουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση και κλονισμένη υγεία, να είναι γερές, εγκάρδιες, υγιείς, ώστε να μην κληροδοτήσουν στους απογόνους τα μικρόβια της ασθένειας που προκαλείται από την υπερβολική μελέτη³⁶.

Παράλληλα, ο «φυσικός προορισμός» των γυναικών, να γεννήσουν και να αναθρέψουν παιδιά ανάγεται σε καθοριστικό παράγοντα όχι μόνο της σωματικής και διανοητικής τους κατάστασης, αλλά και των κοινωνικών καθηκόντων και ηθικών

³⁴ L. Briggs, «The Race of Hysteria: "Overcivilization" and the "Savage" Woman in Late Nineteenth-Century Obstetrics and Gynecology», *American Quarterly*, 2000, v. 52, no. 2, σ. 248.

³⁵ Αξίζει να σημειωθεί για την υστερία: α) ότι είναι μια ψυχοσωματική ασθένεια που αφορά τις αστές λευκές γυναίκες του Δυτικού κόσμου (L. Briggs, *ό.π.*, σ. 246), β) Η θεραπεία των υστερικών – νευρωτικών γυναικών δεν είναι μια απλή υπόθεση. Κυμαίνεται από την ανώδυνη λουτροθεραπεία (M. Foucault, *The birth of the clinic: An Archaeology of Medical Perception* (Naissance de la Clinique), Q Vintage Books, New York 1973, σ. 9) μέχρι την αμφίπλευρη ωθηκεκτομή, ένα είδος γυναικείου ευνουχισμού με την αφαίρεση υγιών ωθηκών. (Th. Laquer, *ό.π.*, σ. 240) και γ) η υστερία μπορεί να έχει συνέπεια το θάνατο, όπως αυτό αναφέρεται στις ιατρικές δημοσιεύσεις στο τέλος του 19^{ου} αιώνα στην Ευρώπη. (“Hysteria Source” *The British Medical Journal*, 1872, v. 2, no. 604, σ. 111)

³⁶ Rosenberg & Rosenberg, *ό.π.*, σ.342.

αρετών τους. Η επιστήμη, ανακαλύπτοντας τη σημαντικότητα της παιδικής ηλικίας, αποδίδει ένα θετικό ρόλο στη μητρότητα³⁷, που δεν είναι πλέον μια αυτονόητη αναπαραγωγική λειτουργία, αλλά ένα είδος κοινωνικής αποστολής. Ιδιαίτερα, σε μια εποχή που η διαφθορά και οι εμπορευματικές αξίες χαρακτηρίζουν την αστική κοινωνία, εξιδανικεύεται ο κοινωνικός ρόλος της γυναίκας στο πλαίσιο της οικιακής σφαίρας. Οι «ιδιαίτερες γυναικείες αρετές»³⁸ εμφανίζονται κοινωνικά χρήσιμες, γιατί βάση αυτών οι γυναίκες έχουν την ευθύνη και το προνόμιο «να μεταμορφώσουν το σπίτι σε “λυτρωτικό αντιστάθμισμα” του δημόσιου χώρου»³⁹. Επιπλέον, μέσω της σωστής ανατροφής των τέκνων τους, οι γυναίκες έχουν την ικανότητα να επιδράσουν και να βελτιώσουν τη μελλοντική κοινωνία.

Έτσι, ενώ το δόγμα της «ισότητας στη διαφορά» νομιμοποιεί τις νέες εξουσιαστικές σχέσεις των φύλων, αποδίδει συγχρόνως στις γυναίκες ένα θετικό ρόλο ρητά αναγνωρισμένο, ένα ιδεολογικό πλαίσιο στο εσωτερικό του οποίου οι γυναίκες είναι κοινωνικά ορατές. Η διάσταση αυτή του κοινωνικού τους ρόλου αναμφισβήτητα εμποδίζει την πνευματική ολοκλήρωση της γυναίκας, αφού προσανατολίζει τη στοχοθεσία και το περιεχόμενο της αγωγής-εκπαίδευσης⁴⁰ των γυναικών «στα του

³⁷ Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι σε σχέση με την πατρότητα η μητρότητα είναι υποδεέστερη, εξαιτίας της υπεροχής του σπέρματος, του πνεύματος (ζωτική πνοή) που διαμόρφωσε το έμβρυο. Στις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις, που χρονολογούνται από την εποχή του Αριστοτέλη, ο πατέρας ήταν εκείνος που καθόριζε σχεδόν καθαρά τα χαρακτηριστικά του παιδιού που θα γεννιόταν: όσο πιο ισχυρός ήταν ο πατέρας, τόσο μεγαλύτερες ήταν οι πιθανότητες να του μοιάσει το παιδί, ως προς το φύλο και τα χαρακτηριστικά του αντίστοιχου γένους (M. Ferrand, *ό.π.*, σ. 13). Επιπλέον, η πατριαρχία απαιτεί ότι το παιδί είναι ιδιοκτησία του πατέρα, η μητέρα απλά έχει το ρόλο της τροφού. (A. Nye, *ό.π.*, σ. 99). Επισημαίνεται, δηλαδή, το γεγονός ότι στο ιστορικό γίνεσθαι οι άνδρες ορίζουν και τις δύο σφαίρες. Αυτό σημαίνει ότι η διχοτόμηση δεν είναι μεταξύ δύο αυτόνομων, συμμετρικών και ισοδύναμων σφαιρών, αλλά μια πολύπλοκη σχέση μεταξύ κυριαρχίας και υποταγής ισχυρών και αδυνάτων (Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Διερευνώντας το Φύλο...*, *ό.π.*, σ.107).

³⁸ Ο άνδρας ενσαρκώνει τον «εγωισμό», το «ατομικό συμφέρον», τον «ανταγωνισμό», τον «πόλεμο», η γυναίκα τη «γενναιοδωρία», την «αυταπάρνηση», την «αγάπη», την «ειρήνη». Για περισσότερες πληροφορίες βλ. στο Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 128.

³⁹ Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κοριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987, σ. 88.

⁴⁰ Εμφανίστηκε ένα ρεύμα χωρίς τελειωμό βιβλίων ή απλών κεφαλαίων σε βιβλία, τα οποία από τους τίτλους τους και μόνο πρόδιδαν τη συμμόρφωση τους προς την καινούρια αυτή θεώρηση της φύσης και του πολιτισμού: το Φυσικό και ηθικό σύστημα της γυναίκας (Systems physique et morale de la

οίκου» καθήκοντα. Ωστόσο, αξίζει να επισημανθεί ότι το μητρικό ιδεώδες δε συμπεκνώνει συμβολικά μόνο τη γυναικεία ταυτότητα, αλλά και οδηγεί τις γυναίκες να αποκτήσουν συνείδηση του κοινωνικού πεπρωμένου τους και κατ' επέκταση διαμορφώνει μια συλλογική ταυτότητα.

Εν κατακλείδι, ο «βιολογικός ντετερμινισμός»⁴¹ συνεχίζει να αποτελεί τροχοπέδη του γυναικείου ανθρωπισμού. Η επιστήμη ολοκληρώνει το έργο της συντηρητικής διανόησης του Διαφωτισμού και επιτυγχάνει την εσωτερίκευση (και από τα δύο φύλα) της διαφορετικότητας –κατωτερότητας– της γυναικείας φύσης. Ωστόσο, δεν είναι η ανατομία που ευθύνεται για τις χαμηλότερες ανταμοιβές στις γυναίκες αυτές, αλλά ο πολιτισμός υπό τη μορφή της *βιολογίας*, υπό τη μορφή βιολογικών αξιολογικών κρίσεων⁴². Η επιστημολογία, δηλαδή, από μόνη της δε δημιουργεί δυο αντίθετα γενετήσια φύλα· αυτό το κατορθώνει μόνο στο πλαίσιο συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών. Συγκεκριμένα, τα δύο ασύμμετρα γενετήσια φύλα αρθρώνονται στις νέες κοινωνικές πρακτικές και τα πολιτικά διακυβεύματα του μετεπαναστατικού δέκατου ενάτου αιώνα. Η επιστήμη απλά παραχωρεί το κύρος της, για να εξυπηρετήσει και να νομιμοποιήσει τις προτεραιότητες και τα συμφέροντα εξουσιών⁴³. Με τον τρόπο αυτό μεταμορφώνεται, σύμφωνα με τον Foucault από βιο-ιατρική σε «βιο-εξουσία»⁴⁴.

femme) του Ρουσέλ, το κεφάλαιο του Μπρασέ «Σπουδή της φυσιολογίας και του ήθους της γυναίκας». Για περισσότερες πληροφορίες βλ. στο Th. Laquer, *ό.π.*, σσ. 39-40.

⁴¹ Β. Δεληγιάννη, Σ. Ζιγού, (επιμ.) *Εκπαίδευση και φύλο- Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 50.

⁴² Ε., Αβδελά, Ψαρρά, Α., (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες...*, *ό.π.*, σ. 423.

⁴³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η σύνδεση της γυναικείας εκπαίδευσης με την υστερία, προκειμένου να διατηρηθεί το status quo του 19^{ου} αιώνα. Στην ουσία η γυναικεία απειθαρχία ή ανυπότακτη συμπεριφορά ανάγεται σε ιατρικό πρόβλημα, που νομιμοποιεί την υποβολή των γυναικών σε ανδρική, ιατρική επίβλεψη. Αντίθετα, νεότερες έρευνες συνδέουν τη γυναικεία εκπαίδευση με μείωση κατάθλιψης και ψυχολογική ευημερία. Για το θέμα αυτό βλ. C. Ross, J. Mirowsky, «Sex differences in the effect of education on depression: Resource multiplication or resource substitution?», *Social Science & Medicine*, v. 63, 2006, σσ. 1400–1413. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στην υστερία, νεότερες αναλύσεις δείχνουν μια διαφορετική εντελώς οπτική από αυτή την ανδροκρατική του 19^{ου} αιώνα. Πρόκειται για μια ιστορική κατασκευή μιας νευρικής πάθησης των λευκών αστών γυναικών, βλ. L. Briggs, *ό.π.*, σσ. 246-250. Επιπροσθέτως, στο D. Hunter, «Hysteria, Psychoanalysis, and Feminism: The Case of Anna O», *Feminist Studies*, 1983, v. 9, no. 3, σ. 486, γίνεται λόγος για το γεγονός ότι «Η υστερία εκφράζει στη γλώσσα του σώματος τι η ψυχανάλυση λέει στις λέξεις» Αποτελεί μορφή διαμαρτυρίας απέναντι στη στέρηση ατομικής, κοινωνικής, διανοητικής και

1.1.3 Εθνικισμός και νέα διάσταση στο ρόλο της Ελληνίδας γυναίκας ως μητέρας – δασκάλας

Βασικός ιδεολογικός άξονας πάνω στον οποίο διαγράφεται η ταυτότητα της Ελληνίδας διδασκάλισσας είναι ο εθνικισμός. Η έννοια του εθνικισμού στα τέλη του 19^{ου} και αρχές 20ού αιώνα διαφέρει από αυτή του εθνισμού· η πρώτη έχει πολιτισμικό περιεχόμενο και η δεύτερη πολιτικό. Έτσι, ενώ «η εθνότητα αναφέρεται σε παρόμοια κουλτούρα και σε μακρόχρονη ιστορική παράδοση και πολιτισμό, η εθνικότητα περικλείει επιπλέον μια αίσθηση νομιμότητας και αφορά σε συγκεκριμένη γεωγραφική. Η εθνικότητα απαιτεί χρόνο και χώρο»⁴⁵.

Στη διάρκεια του δέκατου ένατου και του εικοστού αιώνα, μέσα στην πολυεθνική οθωμανική αυτοκρατορία, συγκροτούνται βαλκανικές ταυτότητες και σφυρηλατούνται εθνικές συνειδήσεις, μια διαδικασία που ξεκινά ακριβώς από το γεγονός ότι υπάρχει κάτι το οποίο οι Βαλκάνιοι συνειδητοποιούν: την πολιτισμική τους αντίθεση προς τους «ανατολίτες Άλλους»: είτε δηλαδή τους γεωγραφικούς γείτονες, π.χ. την Οθωμανική αυτοκρατορία και την Τουρκία, είτε περιοχές εντός των Βαλκανίων⁴⁶. Στην περίπτωση των Ελλήνων, οι παράμετροι που συγκροτούν την ταυτότητα του ελληνικού έθνους είναι:

(1) η «μνήμη» του κοινού παρελθόντος, θεωρούμενη ως «πεπρωμένο» της ομάδας, ή τουλάχιστον του πυρήνα της και δεν υπάρχει καταλληλότερος μανδύας, ικανός να τακτοποιεί και να αναζωπυρώνει μνήμες ενός απομακρυσμένου και μυθοποιημένου παρελθόντος από την «εθνική» ιστορία.

(2) η πυκνότητα γλωσσικών ή πολιτισμικών δεσμών που επιτρέπει έναν υψηλότερο βαθμό κοινωνικής επικοινωνίας μέσα στην ομάδα, παρά πέρα από αυτήν. Πράγματι, η ελληνική γλώσσα και η χριστιανική ορθοδοξία έχουν ιδιαίτερη σημασία

σεξουαλικής ελευθερίας που υφίσταντο τα θύματα της νόσου. Κατ' επέκταση η υστερία δεν είναι μια ασθένεια που προκύπτει από την πνευματική κόπωση των γυναικών, αλλά το αντίθετο, μέσα σε αυτήν κρύβεται ένα απόθεμα δύναμης, που εκφράζεται με άλλους τρόπους, γλωσσικούς ή χειρονομιακούς. (Αθανασίου, *ό.π.*, σσ. 36-36). Τελικά, όπως τονίζουν οι Arthur και Joan Kleinman, «δεν υπάρχει ένα άχρονο και άτοπο σχήμα οδύνης» στο Α. Αθανασίου, *Γυναίκες και φύλα... ό.π.*

⁴⁴ Α. Αθανασίου, *ό.π.*

⁴⁵ Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 59.

⁴⁶ M. Hroch, «Από το Εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση», Α. Λιάκος (επιμ.), *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 20.

εξαιτίας της αποτελεσματικότητάς τους στο να δημιουργούν και να ενισχύουν μια αίσθηση εθνικής ταυτότητας με διαταξικό περιεχόμενο, ενώ ταυτόχρονα λειτουργούν ως εμβλήματα διαφοράς από τις άλλες εθνικές ομάδες.

και (3) η αντίληψη ισότητας όλων των μελών της ομάδας, οργανωμένης ως κοινωνία των πολιτών. Θεμελιώδες αξίωμα στον εθνικισμό είναι το αίτημα του λαού να έχει μια κυβέρνηση της ίδιας εθνικής προέλευσης με την πλειονότητα, και αποκτώντας πολιτική αυτοδιάθεση, να είναι σε θέση να διαχωρίζεται, να διακρίνεται και να είναι ανεξάρτητος από τα άλλα έθνη και ισότιμος με αυτά⁴⁷.

Ως έννοια ο ελληνικός εθνικισμός εμφανίζεται το 1850 και πλέον κάνει αισθητή την παρουσία του τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα με αποκορύφωμα το 1922, τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η δημιουργία ενός εθνικού εδάφους, με κοινό ιστορικό και γλωσσικό παρελθόν, καλλιεργεί ελπίδες για την απελευθέρωση ελληνόφωνων περιοχών, όπως Μακεδονία, Ήπειρο, Θράκη, Μ. Ασία και Κρήτη⁴⁸. Δηλαδή, η επιτυχία του ελληνικού εθνικισμού έγκειται κυρίως στην ικανότητα του να συνδέει την εικόνα που έχει για το έθνος με στοιχεία τοπικά, αναγνωρίσιμα από άτομα ή ομάδες, είτε ιστορικά είτε γλωσσικά⁴⁹. Η ιστορία, η γλώσσα, ο λαϊκός πολιτισμός, ο εδαφικός χώρος, η κουλτούρα και η θρησκεία χρησιμοποιούνται ως συμβολικές ενδείξεις της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους και επομένως της αυθεντικότητάς του.

Χρειάζεται να επισημανθεί ότι ο ελληνικός εθνικισμός κινείται αμφίδρομα, με αφετηρία τόσο το ελληνικό κράτος όσο και την οθωμανική αυτοκρατορία. Καταρχήν, η πρόοδος του εκτός των εθνικών συνόρων ελληνισμού ταλανίζει το μικρό βασίλειο και ενισχύει την ιδέα ότι το υπάρχον κράτος δεν είναι παρά μια ημιτελής κατασκευή, τα θεμέλια απλώς για κάτι μεγαλύτερο. Έτσι, οι ελληνικές

⁴⁷ S. J. Woolf, *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, πρόλογος Αντώνης Λιάκος, μετάφραση Έφη Γαζή, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σσ.17, 19, 52, 66. Επίσης, για τις απαρχές της εθνικής συνείδησης, βλ. A. Benedict, *Φαντασιακές κοινότητες: στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μετάφραση Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σσ. 71-82.

⁴⁸ Φυσικά, ο εθνικισμός ως έννοια δεν περιλαμβάνει πάντα όλες τις περιοχές. Υπάρχουν αναδιατάξεις στις εδαφικές διεκδικήσεις, ανάλογα με την εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους, βλ. Γ. Γιαννουσόπουλος «Εξωτερική πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Οι απαρχές 1900-1922* (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σσ. 107-147.

⁴⁹ Για το περιεχόμενο του όρου «ομιλούμενη» ελληνική γλώσσα, καθώς και τη σχέση του γλωσσικού ζητήματος με τον εθνικό επεκτατισμό, βλ. Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σσ. 99-118.

κυβερνήσεις καλλιεργούν την αντίληψη της εθνικής ανεξαρτησίας, την ελπίδα για μια μελλοντική απελευθέρωση των Ελλήνων από τον οθωμανικό ζυγό. Η εθνική αυτή ιδεολογία βρίσκει την πολιτική έκφρασή της στη «Μεγάλη Ιδέα», που άλλοτε έχει τη μορφή επεκτατικού απελευθερωτικού αγώνα και άλλοτε –ιδίως μετά την οριστική καταστολή της Κρητικής επανάστασης– προσαρμόζεται στις ομογενικές προτεραιότητες και στο δόγμα του ελληνοθωμανισμού⁵⁰.

Ο εθνικισμός δεν είναι μόνο μια εισαγόμενη ιδέα για τους Έλληνες της διασποράς. Αρχικά, όσο η οθωμανική αυτοκρατορία είναι ισχυρή, οι Έλληνες αστοί, που κυριαρχούν στο χώρο, δεν έχουν συμφέρον να ενταχθούν σε ένα φτωχό νεοσύστατο κράτος, όπως η Ελλάδα. Όταν όμως οι συνθήκες αλλάζουν⁵¹ και η Οθωμανική Αυτοκρατορία -μη μπορώντας πια να αναστείλει το διαμελισμό της- καταρρέει, η ανάγκη να υπερασπιστούν τα συμφέροντά τους οδηγεί σε νέους ελιγμούς. «Πολλοί οι οποίοι αισθάνονταν την κοινωνική τους θέση και το εισόδημα τους να απειλείται, οδηγήθηκαν στην αναζήτηση ασφάλειας στις “κατά φαντασίαν κοινότητες” των εθνικών ιδεωδών»⁵². Σ' αυτό το πλαίσιο, η ελληνική μεγαλοαστική τάξη από το τέλος του 19ου αιώνα και πέρα επιχειρεί να παγιώσει την κυριαρχία της στο πολιτικό επίπεδο και να μετασχηματίσει το χώρο που έλεγχε σε δικό της εθνικό κράτος⁵³. Υπό τις νέες συνθήκες, ο εθνικισμός αναπαράγεται όχι ως

⁵⁰ «Η ομογενική απάντηση στην ελλαδική Μεγάλη Ιδέα ήταν το δόγμα του ελληνοθωμανισμού, που δεν ήταν άλλο από μεταφορά στο εθνικό ιδίωμα του δόγματος της ακεραιότητας της "Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: γιατί ελληνοθωμανισμός ήταν ένα σχήμα που επέτρεπε την αξιοποίηση —συνεπώς και την αποδοχή — της προοπτικής των μεταρρυθμίσεων, και η αποδοχή της προοπτικής αυτής προϋπέθετε αυτονομία την αποδοχή του δόγματος της ακεραιότητας», Ε. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 288. Επιπλέον, «ο ελληνοθωμανισμός, τελικά, του οποίου φορέας είναι κατ' εξοχήν η μεγάλη ρωμεική αστική τάξη, μεταφράζεται σε πολιτικό επίπεδο με την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ σε πολιτιστικό επίπεδο με την “ελληνική ταυτότητα” του μιλλέτ», Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.- 1919 : οι ελληνορθόδοξες κοινότητες από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σσ. 303-304.

⁵¹ Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877, η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και το Συνέδριο του Βερολίνου αναγγέλλουν το τέλος του δόγματος της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

⁵² Για το ρόλο που παίζει η αστική τάξη στη διάδοση των εθνικιστικών κινημάτων, βλ. S. J. Woolf, *ό.π.*, σ. 53.

⁵³ Για τη βαθμιαία αλλαγή της πολιτικής στάσης των μεγαλοαστικών κύκλων της διασποράς καθώς και των ξένων δυνάμεων, όπως της Αγγλίας, βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο*

ένας ετερόχθονος, προερχόμενος από το ελληνικό κράτος όρος, αλλά ως μια καθαρά αυτόχθονη στάση.

Σε κάθε περίπτωση, η Μεγάλη Ιδέα, που κάποτε αποτελούσε ένα αόριστο και μακρινό εθνικό όνειρο, μετατρέπεται σε σχέδιο άμεσης εφαρμογής. Κοινός παρονομαστής για τη συγκρότηση και ενίσχυση της εθνικής ιδεολογίας αποτελεί ο «μύθος», ή η αντίληψη, για την ιστορική κληρονομιά του έθνους⁵⁴. Η επίγνωση του γεγονότος ότι οι Νεοέλληνες ζουν στον ίδιο χώρο και μιλούν την ίδια γλώσσα με τους αρχαίους σημαίνει ότι σταδιακά αρχίζουν να αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως τους φυσικούς κληρονόμους του κλασικού πολιτισμού, με κύριο αίτημα την αναγνώριση και νομιμοποίηση αυτή της συνέχειας.

Ειδικότερα, η έννοια της συνέχειας καθορίζει και διαμορφώνει την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων⁵⁵. Ενώ αρχικά η διαφύλαξη της ελληνορθόδοξης ταυτότητας έχει καθαρά πολιτισμικό περιεχόμενο, με αμυντική και εσωστρεφή λειτουργία, με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και την ένταξή του σε ένα διεθνές σύστημα μεμονωμένων πολιτικών οντοτήτων, η ταυτότητα των Ελλήνων, που ζουν στο ελληνικό κράτος, αποκτά πολιτικό περιεχόμενο και απαιτεί μια δυναμική και εξωστρεφή δράση⁵⁶.

Ωστόσο, στη διάρκεια του 19^{ου} και 20ού αιώνα η διαδικασία οικοδόμησης εθνικών συνειδήσεων στην εθνολογικά μεικτή οθωμανική αυτοκρατορία δεν υπήρξε μόνο ελληνική υπόθεση. Την ίδια εξωστρεφή και επιθετική – εθνικιστική στάση δείχνουν και άλλα έθνη, όπως Βούλγαροι, Σλάβοι και Σέρβοι⁵⁷, που έχουν αντίστοιχες εθνικές

κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922), Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σσ. 364-371.

⁵⁴ Ε. Κωφός, *Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19ου και του 20ου αιώνα*, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα : "Οι Φίλοι του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα", Θεσσαλονίκη 1997, [ανάτυπο από τον τόμο: Βερέμης Θ., (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μτφρ. Γιάννης Στεφανίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1997, σ.204.

⁵⁵ Σημαντικό ρόλο στη συνέχεια και την ενότητα του ελληνικού έθνους παίζει η ιστορία. Βλ. σχετικά Κ. Παπαρρηγόπουλος *Βιογραφία και κρίσεις περί του Κ. Παπαρρηγόπουλου και του έργου αυτού*, Ελευθερουδάκης, εν Αθήναις χ.χ., σσ. 15, 21-24.

⁵⁶ Περισσότερα στοιχεία για το διττό χαρακτήρα της ελληνικής ταυτότητας από μια ιστορική προοπτική βλέπε την ερμηνεία του Δ. Τσαούση στο: Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα 1989, σσ. 50-51.

⁵⁷ Για τη δράση των βαλκανικών αυτών λαών βλ. Β. Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων: από το Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Επίκεντρο, Αθήνα 2007, σσ. 170-198, 216-229, 284-

ιδεολογίες για το ιστορικό παρελθόν περιοχών με ασαφή και μάλλον αυθαίρετα γεωγραφικά όρια.

Το όνειρο μιας Μεγάλης Ελλάδας δημιουργεί νέα κοινωνικά αιτήματα που επιδρούν Μέσα σ' αυτό το πολιτικό και ιδεολογικό κλίμα, η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και της εθνικής ιδεολογίας αποκτά επείγουσα σημασία. Πάνω στη ζωή των γυναικών των μεσαίων κυρίως στρωμάτων. Καθίσταται αναγκαία η μόρφωση των Ελληνίδων μητέρων και παγιώνονται μηνύματα για την εθνική αποστολή που πρέπει να επιτελέσουν οι γυναίκες, όχι μόνο μέσα από την οικογένεια αλλά και μέσα από το σχολικό σύστημα με την ιδιότητα της δασκάλας⁵⁸. Από τη μια ενισχύεται το νέο οικιακό και μητρικό ιδεώδες και από την άλλη ανάγεται ο ρόλος της δασκάλας σε εθνική αποστολή, καθώς σ' αυτές πέφτει το βάρος της διάδοσης της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού.

Καταρχάς, ο συγκεκριμένος περιοριστικός ρόλος, που έχει η γυναίκα μέσα στο σπίτι ενισχύεται ακόμα περισσότερο από την εξιδανίκευση της μητρότητας. Το παιδί αποτελεί σύμβολο του έθνους και συνεπώς η μητέρα αποκτά μεγαλύτερη κοινωνική αξία, λόγω του λειτουργικού της ρόλου (γέννηση-ανατροφή), αλλά και ηθική αξία, γιατί αναλαμβάνει να δώσει στα παιδιά αξίες, που θα χτίσουν μια ανθρώπινη και ηθική κοινωνία⁵⁹. Συγκεκριμένα η Ελληνίδα μάνα ενσαρκώνει τη μητρική γλώσσα, την προφορική παράδοση και γι' αυτό είναι η πλέον κατάλληλη να μεταβιβάσει την εθνική συνείδηση. Η ίδια, ως θεματοφύλακας του δοξασμένου παρελθόντος, ετοιμάζει Έλληνες πολίτες αντάξιους αυτού, φλογερούς πατριώτες και αγωνιστές του αλυτρωτισμού⁶⁰.

Ταυτόχρονα, η εξιδανίκευση της μητέρας και η αναγωγή της σε ηθικό στυλοβάτη της κοινωνίας και του έθνους παρέχει νέα επιχειρήματα στους υπερασπιστές της γυναικείας εκπαίδευσης, τα οποία αποδίδουν στην εκπαίδευση των κοριτσιών μια διάσταση περισσότερο λειτουργική και κοινωνικά χρήσιμη⁶¹. Πράγματι, τόσο στο ελληνικό κράτος όσο και στον ελληνισμό της οθωμανικής

301. Για την πολιτισμική δόμηση των Βαλκανικών λαών και την εξήγηση των βαλκανικών αλυτρωτισμών, βλ. M. Hroch, *ό.π.*, σσ. 62, 69.

⁵⁸ Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα Ανθολόγιο*, Ι.Α.Ε.Ν. - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.,σ. 38.

⁵⁹ Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 159.

⁶⁰ Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών...*, *ό.π.*, σσ. 98-99.

⁶¹ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 103.

επικράτειας η παρουσία μορφωμένων γυναικών, ευαίσθητων στα μηνύματα της εποχής τους, που ζητούν να διαδραματίσουν ένα σημαντικό ρόλο στις ανάγκες του έθνους και της κοινωνίας, αρχίζει να γίνεται αισθητή. Οι γυναίκες αυτές, δασκάλες οι περισσότερες, αφιερώνονται κυρίως στην προώθηση της εκπαίδευσης του φύλου τους⁶².

Για το λόγο αυτό, σημαντικός αριθμός απόφοιτων διδασκαλισσών τοποθετείται σε ελληνικές κοινότητες της διασποράς, μια πρακτική που συχνά προβάλλεται ως σημαντική εθνική συμβολή⁶³. Άλλωστε, η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και παιδείας στους τουρκόφωνους και βουλγαρόφωνους πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας αποτελεί ένα από τα σημαντικά μέσα για την αντιμετώπιση των άλλων βαλκανικών εθνικισμών, που αρχίζουν να θέτουν σοβαρά προβλήματα για την πραγματοποίηση των προοπτικών του ελληνικού εθνικισμού. Έτσι, η στρατηγική σημασία που αποκτά σταδιακά η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού προσθέτει νέα αίγλη στο εθνικό και πολιτικοκοινωνικό λειτούργημα της δασκάλας⁶⁴.

Από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα εκατοντάδες δασκάλες απλώνονται στα τέσσερα σημεία της Μακεδονίας και της Θράκης, της Ηπείρου και της Μικράς Ασίας, διαδίδοντας τα «ελληνικά φώτα» σε περιοχές συχνά τουρκόφωνες, αλβανόφωνες ή βουλγαρόφωνες...σε περιοχές όπου συγκρούονται διάφοροι αντίθετοι εθνικισμοί, που βλέπουν σε αυτή τη διάδοση της ελληνικής κουλτούρας και γλώσσας ένα σοβαρό εμπόδιο των δικών τους εθνικών στρατηγικών⁶⁵.

⁶² Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή...*, ό.π., σσ. 39- 40.

⁶³ Η προβολή της εθνικής - εθνικιστικής ιδεολογίας, προκειμένου να εξασφαλιστεί η συμμετοχή των γυναικών, δεν είναι κάτι καινούριο στα απελευθερωτικά κινήματα. Περισσότερα στοιχεία στο Γ. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 174.

⁶⁴ Σ., Ζιώγου-Καραστεργίου, *Διερευνώντας το Φύλο...*, ό.π., σ. 358. Ιδιαίτερα, η εθνική αγωγή αποτελεί ξεχωριστό στόχο της γυναικείας εκπαίδευσης, όπως προκύπτει και από το Πρώτον Ελληνικών Εκπαιδευτικών Συνέδριον, εν Αθήναις 31 Μαρτίου – 4 Απριλίου 1904, εκ του Γραφείου της Διευθυνούσης Επιτροπής, εν Αθήναις 1904, σσ. 175 -179, 187- 188, 192-194, 205, 207-210.

⁶⁵ Ο εθνικισμός χαρακτηρίζει το λόγο και τη δράση των διδασκαλισσών της εποχής: Απόφοιτος του Αρσακείου, η σκυριανή ποιήτρια *Αγαθονίκη Αντωνιάδου* (1854-1928) ονειρεύεται να διδάξει στα παιδιά «του υπόδουλου ελληνισμού της Θράκης, της Κρήτης, της Μακεδονίας».... Την ίδια περίπου περίοδο η *Σωτηρία Αλιμπέρτη*, που διδάσκει σε ένα παρθενγωγείο της Ρουμανίας, κινητοποιεί τις γυναίκες της ελληνικής κοινότητας για την εθνική υπόθεση....Η νεαρή *Ελπινίκη Ζαμπέλλη* διορίζεται σε ηλικία 15 ετών από το ελληνικό προξενείο και τη μητρόπολη Ιωαννίνων στο αλβανόφωνο χωριό Κυπαρό, για να «συστήσει τετρατάξιον δημοτικών σχολείων διότι δεν είχε από πολλού σχολείον ελληνικών». Δύο χρόνια

Ωστόσο, η πατριωτική δράση των διδασκαλισσών δεν προάγει τη γυναίκα ως «πολίτιδα», με την έννοια της συμμετοχής της στα κοινά. Απλά δίνεται η ψευδαίσθηση⁶⁶ ότι συντελούν στη θεμελίωση της Μεγάλης Ιδέας και συνεπώς επιτελούν και αυτές ένα συγκεκριμένο έργο: ότι προσφέρουν στην εδραίωση του έθνους και της εθνικής ταυτότητας.

Άλλωστε, η δημιουργία ψευδαισθήσεων είναι μέρος της ηγεμονικής πολιτικής, ότι δήθεν ενδιαφέρεται για τις διάφορες κοινωνικές ομάδες⁶⁷. Το κράτος επιβάλλει στους πολίτες το μέγιστο της υπακοής και των θυσιών, ενώ τους φέρεται

αργότερα τη βρίσκουμε στο Αργυρόκαστρο να διδάσκει στο δημοτικό σχολείο, ανάμεσα σε έναν πληθυσμό που δεν είναι πάντα πρόθυμος να δεχτεί την ελληνική παιδεία και κάτω από την αμφίβολη προστασία του ορθόδοξου μητροπολίτη, ο οποίος δεν κρύβει τις συμπάθειες του για την αλβανική υπόθεση. Η *Ευανθία Σούλη* (1883-1965), διορισμένη σε ένα (187) χωριό της ίδιας περιοχής γύρω στα 1900, υφίσταται ανοιχτές πιέσεις για να εγκαταλείψει τη δουλειά της. Πηγαίνοντας να αναλάβει υπηρεσία στο Λάμποβο Αργυροκάστρου, συναντάει έναν οπλαρχηγό του Αλβανικού Κομιτάτου με τα παλικάρια του, που της λέει να γυρίσει πίσω γιατί το «χωριό είναι αλβανόφωνο»¹⁵⁵. Στην άρνηση της Σούλη, την απειλεί ότι «θα βάλει φωτιά και θα την κάψει ζωντανή». Κατοικώντας στο χωριό αυτό με μια άλλη δασκάλα, η Ε. Σούλη ακούει θόρυβο ένα βράδυ στο σπίτι της και αναγκάζεται να αδειάσει το μικρό της περιστροφικό στον αέρα για να διώξει τους παρείσακτους. Βλ. σχετικά Ε, Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σσ. 183 -188. Επίσης, βλ. Οδοιπορικά διδασκαλισσών και εθνική προσφορά και συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτική ζωή στο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης Εκπαιδευτικά...*, ό.π., σσ.228-230.

⁶⁶ Για την αντίληψη της ψευδαίσθησης βλ. Γ. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 164.

⁶⁷ Σε διάφορες χώρες, οι γυναίκες συνεισέφεραν σε αγώνες εθνικής απελευθέρωσης με διάφορους τρόπους, ατομικά ή ομαδικά, όμως, μετά τη δημιουργία του εθνικού κράτους, η προσφορά τους αγνοήθηκε. Πράγματι, αυτό αποδεικνύεται και ιστορικά. Στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους, το 1864 στο Σύνταγμα της χώρας ενώ καθιερώνεται η καθολική ψηφοφορία για τους άντρες, οι γυναίκες δεν συμπεριλαμβάνονται. Δεν πρόκειται για ένα νέο σκηνικό· η Γαλλική Επανάσταση (*Declaration des droits*, 26/8/1789) για ισότητα, για δημοκρατία και κοινωνική δικαιοσύνη εν τέλει πρόδωσε τις γυναίκες. Και στα δυο κινήματα, Γαλλική και Ελληνική Επανάσταση, οι γυναίκες συνεισέφεραν σε αγώνες εθνικής απελευθέρωσης με διάφορους τρόπους, ατομικά ή ομαδικά, όμως, μετά τη δημιουργία του εθνικού κράτους, η προσφορά τους αγνοήθηκε. Συγκεκριμένα, οι Ελληνίδες αποκλείστηκαν όχι μόνο από την άσκηση των εκλογικών τους δικαιωμάτων, αλλά και από μια σειρά από ευρύτερα αστικά δικαιώματα, όπως η σύναψη νομικών συμβολαίων, η σύναψη δημοσίων εγγράφων, ιδιοκτησίας και γενικά οτιδήποτε είχε σχέση με τη δημόσια ζωή. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Έ. Αβδελά., Α. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 19-20 και Γ. Παπαγεωργίου ό.π., σσ. 137-140.

σαν σε ανήλικα παιδιά κρύβοντας τους την αλήθεια, υποχρεώνοντας κάθε πολίτη να το επιδοκιμάζει και να το υποστηρίζει από πατριωτισμό⁶⁸.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, τόσο το ελληνικό κράτος όσο και οι ελληνικές κοινότητες της διασποράς, προκειμένου να διεισδύσουν στους ορθόδοξους λαούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας, μεταδίδοντας την ελληνική γλώσσα και προσπαθώντας να τους εξελληνίσουν, επιτρέπουν στις γυναίκες να ασκήσουν το επάγγελμα της δασκάλας, γιατί θέλουν να τις χρησιμοποιήσουν για δικούς τους σκοπούς (ανακαλύπτουν τη γυναίκα ως φτηνή εργατική δύναμη και τη χρησιμοποιούν ως φορέα εθνικιστικής ιδεολογίας), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αλλάζει η ισχύουσα ιδεολογία ως προς τη φύση της γυναίκας.

Η θέση της γυναίκας είναι κατώτερη κι αυτό αποτελεί μέρος της εθνικής ταυτότητας. Συνεπώς, προκειμένου να μη χάσει το ίδιο το έθνος την ταυτότητά του, απαγορεύεται κάθε μορφή κοινωνικής αλλαγής. Η πολιτική θεωρία της Μεγάλης Ιδέας ουσιαστικά αντανάκλα την κοινωνική οργάνωση και τις έμφυλες σχέσεις⁶⁹. Στο πλαίσιο του εθνικισμού η νομιμοποίηση της κυριαρχίας, της δύναμης, της κεντρικής εξουσίας και της ισχύος της διακυβέρνησης εκλαμβάνονται ως αρσενικές έννοιες.

1.2 Αποκρυπτογράφηση του χώρου...

Ο Foucault επισημαίνει ότι «οι ανησυχίες της εποχής μας έχουν να κάνουν βασικά με το χώρο, χωρίς αμφιβολία πολύ περισσότερο από ό,τι με το χρόνο». Ο χώρος, όμως, δεν είναι έννοια στατική και απόλυτη, απαλλαγμένη από επιδράσεις και συνέπειες· κατασκευάζεται από συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις, διαποτισμένες από έναν εσωτερικό δυναμισμό. Ιδιαίτερα, η έννοια του χώρου και του τόπου, κατά την Massey, είναι καταλυτική στη διαμόρφωση ταυτοτήτων και σχέσεων⁷⁰. Η δημιουργία της ταυτότητας είναι συνάμα διεργασία ατομική και συλλογική και οριοθετείται από την κοινωνία, μέσα από διαδικασίες ενσωμάτωσης ή και

⁶⁸ Η θέση αυτή του Freud αναπτύσσεται στο έργο «Ψυχαναλυτικά Δοκίμια». Για περισσότερες πληροφορίες στον E. Pesch, *Για να γνωρίσετε τη σκέψη του Freud*, μετάφραση Αλέξανδρος Βέλιος, Άπειρον, Αθήνα 1978, σ. 161.

⁶⁹ E. Αβδελά., Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σσ. 315-316.

⁷⁰ Για την έννοια του χώρου ως «γνωστικού χάρτη» Βλ. D. Massey, *Space, place, and gender*, University of Minnesota Press, Minneapolis 2007, σσ. 3, 249.

αποκλεισμού⁷¹. Συνεπώς η γνωριμία με το χώρο της *Κωνσταντινούπολης* στα τέλη του 19^{ου} και αρχές 20ού είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να αντιληφθεί κανείς ποιες δυνάμεις (πολιτικές, κοινωνικές, πνευματικές) αλληλεπιδρούν με τη γυναίκα εκπαιδευτικό και εν τέλει διαμορφώνουν την ταυτότητά της.

Ειδικότερα, η διερεύνηση του σημαντικού «άλλου» απαιτεί μετάβαση στο χώρο του, εκεί που άφησε τα ίχνη του. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η έρευνα αφορά στη σημαντική «άλλη», τη γυναίκα – εκπαιδευτικό και τα ίχνη της οδηγούν στα *σχολεία θηλέων* της Κωνσταντινούπολης. Η διερεύνηση πηγών, κανονισμών, σχολικών αρχείων που αναδεικνύουν τη θεσμοθετημένη εκπαιδευτική διαδικασία συνιστούν ένα κοινωνικό πεδίο⁷², εντός του οποίου λειτουργεί το υπό διερεύνηση αντικείμενο της παρούσας εργασίας, η διδασκάλισσα. Ειδικότερα, αναπαριστούν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ζει και εργάζεται. Η σκιαγράφηση του εκπαιδευτικού πλαισίου της Πόλης επιτρέπει μια νοερή «επιτόπια έρευνα». Η μετάβαση στο σχολικό χώρο συνεπάγεται μια καλύτερη κατανόηση για την κοινωνική ενσωμάτωση της διδασκάλισσας, για τον τρόπο που ο χώρος επενεργεί στην ίδια, ορίζει τη ζωή της και την κοσμοθεωρία της.

1.2.1. Η Πολίτικη Ρωμιοσύνη

Η σημαντική για τις κοινωνικές επιστήμες παράμετρος του χώρου, του πεδίου αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία, από τη στιγμή που ο συγκεκριμένος τόπος είναι η Κωνσταντινούπολη. Η γεωπολιτική της θέση⁷³ την καθιστά σημείο διασταύρωσης ζωτικής σημασίας πολιτικών και πολιτισμικών οδών και ρευμάτων, πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και στο επίκεντρο της παγκόσμιας ιστορίας για

⁷¹ J. Martin, J. Goodman., *Women and education 1800-1980*, Palgrave Macmillan, London 2004, σ. 20.

⁷² Για το κοινωνικό πεδίο και τις δυνάμεις αλληλεπίδρασης που λειτουργούν εντός αυτού βλ. P. Bourdieu, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμέλεια Ν. Παναγιωτόπουλος, Δελφίνι, Αθήνα 1995, σσ. 63-70.

⁷³ «Κείμενη όπως κατά προνομιαίαν τινά της φύσεως προτίμησιν, μεταξύ δύο ηπείρων, υπερείχε και διέπρεπε ως μοναδική της Οικουμένης Πόλη» στο Α. Μήλλας (κείμενα αφιερώματος), Γιούργος, Κ., (επιμέλεια αφιερώματος) «Πέραν Το Σταυροδρόμι της πολιτικής Ρωμιοσύνης», *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα 6 Οκτωβρίου 2002, σ. 3. (<http://wwk.kathimerini.gr/kath/7days/2002/10/06102002.pdf>, 7/3/2010)

περισσότερα από χίλια χρόνια. Πρόκειται αναμφισβήτητα —κατά τον Νικολάι Τόντοροφ—για τη «μεγαλύτερη» πόλη της Ευρώπης!⁷⁴

Στο διεθνές αυτό κέντρο, με έντονα πολυεθνικό χρώμα, ο ελληνικός πληθυσμός είναι εγκατεστημένος σε συγκεκριμένες περιφέρειες⁷⁵, όπως το Φανάρι, τα Ψαμμαθεία/ Ψωμμαθεία, τα Τατάουλα, τα Εξιμάρμαρα, το Σταυροδρόμιο/το Πέρα⁷⁶, το Γαλατά και τα προάστια του Βοσπόρου με τα Πριγκηπόνησα. Ο οικιστικός αυτός διαχωρισμός είναι αποτέλεσμα μάλλον λατρευτικής εστίας. Οι Έλληνες, ιδιαίτερα μετά την Άλωση της Πόλης, συγκροτούνται γύρω από τις ορθόδοξες εκκλησίες που έχουν εξακολουθήσει να λειτουργούν, ώστε να έχουν την αίσθηση της θρησκευτικής και εθνικής ταυτότητας.

Ειδικότερα, τον ύστερο 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20ού το ελληνικό στοιχείο έχει μια ισχυρή παρουσία, ποσοτική και ποιοτική. Καταρχάς, ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης στα τέλη του 19ου αιώνα είναι περίπου ένα εκατομμύριο από τους οποίους η ελληνική κοινότητα αριθμεί σύμφωνα με μελετητές γύρω στις 300.000⁷⁷, με αποτέλεσμα να ξεπερνούν σε αριθμό όλες τις άλλες χριστιανικές εθνότητες.

Γενικά, η συμπαγής παρουσία των περίπου τριακοσίων χιλιάδων ομογενών συνιστά την ισχυρότερη συγκέντρωση αστικού ελληνικού πληθυσμού τόσο στην

⁷⁴ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Ν. Τοδορον *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας : κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, μετάφραση Έφη Αβδελά, Γεωργία Παπαγεωργίου, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σσ. 95-96.

⁷⁵ Για την οικιστική κατανομή βλ. Κ. Σβολόπουλος, *Κωνσταντινούπολη 1856 – 1909, Η Ακμή του Ελληνισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994, σσ. 43-47 και Χ. Καρμίτσης, *Τοπογραφία Κωνσταντινουπόλεως και Βοσπόρου*, [χ.έ.], εν Χάλκη 1879, σσ. 6-20

⁷⁶ Συγκεκριμένα, η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται σε σχολεία θηλέων που βρίσκονται στις περιοχές του Σταυροδρομίου, εγκατεστημένες στο νέο και εκσυγχρονισμένο οικισμό του Πέρα, το «πρώτιστον της Κωνσταντινουπόλεως προάστειον», άρρηκτα συνυφασμένο με τα ιστορικά δρώμενα του «ευλίμενου» και «πολυθύρβου» Γαλατά, του οποίου αποτελεί προέκταση. Α. Μήλλας *ό.π.*, σ. 2.

⁷⁷ Για τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης βλ. α) Β. Μούτσογλου, *Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης 1821-1922*, Παπαζήση, Αθήνα 1998, σ.141, β) Σ. Παλάσκας, *Η ελληνική εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη των αρχών του 20ού αιώνα: οι δημοτικές και αστικές σχολές αρρένων και οι αντίστοιχες μικτές (1900-1915)*, Ι.Α.Ν.Ε., Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 20, γ) Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σσ. 285-301, δ) Χ. Καρμίτσης, *ό.π.*, σσ. 20-21. Επίσης, για το δύσκολο του προσδιορισμού του ελληνικού πληθυσμού, βλ. και Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σσ. 37-42.

οθωμανική αυτοκρατορία όσο και στο ελληνικό κράτος⁷⁸. Στο σημείο αυτό, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι στη δημογραφική εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού, συμβάλλει ένας σημαντικός αριθμός μεταναστών (κυρίως από το νησιωτικό χώρο και την Ήπειρο)⁷⁹.

Μετά την έκδοση του διατάγματος του *Hattı Humayun* από την Οθωμανική Κυβέρνηση το 1856⁸⁰ και τις ευεργετικές μεταρρυθμίσεις των Τανζιμάτων⁸¹, αναγνωρίζονται δικαιώματα ισοπολιτείας σε όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Παρέχονται, ανεξάρτητα από το θρήσκευμα τους, την εθνική τους καταγωγή ή την οικονομική τους κατάσταση, εγγυήσεις για την ασφάλεια της ζωής

⁷⁸ Συγκεκριμένα το 1907, ο πληθυσμός του πολεοδομικού συγκροτήματος Αθήνας-Πειραιά είναι 242.328 κάτοικοι. Η πληροφορία αυτή αναφέρεται στο: Σ. Παλάσκας, *ό.π.*, σ.20.

⁷⁹ Γενικότερα, για τη συμβολή των μεταναστών στις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις της κοινότητας, βλ. Σ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σσ. 363-373

⁸⁰ Αφετηρία των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων είναι το διάταγμα Χάτι Σερίφ του Γκιουλχανέ έχει το 1839. Τότε ο τουρκοαιγυπτιακός πόλεμος ανάγκασε το σουλτάνο να προσφέρει, με αγγλική προτροπή, εγγυήσεις για ορισμένα δικαιώματα των Οθωμανών υπηκόων, ανεξάρτητα από το θρήσκευμά τους. Στη συνέχεια, μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, η Υψηλή Πύλη επιδιώκει «την αναγνώριση του σουλτάνου ως Ευρωπαίου ηγεμόνα, με δικαίωμα να μετέχει στις διασκέψεις πανευρωπαϊκού -παγκοσμίου, με την τότε διεθνή πραγματικότητα- ενδιαφέροντος. Απαραίτητη, όμως, προϋπόθεση εκ μέρους των ευρωπαϊκών Δυνάμεων για την αναγνώριση αυτή ήταν ή παραχώρηση του δικαιώματος της ισότητας σε όλους γενικά τους Οθωμανούς υπηκόους. Έτσι, στις 18 Φεβρουαρίου 1856 ο σουλτάνος παραχωρεί στους υπηκόους του το Χάρτη του Χάτι Χιουμαγιούν -ισχυροποιώντας έτσι τις αρχές του διατάγματος του 1839- , όχι μόνο για να γιορτάσει τη νίκη του Κριμαϊκού πολέμου, αλλά κυρίως για να προσφέρει κατά τη συνθήκη των Παρισίων ανταλλάγματα στους Αγγλογάλλους για τη σωτήρια επέμβαση τους. Με τη συγκατάθεση των Δυνάμεων το οθωμανικό κράτος διατηρούσε την αποκλειστική αρμοδιότητα στα θέματα των υπηκόων του (απομακρύνοντας έτσι τις ρωσικές επεμβάσεις) και αναλάμβανε την υποχρέωση της ίσης μεταχείρισεως μωαμεθανών και μη σε ζητήματα απονομής δικαιοσύνης, φορολογίας, καταλήψεως δημοσίων θέσεων, εισόδου στο στρατό και τέλος φοιτήσεως σε ανώτερα ιδρύματα. Περισσότερα στοιχεία για τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, βλ. Αθ. Βερέμης, «Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (τανζιμάτων) », στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881 (ΙΓ), σσ. 168-171 και Κ.Χ. Παπαστάθης, (επιμ), *Οι κανονισμοί των ορθόδοξων ελληνικών Κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, τομ. Α, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 10.

⁸¹ Για τις καινοτομίες που εισάγει η περίοδος Tanzimat στο οθωμανικό κράτος βλέπε Y. S. Tezel, *Transformation of state and Society in Turkey*, Roma, Ankara 2005, 33-80 και U. Makdisi, “After 1860: Debating Religion, Reform and Nationalis in the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, v. 34, no 4, 2002, σσ. 601-617.

και της περιουσίας τους και κατοχυρώνεται η θρησκευτική και εκπαιδευτική ελευθερία και η ισότητα χριστιανών και μουσουλμάνων ενώπιον του νόμου.

Συγκεκριμένα, η Υψηλή Πύλη αποστέλλει οδηγίες στο Οικουμενικό Πατριαρχείο σχετικά με τη συγκρότηση ειδικών συμβουλίων που θα εκπονούν τους νέους και σύμφωνους με τις Μεταρρυθμίσεις κανονισμούς των Ρωμαίων υπηκόων του σουλτάνου. Οι κανονισμοί αυτοί, με τον τίτλο “*Γενικοί Κανονισμοί περί διευθετήσεως των Εκκλησιαστικών και Εθνικών πραγμάτων των υπό τον Οικουμενικόν Θρόνον διατελούντων Ορθοδόξων Χριστιανών, υπηκόων της Α. Μεγαλειότητας του Σουλτάνου*”, αποτελούν τον ειδικό συνταγματικής υφής χάρτη των δικαιωμάτων του Γένους⁸², βάσει του οποίου διοικείται η Ορθόδοξη Κοινότητα της Αυτοκρατορίας μέχρι το 1923.

Ειδικότερα, οι γενικοί - εθνικοί⁸³ αυτοί κανονισμοί, που αποτελούν πλέον «νόμους του κράτους», καθιερώνουν ότι η διαχείριση των υποθέσεων της Κοινότητας θα γίνεται από δύο σώματα: την Ιερά Σύνοδο και το Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο που απαρτίζεται από κληρικούς και λαϊκούς, με σημαντική πλειοψηφία του λαϊκού στοιχείου⁸⁴. Με την ανύψωση των «απίστων» στο επίπεδο των μουσουλμάνων επιτυγχάνεται η σύσταση και λειτουργία των κοινοτήτων⁸⁵. Πρόκειται για ένα

⁸² Κ.Χ. Παπαστάθης, *ό.π.*, σ.12.

⁸³ Όλοι οι θεσμοί της Ορθόδοξης θρησκευτικής Κοινότητας, όπως θεσπίστηκαν το 1862, αναγράφονται στο κείμενο των Κανονισμών ως *Εθνικοί* και αναφέρονται στο *Έθνος: Διαρκές Εθνικόν Μικτόν Συμβούλιον, "Εθνική Προσωρινή Συνέλευσις, Εθνική Συνέλευσις, Εθνοσυνέλευσις, Εθνικόν Ταμείον, Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα, Εθνική Θεολογική Σχολή, Εθνική Σχολή Φαναριού*, ενώ ο Πατριάρχης αναφέρεται ως *Αρχηγός του Έθνους*, δηλαδή «εθνάρχης», Π. Κονιόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο : Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος-αρχές 20ού αιώνα)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σσ. 310-311.

⁸⁴ Κονιόρτας, Π., *ό.π.*, σσ. 149, 159, 162.

⁸⁵ Οι Εθνικοί κανονισμοί είναι η βάση που πατάει το σύστημα των κοινοτήτων. Στην Κωνσταντινούπολη, μέλη της κοινότητας εκλέγουν τη Δημογεροντία, ένα σώμα που συνήθως έχει δώδεκα μέλη στις μεγάλες κοινότητες της Πόλης, με βασικό αντικείμενο τη διοίκηση και τον έλεγχο των ομογενειακών ιδρυμάτων, εκκλησιών και σχολείων. Ορισμένες κοινότητες της Πόλης, όπως του Σταυροδρομίου και του Γαλατά, διαθέτουν Κεντρικές Εφορίες, οι οποίες αποτελούν το συντονιστικό όργανο των διοικήσεων των ιδρυμάτων αυτών, βλ. Μούτσογλου, *ό.π.*, σσ. 162-164. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις στο σύστημα της κάθε πόλης. Για παράδειγμα, στην αστική κοινωνία της Σμύρνης είναι χαρακτηριστικός ο αποκλεισμός της Εκκλησίας και της δημογεροντίας από την κοινοτική εξουσία, μετά τη σύσταση της Κεντρικής Επιτροπής. Εκτός από την αυτονόητη καινοτομία που έγκειται στο ότι τα μέλη της δεν είναι απαραίτητο να είναι

διοικητικό σύστημα, βασισμένο στη θρησκευτική ομολογία των μελών του, και χάρη στο οποίο –σύμφωνα με μελετητές – το ελληνικό έθνος επιβίωσε.

Με την έκδοση του *Hatti Humayun* μέχρι το τέλος της Αυτοκρατορίας το Πατριαρχείο και η Εκκλησία αναγνωρίζονται ως νομικές οντότητες και εντάσσονται στα γρανάζια της οθωμανικής γραφειοκρατίας και στην οθωμανική έννομη τάξη, με αποτέλεσμα να αναδειχθούν σε σημαντικούς διοικητικούς, πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες, όχι μόνο της Ορθόδοξης Κοινότητας, αλλά και γενικότερα της οθωμανικής κοινωνίας και, ακόμη περισσότερο να διαδραματίζουν, από ένα σημείο και μετά, σημαντικό ρόλο και στη διεθνή πολιτική.

Πράγματι, χαρακτηριστική είναι η άνοδος της Ορθόδοξης Κοινότητας της Αυτοκρατορίας σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Η θρησκευτική ανεκτικότητα των μεταρρυθμίσεων έχει θετικές επιδράσεις για τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, γιατί συντελεί στην ένταξή τους στην πολιτική ζωή στο επίπεδο συγκρότησης μιας δομής του οθωμανικού κράτους αντίστοιχης με εκείνης ενός σύγχρονου δυτικοευρωπαϊκού. Έτσι, νέα κοινωνικά στρώματα συμμετέχουν αποφασιστικά στη διαχείριση των υποθέσεων του millet⁸⁶ και στη διοίκηση της κοινότητας. Πρόκειται για μία τάξη νέων εμπόρων και τραπεζιτών, ελεύθερων επαγγελματιών, ορθοδόξων υπαλλήλων της Οθωμανικής Διοίκησης, καθώς και

Οθωμανοί υπήκοοι, το πιο σημαντικό είναι ότι η διοικητική, οικονομική και διαχειριστική εξουσία περιέρχεται στα χέρια της. Επιπλέον η σύσταση και ενός άλλου σώματος, της Εκπαιδευτικής Επιτροπής και του Επιθεωρητή, το οποίο ελέγχεται από την Κεντρική Επιτροπή και απαρτίζεται από εγγράμματος, ανεξαρτήτως και σ' αυτή την περίπτωση υπηκοότητας, και αναλαμβάνει να επανδρώσει τους κοινοτικούς εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, αποδεικνύει ότι οι μηχανισμοί αναπαραγωγής της συνοχής της κοινότητας δεν έχουν καμιά σχέση με τους μηχανισμούς αναπαραγωγής της ένταξης της στο οθωμανικό πλαίσιο, όπως αυτό γινόταν με την Εκκλησία και τη δημογεροντία», βλ. Σ. Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σσ. 342-349. Επιπλέον, πληροφορίες για τη λειτουργία των ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων βλ. Κ.Χ. Παπαστάθης, *ό.π.*, σσ. 147-372.

⁸⁶ Ο όρος *millet* σημαίνει στη σημερινή τουρκική γλώσσα *έθνος*, αλλά στο οθωμανικό διοικητικό λεξιλόγιο του 19ου αιώνα δηλώνει την αναγνωρισμένη από το Κράτος θρησκευτική Κοινότητα, η οποία τελεί υπό την πνευματική δικαιοδοσία ενός θρησκευτικού αρχηγού. Κονόρτας, *ό.π.*, σ. 299. Περισσότερες πληροφορίες για τη θέση και το ρόλο της κοινότητας στην ενσωμάτωση των ελληνικών πληθυσμών στο οθωμανικό κράτος μέσα από τους μηχανισμούς αφενός της περιφερειακής και τοπικής διοίκησης, και αφετέρου του συστήματος του millet βλ. Κ.Κωστής, «Κοινότητες, εκκλησία και μιλλέτ στις “ελληνικές” περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων*, τ. 13, 1991, σσ. 57-76.

υπαλλήλων των ξένων εταιρειών οι οποίες επενδύουν τα κεφάλαιά τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁸⁷.

Συγκεκριμένα, οι Έλληνες δε διαδραματίζουν *πολιτικό ρόλο* μόνο στη σφαίρα της κοινότητας. Απεναντίας, διορίζονται σε διάφορες υπηρεσίες της Οθωμανικής διοίκησης και κατέχουν υψηλές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό της Αυτοκρατορίας. Για παράδειγμα, στο διπλωματικό τομέα συναντά κανείς τον Καραθεοδωρή, υπουργό των Εξωτερικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία του Σπυρίδωνος Μαυρογένη, ο οποίος διατελεί προσωπικός γιατρός του σουλτάνου Abdülmecid, είναι από τους συνιδρυτές της Αυτοκρατορικής Ιατρικής Εταιρείας, εκδίδει την εφημερίδα των νοσοκομείων της Τουρκίας και διδάσκει για περισσότερο από τριάντα χρόνια στην Αυτοκρατορική Στρατιωτική Σχολή⁸⁸.

Η χρησιμοποίηση ομογενών σε εθνικά ευαίσθητες για τους Τούρκους θέσεις, δείχνει την αναγκαστική -ως ένα βαθμό- επιλογή της Υψηλής Πύλης να συμβαδίσει με τον εκσυγχρονισμό και την πρόοδο της Δύσης⁸⁹. Άλλωστε, το Τανζιμάτ συνδέεται άρρηκτα με το Ανατολικό ζήτημα, την αντίθεση δηλαδή των Μεγάλων Δυνάμεων και ιδιαίτερα της Ρωσίας και της Αγγλίας, για τη διαμόρφωση του μέλλοντος της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁹⁰.

⁸⁷ Για μια ενδελεχέστερη προσέγγιση του φαινομένου της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας των Ελλήνων της διασποράς, βλ. Β. Καρδάσης, «Διασπορά», Τζ., Χαρλαύτη, «Ναυτιλία» στο Κ. Κωστής, Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 409-420 και 421-487 αντίστοιχα.

⁸⁸ Για τη συμμετοχή των Ελλήνων στον κρατικό οθωμανικό μηχανισμό, βλέπε Β. Μούτσογλου, *ό.π.*, σσ. 144-145.

⁸⁹ Η επιλογή είναι αναγκαστική για δυο λόγους: α) Σε αντίθεση με τους Έλληνες, η οθωμανική κυρίαρχη τάξη δε συγκροτήθηκε ποτέ γύρω από οικονομικές και εμπορικές δραστηριότητες. Σε μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από την ακινησία και την εναντίωση σε οποιαδήποτε αλλαγή, «η επιζήτηση του κέρδους, αυτό που για τη φιλελεύθερη αστική ιδεολογία υπήρξε θεμελιακή προϋπόθεση, το να κερδίζει δηλαδή κανείς περισσότερα απ' όσα έχει ανάγκη, για την οθωμανική ιδεολογία αποτελούσε το σοβαρότερο ηθικό παράπτωμα». Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σσ. 269-274. β) Μετά την ανασχεση των μεταρρυθμίσεων το 1870, το σκηνικό σταδιακά αλλάζει. Ιδιαίτερα, μετά την εκπονή της πεντηκονταετίας, που οριοθετήθηκε στην αφετηρία της το 1856, η εμφάνιση του κινήματος των Νεοτούρκων και ο άκρατος εθνικισμός υποκαθιστά την ιδέα της ειρηνικής συμβίωσης των ομάδων με διάφορη εθνική προέλευση.

⁹⁰ Σύμφωνα, με τη ρωσική πολιτική, ο άρρωστος άνθρωπος της Ευρώπης» έπρεπε να πεθάνει και τα υπάρχοντά του να περιέλθουν άμεσα στις μεγάλες Δυνάμεις ή έμμεσα με την απονομή του σε κράτη – πελάτες των Δυνάμεων. Αντίθετα, η Αγγλία, μια θαλάσσια δύναμη χωρίς την ηπειρωτική γειτνίαση με

Γενικότερα, οι πολιτικές συγκυρίες μετά το 1856 σηματοδοτούν όχι μόνο την πολιτική δύναμη των Ελλήνων Ορθοδόξων, αλλά και προοιωνίζουν την υπεροχή τους και σε άλλους τομείς, κοινωνικό, οικονομικό και πνευματικό. Οι Έλληνες - επισημαίνει χαρακτηριστικά σύγχρονος ξένος παρατηρητής - αποτελούν «τον ισχυρότερο παράγοντα πλούτου και προόδου» στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ άλλος, δυτικο-Ευρωπαίος διπλωμάτης υπογραμμίζει, ότι το ελληνικό στοιχείο αντιπροσωπεύει σε μεγάλη έκταση τη «νοημοσύνη» της Τουρκίας⁹¹.

Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι οικονομικοί σύμβουλοι των σουλτάνων Abdulhamit και Murat V είναι οι τραπεζίτες Γεώργιος Ζαρίφης και Χρηστάκης Ζωγράφος. Γενικότερα, οι ομογενείς διαπρέπουν στον τομέα της *οικονομίας*. Από τις σαράντα ιδιωτικές τράπεζες που λειτουργούν στην Αυτοκρατορία, οι δώδεκα ανήκουν σε Έλληνες, ενώ από ένα σύνολο τριάντα τεσσάρων χρηματιστών στον Γαλατά, οι δεκαοκτώ είναι Έλληνες⁹². Αξιοσημείωτο είναι ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1870 φτάνουν να ελέγχουν σε σημαντικό βαθμό τα κεφάλαια των τεσσάρων σημαντικότερων τραπεζικών ιδρυμάτων: «Societe Generale de l' Empire Ottoman» (ιδρυτές οι: Α. Μπαλτατζής, Κ. Ζωγράφος, Α. Ράλλης, Ζ. Στεφάνοβικ και Γ. Ζαρίφης), «Credit Cenerale Ottoman» (ιδρυτές η οικογένεια Τουβίνη), Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως (ιδρυτές οι: Α. Βλαστός, Α. Συγγρός, Γ. Κορωνιός και Σ. Σκουλούδης), «Societe Ottoman de change et de valeurs» (ιδρυτές οι: Π. Κλάδος και Ε. Ευγενίδης)· διευθυντές και στις τέσσερις τράπεζες είναι Έλληνες⁹³.



Εικόνα 2 : Το μεγαλόπρεπο κτίριο που στέγαζε το υποκατάστημα της Τραπέζης της Ελλάδος, στα Σκαλάκια, στην αρχή της Μεγάλης Οδού τον Πέρα.

τους Οθωμανούς, προτιμηθεί ο «άρρωστος» στη ζωή με μεταρρυθμιστικές προσεγγίσεις. Οι Οθωμανοί, με το να στέκονται εμπόδιο στη ρωσική έξοδο στο Αιγαίο, εξασφάλιζαν έμμεσα την απρόσκοπτη αγγλική κυριαρχία στη Μεσόγειο., Αθ. Βερέμης, *ό.π.*, σ. 168.

⁹¹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ.79.

⁹² Βλ. Β. Μούτσογλου, *ό.π.*, σσ. 147-148.

⁹³ Βλ. Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 70.

Ενδεικτικό της παραπάνω οικονομικής δύναμης είναι και η σύσταση στην Κωνσταντινούπολη Ελληνικού Εμπορικού Επιμελητηρίου, που προσφέρει αξιόλογες υπηρεσίες στους εμπορικούς και βιομηχανικούς κύκλους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ελλάδας⁹⁴. Το επιχειρηματικό πνεύμα και η εμπορική ικανότητα του ελληνικού πληθυσμού⁹⁵ επιβεβαιώνεται και από την άποψη της γαλλικής Εφημερίδας των Συζητήσεων, σύμφωνα με την οποία οι Έλληνες ελέγχουν το εμπόριο από την Κωνσταντινούπολη μέχρι τον Δούναβη και από τον Βόσπορο μέχρι την Τραπεζούντα⁹⁶. Αναμφισβήτητα, η εισαγωγή των μεταρρυθμίσεων ενισχύει τη θέση της ευρύτατα εμποροκρατικής ελληνικής κοινότητας⁹⁷.

Παράλληλα με τη χρηματιστική εμπορευματική και εφοπλιστική μεγαλοαστική τάξη, αναπτύσσεται με έντονους ρυθμούς μια συμπαγής και πολυάριθμη μικροαστική τάξη, που κατέχει προνομιακά μια σειρά από θέσεις που πληθαίνουν όσο επεκτείνονται οι λειτουργικές ανάγκες των αστικών κέντρων της περιφέρειας, εξασφαλίζοντας την επικοινωνία των Ευρωπαίων εισαγωγέων, εξαγωγέων και τραπεζιτών με τοπικά όργανα και φορείς. Επίσης, έντονη είναι η παρουσία των Ελλήνων στα ορυχεία, στις δημοσιούπαλληλικές θέσεις, στο μικρεμπόριο, στα ελεύθερα επαγγέλματα, στους κόλπους της δικηγορίας, ιατρικής, αρχιτεκτονικής, βιομηχανίας και βιοτεχνίας. Σε κάθε περίπτωση, τα επαγγέλματα των Ελλήνων επικεντρώνονται σε αυτά που απαιτούν ιδιαίτερη επίδοση σε ορισμένη

⁹⁴ βλ. Σ. Μπόζη, *Ο Ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης. Κοινότητα Σταυροδρομίου-Πέραν 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σ. 206.

⁹⁵ Αναλυτικά για το ελληνικό χερσαίο εμπόριο και την εμπορική ναυτιλία βλ. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σσ. 276-286, 326-337. Επίσης, για το διαβαλκανικό εμπόριο και τους οικονομικούς δεσμούς ανάμεσα σε μεγάλα καταναλωτικά κέντρα, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Ανδριανούπολη, η Θεσσαλονίκη, βλ. Ν. Τοδορον, *ό.π.*, σσ. 273-425, καθώς και γενικότερες πληροφορίες για την οθωμανική οικονομία (πληθυσμό, μεταφορές, εμπόριο, γεωργία και βιοτεχνία), βλ. D. Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία : οι τελευταίοι αιώνες 1700-1922*, μετάφραση Μαρίνος Σαρηγιάννης. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 196-244.

⁹⁶ Η άποψη αυτή μεταφέρεται στην εφημερίδα «Βυζαντίς» της 8 Μαρτίου 1877. Πηγή: Β. Μούτσογλου, *ό.π.*, σ. 142.

⁹⁷ Όπως παρατηρεί ο ιστορικός Uriel Heyd: «από την εποχή του Τανζιμάτ οι ξένοι απολάμβαναν διπλά πλεονεκτήματα: νομική ισότητα με τους Οθωμανούς πολίτες και διατήρηση των νομικών και οικονομικών προνομίων που είχαν στο καθεστώς των διομολογήσεων», στο Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 281. Επίσης, για τις διομολογήσεις και τις ξένες εμπορικές κοινότητες στο οθωμανικό κράτος, βλ. Η. Inalcik, D. Quataert (επιμέλεια), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, μετάφραση Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008, σσ. 210-217.

ειδικότητα ή στο εμπόριο, ενώ είναι χαρακτηριστική η απουσία τους από ανειδίκευτες εργασίες⁹⁸.

Ωστόσο, η οικονομική δύναμη της ανώτερης και μεσαίας αστικής τάξης δεν οδηγεί σε ταξικές διακρίσεις και αντιπαλότητες, καθώς ο εθνικισμός δρα αποτρεπτικά σε συγκρότηση ταξικής συνείδησης. Η δόμηση της ελληνικής κοινότητας στο πλαίσιο της οθωμανικής κοινωνίας γίνεται με όρους ελληνοθρησκευτικούς και όχι ταξικούς. Τα κοινωνικά αιτήματα, με στόχο τη βελτίωση της ποιότητας ζωής του ελληνορθόδοξου πληθυσμού, ενσωματώνονται στην εθνικιστική δράση των πλουσίων Ελλήνων αστών, οι οποίοι κάνουν δωρεές και ευεργεσίες σε κοινωφελή ιδρύματα (εκπαιδευτικά, φιλανθρωπικά κ.ά.). Οι χειρονομίες αυτές της ελληνικής αστικής τάξης σαφώς αναπαράγουν την ηγετική θέση των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά παράλληλα ενισχύουν τον «εθνικό ρόλο» της ελληνικής κοινότητας και αμβλύνουν τις ταξικές διαφορές⁹⁹.

Στο πλαίσιο της διατήρησης της αναπαραγωγής της εθνικιστικής αστικής ιδεολογίας, αποτελεί μόνιμο μέλημα των ελληνικών κοινοτήτων η ενδυνάμωση της εσωτερικής τους αλληλεγγύης, μια αλληλεγγύη που ενεργοποιείται μέσα από τους κοινοτικούς μηχανισμούς¹⁰⁰. Καθώς δεν υπάρχει κεντρική κρατική μέριμνα για τους αναξιοπαθούντες, η ελληνική κοινότητα παίρνει την πρωτοβουλία να οργανώσει κοινωνική πρόνοια για τους ομοεθνείς άπορους γέροντες, τους ασθενείς και τα ορφανά. Φορείς που πρωτοστατούν στην κοινωνική αυτή μέριμνα (κυρίως σίτιση, στέγαση, ιατρική περίθαλψη, εκπαίδευση) είναι οι εκκλησιαστικές εφορίες, οι συντεχνίες και οι φιλανθρωπικές αδελφότητες.

Ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης, με έναν πληθυσμό συνεχώς αυξανόμενο και οικονομικά ανερχόμενο, βάσει των πολιτικών δικαιωμάτων που έχουν παραχωρηθεί στο πλαίσιο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, εκμεταλλεύεται το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, με αποτέλεσμα να παρατηρείται μια συλλογική κινητοποίηση της Πόλης. Σωματεία και σύλλογοι, ποικίλης μορφής και περιεχομένου

⁹⁸ Περισσότερες πληροφορίες για τις επαγγελματικές δραστηριότητες των Ελλήνων της Πόλης βλ. Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σσ. 67-74.

⁹⁹ Περισσότερα στοιχεία για την ταξική διαστρωμάτωση και τις ιδεολογικές τάσεις των ελληνικών κοινοτήτων, βλ. Παλάσκας, *ό.π.*, σσ.22-24.

¹⁰⁰ Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σσ. 345-347.

(φιλεκπαιδευτικοί, φιλολογικοί, φιλανθρωπικοί, θεατρικοί)¹⁰¹, αναδύονται με πρωταρχικό σκοπό την κοινωνική αλληλεγγύη και την εκπαίδευση και αποτελούν καθοριστικό παράγοντα για την ανάπτυξη και διεύρυνση των δεσμών μεταξύ των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης¹⁰².

Ιδιαίτερα, σε μία περίοδο συνεχών αλλαγών και μετασχηματισμών στο οικονομικό, κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο και σε ένα περιβάλλον εθνοθρησκευτικής ρευστότητας, ποικιλώνυμες συσσωματώσεις επιχειρούν να συγκροτήσουν την εθνική ταυτότητα¹⁰³. Και δεν υπάρχει καταλληλότερος τρόπος για την επίτευξη της γλωσσικής και πολιτισμικής ομοιογένειας από την επένδυση στην παιδεία¹⁰⁴.

Το πιο απτό παράδειγμα συλλόγου με στόχο την προαγωγή των γραμμάτων, των τεχνών και των επιστημών, πρότυπο σ' ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή, υπήρξε ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (Ε.Φ.Σ.Κ). Ιδρύεται το 1861, με πρωτοβουλία διακεκριμένων Ελλήνων της Πόλης και με σκοπό τη διάδοση των γνώσεων στους ορθόδοξους λαούς της Αυτοκρατορίας¹⁰⁵. Μάλιστα, από το

¹⁰¹ Ειδικότερα για τη δράση των συλλόγων βλ. α) Κ., Μαμώνη - Λ. Ιστικοπούλου *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Εστία, Αθήνα 2002, σσ. 39-44, 169-205, β) Κ. Μπονίδης, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη – Αθήνα 1996.γ) Χ. Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Νεφέλη, Αθήνα 1996, δ) Χρ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη – Σμόρνη*, Δράμα και Δρώμενα, Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σσ. 95-136.

¹⁰² Βλ. σχετικά Β. Μούτσογλου, *ό.π.*, σσ. 149-150 και Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σσ. 85-89.

¹⁰³ Η συναίσθηση των κινδύνων, όπως, η σύγκρουση με το βουλγαρικό εθνικισμό στις βαλκανικές περιοχές όσο και διαδικασίες «αφελληνισμού» στη Μικρά Ασία, τις οποίες προκαλούσαν η συμβίωση με αλλόφωνους και οι δραστηριότητες των καθολικών και προτεσταντών ιεραποστόλων, δημιουργούν την ανάγκη για συγκρότηση της εθνικής συνείδησης. Περισσότερα στοιχεία για τη συγκρότηση εθνικής ταυτότητας μέσω του Ε.Φ.Σ.Κ, βλ. Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σσ. 75-97.

¹⁰⁴ Η επένδυση στην παιδεία είναι σύμφωνη και με την πολιτική του Ελληνικού Βασιλείου, το οποίο, κυρίως μετά την Κρητική επανάσταση (1866-1869), επιχειρούσε την ειρηνική εφαρμογή της Μεγάλης Ιδέας, την "Ανατολήν δια της Ανατολής", βλ. Κ. Μπονίδης, , *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι...*, *ό.π.*, σ. 40.

¹⁰⁵ Η σύσταση ελληνορθόδοξων σωματείων πολιτιστικού χαρακτήρα στην Κωνσταντινούπολη ξεκίνησε στις αρχές του 1860, όταν ομάδα λογίων το 1861 προχώρησε στην ίδρυση του «Εκπαιδευτικού Φροντιστηρίου». Η διακοπή της λειτουργίας του *Φροντιστηρίου* δημιούργησε ένα κενό που ήρθε

1871, με την αλλαγή του καταστατικού του, ο Ε.Φ.Σ.Κ φιλοδοξεί να παίξει το ρόλο «του υπουργείου της Εκπαιδεύσεως των εν τη Τουρκία Ελλήνων» τουλάχιστον μέχρι το 1880¹⁰⁶.

Παράλληλα, πολλοί ελληνικοί σύλλογοι της Κωνσταντινούπολης είναι αφιερωμένοι σε φιλανθρωπικούς σκοπούς. Άλλωστε, η φιλανθρωπία είναι ένας τρόπος να δικαιολογηθεί η συγκέντρωση πλούτου. Για παράδειγμα, προκειμένου να ιδρυθούν φιλανθρωπικά ιδρύματα, όπως τα Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα στο Επταπύργιο, που περιλάμβαναν Νοσοκομείο με ειδικές επιμέρους κλινικές, Ψυχιατρείο, Γηροκομείο και Ορφανοτροφείο, και η Φιλανθρωπική Εταιρεία σίτισης των απόρων, απαιτούνται μεγάλα χρηματικά ποσά, που προσφέρει αφειδώς το εμπορικό και χρηματιστικό κεφάλαιο της αυτοκρατορίας, όπως Ζαρίφης, Ζαφειρόπουλος, Βαλλιάνος, Ευγενίδης, Ράλλης, Μαρασλής κ.ά. «Το επώνυμο της κάθε δωρεάς, μεγαλύτερης ή μικρότερης, καθώς και το εγκώμιο που πλέκεται στον κάθε δωρητή, καταδεικνύει τώρα μια ολοένα και περισσότερο εξέχουσα θέση της φιλανθρωπίας, στη βάση πάντοτε ενός κοινού συστήματος αξιών που λειτουργεί ως

αμέσως να καλυφθεί το 1861 με την ίδρυση του *Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πόλεως* (ΕΦΣΚ) και του Ιατρικού Συλλόγου, ο οποίος συγχωνεύθηκε σύντομα με τον πρώτο, βλ. Χ., Εξερτζόγλου, *ό.π.* σ. 20.

¹⁰⁶ Ο "εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος", όσο εξέφραζε και εφαρμόζε την εκπαιδευτική πολιτική του Πατριαρχείου, υποστηριζόταν και ενισχυόταν τόσο από τον Πατριάρχη όσο και από τους τραπεζικούς κύκλους της Κωνσταντινούπολης. Οι συνθήκες όμως που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια της τρίτης Ανατολικής κρίσης, ο προσανατολισμός μερίδας πλούσιων ομογενών της οθωμανικής πρωτεύουσας, που συνδέονταν στενά με την οθωμανική διοίκηση, προς την ιδέα του τουρκοελληνικού κράτους, και η επιθυμία για πανορθόδοξη, οικουμενική και συγκεντρωτική εκπαίδευση πολιτική του Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' δεν ήταν πρόσφορες για να βρουν έδαφος οι φιλελεύθερες και εθνικιστικές αντιλήψεις και η προσανατολισμένη προς το ελληνικό κράτος πολιτική που φαίνεται πως εξέφραζε η "ριζοσπαστική" μερίδα του συλλόγου. Αποτέλεσμα αυτών των γεγονότων ήταν αφενός η διακοπή της χρηματοδότησης του συλλόγου από το Χρ. Ζωγράφο και Γ. Ζαρίφη και αφετέρου ο περιορισμός του ρόλου, ως εκπαιδευτικού δηλαδή πατριαρχικού φορέα, που είχε αναλάβει ο σύλλογος και η ανάθεση του έργου αυτού στη νεοσύστατη (1880) "Εκπαιδευτική και Φιλανθρωπική Αδελφότητα Κωνσταντινουπόλεως *Αγαπάτε Αλλήλους*". Έκτοτε, ο Φιλολογικός Σύλλογος της Κωνσταντινούπολης δεν κατόρθωσε να επαναλάβει, εξαιτίας βέβαια και των γενικότερων οικονομικών προβλημάτων που συνάντησε, τη δραστηριότητα που είχε στην περίοδο 1871-1880 και να επανακτήσει το ρόλο "τον υπουργείου παιδείας των εν τη Τουρκία Ελλήνων", βλ. Μπονίδης, Κ., *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί...*, *ό.π.*, σσ. 48-52, 87-91.

πλαίσιο αναφοράς για όλη την ορθόδοξη κοινότητα της Πόλης εξασφαλίζοντας τη συνοχή της»¹⁰⁷.

Ειδικότερα, οι αντιλήψεις που επικρατούν στην κοινωνία της Κωνσταντινούπολης συνδέουν τη φιλανθρωπία με τη δικαιολόγηση όχι μόνο του πλούτου, αλλά και της γυναικείας κοινωνικής δράσης. Η γυναικεία πρωτοβουλία υπό τη σκέπη της φιλανθρωπικής δράσης επιτρέπει στη γυναίκα της εποχής να εξωτερικεύσει ένα έντονο συναίσθημα προσφοράς προς την πατρίδα, χωρίς να απειλείται το κοινωνικό status quo. Η γυναίκα, πλασμένη για την οικογένεια, δεν επιτρέπεται να εργαστεί. Η εργασία επιτρέπεται μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και μόνο όταν οι βιοποριστικές ανάγκες το απαιτούν¹⁰⁸. Αν η γυναίκα θέλει να ασχοληθεί με έργα εκτός της οικίας της, τότε υπάρχει η φιλανθρωπία. Άλλωστε, η φιλανθρωπία, σύμφωνα, με το ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής για τη γυναίκα, προβάλλεται ως εγγενής τάση της γυναικείας φύσης και συνιστά πρακτική προέκταση των «φύσει» γυναικείων αρετών της αγάπης, της αφοσίωσης, της αυταπάρνησης¹⁰⁹. Η φιλανθρωπική δραστηριοποίηση των γυναικών εκτείνεται σε όλη την οθωμανική αυτοκρατορία. Έτσι, συναντά κανείς Φιλόπτωχες Αδελφότητες Κυριών στο Πέραν¹¹⁰, στη Χαλκηδόνα, στη Χάλκη, συλλόγους και αδελφότητες σε αστικά κέντρα, όπως η Τραπεζούντα, η Φιλιππούπολη, η Θεσσαλονίκη¹¹¹. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι ιδρύτριες, αλλά και τα μέλη των σωματείων αυτών προέρχονται ουσιαστικά από τα ανώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα¹¹². Έτσι, ενώ οι γυναικείοι φιλανθρωπικοί σύλλογοι, μοιολογία θεωρητικά δεν αποτελούν κλειστή σωματειακή ομάδα, διατηρούν στην πράξη ένα ταξικό προφίλ.

¹⁰⁷ Έ. Κάννερ, *Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης 1753-1912*, Κατάρτι, Αθήνα 2004, σ. 150.

¹⁰⁸ Για το λόγο αυτό η γυναικεία εργασία συνδέεται με τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. βλ. Κ. Μαμώνη – Λ. Ιστικοπούλου, *ό.π.*, σσ. 21-25.

¹⁰⁹ Βλ. ιδεολογικό πλαίσιο στην ίδια εργασία, σσ. 25-44 και Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες ...*, *ό.π.*, σ. 297.

¹¹⁰ Αξίζει να αναφερθεί ότι το σωματείο αυτό παρέχει αδιάλειπτα φιλανθρωπικό έργο συνεχίζοντας να λειτουργεί ως τις μέρες μας, έστω και συρρικνωμένο. Περισσότερες πληροφορίες για τη Φιλόπτωχο Αδελφότητα Κυριών του Πέραν βλ. Κ. Μαμώνη – Λ. Ιστικοπούλου, *ό.π.*, σσ. 14-16, 42-44, Έ. Κάννερ, *ό.π.*, σσ. 146, 148, 149, 151, 152, 158, 254.

¹¹¹ Βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες ...*, *ό.π.*, 300-301.

¹¹² Παρόλο που στους καταλόγους των μελών της *Φιλόπτωχου Αδελφότητας* καταγράφονται εξέχοντα πρόσωπα, δεν αποτελούσε αυτή κλειστή σωματειακή κοινότητα. Ωστόσο, το ποσό της συνδρομής (120 γρ. κατά το έτος ίδρυσης της Αδελφότητας, 1861), που μέχρι το 1913 δεν είχε αυξηθεί καθόριζε και την



Εικόνα 3: Η σύζυγος τον Λεωνίδα Ζαρίφη, Ευφροσύνη, επί χρόνια πρόεδρος της Φιλόπτωχου Αδελφότητας Κυριών του Πέραν, στον προθάλαμο της οικίας Ζαρίφη, απέναντι από τους κήπους της Αγγλικής πρεσβείας.



*Εικόνα 4:
Το κτήριο της Φιλόπτωχου
Αδελφότητας των Κυριών του Πέραν.*



*Εικόνα 5:
Το κτήριο της Φιλόπτωχου
Αδελφότητας των Κυριών του
Πέραν όπως είναι σήμερα.*

κοινωνική προέλευση των μελών της. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε ότι για τα μέλη της αδελφότητας *Η εν Γαλατά Φιλόπτωχος Αδελφότης των Κυριών Αγιος Νικόλαος* η συνδρομή είχε καθοριστεί στο ένα γρόσι το μήνα. βλ. Κ. Μαμώνη – Λ. Ιστικοπούλου, *ό.π.*, σ. 41.

Παράλληλα, το νέο θεσμικό πλαίσιο των Μεταρρυθμίσεων δίνει μία ακόμη διέξοδο στη δημιουργική ιδιοσυγκρασία του ελληνικού στοιχείου. Στο πλαίσιο μιας κοινωνίας που δημιουργεί πολλαπλούς δεσμούς με τη Δύση και λειτουργεί συχνά η ίδια ως φορέας δυτικοευρωπαϊκών προτύπων και ιδεών, το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη, που έχει κάνει ήδη την εμφάνισή του από την προεπαναστατική περίοδο (1800-1821) με τους Φαναριώτες, γνωρίζει μεγάλη άνθηση και δίνει καθημερινά το παρόν στη θεατρική ζωή της πόλης, με δημόσιες παραστάσεις στην ελληνική γλώσσα. Με πρότυπα που αρχικά αντλούνται από τους γαλλικούς και ιταλικούς θιάσους που επισκέπτονται το Πέρα, και με τη συμβολή, στη συνέχεια, αξιόλογων περιοδεούντων ελληνικών θιάσων, όπως των δύο μεγάλων Κωνσταντινουπολίτικων θεατρικών οικογενειών Κοτοπούλη και Βερόνη, οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης καταλήγουν να διαμορφώσουν τη δική τους θεατρική παράδοση έχοντας τα δικά τους θέατρα¹¹³ τους δικούς τους θιάσους και θεατρικούς συγγραφείς¹¹⁴.

Στο πλαίσιο της γενικότερης προσπάθειας εθνικής ανασυγκρότησης του ελληνισμού της διασποράς παρατηρείται μία πραγματική εκπαιδευτική αναγέννηση από τη στιγμή που οι σύλλογοι (φιλεκπαιδευτικοί, φιλανθρωπικοί και φιλοδραματικοί) αξιοποιούν το μορφωτικό και κοινωνικό ρόλο του θεάτρου στα σχολεία. Αναβίωση αρχαίων δραμάτων μέσα από παραστάσεις με πρωταγωνιστές μαθητές και μαθήτριες της εποχής, διαλέξεις για το αρχαίο δράμα και σχολικά εγχειρίδια που αφορούν στο αρχαίο δράμα και την ελληνική μυθολογία συντελούν στην πρόσληψη του πολιτισμού της αρχαίας Ελλάδας, εφόδιο απαραίτητο για την

¹¹³ Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η περιοχή του Πέρα, επίκεντρο όλης αυτής της θεατρικής κίνησης, όπου από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως και τις αρχές του 20ού συναντά κανείς θέατρα, με όλους τους απαραίτητους όρους ακουστικής, φωτισμού, στερεότητας και καλαισθησίας: *Ναούμ, Κρυστάλλινον Παλάτιον, Βυζαντινόν Αλκαζάρ, Concordia, Croissant, Βαριετέ ή Ποικιλιών, Βέρδη και Ελδοράδον*, Χρ. Σταματοπούλου – Βασιλάκου, *ό.π.*, σσ. 34 -35.

¹¹⁴ Η δραματουργική συγκομιδή της Κωνσταντινούπολης αριθμεί ένα ευρύ φάσμα θεατρικών συγγραφέων με πρωτότυπα έργα. Ανάμεσά τους είναι οι: Στ. Καραθεοδωρής, *Παρθενομάρτυς*, Ν. Αύβαζίδης, *Ο κατά φαντασίαν φιλόσοφος*, Γ. Σούτσου, *Άσλον του φθόνου και Ο πεφωτισμένος*, Δ. Βυζάντιος, *Η Βαβυλωνία*, Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Του Κουτρούλη ο γάμος*, Ιω. Κουρτέλης, *Αι γυναίκες δεν περιορίζονται ή Τρεις γάμοι εις μίαν ημέραν*, Αρ. Αθανασιάδης, *Ο ιατρός*, Αλ. Ζωηρός, *Οι τριακόσιοι*, Αλ. Σταματιάδης, *Ένωσις της Επτανήσου μετά της Ελλάδος υπό το σκήπτρον του Γεωργίου του Α΄*, Οδ. Δημητράκος, *Το χαβιαρόχανον*, Μιχ. Χουρμούζης, *Μαλακώφ*, Δημοσθ. Μισιτζής, *Ο Φιάκας*, στο Χρ. Σταματοπούλου – Βασιλάκου, *ό.π.*, σσ. 137-162.

κατανόηση του σύγχρονου εθνικού βίου και προσφέρουν πολλαπλή ψυχική ωφέλεια για τη διαμόρφωση ηθικών χαρακτήρων με τη διδαχή πανανθρώπινων αξιών και τη διέγερση ευγενών αισθημάτων¹¹⁵.

Εκτός από το θέατρο, σημαντικός δείκτης για την υψηλή πνευματική στάθμη της ελληνικής κοινότητας, είναι ο *Τύπος*¹¹⁶, ημερήσιος και περιοδικός. Η συμβολή του είναι σημαντική, αφενός λόγω της ευρύτατης δημοσίευσης επιστημονικών άρθρων και της διάδοσης της επιστήμης, αφετέρου λόγω της εμπλοκής του σε ζητήματα που απασχολούν τους Έλληνες της διασποράς την εποχή εκείνη. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι το πώς προωθεί ο Τύπος ζητήματα παιδευτικής φύσεως, όπως το θέμα της ενιαίας ελληνικής γλώσσας. Για παράδειγμα, ο δημοτικισμός αποτελεί πυρήνα συσπείρωσης για τη «Φιλολογική Ηχώ» και την «Πρωία»¹¹⁷. Επιπλέον, ένα από τα πιο σημαντικά δημοσιογραφικά μέσα της εποχής, ο «Νεολόγος»¹¹⁸, προσανατολιζόμενος στην ενότητα ενός εκσυγχρονισμένου κατά τα δυτικά πρότυπα οθωμανικού κράτους, επιδιώκει την εφαρμογή ενός εκτεταμένου εκπαιδευτικού και πολιτιστικού προγράμματος, το οποίο θα ενδυναμώσει το ελληνικό στοιχείο της Αυτοκρατορίας και θα «εξελληνίσει» τους ολιγαριθμότερους μη ελληνικής προέλευσης πολίτες της. Προάγει το ρόλο της ελληνικής παιδείας και τονίζει την ιδιαιτερότητα της ελληνικής ταυτότητας¹¹⁹. Ο «Νεολόγος», αποδίδει με αυταρέσκεια στην ελληνική κοινότητα το χαρακτηρισμό της «κολυμβήθρας δια την

¹¹⁵ Για τη σύνδεση θεάτρου και εκπαίδευσης, βλ. *ό.π.*, σσ. 46-55.

¹¹⁶ Γενικότερα για τις ελληνικές εφημερίδες και τα εκδιδόμενα περιοδικά στα όρια του οθωμανικού κράτους, βλ. A. Arslan., *Ο ελληνικός τύπος στο οθωμανικό κράτος : όπως καταγράφεται από τα έγγραφα της εποχής*, Επτάλοφος, Αθήνα 2004, σσ. 55-95.

¹¹⁷ Για το δημοτικισμό ως θέμα του Τύπου βλ. Σ. Παλάσκας, *ό.π.*, σσ. 27-29.

¹¹⁸ Γνωστή εφημερίδα, ως όργανο του ρεύματος του φιλελληνισμού και ριζοσπαστικών τάσεων, φιλοδοξούσε δε την αναβίωση του Βυζαντίου. Από οικονομικής πλευράς θεωρούσε την Τουρκία ως ένα Ελληνικό κράτος, και υπό την προστασία του Οθωμανισμού στόχευε στη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού και του τρόπου ζωής στην Ανατολή, A. Arslan., *ό.π.*, σ. 19, 59.

¹¹⁹ Ο «Νεολόγος» κάλυψε με άρθρα του τις πολιτικές, διπλωματικές και στρατιωτικές εξελίξεις που σχετίζονταν με το Ελληνικό Βασίλειο και κατέγραψε ανάλογα την πορεία των Μεγάλων Δυνάμεων κατά τη διάρκεια της ανατολικής κρίσης, προάγοντας κάθε φορά τα αιτήματα του καθ' όλου ελληνισμού. Βλ. A. Αντωνόπουλος, *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό Ζήτημα, 1866-1881: η μαρτυρία του Νεολόγου της Κωνσταντινουπόλεως*, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών - Εκδόσεις Τσουκάτου, Αθήνα 2007, σσ. 305-380.

αναγέννησιν της Ανατολής». «Οι λαοί της Ανατολής» —υποστηρίζει— «οφείλουν να εκτιμήσουν ότι η ανάπτυξις των θα επιτευχθή δια της ελληνικής παιδείας»¹²⁰.

Ειδικότερα, αναφορικά με το θέμα της γυναικείας παιδείας και εκπαίδευσης, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και ο γυναικείος τύπος. Από τα πρώτα περιοδικά που εκδίδονται στην Κωνσταντινούπολη είναι η «Κυψέλη» (1845-1846) της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου, μιας γυναίκας με προοδευτικές αντιλήψεις, η οποία από τις στήλες του περιοδικού πρώτη τόλμησε να μιλήσει για τη χειραφέτηση της γυναίκας¹²¹. Επίσης, μεγάλο μέρος στις σελίδες της «Ευρυδίκης» (1870-1873), που εκδίδεται από την Αμαλία Κτενά - Λεοντιάδα, καταλαμβάνουν αναλύσεις για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία, τη φύση της και το προορισμό της, που έχουν απώτερο στόχο να υποστηρίξουν την αναγκαιότητα να αναβαθμισθεί η εκπαίδευση των γυναικών¹²². Φυσικά δε λείπει και η συντηρητική φωνή: στον αντίποδα της Ευρυδίκης βρίσκεται το συντηρητικό περιοδικό «Βοσπορίς» (1899-1906) που εκδίδεται από την Κορνηλία Πρεβεζιώτου, με σκοπό τη βελτίωση του γυναικείου πληθυσμού στο

¹²⁰ Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 66.

¹²¹ Στο «Προοίμιον» (αρ. τχ.1), η εκδότρια χρησιμοποιώντας βασικές ιδέες του Διαφωτισμού, υποστηρίζει την ύπαρξη μιας φυσικής ισότητας των φύλων και στιγματίζει τον αποκλεισμό των γυναικών από «όλα τα κοινωνικά δικαιώματα, προπάντων από το δικαίωμα στη γνώση. Περισσότερες πληροφορίες για την «Κυψέλη» στα: Ε. Φουρναράκη, «Κυψέλη», στο *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974 : εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, επιμέλεια Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2008, σσ. 677-678, Κ. Δαλακούρα, «Λόγοι γυναικών για την εκπαίδευση στα γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19ος αι.- 1906): Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση», *Μνήμων*, τ. 31, Άνοιξη 2011 και στο διαδικτυακό τόπο του Ε.Λ.Ι.Α, www.elia.org.gr.

¹²² Για την «Ευρυδική» βλ.: Ε. Βασιλειάδου, «Τα γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα», *Virtual School, The sciences of Education Online*, τόμ. 1, τεύχ. 2, Αύγουστος 1998. (<http://www.auth.gr/virtualschool/1.2/Youngs/Vassileiadou.html>, 18/2/2009), Μ. Γριβέα, *Το γυναικείο περιοδικό Ευρυδική (1870-1873) : προσπάθεια έκφρασης και διαμόρφωσης γυναικείας συλλογικής συνείδησης στο μισό του 19ου αι*, μεταπτυχιακή εργασία -Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, 2001, σσ. 6-10, Κ. Δαλακούρα, «Λόγοι γυναικών...», *ό.π.*, Ψαρρά, «Γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα. : Θάλεια, Ευρυδική, Οικογένεια, Πλειάς» / Αποστόλης Ανδρέου και Χρήστος Τζήκας, *Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα*, 1979, τχ. 2, σσ. 3-13, Ε., Φουρναράκη, «Ευρυδική», στο *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974 : εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, επιμέλεια Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου, (επιμέλεια εικονογράφησης: Κατερίνα Δέδε), Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2008., σσ. 284-286.

πλαίσιο της ηθικής και της οικογενειακής εστίας, μακριά από αιτήματα χειραφέτησης, ελευθερίας, ανεξαρτησίας και αυτονομίας¹²³.

1.2.2 Η ελληνική εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη

Αναμφισβήτητα ο βαθμός πολιτισμού του ελληνισμού της διασποράς κρίνεται από την κατάσταση που χαρακτηρίζει τη γυναικεία εγγραμματοσύνη, καθώς η ισότιμη δυνατότητα για παροχή ανθρωπιστικής και καθολικής παιδείας συνεπάγεται ένα δίκαιο και φιλελεύθερο κοινωνικό σύστημα, που παρέχει την αναγνώριση και εξύψωση της γυναίκας στο κοινωνικό βάθρο, την παροχή ίσων ευκαιριών διάκρισης που δημιουργούν προοπτικές για πολιτισμική εξέλιξη, μια δίκαιη, φιλελεύθερη κοινωνία. Στην Κωνσταντινούπολη, η εμπορική ακμή και η εξοικείωση με το δυτικό τρόπο ζωής επηρεάζουν σημαντικά την εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης, μια και διακινούνται καινούργιες ιδέες και κοινωνικά πρότυπα, που υποστηρίζουν τη μόρφωση των κοριτσιών.

Αν και η εκπαίδευση των θηλέων έρχεται με καθυστέρηση ενάμιση αιώνα – σε σχέση με των αρρένων- αποκτά συστηματοποιημένη μορφή, ακολουθώντας αργή, αλλά σταθερή πορεία. Έκρηξη της εκπαιδευτικής δραστηριότητας παρατηρείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, αφενός με πολλαπλασιασμό, διεύρυνση και ποιοτική αναβάθμιση των εκπαιδευτηρίων (μεγαλοπρεπής κτηριακή υποδομή, εκπαίδευση και των τριών βαθμίδων, ομοιομορφία στη μέθοδο διδασκαλίας –συνδιδασκτική–, ειδική κατάρτιση του διδακτικού προσωπικού), αφετέρου με αύξηση των μαθητριών¹²⁴ και

¹²³ Για το περιοδικό *Βοσπορίς* βλ. Χρ. Αναγνωστοπούλου, *Το γυναικείο περιοδικό "Η Βοσπορίς" (1899-1906). Συμβολή στη μελέτη του οθωμανικού τύπου*, μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, 2011, Κ. Δαλακούρα, «*Λόγοι γυναικών...*», *ό.π.*

¹²⁴ Περισσότερα στοιχεία για την ποσοστιαία αύξηση των μαθητριών βλ. Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες ...*, *ό.π.*, σσ. 53-55. «Μία από τις μεγαλύτερες αποδείξεις της εκπαιδευτικής ακμής είναι η μεγάλη αύξηση των μαθητριών, που δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της δημογραφικής ακμής του ελληνικού πληθυσμού αλλά και απόρροια της εκπαιδευτικής πολιτικής που ασκούσε η ηγεσία της ελληνικής κοινότητας, έκφραση της οποίας αποτελεί η ίδρυση νέων σχολείων και σχολικών τύπων και η προσπάθεια προσέλκυσης στο ελληνορθόδοξο σχολικό δίκτυο των Ελλήνων μαθητών και μαθητριών που μαζικά κατέφευγαν στα ξένα σχολεία της οθωμανικής πρωτεύουσας», Σ. Παλάσκας, *ό.π.*, σ. 184.

αδιάπτωτη φροντίδα των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης για την προαγωγή του έργου της γυναικείας εκπαίδευσης.

Τα σχολεία της Πόλης

Με την έναρξη της δεκαετίας του 1870, στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης λειτουργούν 19 ελληνικά σχολεία θηλέων με 40 δασκάλες και 2.638 μαθήτριες, ενώ στις αρχές του 20ού αιώνα σημειώνεται μια σημαντική αύξηση που καταγράφεται σε 71 παρθεναγωγεία στην περιοχή διοίκησης Κωνσταντινούπολης με 231 διδάσκοντες/-ουσες και 8.958 μαθήτριες¹²⁵. Στις αρχές πλέον του εικοστού αιώνα, η ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης διατηρεί ένα εκτεταμένο, καλά οργανωμένο και ευέλικτο δίκτυο πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, το οποίο έχει την εξής δομή:

A. Προσχολική Εκπαίδευση

Νηπιαγωγεία: Στα περισσότερα παρθεναγωγεία στις αρχές του 20ού αιώνα λειτουργούν νηπιαγωγικά τμήματα, που δέχονται μαθητικό πληθυσμό και των δύο φύλων και στα οποία διδάσκεται όχι μόνο ανάγνωση και γραφή, αλλά μια μεγάλη ποικιλία μαθημάτων, όπως χριστιανική διδασκαλία, γαλλικά, αριθμητική, γεωγραφία, ιστορία, φυσική, ωδική, ιχνογραφία, γυμναστική¹²⁶. Ωστόσο, δεν υπάρχει πάντα ομοιομορφία ως προς το πρόγραμμα ή τη μέθοδο διδασκαλίας. Η φοίτηση διαρκεί τις περισσότερες φορές δύο χρόνια, αν και καταγράφονται περιπτώσεις νηπιαγωγείων με ακόμα μεγαλύτερη διάρκεια φοίτησης. Πρέπει να σημειωθεί πως η ιδέα για ίδρυση Πρακτικών Σχολών δεν είχε πρακτική εφαρμογή¹²⁷.

B. Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση

Δημοτικές και Αστικές σχολές: Οι πρωτοβάθμιες σχολές διακρίνονται σε δημοτικές (2-4 τάξεις) και αστικές (5-7 τάξεις). Το 1907 λειτουργούν δεκατέσσερις

¹²⁵ Για τα αριθμητικά στοιχεία βλ. Κ. Δαλακούρα, *ό.π.*, σσ. 47, 54.

¹²⁶ Το εμπλουτισμένο αυτό πρόγραμμα μαθημάτων αφορά στο προκαταρκτικό τμήμα και στο Νηπιαγωγείο του Κεντρικού Ανώτερου Παρθεναγωγείου της Παλλάδας, βλ. Κ. Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 416.

¹²⁷ Σ. Παλάσκας, *ό.π.*, σ. 40.

αστικές σχολές και είκοσι μία δημοτικές¹²⁸. Από το 1912 ορίζεται πως όλες οι σχολές ανεξαρτήτως αριθμού τάξεων πρέπει να αποκαλούνται αστικές διακρινόμενες σε τρεις τύπους (εξατάξιες οι α' και β' τύπου, τετρατάξιες οι γ' τύπου), ανάλογα με τα οικονομικά τους, που καθορίζουν τον αριθμό των δασκάλων που μπορούν να διατηρούν και συνεπώς και τον αριθμό των τάξεων¹²⁹. Την ίδια χρονιά το καταστατικό προβλέπει την ίδρυση Πρακτικών Σχολών για τα κορίτσια, στις οποίες έχουν δικαίωμα εγγραφής οι απόφοιτες των εξατάξιων αστικών σχολών¹³⁰.

Γ. Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

Ανώτερα Παρθεναγωγεία: Τα ανώτερα σχολεία συνιστούν σχολεία μέσης εκπαίδευσης, τα οποία διατηρούν τμήματα προσχολικής, πρωτοβάθμιας και μέσης εκπαίδευσης, καθώς και επαγγελματικής κατάρτισης¹³¹. Ολοκληρωμένα ως προς τη διάρθρωση τους σημαντικά σχολεία της μέσης εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια της υπό έρευνα περιόδου αποτελούν¹³²:

¹²⁸ Παλάσκας, *ό.π.*, σ. 41.

¹²⁹ Σ. Ζιώγου – Καταστεργίου, (επιμ), *Το οικογενειακό Πατριαρχείο, η Οθωμανική διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους. Κείμενα – πηγές 1830 – 1914*, Ι.Α.Ν.Ε, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1998, 722-723, άρθρα 1 και 5.

¹³⁰ Σ. Παλάσκας, *ό.π.*, σ. 41. Πρόκειται για προσθήκη διεισδυτικής διδασκαλίας βάσει ενός ιδιαίτερου και ενιαίου προγράμματος. Η ρύθμιση αυτή αφορά εξαετείς σχολές, με πέντε τουλάχιστον μέλη στο διδακτικό προσωπικό και τις κοινότητες που οι πόροι τους επιτρέπουν τη σύσταση «Πρακτικής Σχολής Θηλέων», με συγκεκριμένο αναλυτικό πρόγραμμα, βλ. Σ. Ζιώγου – Καταστεργίου, (επιμ), *Το οικογενειακό Πατριαρχείο...*, *ό.π.*, σσ. 723, 767-774.

¹³¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι το είδος των τμημάτων αυτών είναι ανάλογο του ταξικού προσανατολισμού των ανώτερων Παρθεναγωγείων. Π.χ. ενώ στο Ζάππειο αναπτύσσεται τμήμα διδασκαλείου, στο Κεντρικό οργανώνεται Οικοκυρική Σχολή.

¹³² Βλ. Κ. Δαλακούρα, «Τα πρωτοποριακά σχολεία της Κωνσταντινούπολης», *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, «Ελληνικά Παρθεναγωγεία», σσ. 24-27, Αθήνα 27 Ιανουαρίου 2002. (<http://wwk.kathimerini.gr/kath/7days/2002/01/27012002.pdf>, 7/3/2010). Η αναφορά στα τέσσερα αυτά μεγάλα εκπαιδευτήρια γίνεται εξαιτίας του «δημοσίου» χαρακτήρα τους (για το δημόσιο χαρακτήρα τους βλ. Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, *ό.π.*, σ. 132). Φυσικά, πρέπει το εκπαιδευτικό δίκτυο της Κωνσταντινούπολης συμπληρώνεται με ιδιωτικά αλλά και ξένα σχολεία των δυτικών ιεραποστολών, με πλήρες εκπαιδευτικό πρόγραμμα και κύρος ανάλογο, που συγκεντρώνουν ικανή μερίδα μαθητριών, κυρίως των ευπορότερων οικογενειών. Στην περιοχή διαπρέπουν από το 1861 το ιδιωτικό *Ελληνογαλλικό Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου*, με διευθύντρια την Αθηνά Παγκάλου, της οικογένειας των Μαυροκορδάτων. Αναφορικά με τη μέση εκπαίδευση στην Πόλη τη δεύτερη περίοδο ανάπτυξης της γυναικείας εκπαίδευσης (δεκαετία 870 –

1. το Εθνικόν Ιωακείμιον Παρθεναγωγείον στο Φανάρι, το οποίο λειτουργεί ως ανώτερο ήδη από τη λειτουργία του, το 1882-83. Το 1909, η διάρθρωση του Ιωακειμίου συμπεριλαμβάνει και χωριστό τμήμα διδασκαλείου¹³³.
2. το Ζάππειον Ανώτατον Ελληνικόν Παρθεναγωγείον στο Πέρα, που λειτουργείως ανώτερο ήδη από το 1875¹³⁴.



Εικόνα 6: Το κτήριο του Ζαππείου Παρθεναγωγείου στο Πέραν, του οποίου στόχος ήταν «η των θυγατέρων της Ανατολής εθνική διαπαιδαγώγησις, ηθική μόρφωσις και επιστημονική εις αυτάς διάδοσις της πρώτης και μέσης παιδείσεως, να εκτελώσι τον αληθή αυτών προορισμόν εν τω οίκω και εν τη κοινωνία». Το κτήριο σώζεται ως σήμερα.

3. το Κεντρικόν Παρθεναγωγείον Σταυροδρομίου¹³⁵, το οποίο ανάγεται σε ανώτερο σχολείο το 1906 και οργανώνει Οικοκυρική Σχολή.
4. το Κεντρικόν Ανώτερον Παρθεναγωγείον της Φιλόμουσου Εταιρείας «η Παλλάς», το πρώτο ανώτερο παρθεναγωγείο της πόλης (1874), που, όμως, το 1897 κλείνει οριστικά¹³⁶.

Οργάνωση και διοίκηση

Στα διάφορα νομοθετήματα της Υψηλής Πύλης συναντά κανείς ότι η οθωμανική κυβέρνηση «οσάκις τα συμβούλια των κοινοτήτων εξεδήλωσαν την ευχήν

τέλη 19^{ου} αι.) λειτουργούν 11 ελληνικά τμήματα με μία ως τρεις τάξεις, προσαρτημένα στα παρθεναγωγεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σχολεία μέσης εκπαίδευσης συγκαταλέγονται και τα παρθεναγωγεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στα οποία λειτουργούν ελληνικά τμήματα με τρεις τάξεις (Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, ό.π., σ. 48). Κατά το πέρασμα του 20ού αιώνα ακμάζουν το *Ελληνογαλλικόν Παρθεναγωγείον* του Φ.Δημητριάδη, παράλληλα με την *Ορθόδοξη Σχολή Θηλέων Ο Ελικών* της Ευτέρπης Σαντοριναίου. Μήλλας, ό.π., σ. 25.

¹³³ Για τη διάρθρωση του Ιωακειμίου Παρθεναγωγείου βλ. Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες ...*, ό.π., σσ. 134-136.

¹³⁴ Για τη λειτουργία του Ζαππείου, βλ. Κ. Δαλακούρα, ό.π., σσ. 103-116.

¹³⁵ Για το Κεντρικό Παρθεναγωγείο, γίνεται ιδιαίτερη μνεία στην ίδια εργασία, σσ. 72-76.

¹³⁶ Για τη λειτουργία της Παλλάδος, βλ. Κ. Δαλακούρα, ό.π., σσ. 116 - 124.

της εκτάσεως των προνομίων εκείνων, συνήνεσεν εις αυτήν ελευθέρως και εφάνη εύνους εις την παραδοχήν μέτρων και κανονισμών, καταλλήλων προς το συναρμολογήσαι την πνευματικήν δικαιοδοσίαν μετά των ηθών, των θεσμοθεσιών και των νέων αναγκών»¹³⁷. Η διαβεβαίωση αυτή δίνει στο Πατριαρχείο και τις κοινότητες το "προνόμιο" της διαχείρισης της παιδείας των πνευματικών τους υπηκόων. Δημιουργείται, λοιπόν, ένα σχήμα διοικητικής οργάνωσης το οποίο συναπαρτίζεται από όργανα τόσο πατριαρχικής όσο και κοινοτικής προέλευσης και στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η γυναικεία εκπαίδευση.

Ωστόσο, το διοικητικό σχήμα εποπτείας και ελέγχου για τα εκπαιδευτήρια της Πόλης δεν είναι κοινό. Διαμορφώνεται ανάλογα τον φορέα ίδρυσης και συντήρησης. «Οι τύποι σχολείων που προκύπτουν αναφορικά με την παράμετρο «φορέας ίδρυσης/ συντήρησης» είναι: α) τα ιδιοσυντήρητα σχολεία, β) τα κοινοτικά, γ) τα εθνικά, δ) τα μικτού τύπου, ένας τύπος δηλαδή σχολείων ενδιάμεσος ανάμεσα στα ιδιοσυντήρητα και στα κοινοτικά και ε) τα ιδιωτικά σχολεία»¹³⁸.

Το υπό έρευνα αρχειακό υλικό αφορά σε κοινοτικά σχολεία και κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί το αντίστοιχο διοικητικό σχήμα:

Πατριαρχικά Διοικητικά Όργανα

Οι ενέργειες του Πατριαρχείου, αρχικά κατευθύνονται περισσότερο στην πρόληψη των κινδύνων που εμφανίζονται από την ξενική προπαγάνδα παρά στην προσπάθεια για την εξάπλωση και ανάπτυξη της διδασκαλίας των ελληνικών γραμμάτων. Το Πατριαρχείο παίζει καθοριστικό ρόλο στα θέματα παιδείας μέσα από τα δύο ανώτατα διοικητικά όργανα που το πλαισιώνουν, την *Ιερά Σύνοδο (Ι.Σ.)* και το *Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο (Δ.Ε.Μ.Σ -από το 1862 και εξής)*¹³⁹. Το πρώτο, ωστόσο, θεσμοθετημένο εκπαιδευτικό όργανο του Πατριαρχείου συγκροτείται επί Γρηγορίου Στ' το 1836 και είναι η *Κεντρική Εκκλησιαστική και Πνευματική Επιτροπή*, η οποία μετά το 1868 μετονομάζεται σε *Κεντρική Εκκλησιαστική Επιτροπή* και

¹³⁷ Κ.Χ. Παπαστάθης, *ό.π.*, σ. 13.

¹³⁸ Κ. Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 168.

¹³⁹ Για τη σύσταση και τις αρμοδιότητες του ΔΕΜΣ, βλ. «Περί σχηματισμού του Διαρκούς Μικτού Συμβουλίου», : Σ. Ζιώγου – Καταστεργίου, (επιμ), *Το οικουμενικό Πατριαρχείο, ό.π.*, σσ. 98-102.

λειτουργεί με εκπαιδευτικό ρόλο ως το 1873¹⁴⁰, οπότε και συστήνεται η *Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή (Π.Κ.Ε.Ε.)* από την Ι.Σ και το Δ.Ε.Μ.Σ.

Ως προς τη σύνθεσή της η Π.Κ.Ε.Ε διαφοροποιείται από το όργανο που αντικαθιστά, καθώς στην Εκκλησιαστική Επιτροπή συμμετείχαν αποκλειστικά ιερείς, ενώ τώρα τη νέα αυτή εκπαιδευτική επιτροπή συναπαρτίζουν τρεις κληρικοί και τρεις λαϊκοί, μεταξύ των οποίων ο πρόεδρος και ένα ακόμα μέλος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου¹⁴¹, κάνοντας σαφή την πρόθεση του Πατριαρχείου για συνεργασία, σύμφωνα με μια άποψη, ή, σύμφωνα με μια άλλη, ακολουθώντας τη συνήθη τακτική του ευρύτερου οθωμανικού συστήματος, την προσπάθεια δηλαδή ενσωμάτωσης και νομιμοποίησης της δράσης δυνάμεων που το υπονομεύουν¹⁴². Εν πάσει περιπτώσει, η σύνθεση αυτή συνιστά μερική εκκοσμίκευση της κορυφής της εκπαιδευτικής ιεραρχικής πυραμίδας, ενώ ταυτόχρονα δηλώνει την επίσημη και έμπρακτη αποδοχή από το εκκλησιαστικό κέντρο της εμπλοκής του λαϊκού στοιχείου στα εκπαιδευτικά πράγματα¹⁴³.

Η *Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή (Π.Κ.Ε.Ε.)* είναι το όργανο που έχει συντονιστικό-οργανωτικό και εποπτικό-ελεγκτικό ρόλο¹⁴⁴. Ειδικότερα, σ' αυτήν ανατίθενται:

α) ζητήματα/ προτάσεις περιεχομένου σπουδών: αναλυτικά προγράμματα, σχολικά βιβλία, μέθοδος διδασκαλίας.

β) έλεγχος των διδασκόντων/-ουσών, ο οποίος επιτυγχάνεται αφενός με την πιστοποίηση της γνωστικής τους επάρκειας και την έκδοση μετά το 1892 αδειών

¹⁴⁰ «Περί συστάσεως Επιτροπής Εκκλησιαστικής τε και Πνευματικής» καθώς και για τον Κανονισμό της Κεντρικής Εκκλησιαστικής Επιτροπής, βλ. *ό.π.*, σσ. 49-51 και 99-101 αντίστοιχα.

¹⁴¹ «Η βαρύνουσα παρουσία των λαϊκών αντικατοπτρίζεται και στον κατάλογο των ιδρυτών του. Από τα τριάντα τρία ιδρυτικά μέλη, τα δέκα ήσαν ιατροί, τα επτά προέρχονταν από τον επιχειρηματικό κόσμο, τα έξι ήσαν εκπαιδευτικοί και λόγιοι και τα τέσσερα ήσαν μέλη της ανώτερης οθωμανικής διοίκησης. Αντίθετα συναντούμε έναν μόνο κληρικό, τον Αλέξανδρο Λάσκαρη, μητροπολίτη Σισανίου». Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 20.

¹⁴² Για τη συνεργασία Πατριαρχείου – Ε.Φ.Σ.Κ., βλ. Σ. Παλάσκας, *ό.π.*, σ. 32 και Κ. Μπονίδης, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι...*, *ό.π.*, σσ. 87-94.

¹⁴³ Βλ. Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, *ό.π.*, σ. 190.

¹⁴⁴ Για τη σύσταση, το έργο και τις αρμοδιότητες της Π.Κ.Ε.Ε., βλ. *Κανονισμός της Πατριαρχικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής εν Κωνσταντινουπόλει [1873]*, άρθρα 16-27 και *Κανονισμός της Πατριαρχικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής [1892]*, άρθρα 12-17, Σ. Ζιώγου – Καταστεργίου, (επιμ.), *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο...*, *ό.π.*, σσ. 122-123 και σ. 170 αντίστοιχα.

διδασκαλίας, χωρίς τις οποίες δεν είναι εφικτή η πρόσληψή τους στα σχολεία, και αφετέρου με τον έλεγχο της ηθικής τους συγκρότησης, την οποία μετά το 1892 παρακολουθεί με άμεση εποπτεία.

γ) έλεγχος του διοικητικού και εποπτικού σχήματος των σχολείων. Στην Π.Κ.Ε.Ε ανατίθεται η επικύρωση της εκλογής των σχολικών εφορειών, ενώ οι τελευταίες υποχρεούνται να ενημερώνουν την επιτροπή για κάθε θέμα της λειτουργίας των σχολείων.

Κοινοτικά διοικητικά όργανα

Τα κοινοτικά σχολεία υπόκεινται πρώτιστα στην κοινότητα και συγκεκριμένα στη *Συνέλευση των Ενοριτών*, το άμεσα αντιπροσωπευτικό όργανό της, και στα εκπαιδευτικά όργανα που συστήνει. Ειδικότερα, ο ρόλος της κοινότητας Σταυροδρομίου είναι εμφανής από το 1844 με τη σύσταση της Σχολής Απόρων Κορασίων. Η μέριμνα της συγκεκριμένης κοινότητας για την εκπαίδευση δεν είναι μόνο οικονομική (μέσω της εξασφάλισης διδάκτρων, βιβλίων, συσσιτίων κ.λπ.), αλλά και «ηθική» μέσω της προβολής της αναγκαιότητας της¹⁴⁵.

Μετά το 1870, καθώς παρατηρείται εκπαιδευτικός οργανισμός, προκειμένου το έργο της εκάστοτε κοινότητας να επιμεριστεί, νέα εποπτικά όργανα συστήνονται και αναλαμβάνουν δράση, με αποτέλεσμα να δημιουργείται έτσι ένα «τοπικό» σύστημα διοίκησης υποκείμενο ιεραρχικά σε αυτό του Πατριαρχείου.

Συγκεκριμένα, η Συνέλευση συγκροτεί τα εξής νέα διοικητικά και ελεγκτικά όργανα, τα οποία έχουν την ευθύνη της οργάνωσης του σχολικού δικτύου θηλέων¹⁴⁶:

α) *Κεντρική Επιτροπή της κοινότητας*: Η Συνέλευση μετά το 1878 αναθέτει στην Κεντρική Επιτροπή μέρος των αρμοδιοτήτων της, διατηρώντας η ίδια τον ελεγκτικό ρόλο του έργου της και το γενικό εποπτικό ρόλο της κοινοτικής εκπαίδευσης.

β) *Εξελεγκτική Επιτροπή*: Η λειτουργία της ξεκινά από το 1855. Το έργο της αφορά στην οικονομική διαχείριση των εφορειών των σχολείων. Έως το 1878 όμως ενέχει και διαστάσεις διοικητικές αποφασιστικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα η παύση του προσωπικού των σχολείων δεν μπορεί να γίνει από τη σχολική εφορεία χωρίς την έγκρισή αυτής της επιτροπής.

¹⁴⁵ Ε. Κάνερ, *ό.π.*, σ. 193.

¹⁴⁶ Αναλυτικά για τα κοινοτικά διοικητικά όργανα των κοινοτικών παρθεναγωγείων βλ. Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες ...*, *ό.π.*, σσ. 193-200.

γ) *Κεντρική Εφορεία*: Χρονικά η Κεντρική Εφορεία τοποθετείται στα 1878. Πρόκειται για όργανο που εκλέγεται από τη Συνέλευση και είναι το κεντρικό εποπτικό όργανο των εφορειών όλων των σχολείων που λειτουργούν στο πλαίσιο της κοινότητας, ενέχοντας ρόλο προϊστάμενης αρχής. Το έργο της αφορά κυρίως στα θέματα οργάνωσης και λειτουργίας των σχολείων. Συγκεκριμένα, ελέγχει και επικυρώνει την επιλογή και το διορισμό του διευθυντικού προσωπικού και τους κανονισμούς λειτουργίας των σχολείων, οι οποίοι μετά τη σύνταξή τους από τη συντακτική επιτροπή και την εφορεία του κάθε σχολείου επικυρώνονται από την ίδια και στη συνέχεια από την κοινότητα. Το έργο της, επίσης, έχει και συμβουλευτική διάσταση προς τις υφιστάμενες εφορείες για οποιοδήποτε θέμα χρειάζονται τη συνδρομή της.

δ) *Σχολική Εφορεία*: Πρόκειται για το ανώτατο όργανο άμεσης διοίκησης και εποπτείας των σχολείων. Η Σχολική Εφορεία έχει την άμεση ευθύνη της επιλογής, του διορισμού και της παύσης του διδακτικού και υπηρετικού προσωπικού, εκτός από το πρόσωπο της διευθύντριας, για την οποία χρειάζεται συνεννόηση με την κεντρική εφορεία. Παράλληλα, εποπτεύει την καλή λειτουργία όλου του σχολείου (όπως την εφαρμογή του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος, το έργο του διδακτικού προσωπικού, τη διανοητική, ηθική και οικονομική κατάσταση του σχολείου). Τέλος, η Εφορεία ορίζει από κοινού με τις αποχωρούσες κοσμήτριες τη σύνθεση της Κοσμητείας για τη νέα περίοδο της θητείας της τελευταίας.

ε) *Κοσμήτριες*: Το σώμα των κοσμητριών αποτελεί υφιστάμενο διοικητικό όργανο της κοινότητας, γιατί εκλέγεται από την Εφορεία του κάθε σχολείου. Ο θεσμός αυτός εμφανίζεται στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο ήδη από το 1864¹⁴⁷. Η θητεία των κοσμητριών είναι διετής και τα μέλη που εκλέγονται κάθε φορά αριθμούν τα πέντε. «Το έργο της συνίσταται στην ανάληψη πρωτοβουλιών για την οικονομική ενίσχυση του σχολείου (διενέργεια τακτικών και έκτακτων εράνων, οργάνωση λαχειοφόρου αγοράς για τα εργόχειρα των μαθητριών κ.λπ.) και στην επιτήρηση της ευταξίας των μαθητριών και του σχολείου, καθώς και της κοσμιότητας των μαθητριών. Για τα θέματα αυτά συνέρχεται σε

¹⁴⁷ Σύμφωνα με διακοίνωση της 7^{ης} Οκτωβρίου 1864 των κοσμητριών της Σχολής που αφορά στην εκλογή νέων μελών (όπως της Ελένης Σπανδωνή) προς την Εφορεία, *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1863-1871*.

συνεδριάσεις και όταν παρίσταται ανάγκη συνεδριάζει από κοινού με τη διευθύντρια ή την εφορεία μετά από πρόσκληση της τελευταίας»¹⁴⁸.

Πόροι των σχολείων

Η έμμισθη εργασία της διδασκάλισσας είναι ένα σημαντικό κεφάλαιο της επαγγελματικής της ταυτότητας. Για το λόγο αυτό, κρίνεται απαραίτητο να παρουσιαστούν οι κύριες πηγές χρηματοδότησης των κοινοτικών σχολείων¹⁴⁹. Καταρχάς, το Οθωμανικό κράτος χρηματοδοτεί αποκλειστικά και μόνο τα μουσουλμανικά σχολεία, χωρίς να παρέχει καμία οικονομική βοήθεια¹⁵⁰ στα σχολεία των άλλων κοινοτήτων.

Οι ανάγκες των σχολείων είναι πολλές και ποικίλες. Η εξεύρεση χρημάτων για τη μισθοδοσία του προσωπικού, τα ενοίκια των σχολικών κτηρίων και για τα υπόλοιπα βασικά έξοδα των εκπαιδευτηρίων, όπως καύσιμη ύλη, κτηριακές επισκευές, θρανία, εποπτικά όργανα, γραφική ύλη κ.ά. αποτελούν βασικές δυσκολίες.

Σ' ό,τι αφορά τις πηγές χρηματοδότησης, η συμβολή των φορέων ίδρυσης (κοινότητα, σύλλογοι, πλούσιοι ομογενείς) δεν είναι δυνατό με οποιοδήποτε τρόπο να επαρκέσει για την κάλυψη των αναγκών ενός εκτεταμένου εκπαιδευτικού δικτύου, όπως της Κωνσταντινούπολης. Για το λόγο αυτό, οι δαπάνες για τη λειτουργία των σχολείων της Πόλης καλύπτονται, σε γενικές γραμμές, από τις εξής πηγές:

Α) Ευεργέτες και δωρητές: Σημαντική είναι η συνδρομή Ελλήνων τραπεζιτών και εμπόρων της Πόλης, καθώς και εύπορων μελών της εθνικής οικογένειας από τον

¹⁴⁸Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες ...*, ό.π., σ. 200.

¹⁴⁹ Για τους οικονομικούς πόρους των κοινοτικών σχολείων βλ. Σ. Παλάσκας, ό.π., σ. 38, Κ. Σβολόπουλος, ό.π., σσ. 58-60 και Σ. Ζιώγου –Καραστεργίου, «Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα», *Μακεδονικά*, ΙΣΤ', Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 330-342.

¹⁵⁰ Από το 1908 κι εξής, η Οθωμανική Κυβέρνηση, στο πλαίσιο των προθέσεων της για την άσκηση μεγαλύτερου ελέγχου στην εκπαίδευση, προσφέρεται να ενισχύσει οικονομικά και τα μη-μουσουλμανικά σχολεία. Η απάντηση του Πατριαρχείου -στο πνεύμα της υπεράσπισης των "προνομίων"- είναι ότι κάθε οικονομική αρωγή είναι ευπρόσδεκτη, αρκεί να γίνεται δια μέσου της υπάρχουσας ιεραρχίας, να παρέχεται δηλαδή στο Πατριαρχείο και τις κατά τόπους μητροπόλεις, οι οποίες θα έχουν την ευθύνη της διανομής της, και όχι απευθείας στα σχολεία, Σ. Παλάσκας, ό.π., σ. 38.



Εικόνα 7: Στέφανος Ζαφειρόπουλος



Εικόνα 8: Παύλος Σκυλίτσης Στεφάνοβικ

ευρύτερο χώρο της ελληνικής Διασποράς. Ειδικότερα, για το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου, είναι αξιοσημείωτη η συμβολή της Ρωσικής Αυτοκρατορικής Οικογένειας, καθώς και η σημαντική αρωγή των οικογενειών Γ. Ζαρίφη, Στ. Ζαφειρόπουλου, Π. Στεφάνοβικ.

Β) Εκκλησία: η Εκκλησία αποτελεί σταθερό αρωγό της εκπαίδευσης, είτε με εκχώρηση οικήματος για σχολική στέγη τουλάχιστον την πρόιμη εποχή της συστηματικής γυναικείας εκπαίδευσης¹⁵¹, είτε με παραχώρηση μέρους των εσόδων των εκκλησιών¹⁵², είτε με μορφή δανείου¹⁵³, είτε μέσω ετήσιο δίσκου υπέρ των σχολείων τη γιορτή των τριών Ιεραρχών ή ακόμα και τέλος με σύσταση κηροποιείου «προς όφελος των φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών καταστημάτων της πόλης»¹⁵⁴.

¹⁵¹ Για παράδειγμα τόσο στη Σύμρνη το Παρθεναγωγείο της Αγίας Φωτεινής πρωτολειτουργεί στον περίβολο του ομώνυμου ναού το 1841 όσο στην Κωνσταντινούπολη η Σχολή των Απόρων Κορασιών ιδρύεται το 1844 στην ενορία του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου.

¹⁵² Χαρακτηριστικά αποφασίζεται να εφαρμοστεί το μέτρο αυτό το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα για τις δώδεκα εκκλησίες της Θεσσαλονίκης, προκειμένου να ενισχυθεί το σχολικό ταμείο. Ωστόσο, εκφράζεται δυσaréσκεια από τις σχολικές εφορείες, γιατί κάποιες εκκλησίες με αρκετούς πόρους δεν συμμορφώνονται με τη διαταγή της μητρόπολης., βλ. Σ. Ζιώγου –Καραστεργίου, «Συμβολή στην ιστορία ...», *ό.π.*, σσ. 337-338.

¹⁵³ Αυτό συμβαίνει, στη Θεσσαλονίκη το 1881 με απόφαση του μητροπολίτη, βλ. *ό.π.*, σ. 338.

¹⁵⁴ Η πληροφορία για σύσταση κηροποιείου δίνεται στην ελληνική εφημερίδα «Φάρος της Μακεδονίας», βλ. *ό.π.*, σ. 339.

Γ) Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι: η σύσταση των σωματείων αυτών στοχεύει στην ενίσχυση και εξάπλωση των ελληνικών γραμμάτων. Συγκεκριμένα, φροντίζουν για τον εξοπλισμό των σχολείων (βιβλία, εποπτικά μέσα), προσφέρουν υποτροφίες στα άπορα παιδιά και γενικά ενισχύει χρηματικά τα σχολεία που έχουν ανάγκη¹⁵⁵. Παράλληλα, έχουν συμβουλευτικό ρόλο καθώς παρέχουν χρήσιμο, παιδαγωγικό, φιλολογικό, γλωσσολογικό, ιστορικό, λαογραφικό κ.ά., υλικό για το έργο των εκπαιδευτικών¹⁵⁶. Συχνά, αναπτύσσονται σχέσεις συνεργασίας μεταξύ των συλλόγων και των τοπικών φορέων της εκπαίδευσης για τη σκιαγράφηση της συνολικής εκπαιδευτικής κατάστασης, ενώ η αλληλεγγύη ανάμεσα στους συλλόγους έχει ευεργετική επίδραση στην αντιμετώπιση καταστάσεων της ελληνικής παιδείας στις οθωμανικές επαρχίες¹⁵⁷.

Δ) Δικαίωμα εγγραφής, δίδακτρα, έλεγχοι, απολυτήρια: Αν και η οργάνωση ενός σχολικού δικτύου προσαρμοσμένο στις ανάγκες και τους στόχους των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στον οθωμανικό χώρο είναι δικαίωμα των τελευταίων, ωστόσο δεν υπάρχει κρατική μέριμνα ούτε φυσικά κρατική οικονομική ενίσχυση. Είναι αναμενόμενο λοιπόν, πως δεν μπορεί να γίνει λόγος για δωρεάν παιδεία στα εκπαιδευτήρια των ελληνόφωνων κοινοτήτων. Συγκεκριμένα, ένας από τους πιο σημαντικούς πόρους των παρθεναγωγείων είναι το δικαίωμα εγγραφής και τα δίδακτρα των μαθητριών, που κλιμακώνονται ανάλογα με τον τύπο του σχολείου φοίτησης της μαθήτριας. Για παράδειγμα, η σύσταση και η λειτουργία των ιδιωτικών παρθεναγωγείων (π.χ. Ζάππειο) είναι αποτέλεσμα της επιχειρηματικής δραστηριότητας ιδιωτών και ως εκ τούτου κίνητρο είναι η αποκόμιση οικονομικού κέρδους για τον ιδρυτή, ενώ σχολεία κοινοτικά (π.χ. η Σχολή των Απόρων Κορασίων), που έχουν ως

¹⁵⁵ Για τους πόρους των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, βλ. επίσης Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 22-47 και Κ. Μπονίδη, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι...*, *ό.π.*, σσ. 79-87.

¹⁵⁶ Για παράδειγμα, ο "εν Σέρραις Μακεδόνικος Σύλλογος" καταβάλλει προσπάθειες για την εκπαίδευση των δασκάλων και επιχείρησε και την επιμόρφωση των εν ενεργεία εκπαιδευτικών, Προς την ίδια κατεύθυνση απέβλεπε και το μέτρο των "συνόδων διδασκάλων": εκπαιδευτικοί της περιφέρειας των Σερρών -υπό τη διεύθυνση και επιστασία της επιτροπής του συλλόγου και του διευθυντή του Διδασκαλείου- αντάλασσαν τις παιδαγωγικές απόψεις και τις εκπαιδευτικές εμπειρίες τους, συζητούσαν διάφορα παιδαγωγικά θέματα και παρακολουθούσαν την εφαρμογή διδακτικών μεθόδων στα σχολεία της σεραϊκής πόλης. Παράλληλα ο Ε.Φ.Σ.Κ. παρέχει πλούσιο εκπαιδευτικό υλικό με το "Σύγγραμμα-Περιοδικόν", το οποίο εκδιδόταν σ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του, Μπονίδης, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι...*, *ό.π.*, σσ. 143-144, 158.

¹⁵⁷ Για τις σχέσεις μεταξύ των συλλόγων βλ. Κ.Μπονίδη, *ό.π.*, σσ. 95-102.

στόχο τη δωρεάν εκπαίδευση και εξαιρούν τις «αποδεδειγμένως άπορες» μαθήτριες από το φόρο αυτό, είναι φυσικό να μην αποκομίζουν τα ίδια -με τα ιδιωτικά παρθεναγωγεία- έσοδα¹⁵⁸.

Ε) Λαχεία : Συχνά ένα σταθερό εισόδημα του σχολικού ταμείου καλύπτει το ετήσιο λαχείο της κοινότητας και το ετήσιο λαχείο των εργόχειρων των μαθητριών του Παρθεναγωγείου. Συνήθως η κλήρωση των λαχείων αυτών γίνεται σε επίσημη τελετή στο τέλος της σχολικής χρονιάς, με έντυπη ενημέρωση του κοινού για τους νικητές. Η σχολική εφορεία κάθε σχολείου έχει την ευθύνη της εκτύπωσης των λαχείων και αναθέτει τη διανομή και πώληση των γραμματίων της λαχειοφόρου αγοράς συνήθως στις κοσμήτριες (στα σχολεία φυσικά που απαντάται ο θεσμός αυτός), οι οποίες προσπαθούν να τα προωθήσουν στην ευρύτερη περιοχή της πόλης.

Στ) Κοινωνικές εκδηλώσεις υπέρ των σχολείων, όπως ετήσιος χορός της κοινότητας, συναυλία μαθητών και μαθητριών και θεατρικές παραστάσεις.

1.2.2.1 Σχολή Απόρων Κορασιών – Κεντρικό Παρθεναγωγείο

Το 1844 στην ενορία του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου -μητροπολιτικού ναού της μετέπειτα κοινότητας Σταυροδρομίου- ιδρύεται το εκπαιδευτήριο με την επωνυμία Σχολή Απόρων Κορασιών. Το κοινοτικό αυτό παρθεναγωγείο είναι το πρώτο ενοριακό σχολείο θηλέων της Κωνσταντινούπολης και μεταξύ των πρώτων

¹⁵⁸ «Κατά την περίοδο 1885-1891 για μεν τις εσωτερικές μαθήτριες του Ζαπτείου το κόστος ανέρχεται στις 45 οθωμανικές λίρες ετησίως για το νηπιαγωγείο και το δημοτικό και 60 λίρες για το γυμνάσιο και το διδασκαλείο μη συμπεριλαμβανομένου του ποσού που καταβάλλεται για γραφική ύλη, περίθαλψη και βιβλία, για τις δε εσωτερικές μαθήτριες 6 λίρες για το νηπιαγωγείο, 10 για το σχολείο και 18 για το γυμνάσιο και διδασκαλείο. Το κόστος φοίτησης στο Ζάπτειο είναι αρκετά μεγαλύτερο και από την Παλλάδα, ενός άλλου «ακριβού» σχολείου της Κωνσταντινούπολης, ενώ δεν υφίσταται σύγκριση ανάμεσα σ' αυτό και στα δίδακτρα των δυο «λαϊκών» παρθεναγωγείων της ίδιας πόλης, του Κεντρικού και του Ιωακειμίου. Ενδεικτικά αναφέρεται πως το 1874 στο Παρθεναγωγείο της Παλλάδας το όλο κόστος φοίτησης –εξαιρουμένων των προαιρετικών μαθημάτων- για όλα τα τμήματα του σχολείου ανέρχεται στις 36 λίρες για τις εσωτερικές και 12 λίρες για τις εξωτερικές. Στο Ιωακειμίο Παρθεναγωγείο το 1909 τα δίδακτρα κυμαίνονται από 1 λίρα ετησίως έως 5 λίρες ανάλογα με την τάξη φοίτησης και στο Κεντρικό από το 1907 και εξής 60 γρόσια έως 2 λίρες ανάλογα με το τμήμα φοίτησης», βλ. Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες ...*, ό.π., σ. 113, υποσ. 45.

παρθεναγωγείων που λειτουργούν στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής επικράτειας¹⁵⁹.



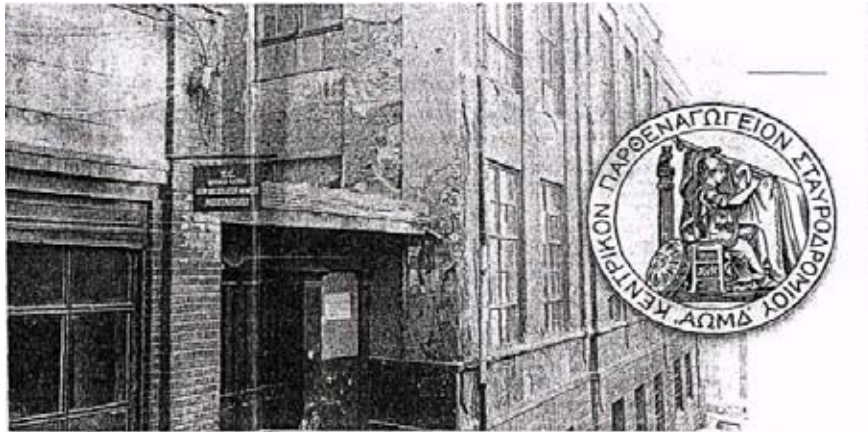
Εικόνα 9: Ο ναός των Εισοδίων, από ψηλά, με τα περίξ του αυλόγυρου γραφεία της κοινότητας και το Επιτροπικό.

Την απόφαση για τη σύσταση του σχολείου λαμβάνει η συνέλευση των ενοριτών, ύστερα από πρόταση των επιτρόπων και ειδικότερα των Ιωάννη Παλαιολόγου και Κωνσταντίνου Σπανδωνή, οι οποίοι αναλαμβάνουν και μετέπειτα την κυρίως ευθύνη να το συντηρήσουν και να το επεκτείνουν¹⁶⁰.

Αρχικά, η Σχολή Απόρων Κορασίων στεγάζεται σε ενοικιαζόμενο από την ενορία οίκημα. Στη συνέχεια όμως αποκτά ιδιόκτητο κτήριο. Η συγκεκριμένη έρευνα βρίσκει τη διδασκάλισσα του σχολείου στο ιδιόκτητο κτήριο στο Παρμάκαπι, όπου στεγάζεται μετά το 1856, ενώ μετά το 1893 μεταστεγάζεται, λόγω της ανεπάρκειας του χώρου για το πλήθος των μαθητριών του, στο νέο ιδιόκτητο και πάλι οίκημα που σώζεται έως σήμερα.

¹⁵⁹ Κ. Δαλακούρα, *ό.π.*, σσ. 44-45,125.

¹⁶⁰ Α. Λεοντίδου – Καρδαμένη, «Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο», *Τα ελληνικά σχολεία της Πόλης*, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιτών, Αθήνα 1995, σ. 164.



Εικόνα 10: Το κτήριο του Κεντρικού Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου (2005)- Εξωτερική άποψη

Αναμφισβήτητα το πρώτο αυτό ενοριακό παρθεναγωγείο της πόλης αποδεικνύεται μακροβιότατο και συνεχίζει τη λειτουργία του διαφοροποιώντας την επωνυμία του με το πέρασμα του χρόνου. «Από την ίδρυση του έως και το 1878 λειτουργεί με την επωνυμία Σχολή των Απόρων Κορασιών ως ενοριακό παρθεναγωγείο και δέχεται μαθήτριες απ' όλες τις ενορίες της Κωνσταντινούπολης. Μετά το 1878 ως κοινοτικό πλέον σχολείο διοικείται από δική του ιδιαίτερη εφορεία¹⁶¹ χωριστά από τα άλλα σχολεία της ίδιας κοινότητας, μολονότι υπόκειται στις εποπτικές και ελεγκτικές αρχές της κοινότητας Σταυροδρομίου· αυτή την περίοδο μετονομάζεται (το 1878) σε Παρθεναγωγείον Σταυροδρομίου και δέχεται πλέον μαθήτριες κατά προτεραιότητα από την κοινότητα στην οποία λειτουργεί, καθώς έχουν ήδη ιδρυθεί και

¹⁶¹ Μετά το 1903 η εφορεία του Κεντρικού Παρθεναγωγείου έχει διοικητική ανεξαρτησία και αυτοτέλεια ως προς τα κοινοτικά διοικητικά και εποπτικά όργανα (Βλ. Παράρτημα, αρ.1). Η εφορεία του σχολείου αποτελεί την αρχή αναφοράς των εργαζομένων στο σχολείο, οι οποίοι απευθύνονται σ' αυτή μέσω της διευθύντριας. Επίσης, ενώ αρχικά η εφορεία του σχολείου αυτού διαχειρίζεται τα έσοδα, τα οποία εισπράττει η ίδια, πληρώνει τους μισθούς του προσωπικού και καλύπτει τις προϋπολογισμένες δαπάνες, αλλά δεν μπορεί να αποφασίζει χωρίς την έγκριση της κοινότητας για μεγάλες έκτακτες δαπάνες ούτε να χρησιμοποιεί κατά την κρίση της το ετήσιο περίσσειμα, κατά την περίοδο της αυτοτέλειας του σχολείου η εφορεία αποφασίζει χωρίς περιορισμούς από άλλο όργανο για τον τρόπο διάθεσης του ετήσιου οικονομικού περισσεύματος, για την ενοικίαση των κτημάτων του σχολείου, για τη μισθοδοσία του προσωπικού και γενικότερα για κάθε δυνατό έσοδο και δαπάνη. Εκτός από τα ανωτέρω έχει αποφασιστικό ρόλο στα θέματα οργάνωσης και λειτουργίας του σχολείου. Αποφασίζει για όλες τις σχετικές παραμέτρους (αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων, ημερομηνίες εξετάσεων, όροι εισαγωγής των μαθητριών, δίδακτρα, αριθμός υποτρόφων κ.λπ.), συντάσσοντας τους κανονισμούς του σχολείου και επικυρώνοντας τις αποφάσεις της διευθύντριας και του διδακτικού προσωπικού. (Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, ό.π., σσ. 196-199).

λειτουργούν και άλλα σχολεία θηλέων στην Πόλη, στα οποία θα μπορούσαν να φοιτήσουν τα κορίτσια των άλλων συνοικιών»¹⁶²



Εικόνα 11: Απόφοιτες του «Κεντρικού Παρθεναγωγείου» Σταυροδρομίου, της Κωνσταντινούπολης, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Λειτουργούσε, ήδη, από το 1844 ως σχολείο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με την επωνυμία «Σχολείο Απόρων Κορασίδων». Αναγνωρίστηκε ως ανώτερο Παρθεναγωγείο το 1907 (φωτ.: Αρχείο Οικονομίδη).

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που έχει σημασία είναι η κοινωνική φυσιογνωμία του σχολείου. Πρόκειται για το εκπαιδευτήριο των θυγατέρων του λαού της Πόλης. Είναι το μοναδικό εκπαιδευτήριο στην ορθόδοξη κοινότητα που με τον τίτλο του δηλώνει ότι απευθύνεται αποκλειστικά στα άπορα στρώματα. «Το ζητούμενο που διαφαίνεται εδώ είναι η κοινωνική ένταξη» των λαϊκών στρωμάτων¹⁶³. Μέσω της παιδείας, τα κορίτσια των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων θα μπορούν να αξιοποιήσουν τις δυνάμεις τους, ώστε να συμμετάσχουν -στο βαθμό που τους επιτρέπει το status quo για τον κοινωνικό τους ρόλο- στις υποθέσεις της πόλης, να συμβάλλουν στην πρόοδο και την ευημερία της κοινότητας τόσο της ελληνορθόδοξης όσο και της ευρύτερης.

Αναμφισβήτητα, η ένταξη των απόρων τέκνων στο εκπαιδευτικό σύστημα προβάλλει την κοινωνική συνοχή της κοινότητας μέσω της εγκόλπωσης της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας. Ωστόσο, το αίτημα για τη γενίκευση της παιδείας ακόμα και στα άπορα στρώματα δεν έχει εντελώς διαταξικό χαρακτήρα, καθώς αναπαράγει έμμεσα την κοινωνική ιεραρχία μέσω του διαρθρωτικού σχήματος που παρουσιάζει το συγκεκριμένο σχολείο. Συγκεκριμένα, από την ίδρυση του Παρθεναγωγείου των

¹⁶² Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 125.

¹⁶³ Έ., Κάννερ, *ό.π.*, σ. 219.

Απόρων Κορασίων έως και τα τέλη του αιώνα λειτουργεί ως σχολείο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η παιδεία των κατωτέρων στρωμάτων φαίνεται να οριοθετείται στο συγκεκριμένο πλαίσιο της στοιχειώδους εκπαίδευσης και να έχει δυσκολίες πρόσβασης στη μέση. Δεν είναι τυχαίο ότι, αν και είναι από τα πρώτα σχολεία θηλέων της Πόλης, μόλις στις αρχές του 20ού αιώνα, το 1906, μεταβάλλεται σε σχολείο μέσης εκπαίδευσης, οπότε και αναγνωρίζεται ως πλήρες γυμνάσιο θηλέων. Ακόμα και τότε, όμως, στο διαρθρωτικό σχήμα του¹⁶⁴ εμφανίζεται και η τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση με τη σύσταση διτάξιας Οικοκυρικής Σχολής ως νέας εκπαιδευτικής κατεύθυνσης για τις απόφοιτες της αστικής σχολής οι οποίες δεν επιθυμούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο γυμνασιακό τμήμα, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά το σκοπό της ίδρυσης και της λειτουργίας του.

Παρά το ταξικό αυτό προφίλ, το σχολείο δεν αντιμετωπίζει οικονομικά προβλήματα. Οι πόροι του διακρίνονται σε τακτικούς και σε έκτακτους. Οι τακτικοί προέρχονται από μηνιαίες ή ετήσιες συνδρομές, όπως η επιχορήγηση της αυτοκρατορικής ρωσικής οικογένειας, τα κληροδοτήματα των Γ. Ζαφειρόπουλου, Στ. Ζαφειρόπουλου, Κ. Σεβαστοπούλου, η επιχορήγηση της κοινότητας, τα ενοίκια από καταστήματα και διαμερίσματα, ενώ οι έκτακτοι από δωρεές. Τα ονόματα των δωρητών, ανεξάρτητα από το ποσό που προσφέρουν, καταγράφονται στους σχετικούς καταλόγους, οι οποίοι δημοσιεύονται είτε στα πρακτικά των συνελεύσεων του σχολείου και των σχολικών εξετάσεων είτε στον τύπο. Μάλιστα, οι δωρητές κατηγοριοποιούνται με βάση το ποσό που προσφέρουν και διακρίνονται σε δωρητές, ευεργέτες και μεγάλους ευεργέτες¹⁶⁵. Σε κάθε περίπτωση, μέσω της προβολής αυτής ο ευεργετισμός, η κυριότερη πηγή πόρων του εκπαιδευτικού μηχανισμού, καθίσταται ως μια ανυπέρβλητη αξία καθώς συμβάλλει στην παιδεία του λαού.

¹⁶⁴ Βλ. Παράρτημα, αρ. 2.

¹⁶⁵ Σε συνεδρία 29^{ης} Μαρτίου 1905 η Εφορεία της Σχολής αναθέτει στον κ. Παναγιωτίδη, αρχιτέκτονα, την κατασκευή δυο μαρμάρινων πλακών που θα αναγράφουν τους *Μεγάλους ευεργέτες*: (Αυτοκρατορική Οικογένεια της Ρωσίας, Ελένη Γεωργίου Ζαρίφη, Στέφανο Ζαφειρόπουλο), τους *Ευεργέτες* (Παύλο Στεφάνοβικ), τους *Μεγάλους δωρητές* (Ελένη Νικολάου Ζαρίφη) και τους *Δωρητές*: (Γεώργιο Ζαφειρόπουλο, Φανή Μ. Ζαρίφη, Αλέξανδρο Γεωργιάδη, Κλεάνθη Καλλιιάδη, Γεώργιο Τσαούση), από τα Πρακτικά της Σχολής Απόρων Κορασίων 20/6/1874-5/8/1910, βλ. Παράρτημα, αρ. 3.

1.2.2.2. Αστικές Σχολές Θηλέων Σταυροδρομίου (Α', Β', Γ')

Στο πλαίσιο των εθνικιστικών ανταγωνισμών στην καμπή του 19^{ου} με 20^{ου} αιώνα και την ανάγκη συγκρότησης εθνικής ταυτότητας μέσω της γλώσσας, «το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της ηγεσίας της ελληνικής κοινότητας για την εκπαίδευση της νέας γενιάς γίνεται απολύτως κατανοητό και η εκπαιδευτική ανάπτυξη αυτής της περιόδου θα μπορούσε να θεωρηθεί αναμενόμενη»¹⁶⁶. Ιδιαίτερα, στην ισχυρή κοινωνικοοικονομικά ελληνορθόδοξη κοινότητα του Σταυροδρομίου συστήνονται διαδοχικά –με γνώμονα πάντα την *ενορία* της κάθε περιοχής- τρεις Αστικές σχολές για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών.

Η Α' Αστική Σχολή Θηλέων ιδρύεται το 1878, στη συνοικία Καλιοντζή Κολούκ, της ενορίας *Αγίου Κωνσταντίνου*. Στη συνέχεια, η Β' Αστική Σχολή λειτουργεί το 1896, στην οδό Ζερέν, αριθμός 11, στη συνοικία Αϊναλή Τσεσμέ της ενορίας της *Παναγίας*. Τέλος, η Γ' Αστική σχολή θηλέων θεμελιώνεται το 1907 και βρίσκεται στην οδό Νάνε, αριθμός 20, της συνοικίας Αγά Τζαμή της ενορίας *Αγίας Τριάδος* στο Σταυροδρόμι.

Όσον αφορά στις κτηριακές εγκαταστάσεις, και στις τρεις περιπτώσεις η *κοινότητα* παίζει καθοριστικό ρόλο. Στην περίπτωση της Α' Αστικής Σχολής, που λειτουργεί αρχικά στον περίβολο του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου, το κτήριο στο οποίο στεγάζεται - μόλις το σχολικό έτος 1913/14 - είναι ιδιοκτησία της Κοινότητας. Το ίδιο ισχύει και για τις εγκαταστάσεις της Β' Αστικής και Γ' Σχολής Θηλέων, κατόπιν αγοράς και δωρεάς αντίστοιχα στην κοινότητα. Η κατάστασή τους, όμως, είναι εκ διαμέτρου αντίθετη. Το οίκημα της Β' Αστικής Σχολής κρίνεται παλαιό, ανθυγιεινό και ανεπαρκές στην κάλυψη των αναγκών του μαθητικού πληθυσμού, ενώ οι 10 αίθουσες της Γ' είναι θεμελιωμένες σε γερές βάσεις, υγιεινές και επαρκούν για να καλύψουν τις ανάγκες του μαθητικού πληθυσμού¹⁶⁷.

Παράλληλα, ο αριθμός των διδασκαλισσών στις αστικές σχολές διαμορφώνει τον τύπο του σχολείου. *Η Εκπαιδευτική Επιτροπή εις την κανονικήν λειτουργίαν των Σχολών της Αρχιεπισκοπής κατά το σχολικόν έτος 1911-1912 ανάγει σε Α' τύπο τις Αστικές Σχολές που έχουν τουλάχιστον 5 διδασκάλισσες, σε Β' τύπο όσες διατηρούν 3*

¹⁶⁶ Βλ. Σ. Παλάσκας, *ό.π.*, σ. 183.

¹⁶⁷ Β. Κατσαουνίδου, *Η Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Αρχιεπισκοπή Κωνσταντινουπόλεως κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα*, Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 133.

διδασκάλισσες και σε Γ' τύπο όσες αριθμούν 2 εκπαιδευτικούς¹⁶⁸. Με βάση την κατηγοριοποίηση αυτή της Π.Κ.Ε.Ε και οι τρεις Αστικές Σχολές Θηλέων έχοντας η καθεμία το 1912-13 πέντε τάξεις (άρα τουλάχιστον και πέντε διδασκάλισσες, καθώς μία τάξη μπορεί να έχει δυο τμήματα) χαρακτηρίζονται Α' τύπου. Είναι αναμενόμενος ο χαρακτηρισμός λόγω της - κατά μέσο όρο - ανοδικής τάσης των εγγραφών των μαθητριών την περίοδο αυτή, καθώς το διδακτικό δυναμικό είναι αριθμητικά ανάλογο με το μαθητικό¹⁶⁹. Επιπλέον, πρόκειται για μια εποχή και μια περιοχή, όπου η ευαισθητοποίηση των Ελλήνων στο θέμα της γυναικείας εγγραμματοσύνης αυξάνεται. Εξάλλου, το Σταυροδρόμι, ως έδρα του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως και πλήθους άλλων συλλόγων και σωματείων¹⁷⁰, αποτελεί κέντρο ιδεολογικών ζυμώσεων. Ιδιαίτερα, οι μεγάλες αστικές σχολές των εύπορων κοινοτήτων (Σταυροδρομίου, Γαλατά, Μεγάλου Ρεύματος) προσφέρουν τους καλύτερους μισθούς και τις καλύτερες συνθήκες εργασίας. Για το λόγο αυτό φαίνεται πως συγκεντρώνουν την προτίμηση των εκπαιδευτικών, οι οποίοι εμφανίζουν την τάση να μετακινούνται προς αυτές. Έτσι, οι συγκεκριμένες σχολές έχουν τη δυνατότητα να συγκεντρώνουν τους, κατά τεκμήριο, περισσότερο έμπειρο και με καλύτερες σπουδές διδακτικό προσωπικό¹⁷¹.

1.2.3 Η εκπαίδευση της διδασκάλισσας

Απαραίτητο στάδιο για τη διερεύνηση της γυναικείας διδασκαλικής ταυτότητας στα τέλη του 19^{ου} και το κατώφλι του 20ού αιώνα είναι να δει κανείς τον κύκλο σπουδών που ολοκληρώνει, προκειμένου να λάβει το πτυχίο της. Το ανέκδοτο προς έρευνα αρχειακό υλικό αναδεικνύει ότι και στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο και στις Αστικές Σχολές Θηλέων Σταυροδρομίου εργάζονται δασκάλες που έχουν αποφοιτήσει από διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα όχι μόνο της διασποράς, αλλά και του ελληνικού κράτους. Για το λόγο αυτό, χρειάζεται να δοθεί μια συνοπτική και

¹⁶⁸ βλ. Σ. Ζιώγου – Καταστεργίου, (επιμ), *Το οικουμενικό Πατριαρχείο...*, ό.π., σσ. 383-388.

¹⁶⁹ Τα δεδομένα αυτά προκύπτουν από την εργασία της Β. Κατσαουνίδου, ό.π., σσ. 133-145, το 1912-13, και απεικονίζονται στο παράρτημα αρ. 4.

¹⁷⁰ Μια γενική αποτίμηση ανεβάζει το σύνολο των συλλόγων της Πόλης, την περίοδο μεταξύ 1861 και 1922, σε 162, Κ. Σβολόπουλος, ό.π., σ. 86.

¹⁷¹ Βλ. Σ. Παλάσκας, ό.π., σ. 184. Ειδικότερα, για τις ανώτερες σπουδές που προσδιορίζουν το γνωστικό επίπεδο των διδασκαλισσών των Αστικών Σχολών Σταυροδρομίου την περίοδο αυτή, βλ. στην ίδια εργασία, σσ.111-115 και Παράρτημα, αρ. 12.

ταυτόχρονα σαφής εικόνα για την κατάρτιση της διδασκάλισσας της εποχής αυτής, όπου κι αν αυτή παρέχεται.

Μολονότι η αναφορά στην εκπαίδευση και κατάρτιση των γυναικών εκπαιδευτικών οφείλει να ανταποκριθεί σε διαφορετικές παραμέτρους, από τη στιγμή που από τη μια υπάρχει ελληνικό κράτος¹⁷² και από την άλλη ο ελληνισμός της διασποράς, εντούτοις παρουσιάζει μια εικόνα με δυο κοινά σημεία: τη φιλοσοφία για τη γυναικεία εκπαίδευση και την έντονη δράση συλλόγων σε ό,τι αφορά την πνευματική ζωή του τόπου.

Καταρχάς, η διαφοροποιημένη αντιμετώπιση της γυναικείας εκπαίδευσης σε σχέση με την αντρική είναι κοινή στις ελληνόφωνες περιοχές εντός και εκτός συνόρων. Το γενικότερο ιδεολογικό κλίμα του β' μισού του 19ου αιώνα, πολιτικό (ρωσοτουρκικός πόλεμος, βαλκανικοί εθνικισμοί, Βουλγαρική εξουσία, το όραμα της Μεγάλης Ιδέας) και κοινωνικό – ιδεολογικό (κοινωνικός δαρβινισμός και αντιλήψεις περί ιδιαίτερης φύσης της γυναίκας), καθιστά αφενός αναγκαία τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και της εθνικής ιδεολογίας και αφετέρου υπεύθυνες για την προώθηση της εθνικής αυτής αποστολής τις γυναίκες εκπαιδευτικούς.

Στη συνέχεια, αναφορικά με τη μέριμνα για τη μόρφωση της δασκάλας στον οθωμανικό χώρο υπάρχει ένα δίκτυο συνεργασίας: το Πατριαρχείο, οι μητροπόλεις, οι κοινότητες, οι φιλόμουσοι εύποροι αστοί και οι σύλλογοι. Ειδικότερα, η σύσταση ελληνικών σωματείων με φιλεκπαιδευτικό χαρακτήρα ως ιδέα και εφαρμογή δεν αποτελεί καινοτομία στο β' μισό του 19ου αιώνα, δεδομένου ότι από το 1836 λειτουργεί ήδη στην Αθήνα ένα παρόμοιο σωματείο, η “Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία”, ένα ιδιωτικό, συλλογικό όργανο, με επιτυχημένη δραστηριότητα στα εκπαιδευτικά δρώμενα.

Η ιστορική πραγματικότητα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Τανζιμάτ και λήξη του Κριμαϊκού πολέμου, ίδρυση της Εξουσίας και βαλκανικοί εθνικισμοί), οδηγεί στη συνειδητοποίηση της ανάγκης για δραστηριοποίηση του εντός και εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους ελληνισμού και για συστηματική υποστήριξη της ελληνικής παιδείας στις διαμφισβητούμενες οθωμανικές επαρχίες. Η εμφάνιση των

¹⁷² Για την εκπαίδευση διδασκαλισσών στο ελληνικό κράτος βλ. το έργο της Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., καθώς και των: Ε. Βαχάρογλου, Β. Φούκα «Περί των χρεών των διδασκαλισσών»: Οι ρυθμίσεις της πολιτείας και οι απόψεις των παιδαγωγών. Εκπαιδευτική πολιτική και παιδαγωγική θεωρία κατά τον 19^ο αιώνα» στο Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων...*, ό.π., σσ. 329-352.

συλλόγων στον οθωμανικό χώρο -στο πλαίσιο αυτό του εθνικισμού- προσλαμβάνει ιδιαίτερες διαστάσεις προς το τέλος της δεκαετίας του 1860¹⁷³.

«Σ' αυτή τη “θαυμαστή ενορχήστρωση” των συλλόγων, “όπου σμίγουν σε ένα παράλληλο σύστημα ο αλύτρωτος και ο ελεύθερος ελληνισμός”, δύο είναι οι ηγετικοί πυρήνες: ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861) που λειτουργεί ως ένα είδος Υπουργείου Παιδείας των Ελλήνων της Τουρκίας και ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων (1869) που μέλη του γίνονται σημαίνοντες σύμβουλοι της ελληνικής κυβέρνησης στα θέματα του ελληνισμού που ζει στις περιοχές της οθωμανικής επικράτειας»¹⁷⁴.

Τέλος, τόσο στο χώρο των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων όσο και στο χώρο του ελληνικού κράτους η εκπαίδευση/κατάρτιση των γυναικών εκπαιδευτικών συνδέεται με την “ανώτερη” ή μέση εκπαίδευση των κοριτσιών. Έτσι η έναρξη της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών συμπίπτει χρονικά με τη σύσταση και τη λειτουργία σχολείων θηλέων, ενώ η συστηματοποίησή της συνδέεται με τους τύπους των εκπαιδευτηρίων της “ανώτερης” ή μέσης εκπαίδευσης των γυναικών, όπως αυτοί διαμορφώνονται στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

Η έλλειψη ενός κεντρικού φορέα για την οργάνωση της εκπαίδευσης στο χώρο των ορθόδοξων/ελληνικών κοινοτήτων, οι εθνικές προτεραιότητες που διαπερνούν την εκπαίδευση και την καθιστούν μηχανισμό υλοποίησής τους –με όλες τις δυνάμεις έμψυχες και υλικές που κινητοποιούν- και η οικονομική επάρκεια

¹⁷³ Ο *Νεολόγος* Κωνσταντινουπόλεως στις αρχές της δεκαετίας του 1870 παρατηρεί: «Ο αναγιγνώσκων τας εγχωρίους εφημερίδας παρατηρεί καθ' εκάστην σχεδόν και σύστασιν νέος τινός συλλόγου ή ευεργετικού σωματείου», Σημαντικό ρόλο στην προώθηση της εκπαίδευσης διαδραματίζουν μεγάλοι σύλλογοι, όπως ο Ηπειρωτικός, ο Θρακικός, ο Μακεδονικός, ενώ και μικρότεροι σύλλογοι με τη μορφή σωματείων τοπικού ή συνοικιακού χαρακτήρα, με πιο περιορισμένους στόχους, εντάσσονται σε μια συλλογική προσπάθεια καταπολέμησης της αμάθειας. Παράλληλα πλήθος φιλεκπαιδευτικών σωματείων όπως η *Ελληνική Φιλόμουσος* Εταιρία η *Παλλάς* (1874), ο *Υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως Σύλλογος* (1875), ο *εν Κωνσταντινουπόλει Διδασκαλικός Σύλλογος* (1877), η *Διδασκαλική Αδελφότης* (1889), ο *Διδασκαλικός Γυμναστικός Σύλλογος* (1914), εξασφαλίζουν σε σημαντικό βαθμό την κατάρτιση των διδασκαλισσών. Σχετικές πληροφορίες για συλλόγους και σωματεία βλ. Κ. Δαλακούρα, «Εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών (19ος αι. - 1922)», στο Μπουζάκης, Σ., (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-2010)*, τομ. Β', Gutenberg, Αθήνα 2011, σσ. 751-766., Χ. Εξεργαζόγλου, *ό. π.*, σσ. 9-13, Κ. Μαμώνη – Λ. Ιστικοπούλου, *ό. π.*, σσ. 169-190 και Μπονίδης, Κ., *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι...*, *ό. π.*

¹⁷⁴ Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή...*, *ό. π.*, σ. 38.

αποτελούν τους σημαντικότερους παράγοντες διαμόρφωσης ενός συστήματος εκπαίδευσης και κατάρτισης των γυναικών εκπαιδευτικών διαφοροποιημένου σημαντικά από το αντίστοιχο σύστημα, κατά την ίδια χρονική περίοδο, στον ελλαδικό χώρο, με κύρια χαρακτηριστικά τον πλουραλισμό στην οργανωτική του δομή και στα περιεχόμενα και την υιοθέτηση νεωτεριστικών για τα εκπαιδευτικά δεδομένα της εποχής πρακτικών κατάρτισης των εκπαιδευτικών¹⁷⁵.

1.2.3.1 Η εκπαίδευση της δασκάλας στην οθωμανική αυτοκρατορία

A) Εκπαίδευση στα «ανώτερα» σχολεία θηλέων (1840-1870)

Από την έναρξη της συστηματικής εκπαίδευσης (1840) έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1860 η αποφοίτηση από ανώτερο τμήμα πρωτοβάθμιου σχολείου παρέχει τη δυνατότητα άσκησης του επαγγέλματος της δασκάλας και γίνεται εμφανές ότι ο όρος «ανώτερο» ισοδυναμεί με το ανώτερη δυνατή για την εποχή εκπαίδευση των κοριτσιών. Μετά την αποφοίτησή τους, λοιπόν, από το αλληλοδιδασκτικό σχολείο όσες θέλουν να γίνουν δασκάλες, συνεχίζουν τις σπουδές τους στα ανώτερα αυτά σχολεία. Οι σπουδές τους κυμαίνονται μεταξύ τριών και έξι χρόνων και αναφορικά με το περιεχόμενό τους τα μαθήματα δε διαφοροποιούνται από αυτά που απευθύνονται στη μέση, γενική εκπαίδευση, δεν εντάσσονται, δηλαδή, ειδικότερα γνωστικά αντικείμενα σχετικά με την άσκηση του συγκεκριμένου επαγγέλματος, πλην ελαχίστων περιπτώσεων σχολείων στα οποία διδάσκεται το αντικείμενο της Διδακτικής.

B) Εκπαίδευση στα ανώτερα παρθεναγωγεία και διδασκαλεία (1870-1922)

Από τη δεκαετία του 1870 και εξής η εκπαίδευση των διδασκαλισσών οργανώνεται με όρους επαγγελματικής εκπαίδευσης. Καταρχάς την περίοδο αυτή τα *ανώτερα τμήματα παρθεναγωγείων*, παλιά και νεοσύστατα, διαμορφώνονται σε ολοκληρωμένα τμήματα μέσης εκπαίδευσης¹⁷⁶, στα οποία εντάσσονται παιδαγωγικά μαθήματα· η αποφοίτηση από τα τμήματα αυτά παρέχει το δικαίωμα άσκησης του διδασκαλικού επαγγέλματος, μετά από ειδικές πτυχιακές εξετάσεις. Επιπλέον,

¹⁷⁵ Κ. Δαλακούρα, «Εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών...», *ό.π.*

¹⁷⁶ Ωστόσο, η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών συνεχίζει να είναι διαφοροποιημένη - σε περιεχόμενο και διάρκεια σπουδών- από αυτή των αγοριών.

συστήνονται τμήματα διδασκαλείου, είτε ενταγμένα οργανικά στη δομή των παρθεναγωγείων, είτε ως ξεχωριστά εκπαιδευτικά ιδρύματα *-διδασκαλεία θηλέων-* με στόχο την επαγγελματική εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών¹⁷⁷.

α) Εκπαίδευση στα ανώτερα παρθεναγωγεία

Στην Κωνσταντινούπολη συναντά κανείς τέσσερα ανώτερα Παρθεναγωγεία¹⁷⁸, στα οποία λειτουργούν τμήματα ειδικών σπουδών που συνιστούν επαγγελματική εκπαιδευτική εξειδίκευση, σε διαφορετικό χρόνο. Πρόκειται για:

1. το *Ζάππειον* Ανώτατον Ελληνικόν Παρθεναγωγείον,
2. το Κεντρικόν Ανώτερον Παρθεναγωγείον της Φιλόμουσου Εταιρείας «*η Παλλάς*»,
3. το *Εθνικόν Ιωακείμειον* Παρθεναγωγείον,
4. το *Κεντρικόν* Παρθεναγωγείον.

Η διάρκεια σπουδών στα προαναφερόμενα τμήματα ποικίλλει, με βάση το διοικητικό τύπο των ιδρυμάτων, την ιδιαίτερη διάρθρωση του κάθε ιδρύματος ή την οικονομική του ευρωστία, από τρία έως πέντε έτη. Έτσι, στα ιδιοσυντήρητα παρθεναγωγεία, Ζάππειο και Παλλάδα, η διάρκεια σπουδών είναι τέσσερα ή πέντε έτη, ενώ στα κοινοτικά και πατριαρχικά ιδρύματα, Κεντρικό Παρθεναγωγείο και Ιωακείμειο αντίστοιχα, η φοίτηση είναι τριετής ή τετραετής¹⁷⁹.

Στο πρόγραμμα σπουδών των ανώτερων τμημάτων της περιόδου αυτής περιλαμβάνονται μαθήματα αναγκαία για την επαγγελματική κατάρτιση των μαθητριών που προορίζονται για το διδασκαλικό επάγγελμα, όπως παιδαγωγική, ιστορία παιδαγωγικής, ψυχολογία, διδακτική και διδακτικές ασκήσεις. Ο αριθμός των

¹⁷⁷ Κ. Δαλακούρα, «Εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών...», *ό.π.*

¹⁷⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι όπως προκύπτει από το συγκεκριμένο αρχειακό υλικό και τα τέσσερα παρθεναγωγεία αναφέρονται στους τίτλους σπουδών των εν λόγω διδασκαλισσών. Βλ. Παράρτημα, 13 (β). Παράλληλα, στην ευρύτερη περιοχή της οθωμανικής αυτοκρατορίας ανώτερα τμήματα παρθεναγωγείων, που λειτουργούν και ως διδασκαλεία συναντά κανείς στις Σέρρες, το Κεντρικό Παρθεναγωγείον «*Η Γρηγοριάς*» το 1874 (ίσως και νωρίτερα, το 1872), στην Ανδριανούπολη, το Ζάππειο Παρθεναγωγείο το 1885, στη Θεσσαλονίκη, το Κεντρικό Παρθεναγωγείο το 1854, στη Σμύρνη, το Παρθεναγωγείο της Αγίας Φωτεινής, Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες*, *ό.π.*, σσ. 75-81, 83-84, 145-149, 154-159, 427.

¹⁷⁹ Για τη φοίτηση στα συγκεκριμένα εκπαιδευτήρια βλ. Δαλακούρα, Κ., *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, *ό.π.*, σσ.115, 124, 129, 136. καθώς και Δαλακούρα, «Εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών ...», *ό.π.*

προαναφερόμενων μαθημάτων όσο και οι ώρες διδασκαλίας τους διαφοροποιούνται μεταξύ των ιδρυμάτων¹⁸⁰.

Μετά την αποφοίτηση από το ίδρυμα, οι απόφοιτες που στοχεύουν στο διδασκαλικό επάγγελμα υφίστανται ειδικότερες εξετάσεις για την απόκτηση του διδασκαλικού πτυχίου, ενώπιον ειδικής εξεταστικής επιτροπής, η οποία συνήθως αποτελείται από μέλη της σχολικής εφορείας, το διευθυντή του γυμνασιακού ιδρύματος αρρένων της πόλης και τη διευθύντρια του παρθεναγωγείου¹⁸¹. Απασχολούνται δε αδιαφοροποίητα σε σχολεία της πρωτοβάθμιας και της προσχολικής εκπαίδευσης, καθώς ειδικότερες σπουδές για τις νηπιαγωγούς δεν οργανώνονται στο πλαίσιο των ανώτερων παρθεναγωγείων –έως τη δημιουργία τμημάτων διδασκαλείου νηπιαγωγών. Η μόνη εξειδίκευση για το επάγγελμα αυτό είναι η πρακτική άσκηση των μαθητριών στο νηπιαγωγείο των παρθεναγωγείων. Πιο συγκεκριμένα, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1870, η άσκηση στο νηπιαγωγείο των παρθεναγωγείων αποτελεί μέρος της πρακτικής άσκησης όλων των μαθητριών/μελλοντικών εκπαιδευτικών· το μεγαλύτερο μέρος των ωρών της διδακτικής άσκησης γίνεται στο δημοτικό/αστική σχολή του ιδρύματος και το υπόλοιπο στο νηπιαγωγείο¹⁸².

β) Εκπαίδευση στα διδασκαλεία

Η κατάρτιση των διδασκαλισσών μέσα από διδασκαλεία έχει ήδη αρχίσει να εφαρμόζεται στη Δύση από τη δεκαετία του 1870¹⁸³. Συνάμα, και στην Κωνσταντινούπολη την ίδια περίοδο (και όχι μόνο στην πόλη αυτή) παρατηρείται μια

¹⁸⁰ Για το πρόγραμμα μαθημάτων που διδάσκονται στα ανώτερα τμήματα των Παρθεναγωγείων (1860-1914), βλ. Δαλακούρα, Κ., *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, ό.π., σσ. 414-415, 417-418, 432-434, καθώς και το Παράρτημα 5.

¹⁸¹ Για τη σύνθεση των αντίστοιχων επιτροπών στο ελληνικό κράτος, βλ. Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., σσ. 148-150 και Σ. Μπουζάκης, Χρ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων –διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα, 1996, σσ. 27-28, 40-41.

¹⁸² Βλ. Κ. Δαλακούρα, «Εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών ...», ό.π.

¹⁸³ Για την εκπαίδευση των δασκάλων σε περιοχές του εξωτερικού, όπως Βέλγιο, Αυστρία, Γερμανία, Ρωσία, Αγγλία, Ηνωμένες Πολιτείες, βλέπε J. Vial, «Παρελθόν και παρόν της εκπαίδευσης των δασκάλων», στο: M. Debessse, G. Mialaret (επιμ.), «Το εκπαιδευτικό λειτούργημα και η μόρφωση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών λειτουργών», *Οι παιδαγωγικές επιστήμες στην Ελλάδα*, τ. 7, Δίπτυχο, Αθήνα 1985, σσ. 257-258.

ζωηρή δραστηριότητα στον τομέα εξάπλωσης των Διδασκαλείων για δασκάλες¹⁸⁴. Μια τέτοια κίνηση είναι αναμενόμενη όχι μόνο ως απόρροια της επαφής της Πόλης με τα δυτικά εκπαιδευτικά πρότυπα, αλλά κυρίως λόγω εθνικιστικών πεποιθήσεων και συμφερόντων.

Κάνοντας λόγο κανείς για διδασκαλεία θηλέων την εποχή εκείνη, εννοεί είτε τμήματα ενταγμένα στα ανώτερα παρθεναγωγεία¹⁸⁵ είτε αυτόνομα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Αναφορικά με την εκπαίδευση της δασκάλας στα τμήματα διδασκαλείου/ διδασκαλεία, παρουσιάζονται στη συνέχεια τα εκπαιδευτικά ιδρύματα που αναφέρονται στα «βιογραφικά σημειώματα σπουδών» των διδασκαλισσών, προκειμένου ο αναγνώστης να αποκτήσει σαφέστερη εικόνα για την εκπαίδευση που λαμβάνει το πλήθος των διδασκαλισσών του αρχαιικού υλικού και να μπορεί να έχει, στη συνέχεια της εργασίας, εμπειριστατωμένη άποψη στην ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων.

Στην Κωνσταντινούπολη τρία από τα τέσσερα ανώτερα παρθεναγωγεία έχουν τμήματα διδασκαλείου¹⁸⁶: Πρόκειται για το Ζάππειο (από το σχολικό έτος 1885/1886), το Ιωακείμιο (από το 1909/1910) και το Κεντρικό Σταυροδρομίου (από το 1913/1914). Ο χρόνος σπουδών κυμαίνεται σε δύο ή τρία έτη σπουδών και οι απόφοιτες ασκούν το επάγγελμα τόσο της δασκάλας όσο και της νηπιαγωγού.

Στην κατηγορία *αυτόνομων διδασκαλείων* - στο πλαίσιο πάντα της οθωμανικής αυτοκρατορίας- αντιπροσωπευτική περίπτωση εκπαιδευτηρίου εξ αρχής προορισμένου για την εκπαίδευση διδασκαλισσών είναι το *Ζαρίφειο* Διδασκαλείο Θηλέων στη Φιλιπούπολη (1875-1906). Οι σπουδές διαρκούν τέσσερα χρόνια ενώ

¹⁸⁴ Η σύσταση των διδασκαλείων οφείλεται κατεξοχήν στην κινητοποίηση και δράση των Συλλόγων· ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης, ο Μακεδονικός, ο Ηπειρωτικός, ο Θρακικός και ο Φιλεκπαιδευτικός Θεσσαλονίκης (ο τελευταίος, σε επίπεδο σαντζακίων) πρωτοστατούν στη λειτουργία των διδασκαλείων.

¹⁸⁵ Η μεταγενέστερη προσάρτηση τμημάτων για την παιδαγωγική κατάρτιση διδασκαλισσών φανερώνει την ανάγκη των γυναικών για ολοκλήρωση σπουδών και επαγγελματική εξειδίκευση, γεγονός που ξεπερνά την ιδρυτική στόχευση κάποιων παρθεναγωγείων, όπως του Κεντρικού Σταυροδρομίου, την παροχή, δηλαδή, βασικής εκπαίδευσης στα κορίτσια της κατώτερης κοινωνικής τάξης.

¹⁸⁶ Γενικότερα, στον οθωμανικό χώρο τμήματα Διδασκαλείου λειτουργούν και: α) στη Σμύρνη, στο Ομήρειο Παρθεναγωγείο (1886), στη Φιλιπούπολη, στα Ζαρίφεια (1883), καθώς και στο Κεντρικό Θεσσαλονίκης (1901). Περισσότερα στοιχεία βλ. στο Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, ό.π., σ. 435.

από τις αρχές του 20ού αιώνα τα έτη σπουδών μειώνονται σε τρία. Απαραίτητη προϋπόθεση φοίτησης για όσες ενδιαφέρονται είναι η αποφοίτηση από εξατάξια αστική σχολή.

Στη Μακεδονία, το 1872, η εκπαίδευση της δασκάλας σε διδασκαλείο είναι μια ιδιόζουσα περίπτωση καθώς στο πλαίσιο των προοδευτικών και ριζοσπαστικών για την εποχή παιδαγωγικών αντιλήψεων του Δ. *Μαρούλη* και του Μακεδονικού Φιλολογικού Συλλόγου επιτρέπεται η συνεκπαίδευση. Συγκεκριμένα, η απουσία διδασκαλείου θηλέων στην περιοχή –και για όσο καιρό χρειαστεί μέχρι την οργάνωσή του- έχει ως αποτέλεσμα την παροχή τριών υποτροφιών σε τρεις μαθήτριες του Παρθεναγωγείου της πόλης των Σερρών. Τα κορίτσια αυτά αναλαμβάνουν τις ίδιες υποχρεώσεις με τους μαθητές του Διδασκαλείου αρρένων, το οποίο αποτελείται από τρεις τάξεις και μία προπαρασκευαστική και οργανώνεται ως ανώτερη εκπαιδευτική βαθμίδα. Μετά το 1875, και ενώ έχει επέλθει διάσταση μεταξύ Μαρούλη και Μ.Φ.Σ, το διδασκαλείο (των αρρένων) Σερρών διαλύεται¹⁸⁷.

Στη Μικρά Ασία, στο *Ομήρειο* Σμύρνης από το 1886 λειτουργεί τμήμα διδασκαλείου. Η φοίτηση στο διδασκαλείο είναι μονοετής και προϋποθέτει την ολοκλήρωση τεσσάρων γυμνασιακών τάξεων.

Στη συνέχεια, όσον αφορά το περιεχόμενο των σπουδών ανεξαρτήτως τύπου διδασκαλείου, αξίζει να σημειωθεί ότι δίνεται μεγάλη βαρύτητα σε μαθήματα για την παιδαγωγική κατάρτιση και τη διδακτική επάρκεια των εν δυνάμει εκπαιδευτικών. Μαθήματα, όπως ψυχολογία, παιδαγωγική, ιστορία της παιδαγωγίας, παιδαγωγικές ασκήσεις, ειδική διδακτική και διδακτικές ασκήσεις καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος του προγράμματος¹⁸⁸.

1.2.3.2 Η εκπαίδευση της δασκάλας στην Ελλάδα

Στην ελληνική κοινότητα του Πέρα – Σταυροδρομίου συναντά κανείς δασκάλες απόφοιτες και από εκπαιδευτικά ιδρύματα του ελληνικού κράτους και για να μελετήσει κανείς το επαγγελματικό τους προφίλ, απαιτείται να γνωρίζει τον αντίστοιχο κύκλο σπουδών τους, που οδηγεί στην απόκτηση διδασκαλικού πτυχίου.

¹⁸⁷ Περισσότερες πληροφορίες για το Διδασκαλείο «Μαρούλη» βλ. στο Κ. Μπονίδης, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι...*, ό.π., σσ. 142-143.

¹⁸⁸ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Παράρτημα αρ. 6.

Ενώ στην οθωμανική αυτοκρατορία η ειδική κατάρτιση των διδασκαλισσών μέσα από αυτόνομα διδασκαλεία αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη βαρύτητα, στον ελλαδικό χώρο η εκπαίδευση των διδασκαλισσών παραμένει συνδεδεμένη και κοινή με αυτή των κοριτσιών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έως το 1914, χρονολογία ίδρυσης των πρώτων διδασκαλείων θηλέων.

Αν και από το 1834 ο νόμος του ελληνικού κράτους για τη στοιχειώδη εκπαίδευση προβλέπει την ίδρυση διδασκαλείου για τη μόρφωση δασκάλων και διδασκαλισσών χωρίς διάκριση, με κύριο σκοπό: «1) Να σχηματίζη ικανούς δασκάλους και διδασκάλισσας 2) Να εξετάζη τους υποψηφίους διδασκάλους και τας διδασκάλισσας και να καταστρώνη τους καταλόγους αυτών», οι κοινωνικές συνθήκες¹⁸⁹ εμποδίζουν την υποψήφια δασκάλα να επισκεφτεί το διδασκαλείο σ' όλη τη μακρά περίοδο της λειτουργίας του.

Η ολοκληρωτική παραμέληση της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών εκ μέρους του κράτους συνεχίζεται μέχρι το έτος 1860¹⁹⁰, μέχρι το έτος δηλαδή που το Κράτος παραχωρεί στο Παρθεναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας το δικαίωμα να εκπαιδεύει μαθήτριες του Παρθεναγωγείου, που δείχνουν ενδιαφέρον στο διδασκαλικό επάγγελμα.

Η ιδιότητα του Αρσακείου ως διδασκαλείου θηλέων, αναγνωρίζεται επίσημα το 1861 και η φοίτηση στο «διδασκαλειακό» τμήμα του παρθεναγωγείου ανάλογα με

¹⁸⁹ Για παράδειγμα, οι δάσκαλοι κλήθηκαν στο Διδασκαλείο για εξέταση, αλλά εξαίρεση αποτέλεσαν οι δασκάλες. Έπειτα από πρόταση του διευθυντή οι δασκάλες, για λόγους δυσκολίας μετάβασης τους στο Ναύπλιο, εξαιτίας του φύλου τους, μπορούσαν να εξεταστούν στον τόπο που εργάζονταν, όχι από την επιτροπή του Διδασκαλείου, σύμφωνα με το νόμο, αλλά μόνο από το διευθυντή κατά τη διάρκεια της επιθεώρησης του σχολείου τους. αυτές απέφευγαν να φοιτήσουν σε αυτό και προσέρχονταν μόνο στις πτυχιακές εξετάσεις. Με τον τρόπο αυτόν το Διδασκαλείο εκπλήρωνε βέβαια το σκοπό του ως προς την εξέταση και βαθμολόγηση, παρέλειπε όμως τον κύριο σκοπό του που ήταν η εκπαίδευση των διδασκαλισσών. Πηγή: Χρ. Τζήκας, Βαγ. Χανή-Μουσιάδου, Θεοδ. Αραμπατζή, *Το επάγγελμα της δασκάλας στα Βαλκάνια (Ελλάδα, Βουλγαρία και Τουρκία) κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα* (2007) (<http://conf2007.edu.uoi.gr/Praktika/97-151.pdf>, 15/2/2010) και Χρ. Αντωνίου, *Η εκπαίδευση των Ελλήνων δασκάλων, 1828-2000 : διδασκαλεία, παιδαγωγικές ακαδημίες, παιδαγωγικά τμήματα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σ. 82.

¹⁹⁰ Μέχρι δηλαδή το 1860 οι ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό για τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία κοριτσιών, που είχαν ιδρύσει πολλοί δήμοι της χώρας είχε αποτέλεσμα να προσέρχονται στις εξετάσεις και συχνά να παίρνουν δίπλωμα δασκάλας κοπέλες με στοιχειώδεις μόνο γνώσεις ανάγνωσης και αριθμητικής, δηλαδή ακόμα και μαθήτριες που δεν είχαν τελειώσει το Δημοτικό Σχολείο, βλ. σχετικά Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., σσ. 147-148.

τη χρονιά ποικίλλει από τέσσερα έως έξι έτη¹⁹¹. Όσον αφορά στο περιεχόμενο σπουδών, περιλαμβάνει τα εξής μαθήματα: Ελληνικά, Γαλλικά, Θρησκευτικά, Πρακτική Αριθμητική, Γεωμετρία, Ιστορία, Γεωγραφία, Φυσική Ιστορία, Φυσική Πειραματική, Καλλιγραφία, Ιχνογραφία, Μουσική, Γυναικεία Εργόχειρα, Οικιακή Οικονομία. Ωστόσο, από το πλούσιο αυτό πρόγραμμα απουσιάζουν παιδαγωγικά αντικείμενα, γεγονός που αναδεικνύει το πρόβλημα της επαγγελματικής μόρφωσης. Δίνεται, δηλαδή, μεγαλύτερη βαρύτητα στη γενική-εγκυκλοπαιδική εκπαίδευση παρά στην παιδαγωγική κατάρτιση των μελλουσών διδασκαλισσών. Ο λόγος είναι ότι οι σπουδές των διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών εξακολουθούν να ταυτίζονται με τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών.

Λίγα χρόνια μετά την κατάργηση του Κρατικού Διδασκαλείου Αθηνών το 1864, το Υπουργείο Παιδείας εκδίδει το Διάταγμα 1 της 26ης Μαΐου 1867 «Περί του Αρσακείου, ως διδασκαλείου διδασκαλισσών», στο οποίο και υπογραμμίζει την ανάγκη αποκατάστασης του καταργηθέντος κατά το 1864 Διδασκαλείου από άλλο κατάλληλο εκπαιδευτικό Ίδρυμα. Αποφασίζεται λοιπόν πως το προαναφερθέν «Παρθεναγωγείον αναπληροί επί του παρόντος το πρώην Διδασκαλείον, όσον αφορά εις την μόρφωσιν και εξέτασιν των διδασκαλισσών». Ο σύλλογος των δασκάλων της ανώτατης τάξης, με πρόεδρο το Γενικό Επιθεωρητή των σχολείων διενεργεί τις πτυχιακές εξετάσεις των υποψηφίων διδασκαλισσών, ενώ στα προγράμματα που το ίδρυμα υποβάλλει στο υπουργείο για έγκριση προστίθενται παιδαγωγική, διδακτική μεθοδολογία και πρακτικές ασκήσεις. Οι εξετάσεις αυτές διεξάγονται από μια Επιτροπή, που αποτελείται από επτά μέλη: το Γενικό Επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων, τρεις καθηγητές του Διδασκαλείου Αθηνών που διορίζει το Υπουργείο Παιδείας και τρεις καθηγητές διδάσκοντες στα Παρθεναγωγεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Οι εξετάσεις για την απόκτηση του «διδασκαλικού διπλώματος» γίνονται στο σχολείο της Εταιρείας. Ειδικότερα, για την ημερομηνία των εξετάσεων αυτών, γίνεται επίσημη «Γνωστοποίησης» από το Υπουργείο στις εφημερίδες της εποχής, «όπως προσέλθωσιν εγκαίρως αι μέλλουσαι να αποδοθώσιν εις τον αγώνα των περί πτυχίου εξετάσεων τούτων». Μετά την

¹⁹¹ Αναλυτικά για τη διάρκεια των σπουδών: ως το 1881, το Διδασκαλείο έχει 5 τάξεις, το 1882 έχει 6, το 1883 έχει 5 και το 1884 έχει 4 τάξεις, Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, Σ, *ό.π.*, σ. 150.

επιτυχή διεξαγωγή των εξετάσεων αυτών απονέμεται στις αποφοίτους το πτυχίο της δασκάλας¹⁹².

Αναφορικά με την κατάρτιση νηπιαγωγών και δασκάλων γυμναστικής, ασχολείται σημαντικά η Αικατερίνη Λασκαρίδου. Το 1880 ως υποδιευθύντρια του «Ελληνικού Παρθεναγωγείου Χίλλ» εισάγει τη φροβελιανή μέθοδο διδασκαλίας, ενώ από το 1891 ως διευθύντρια της ομώνυμης σχολής της («Σχολή Λασκαρίδου»), με τη συνεργασία του Γυμναστικού Συλλόγου, ιδρύει τμήματα γυμναστικής για δασκάλες. Οι ενέργειες αυτές σε μια τόσο πρόωμη εποχή για εξειδίκευση στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών συμβάλλει σημαντικά στους αγώνες για προοδευτισμό στην εκπαίδευση και ουσιαστική μόρφωση και απασχόληση της Ελληνίδας¹⁹³.

Γενικότερα, ορόσημο στη νεοελληνική ιστορία της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών αποτελεί η νομική ρύθμιση του 1892¹⁹⁴ που αναθέτει την ευθύνη για τη μόρφωση της διδασκάλισσας σε όλα τα ιδιωτικά παρθεναγωγεία του ελληνικού κράτους¹⁹⁵, ενώ παράλληλα έχουν ήδη αναγνωριστεί στον οθωμανικό χώρο Ζάππειο και Ομήρειο ως ισοβάθμια με το Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας¹⁹⁶.

¹⁹² «Περί του Αρσακείου, ως διδασκαλείου διδασκαλισσών» και για το θέμα των εξετάσεων περισσότερες πληροφορίες στο Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 149 και Χρ. Αντωνίου, *ό.π.*, σσ. 83, 87.

¹⁹³ Για τη Λασκαρίδου, τις ιδέες και τη δράση της βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό.π.*, σσ. 161, 177-180, Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή...*, *ό.π.*, σ. 51, Σ. Ζιώγου, Σ. Χατζηστεφανίδου, «“Σπουδαί και αναγνώσεις μου”: Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή και το έργο της Αικατερίνης Λασκαρίδου (1842-1916) μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα»/ Αθανασάκη, Ε., Μαΐδου, Α., «Φ.Χίλλ, Κ. Κεχαγιά, Αικ. Λασκαρίδου και Σ.Λεοντιάς», στο Ζιώγου, Σ., (επιμ.), *Γυναίκες στην Ιστορία των Βαλκανίων...ό.π.*, σσ. 207-250 και 397-407 αντίστοιχα. Σημειώνεται ότι στην παρουσίαση της εκπαίδευσης της διδασκάλισσας στον ελλαδικό χώρο επιλέγονται να αναφερθούν εκπαιδευτικά ιδρύματα (π.χ. Αρσάκειο, Σχολή Λασκαρίδου) που συναντά η παρούσα έρευνα στο βιογραφικό σημείωμα των διδασκαλισσών.

¹⁹⁴ Η Πολιτεία εκδίδει το Βασιλικό Διάταγμα 1 της 31ης Οκτωβρίου 1892, σύμφωνα με το οποίο παρέχεται «πάσι τοις ανά το κράτος λειτουργούσιν είτε υπό ιδιωτών είτε υπό εταιριών συντηρουμένοι Παρθεναγωγείοις το δικαίωμα του μορφώνειν διδασκάλισσας», Χρ. Αντωνίου, *ό.π.*, σ. 87. Το αποτέλεσμα είναι ότι την τελευταία δεκαετία του 19ου αι. υπάρχει τέτοια «δασκαλοπλημμύρα», που δημιουργείται οξύ κοινωνικό και εκπαιδευτικό πρόβλημα. Ήδη το ακαδημαϊκό έτος 1914 - 1915 λειτουργούν μόνο στον ελλαδικό χώρο επτά Τριτάξια Διδασκαλεία θηλέων.

¹⁹⁵ «Ένα σχεδόν έτος μετά την κατάθεση του σχετικού με τα Διδασκαλεία Νομοσχεδίου στη Βουλή εκδίδεται το Βασιλικό Διάταγμα 1 της 3ης Σεπτεμβρίου 1914, το οποίο και ρυθμίζει την οργάνωση του νέου τύπου Τριτάξιων Διδασκαλείων. Δυνάμει του παραπάνω Βασιλικού Διατάγματος αλλά και με βάση

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί πως μετά το 1890, χρονιά που το ελληνικό πανεπιστήμιο δέχεται την πρώτη φοιτήτρια στη Φιλοσοφική του Σχολή, η εκπαίδευση της γυναίκας – εκπαιδευτικού διευρύνεται σημαντικά. Ο τίτλος «πανεπιστημιακές σπουδές» φέρει μια σημαντική ποιοτική αλλαγή στο χώρο της κατάρτισης των γυναικών εκπαιδευτικών, καθώς από τα μέσα του 20ού αιώνα και μετά θα αποτελέσει τον κανόνα για την απονομή πτυχίου διδασκαλίας.

1.2.3.3. Μετεκπαίδευση και επιμόρφωση διδασκαλισσών

Ολοκληρώνοντας το θέμα της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών, χρειάζεται να επισημανθεί ο σημαντικός ρόλος της επιμόρφωσης και της μετεκπαίδευσης¹⁹⁷ τόσο για την επαγγελματική εξέλιξη των εκπαιδευτικών όσο και για την αναβάθμιση της παιδείας.

Τα μέτρα τα οποία προβλέπονται για τη συμπληρωματική μόρφωση, δηλαδή την επιμόρφωση των διδασκαλισσών είτε αυτές βρίσκονται στην οθωμανική αυτοκρατορία είτε στον ελλαδικό χώρο, είναι δύο ειδών: α) η μετεκπαίδευσή τους στο εξωτερικό και β) η σεμιναριακού τύπου συμπληρωματική μόρφωση των διδασκαλισσών¹⁹⁸.

Αρχικά, η αποστολή διδασκαλισσών στην Ευρώπη για δύο χρόνια με εκπαιδευτική άδεια και με πλήρεις αποδοχές, για σπουδές σε παιδαγωγικά μαθήματα, μαθήματα χειροτεχνίας κ.λπ. αποτελεί μέριμνα των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, στα οποία οι ίδιες ανήκουν. Οι φορείς των σχολείων, διεύθυνση, σχολική Εφορεία,

το Βασιλικό Διάταγμα 1 της 29ης Σεπτεμβρίου 1914 αποφασίζεται ότι το ακαδημαϊκό έτος 1914 – 1915... θα λειτουργούν στον ελλαδικό χώρο επτά Τριτάξια Διδασκαλεία θηλέων: α) Δύο κρατικά: Ηρακλείου και Θεσσαλονίκης, β) τέσσερα ιδιωτικά -αλλά αναγνωρισμένα από το Κράτος - της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας: Αθηνών, Πατρών, Κέρκυρας, Λάρισας και γ) ένα ιδιωτικό -αναγνωρισμένο από το Κράτος-του Δήμου Πειραιώς. Η νομική αυτή ρύθμιση μπορεί να θεωρηθεί ορόσημο στην ιστορία της εκπαίδευσης των Ελληνίδων διδασκαλισσών, γιατί ουσιαστικά η επαγγελματική τους κατάρτιση περνάει από την ιδιωτική πρωτοβουλία στην κρατική δικαιοδοσία». Βλ. Χρ. Αντωνίου, *ό.π.*, σ. 69.

¹⁹⁶ Με υπουργική απόφαση της 2ας Ιουλίου 1879 το Ζάππειο Παρθεναγωγείο της Κωνσταντινούπολης αναγνωρίζεται «ως ισοβάθμιον» με το Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ενώ και το 1885 αναγνωρίζεται και το Ομήρειο παρθεναγωγείο Σμύρνης.

¹⁹⁷ «Η μετεκπαίδευση σχετίζεται περισσότερο με την αλλαγή ρόλου και θέσης μέσα στην ίδια την υπηρεσία, ενώ η επιμόρφωση με τη βελτίωση, την ανανέωση και την καλύτερη αποδοτικότητα της εργασίας», Σ. Μπουζάκης, Χρ. Τζήκας, Κ. Ανθόπουλος, *Η επιμόρφωση και η μετεκπαίδευση των δασκάλων-διδασκαλισσών και νηπιαγωγών στο νεοελληνικό κράτος*, Gutenberg, Αθήνα: 2000, σ. 14.

¹⁹⁸ Περισσότερα στοιχεία βλ. στο Σ. Μπουζάκης, Χρ. Τζήκας, Κ. Ανθόπουλος, *ό.π.*, σσ. 21-47.

κοινότητα αλλά και ευεργέτες στοχεύουν στην εξέλιξη της εκπαιδευτικής διαδικασίας βάσει ευρωπαϊκών προτύπων· έτσι με τις διασυνδέσεις – επαφές τους με τη Δύση, με την ηθική αλλά και υλική συμπαράσταση φροντίζουν για την επιπλέον κατάρτιση άξιων διδασκαλισσών. Οι δασκάλες που τελούν σε εκπαιδευτική άδεια είναι υποχρεωμένες να υποβάλλουν αποδεικτικά των σπουδών τους και να «ξεπληρώσουν» με την εργασία τους, μετά την επιστροφή τους στο σχολείο.

Η επιμόρφωση των διδασκαλισσών συμπληρώνεται με την οργάνωση μιας σειράς σεμιναρίων, πρακτικών ασκήσεων και διαλέξεων κυρίως περί μεθοδολογικών ζητημάτων¹⁹⁹. Ειδικότερα, μετά την εισαγωγή της σωματικής αγωγής στα σχολεία, διοργανώνονται θεωρητικά και πρακτικά σεμινάρια γυμναστικής. Ο χρόνος που λαμβάνει χώρα η γυμναστική επιμόρφωση των διδασκαλισσών είναι κατεξοχήν τους θερινούς μήνες, για να μην αποσπώνται από το διδασκαλικό τους έργο. Σε κάθε περίπτωση η οργάνωση επιμορφωτικών σεμιναρίων, είτε αυτά λαμβάνουν χώρα στο ελληνικό κράτος, είτε στην οθωμανική αυτοκρατορία, αποτελεί μια νεωτεριστική και προοδευτική κίνηση για την επαγγελματική αναγνώριση της διδασκάλισσας.

Επιλογικά, η εκπαίδευση της διδασκάλισσας στο μεταίχμιο του 19^{ου} και 20^{ού} αιώνα, λόγω της απουσίας ενός κρατικού φορέα για τις ελληνόφωνες κοινότητες της διασποράς και λόγω της απουσίας μιας κρατικής μέριμνας για τον ελλαδικό χώρο, έχει ως αποτέλεσμα την εμφάνιση ενός ποικιλόμορφου σχολικού δικτύου στο οποίο η επιβίωση αλλά και το εκπαιδευτικό επίπεδο των ιδρυμάτων εξαρτώνται αντίστοιχα από τη συμβολή του εκάστοτε διοικητικού σχήματος.

Η διαφορετικότητα αυτή στο «prestige» των εκπαιδευτηρίων έχει αντίκτυπο στο πτυχίο των εκπαιδευτικών, στους τίτλους σπουδών τους δημιουργώντας μια

¹⁹⁹ Η πρώτη επιμόρφωση δασκάλων και διδασκαλισσών στο νεοελληνικό κράτος ήταν ταχύρρυθμη - ολοκληρώθηκε στο διάστημα ενός περίπου εξαμήνου το 1884, είχε συγκεκριμένο στόχο, την εκμάθηση μιας νέας διδακτικής μεθόδου, της συνδιδασκτικής. Εκπαιδευτές ορίστηκαν πρωτοβάθμιοι δάσκαλοι, και επιθεωρητές των ασκήσεων διευθυντές και καθηγητές Διδασκαλείων και καθηγητές Γυμνασίων. Οι δασκάλες θα ασκούσαν στα κέντρα: α) Αργοστολίου, από 7 Ιουνίου μέχρι 18 Ιουλίου, με εκπαιδευτή το δάσκαλο Βασίλειο Χρηστίδη και επιθεωρητή το Χαρίσιο Παπαμάρκο, β) Λάρισας, από 7 Ιουνίου μέχρι 18 Ιουλίου, με εκπαιδευτή το δάσκαλο Παναγ. Παπαευσταθίου και επιθεωρητή τον Παναγιώτη Οικονόμου, γ) Τρίπολης, από 11 Ιουνίου μέχρι 21 Ιουλίου, με εκπαιδευτή το δάσκαλο Ιωάννη Παπαγεωργίου και επιθεωρητή το Μιχαήλ Σακελλαρόπουλο και δ) Ερμούπολης, από 11 Ιουνίου μέχρι 21 Ιουλίου, με εκπαιδευτή το δάσκαλο Πέτρο Παυλάτο και επιθεωρητή το Βλάσιο Σκορδέλη», στο Σ. Μπουζάκης, Χρ. Τζήκας, Κ. Ανθόπουλος, *ό.π.*, σσ. 19-20.

διαβάθμιση των διδασκαλισσών σε κατηγορίες. Συγκεκριμένα, το Πατριαρχείο, το ανώτατο θεσμικό όργανο για τα εκπαιδευτικά ζητήματα του ορθόδοξου ελληνισμού της διασποράς, αποφασίζει με κανονισμό της 13^{ης} Ιουλίου 1907²⁰⁰ μια τριμερή κατάταξη των διδασκαλισσών εντός ή εκτός ελλαδικού χώρου ανάλογα με τις σπουδές και το εκπαιδευτικό ίδρυμα αποφοίτησής τους. Το πτυχίο που φέρει τόσο τη σφραγίδα του εκπαιδευτήριου (Αρσακείου, Ζαππείου κι άλλων επώνυμων ή «ανώνυμων» εκπαιδευτηρίων) όσο και το βαθμό αξιολόγησης («άριστα», «λίαν καλώς» κλπ.) έχει ως συνέπεια τη θεσμική διάκριση των διδασκαλισσών σε α/θμιες, β/θμιες ή γ/θμιες, καθορίζει την επαγγελματική τους αποκατάσταση στην αγορά εργασίας και αναδεικνύει ισοτιμίες ανάμεσα σε διαφορετικούς βαθμούς πτυχίων. Για παράδειγμα, οι α/θμιες έχουν αποφοιτήσει από το τμήμα διδασκαλείου του Ζαππείου Παρθεναγωγείου Κωνσταντινούπολης και του Αρσακείου Παρθεναγωγείου/ Διδασκαλείου Αθηνών και αποκαθίστανται επαγγελματικά ευκολότερα, σε ιδρύματα των αστικών κέντρων και έχουν υψηλότερες αποδοχές. Αντίστοιχα, οι δευτεροβάθμιες ή τριτοβάθμιες απόφοιτές τους έχουν τα ίδια επαγγελματικά δικαιώματα με τις πρωτοβάθμιες άλλων ιδρυμάτων²⁰¹.

Τέλος, πρέπει να επισημανθεί πως η εκπαίδευση των διδασκαλισσών στην οθωμανική αυτοκρατορία -ιδιαίτερα μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1870- συγκριτικά με την εκπαίδευση που παρέχεται στον ελλαδικό χώρο, είναι ποιοτικά και ποσοτικά καλύτερη (πληρέστερο πρόγραμμα σπουδών και μεγαλύτερος αριθμός εκπαιδευτηρίων/ διδασκαλείων). Τα δύο σημεία επιρροής της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας πάνω στην εκπαιδευτική κοινότητα της Πόλης σχετίζονται αφενός με την εργασία των αποφοίτων του ελληνικού κράτους στα σχολεία της οθωμανικής επικράτειας και αφετέρου με το κύρος και την εμβέλεια του Πανεπιστημίου²⁰².

²⁰⁰ Για τη Διαβάθμιση των Διδασκαλισσών, βλ. Σ. Ζιώγου – Καταστεργίου, (επιμ), *Το οικουμενικό Πατριαρχείο...*, ό.π., σσ. 719- 720.

²⁰¹ Κ. Δαλακούρα, «Εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών ...», ό.π.

²⁰² Η επίδραση των άλλων βαθμίδων της ελληνικής εκπαίδευσης δεν φαίνεται πως ήταν αισθητή. Σε σύγκριση μάλιστα με την χρήση της ευρωπαϊκής εμπειρίας η αναφορά στην ελλαδική πραγματικότητα απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά και όταν εμφανίζεται αποτελεί μάλλον αρνητικό μέτρο σύγκρισης., Περισσότερες πληροφορίες για το θέμα βλ. Χ. Εξερτζόγλου, ό.π., σσ 136-141.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

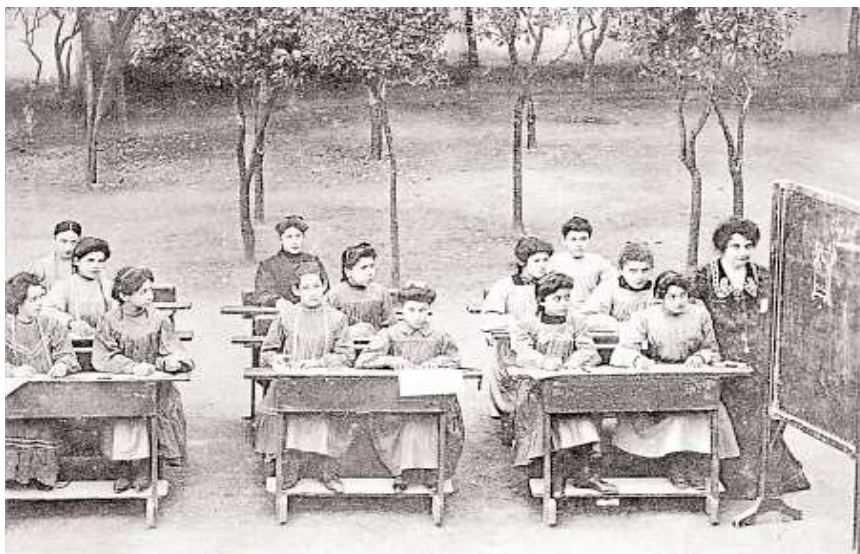
ΣΚΙΑΓΡΑΦΗΣΗ ΟΨΕΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ

Η διερεύνηση των πρακτικών ή αλλιώς των χώρων δράσης των γυναικών εκπαιδευτικών αποτελεί σημαντικό μεθοδολογικό εργαλείο στη σκιαγράφιση όψεων ταυτοτήτων, γιατί μέσα από την παρουσίαση των «επαγγελματικών, κοινωνικών και ηθικών πρακτικών», μπορούν να γίνουν στη συνέχεια συσχετισμοί και διασυνδέσεις ανάμεσά τους και να προβληθούν διαφορετικές όψεις ταυτοτήτων. Επιχειρείται, για παράδειγμα, από τον ερευνητή να δει αν συγκεκριμένες υποκατηγορίες του επαγγελματικού χώρου δράσης (π.χ. η προαγωγή) συνδέεται με υποκατηγορίες του κοινωνικού χώρου δράσης των διδασκαλισσών/ γυναικών (π.χ. με την εθνική τους προσφορά, την οικογενειακή τους κατάσταση) ή τη δράση τους ως ηθικών προτύπων (π.χ. ευσέβεια, φιλοτιμία) και αυτή η συσχέτιση και κάθετη ανάγνωση των συμπερασμάτων, που προκύπτουν από την οριζόντια επεξεργασία των κατηγοριών – υποκατηγοριών είναι που θα συγκροτήσει διαφορετικές όψεις ταυτοτήτων διδασκαλισσών.

Το αρχειακό υλικό αριθμεί ενενήντα οχτώ γυναίκες - εκπαιδευτικούς· ο αριθμός αυτός διαφοροποιείται στη διερεύνηση των πρακτικών δράσης, καθώς οι πληροφορίες που συνάγονται από τις πηγές δεν αντιστοιχούν πάντα σε όλες τις κατηγορίες – υποκατηγορίες, που έχουν κατασκευαστεί για την επεξεργασία του αρχειακού υλικού, με αποτέλεσμα το ερευνητικό δείγμα των «διδασκαλισσών» να αλλάζει ανά περίπτωση. Για παράδειγμα, στην κατηγορία *Επαγγελματικός χώρος δράσης*, στις υποκατηγορίες *Μορφωτικό Επίπεδο* και *Οικονομική/ Μισθολογική Κατάσταση* το ερευνητικό δείγμα διαφέρει· στην πρώτη εξετάζεται το συνολικό δείγμα των ενενήντα οκτώ διδασκαλισσών, υποψηφίων και εν ενεργεία, ενώ στη δεύτερη μελετώνται τα οικονομικά στοιχεία μόνο των εν ενεργεία διδασκαλισσών (ογδόντα δύο).

Υπενθυμίζεται πως στην εργασία αυτή διερευνώνται καταρχάς εκπαιδευτικοί, λιγότερο γνωστές και κυρίως κατώτερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων. Ωστόσο, στο ερευνητικό υλικό ξεχωρίζει μία δασκάλα, η Ασπασία Σκορδέλη, η οποία τόσο λόγω της επιφανούς καταγωγής της οικογένειας, κόρη του Βλάσιου Σκορδέλη όσο και εξαιτίας της επαγγελματικής της δράσης, ίδρυση και διεύθυνση

δικού της παρθεναγωγείου κατατάσσεται στις εκπαιδευτικούς με ανώτερο κοινωνικό status¹.



Εικόνα 12: Το Ελληνικό Παρθεναγωγείο της Ασπασίας Β. Σκορδέλη στην Αθήνα.

Τέλος, υπάρχουν περιπτώσεις που οι πληροφορίες του αρχαιικού υλικού είναι ανεπαρκείς για να χαρακτηρίσουν την κοινωνική καταγωγή, υψηλή ή χαμηλή, με αποτέλεσμα στις περιπτώσεις αυτές να υιοθετείται η παράμετρος «χωρίς στοιχεία»².

Στο συγκεκριμένο κομμάτι της εργασίας, μελετάται αρχικά ποιο είναι το μορφωτικό επίπεδο και η εργασιακή θέση των δασκάλων από κατώτερα κοινωνικά στρώματα και στη συνέχεια εξετάζεται αν συνδέονται οι δυο αυτοί παράγοντες, δηλαδή, αν πρόσωπα με ανώτερες σπουδές έχουν καλύτερη επαγγελματική εξέλιξη.

Επιπλέον, διερευνάται αν η καταγωγή διδασκαλισσών από χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα διαφοροποιεί τις γυναίκες αυτές ως προς το συνήθη, σύμφωνα με τις πατριαρχικές αντιλήψεις της κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα, κοινωνικό «ρόλο» της γυναίκας, καθώς οι ίδιες είναι προστάτιδες και συντηρήτριες των οικογενειών τους. Η έννοια της προστασίας και της οικονομικής συντήρησης προφανώς αποκτά νέο, διαφορετικό νόημα στην περίπτωση των ερευνώμενων γυναικών, καθώς οι κυρίες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων αντιλαμβάνονται

¹ Για την καταγωγή και τη δράση της Ασπασίας Σκορδέλη, βλ. Α. Λεοντίδου – Καρδαμένη, *ό.π.*, σσ. 171-173, Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, *ό.π.*, σσ. 210-229. Επιπλέον πληροφορίες για το πλούσιο συγγραφικό/μεταφραστικό έργο του πατέρα της, Βλάσιου Σκορδέλη, φιλόλογου και παιδαγωγού από τη Στενήμαχο της Αν. Ρωμυλίας βρίσκει κανείς στο www.anemi.lib.uoc.gr.

² Για την κοινωνική καταγωγή των διδασκαλισσών, βλ. παράρτημα, αρ. 7.

αντίστροφα το περιεχόμενο του «ρόλου» αυτού, ζουν, δηλαδή, υπό την προστασία και την οικονομική ασφάλεια των οικογενειών τους.

Τέλος, με αφετηρία το γεγονός ότι η αστική ηθική και οι κοινωνικές αντιλήψεις του 19^{ου} αιώνα διαμορφώνουν συγκεκριμένες συμπεριφορές γυναικών μελετάται αν κατευθύνουν τη ζωή και τη συμπεριφορά και των υπό έρευνα γυναικών, των εκπαιδευτικών των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αν δηλαδή το ηθικο-κοινωνικό κλίμα της εποχής επηρεάζει συνολικά τις γυναίκες, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση και την επαγγελματική τους ιδιότητα.

2.1 Επαγγελματικός χώρος δράσης

Ο επαγγελματικός χώρος δράσης των εκπαιδευτικών διερευνάται σε δυο επίπεδα: το μορφωτικό (σπουδές – γνώσεις – κατάρτιση) και το εργασιακό επίπεδο (εργασιακές υποχρεώσεις και δικαιώματα, συνθήκες και σχέσεις εργασίας, επαγγελματική και οικονομική εξέλιξη). Επιπλέον, επιχειρείται να γίνουν διασυνδέσεις του ενός μέρους με το άλλο, δηλαδή αν για παράδειγμα τις δασκάλες με ανώτερο επίπεδο σπουδών τις διακρίνει καλύτερη επαγγελματική αποκατάσταση και εξέλιξη, αν παρουσιάζονται πιο ενεργητικές, διεκδικητικές ή και ανταγωνιστικές στην προώθηση των εργασιακών τους δικαιωμάτων και των οικονομικών τους συμφερόντων.

2.1.1. Μορφωτικό επίπεδο

Πρώτο βήμα για τη διερεύνηση της ταυτότητας των διδασκαλισσών είναι η γνωστική επάρκεια. Το μορφωτικό επίπεδο της διδασκάλλισσας το 19^ο αιώνα διαμορφώνεται κατεξοχήν από το εκπαιδευτικό ίδρυμα αποφοίτησής της, καθώς τα παρθεναγωγεία, που συγκροτούν το εκπαιδευτικό δίκτυο της γυναικείας εκπαίδευσης στον οθωμανικό χώρο, δεν έχουν κοινή φυσιογνωμία, ακόμα κι όταν πρόκειται για σχολεία με κοινή στόχευση, όπως παροχή μέσης εκπαίδευσης και εκπαίδευση διδασκαλισσών. Συγκεκριμένα, η εκπαιδευτική και κοινωνική φυσιογνωμία του κάθε σχολείου διαφοροποιείται ανάλογα με το διοικητικό του τύπο, τις αντιλήψεις και την κουλτούρα των διοικούντων, το εκπαιδευτικό του status (επάρκεια και επίπεδο σπουδών του εκπαιδευτικού προσωπικού, ποιότητα και σφαιρικότητα των

αναλυτικών προγραμμάτων, διάρκεια και κύκλοι σπουδών), την υλικοτεχνική του υποδομή και τον εξοπλισμό του³.

Ειδικότερα, επειδή το αρχαιακό υλικό καλύπτει μια μεγάλη χρονική περίοδο, 1863-1921, όπου σημειώνονται αλλαγές στη γυναικεία εκπαίδευση στην οθωμανική αυτοκρατορία, όπως αύξηση των παρθεναγωγείων, βελτίωση της λειτουργίας των σχολείων, παροχή εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων (προσχολικής, πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας), απαρχή της ξεχωριστής εκπαίδευσης των διδασκαλισσών⁴, κρίνεται καλύτερο για το σχηματισμό μιας πλήρους εικόνας του γνωστικού προφίλ της γυναίκας εκπαιδευτικού, να μελετηθεί το αρχαιακό υλικό αναφορικά με το επίπεδο των σπουδών της σε τρεις περιόδους: i) 1863- 1874, ii) 1875 - 1900 και iii) 1900-1921⁵.

Συγκεκριμένα, το γνωστικό επίπεδο ποικίλλει (ανώτατο – ανώτερο – υψηλό – κατώτερο/ χαμηλό) ανάλογα –κατά κύριο λόγο- με: (α) τον τίτλο σπουδών και το εκπαιδευτικό ίδρυμα αποφοίτησης και (β) την εργασιακή θέση: i) δασκάλα (επιμελήτρια – βοηθός νηπιαγωγείου – νηπιαγωγός – υπεύθυνη/ διευθύντρια νηπιαγωγείου - δασκάλα – καθηγήτρια) και ii) διευθύντρια (διευθύντρια κατώτερου/ αστικού σχολείου – διευθύντρια ανώτερου παρθεναγωγείου).

³ Για την ίδρυση, διάρθρωση και φυσιογνωμία των ανώτερων παρθεναγωγείων, βλ. Δαλακούρα, Κ., *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, ό.π., σσ. 102-167. Επίσης, υπενθυμίζεται ότι συνέπεια της διαφοροποίησης των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων είναι η διαβάθμιση των διδασκαλισσών σε κατηγορίες α', β' και γ' τύπου. Το πτυχίο τους που φέρει το χαρακτηρισμό της α/θμιας, β/θμιας ή γ/θμιας δασκάλας καθορίζει και την επαγγελματική τους αποκατάσταση στην αγορά εργασίας. Βλ. στην ίδια εργασία, *Η εκπαίδευση της διδασκάλισσας*, σσ. 78-91.

⁴ Γενικά για τη συστηματική γυναικεία εκπαίδευση, βλ. Δαλακούρα, ό.π., σσ. 38-44 και ειδικότερα, για την περιοχή της Κωνσταντινούπολης, όπου εστιάζει η συγκεκριμένη έρευνα, βλ. Δαλακούρα, ό.π., σσ. 44-56.

⁵ Η τριμερής αυτή διάκριση είναι ως επί το πλείστον αποτέλεσμα της χρονολογικής διαίρεσης του ίδιου του αρχαιακού υλικού· η μόνη παρέμβαση ήταν να αλλάξει το καταληκτικό όριο κατά μια δεκαετία στα *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1874-1910*, δηλαδή 1874-1900 και κατ' επέκταση η χρονική αφετηρία των Πρακτικών της Γ περιόδου να ξεκινά το 1900 και να καταλήγει το 1921. Η υιοθέτηση αυτών των περιόδων για τη μελέτη όψεων ταυτοτήτων γυναικών – εκπαιδευτικών συνάδει και με τη διαίρεση της συστηματικής γυναικείας εκπαίδευσης που ακολουθεί στο έργο της η Κ. Δαλακούρα, ό.π., σσ. 38-44. Πρόκειται για μια διαίρεση που προκύπτει από την ποσοτική και ποιοτική εξέλιξη του εκπαιδευτικού δικτύου μέσα στο χρόνο και θεωρείται η πλέον κατάλληλη για να αποτυπωθεί το μορφωτικό επίπεδο των διδασκαλισσών ανά περίοδο.

(i) Δασκάλες:

Διαφοροποιήσεις μορφωτικού επιπέδου βάσει σπουδών:

Για τα εκπαιδευτικά ιδρύματα αποφοίτησης (είδος, πρόγραμμα και διάρκεια σπουδών) των διδασκαλισσών έχει γίνει ήδη λόγος στην παρούσα εργασία⁶. Ωστόσο, αν και το αρχαικό υλικό αναφέρει για ένα ικανοποιητικό ποσοστό το σχολείο αποφοίτησης, δε δίνει στοιχεία για τη διαβάθμιση της κάθε διδασκάλισσας, αν είναι δηλαδή πρωτοβάθμια ή δευτεροβάθμια απόφοιτη του Ζαπείου ή του Αρσακείου κλπ.. Έτσι, η ανάλυση των δεδομένων ως προς το γνωστικό επίπεδο δεν μπορεί να γίνει βάσει του βαθμού τους (α/θμίες, β/θμίες και γ/θμίες διδασκάλισσες), σύμφωνα με τον Κανονισμό διαβάθμισης διδασκαλισσών του Πατριαρχείου, αλλά βάσει μόνο του ιδρύματος αποφοίτησης.

Στην πρώτη περίοδο γυναικείας εκπαίδευσης (1863-1875), το Αρσάκειο είναι ορόσημο για την ανώτερη ποιότητα στην κατάρτιση της διδασκάλισσας. Από τα Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας διαπιστώνεται πως από το 1863 «αρσακειάδες» διορίζονται στη Μασσαλία, την Αλεξάνδρεια, την Κωνσταντινούπολη, στη Λήμνο, στην Τραπεζούντα. Επίσης, στην Αυστρία, τη Γαλλία και την Αγγλία οι απόφοιτες του Αρσακείου προσλαμβάνονται για να διδάσκουν «κατ' οίκον» κοπέλες πλούσιων ομογενών. Έτσι, δικαιολογημένα, οι υπεύθυνοι της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας τονίζουν με υπερηφάνεια στα 1871 ότι «το όνομα του Αρσακείου κατήντησε συστατικόν διδασκαλίας: πανταχόθεν ζητούνται διδάσκαλοι εκ των μαθητριών αυτού»⁷.

Για το λόγο αυτό, αποτελεί πόλο έλξης για τις υποψήφιες δασκάλες: ακόμα και οι απόφοιτες κατώτερων, κοινοτικών παρθεναγωγείων αποβλέπουν στην ολοκλήρωση και τη βελτίωση των σπουδών τους στο σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Αν και η έλλειψη πόρων για την καταβολή διδάκτρων σε ένα τέτοιο ίδρυμα λειτουργεί αποτρεπτικά για την εκπαίδευση κοριτσιών από κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τα κορίτσια αυτά, με όπλο τις γνώσεις τους, κερδίζουν υποτροφία από τη σχολή τους και καταφέρνουν να βελτιώσουν την παιδαγωγική τους κατάρτιση και να αποκτήσουν το διδασκαλικό πτυχίο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Με ειδικό θέσπισμα της 7ης Σεπτεμβρίου 1863 καθορίζονται από το Υπουργείο και οι όροι σύμφωνα με τους οποίους το κράτος θα δίνει σε μαθήτριες

⁶ Βλ. στην ίδια εργασία, *Η εκπαίδευση της διδασκάλισσας*, σσ. 78-91.

⁷ Βλ. Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών... ό.π.*, σ. 247.

υποτροφίες για να σπουδάσουν στο σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Από τα Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας γίνεται φανερό πως οι κοινότητες του έξω ελληνισμού υιοθετούν το σύστημα που επικρατεί στο ελληνικό κράτος, δηλαδή αναλαμβάνουν τα έξοδα για την εκπαίδευση μιας μαθήτριας η οποία έχει την υποχρέωση να διδάξει ορισμένο χρονικό διάστημα στο σχολείο της κοινότητας. Στην Αθήνα, στο επιφανές αυτό παρθεναγωγείο μέσης εκπαίδευσης φοιτούν μαθήτριες από όλα τα μέρη της Ελλάδας και του ελληνισμού της διασποράς⁸.

Παράλληλα, εγγράμματες γυναίκες που έχουν ολοκληρώσει μόνο τον κύκλο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και εργάζονται ως δασκάλες, κατατάσσονται σε κατώτερο μορφωτικό επίπεδο.

Στη *δεύτερη φάση της γυναικείας εκπαίδευσης, 1875-1900*, τα δεδομένα στην εκπαίδευση αλλάζουν συγκριτικά με την πρώτη περίοδο· με την εισαγωγή της επαγγελματικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών, οι γνωστικές απαιτήσεις αυξάνουν, με αποτέλεσμα να διαφοροποιείται το περιεχόμενο του όρου ανώτερο επίπεδο σπουδών και το μορφωτικό επίπεδο να παρουσιάσει τρεις διαβαθμίσεις: ανώτερο – υψηλό –κατώτερο.

Αρχικά, η ίδρυση διδασκαλείου και τμημάτων διδασκαλείου την εποχή αυτή, που προορίζονται αποκλειστικά στην εκπαίδευση διδασκαλισσών ή/και νηπιαγωγών, συνιστά καινοτομία για τα εκπαιδευτικά δεδομένα του ελληνόφωνου χώρου⁹ και διευρύνει το γνωστικό πεδίο σε τέτοιο βαθμό που το περιεχόμενο του όρου «ανώτερες» σπουδές πρέπει να επαναπροσδιοριστεί. Συγκεκριμένα, το σκεπτικό της έρευνας αναπτύσσεται με αφετηρία ότι στις απόφοιτες διδασκαλείων/ τμημάτων διδασκαλείου του Ζαπείου και της Παλλάδος στην Κωνσταντινούπολη, των Ζαριφείων στη Φιλιππούπολη και του Ομήρειου στη Σμύρνη αποδίδεται ο τίτλος του «ανώτερου» γνωστικού επιπέδου, καθώς έχουν ολοκληρώσει το ανώτερο –για την εποχή– κύκλο σπουδών.

⁸ Τη σχολική χρονιά 1863-64, στο σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας γράφτηκαν νέες μαθήτριες «εκ των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και εκ Κωνσταντινουπόλεως και εκ Θεσσαλονίκης και εξ Αιγύπτου και εξ Επτανήσου και εκ Θεσσαλίας και εκ των Φιλόμουσων κοινοτήτων των Ιωαννίνων και της Άρτης». Βλ. σχετικά για το θέμα στη Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, *ό.π.*, σσ. 149, 168, 230, 240-246.

⁹ Η καινοτομία αυτή στο χώρο των κοινοτήτων υιοθετείται κατά το χρόνο που ιδρύονται και στην Ευρώπη τα πρώτα ιδρύματα κατάρτισης γυναικών εκπαιδευτικών, βλ. Κ. Δαλακούρα, «Εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών ...», *ό.π.*

Ιδιάζουσα περίπτωση στο χαρακτηρισμό σπουδών ως ανώτερων αυτή την περίοδο αποτελούν οι διδασκάλισσες, απόφοιτες του Αρσακείου, καθώς η εκπαίδευση των διδασκαλισσών στο ελληνικό κράτος – εν αντιθέσει με αυτή της οθωμανικής αυτοκρατορίας – παραμένει συνδεδεμένη και κοινή με αυτή των κοριτσιών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, έως το 1914, χρονολογία ίδρυσης των πρώτων διδασκαλείων θηλέων. Ουσιαστικά, απόφοιτες των διδασκαλείων/ τμημάτων διδασκαλείων του οθωμανικού χώρου (Ζαππείου, Παλλάδος, Ομήρειου, Ζαριφείων), έχουν αρτιότερη κατάρτιση συγκριτικά με τις πτυχιούχους της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, καθώς σύμφωνα με το πρόγραμμα σπουδών των διδασκαλείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας απουσιάζουν μαθήματα που έχουν άμεση σχέση με την επαγγελματική εξειδίκευση των διδασκαλισσών (παιδαγωγικές και διδακτικές ασκήσεις)¹⁰. Εντούτοις, το Αρσάκειο θεωρείται η βάση για την απόδοση ισοτιμιών ανάμεσα στα ιδρύματα: το Ζάππειο, το 1879, και το Ομήρειο, το 1885, αναγνωρίζονται ως ισότιμα με το Αρσάκειο της Αθήνας και είναι κατ' επέκταση αναγκαίο και στις δασκάλες, απόφοιτες του Αρσακείου, να αποδοθεί το ανώτερο επίπεδο σπουδών¹¹.

Τέλος, η αποφοίτηση από ανώτερο τμήμα παρθεναγωγείου (π.χ. το Κεντρικόν Παρθεναγωγείον Σταυροδρομίου, το Κεντρικόν Παρθεναγωγείον Σερρών «η Γρηγοριάς», το Κεντρικόν Παρθεναγωγείον Μοναστηρίου, το Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Κορυτσάς)¹², όχι δηλαδή από επαγγελματικό τμήμα προετοιμασίας διδασκαλισσών, συνεπάγεται υψηλό, αλλά όχι το ανώτερο για την εποχή, μορφωτικό επίπεδο¹³, ενώ αντίθετα η ολοκλήρωση της πρωτοβάθμιας μόνο εκπαίδευσης εξακολουθεί να συνιστά κατώτερο επίπεδο σπουδών.

¹⁰ Βλ. Παράρτημα, αρ.6.

¹¹ Η ισοτιμία αυτή μπορεί να είναι αποτέλεσμα αναζήτησης ενοποιητικών μηχανισμών, καθώς το «εθνικό φρόνημα» και η «εθνική ταυτότητα» δεν είναι στην ουσία δεδομένα αλλά ζητούμενα.

¹² Περισσότερα στοιχεία για το περιορισμένο -από πρακτική άσκηση- αναλυτικό πρόγραμμα και τη διάρκεια σπουδών (τρία μόνο έτη φοίτησης στο ανώτερο τμήμα) των εν λόγω παρθεναγωγείων, συγκριτικά με τα χαρακτηριστικά φοίτησης στα τμήματα διδασκαλείων και στα διδασκαλεία, βλ. Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, ό.π., σσ. 125-131, 154-165 και Κ. Δαλακούρα, «Εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών...» σ. 762.

¹³ Η διαφορά του «ανώτερου» από το «υψηλό» επίπεδο σπουδών αποτυπώνεται στα πτυχία αυτής της περιόδου. Χαρακτηριστικά τα πτυχία του Ζαππείου γράφουν: «Τεκμήριον της περί το διδάσκειν και διευθύνειν παρθεναγωγεία ικανότητος», ενώ οι απόφοιτες του Κεντρικού Παρθεναγωγείου αποκτούν το «δικαίωμα του διδάσκειν εν ταις σχολαίς της πρώτης παιδείσεως» και μπορούν να διδάσκουν σε

Την *ύστερη εποχή της γυναικείας εκπαίδευσης* (1900-1921), στην υπάρχουσα (από τη β' περίοδο) κατηγοριοποίηση του μορφωτικού επιπέδου (ανώτερο – υψηλό – κατώτερο) των γυναικών – εκπαιδευτικών προστίθεται μια ακόμη διαβάθμιση, που απορρέει από τις ανώτατες σπουδές. Μετά την πρώτη εισαγωγή και αποδοχή φοιτήτριας στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών (1890), ο πήχης του γνωστικού επιπέδου των διδασκαλισσών στις αρχές του 20ού αιώνα ανεβαίνει σημαντικά, καθώς ο τίτλος των πανεπιστημιακών σπουδών δημιουργεί μια νέα βαθμίδα, την ανώτατη, στην κλίμακα του μορφωτικού επιπέδου. Ταυτόχρονα, στο πλαίσιο των ανώτατων σπουδών εντάσσεται και η εκπαίδευση/ μετεκπαίδευση διδασκαλισσών σε ευρωπαϊκές σχολές, καθώς συνδέεται με ένα εκσυγχρονισμένο εκπαιδευτικό σύστημα, με αναλυτικά προγράμματα και μοντέλα διδασκαλίας, που ανανεώνουν ή συμπληρώνουν τις παιδαγωγικές και επιστημονικές γνώσεις τους σύμφωνα με τις εξελίξεις των επιστημών.

Το ανώτερο επίπεδο σπουδών το καταδεικνύει πρωτίστως η αποφοίτηση από διδασκαλεία των προαναφερόμενων ανώτερων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Επίσης, στον κατάλογο των αναγνωρισμένων πλέον γυμνασίων/ διδασκαλείων προστίθεται το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου (1906). Στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους, η εκπαίδευση στο σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας παραμένει σταθερή αξία στην πιστοποίηση ανώτερων σπουδών, ενώ εμφανίζονται και νέα εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπως η Σχολή Λασκαρίδου, που βάζουν την παιδαγωγική τους σφραγίδα στο βιογραφικό σπουδών της διδασκάλισσας¹⁴. Τέλος, η σεμιναριακού τύπου επιμόρφωση προσυπογράφει ανώτερο μορφωτικό επίπεδο, καθώς βελτιώνει τη θεωρητική κατάρτιση των διδασκαλισσών και τις εξοικειώνει με σύγχρονες μεθόδους εξασκήσεως του επαγγέλματός τους.

Κλείνοντας το χαρακτηρισμό σπουδών της τρίτης περιόδου, η αποφοίτηση από ανώτερο και κατώτερο τμήμα παρθεναγωγείου συνεχίζει να προσδιορίζει αντίστοιχα υψηλό και κατώτερο επίπεδο σπουδών.

κατώτερες τάξεις του δημοτικού. Βλ. Ι. Δόκου – Ψαροπούλου, «Το Ζάππειον Παρθεναγωγείον» και Α. Λεοντίδου – Καρδαμένη, «Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο», *Τα ελληνικά σχολεία της Πόλης...*, ό.π., σσ. 124 και 166 αντίστοιχα .

¹⁴ Σχετικές πληροφορίες για τα ιδρύματα αυτά έχουν δοθεί στην ίδια εργασία, σσ.61-76.

Διαφοροποιήσεις μορφωτικού επιπέδου βάσει εργασιακής θέσης:

Σχετικά με την *εργασιακή θέση*, ως δείκτη του μορφωτικού επιπέδου, διαπιστώνει κανείς πως αυτή δηλώνεται κυρίως από την *ιεραρχική θέση εργασίας* και από το *αντικείμενο διδασκαλίας*. Καταρχάς, οι γυναίκες εκπαιδευτικοί χωρίζονται σε δυο μεγάλες κατηγορίες, διδασκάλισσες και διευθύντριες:

Στο δυναμικό των διδασκαλισσών υπάρχει ένα φάσμα ειδικοτήτων. Ξεκινώντας από το πλήθος των *νηπιαγωγών* και των *δασκάλων* παρατηρεί κανείς πως δεν το χαρακτηρίζει ομοιογένεια ως προς το γνωστικό τους επίπεδο, κάτι άλλωστε που επιβεβαιώνει και η διαβάθμισή τους σύμφωνα με τις αρχές του Πατριαρχείου. Υπό αυτές τις συνθήκες είναι λογικό και αναμενόμενο πως οι δασκάλες και οι νηπιαγωγοί, με ανώτερο γνωστικό επίπεδο, να αναλαμβάνουν διδακτικά καθήκοντα, ανάλογα των προσόντων τους.

Η σημαίνουσα εργασιακή θέση προϋποθέτει ανώτερο είδος σπουδών. Συγκεκριμένα, θεωρείται πως έχει ιδιαίτερη βαρύτητα η ανάληψη διδακτικών καθηκόντων στις ανώτερες τάξεις (γυμνασιακές) και μεγάλες τάξεις (Ε΄, Στ΄), καθώς ανατίθεται σε προσωπικό που έχει γνωστική επάρκεια και εμπειρία στη διδασκαλία του γνωστικού αντικειμένου.

Επίσης, ανώτερου γνωστικού επιπέδου θεωρούνται οι νηπιαγωγοί που έχουν την αρμοδιότητα να διδάσκουν και στις δύο πρώτες τάξεις (Α΄, Β΄) των αστικών σχολών, καθότι είναι απόφοιτες αναγνωρισμένων νηπιαγωγείων, σύμφωνα με τους Κανονισμούς του Οικουμενικού Πατριαρχείου¹⁵, καθώς και αυτές που έχουν τη διεύθυνση του νηπιαγωγείου. Στη συγκεκριμένη μελέτη, η διευθύντρια νηπιαγωγείου εξετάζεται ως μια από τις όψεις των διδασκαλισσών και όχι των διευθυντριών, γιατί, τόσο σύμφωνα με το αρχαικό υλικό, στο οποίο ως όρος πρωτοαναφέρεται το 1884, όσο και με τους κανονισμούς των σχολείων, δεν υπάρχουν πληροφορίες για το ρόλο και τις αρμοδιότητές της ως διευθύνουσα του νηπιαγωγικού τμήματος. Η σύγκριση με την κύρια διευθύντρια του παρθεναγωγείου θα ήταν άδικη και τα συμπεράσματα που θα προέκυπταν από την ανάλυση των δυο

¹⁵ Βλ. Σ. Ζιώγου – Καταστεργίου, (επιμ), *Το οικουμενικό Πατριαρχείο...ό.π.*, σσ. 670-671 (κεφ. Στ΄, Περί Προσόντων των διδασκόντων, άρθρ. 54).

διευθυντριών επισφαλή. Γι' αυτό κρίθηκε προτιμότερο η διευθύντρια νηπιαγωγείου να ενταχθεί στην κατηγορία των διδασκαλισσών¹⁶.

Επιπλέον, δασκάλες που διδάσκουν σημαντικά γνωστικά αντικείμενα τόσο για τη συγκρότηση του κοινωνικού ρόλου των γυναικών ως Ελληνίδων μητέρων (π.χ. οικιακή οικονομία, ελληνικά, ιστορία) όσο και για τη διαμόρφωση επαγγελματικής ταυτότητας (π.χ. παιδαγωγικά μαθήματα) τις διακρίνει ανώτερο επίπεδο σπουδών. Η διδασκαλία μαθημάτων, τα οποία προϋποθέτουν περισσότερες γνώσεις, όπως για παράδειγμα το μάθημα της ελληνικής γλώσσας συγκριτικά με το μάθημα των εργόχειρων, είναι εύλογο να ανατίθεται σε «γνωστικά ικανές» διδασκάλισσες, δηλαδή εκπαιδευτικούς με ανώτερο επίπεδο σπουδών.

Με δεδομένο ότι η ανάθεση διδασκαλίας στις ανώτερες τάξεις και της διεύθυνσης τμημάτων των σχολών γίνεται σε άτομα ικανά, που έχουν ολοκληρώσει σπουδές ανώτερου επιπέδου, κρίνεται πως και δασκάλες που καταθέτουν αίτηση υποψηφιότητας σε τέτοιες σημαντικές ιεραρχικά θέσεις εργασίας έχουν την απαιτούμενη γνωστική επάρκεια.

Σπάνια και ιδιάζουσα περίπτωση είναι η *καθηγήτρια* που διδάσκει σε γυμνασιακές τάξεις. Η θέση του καθηγητή/ της καθηγήτριας προϋποθέτει πανεπιστημιακές σπουδές, με αποτέλεσμα να διευρύνεται το μορφωτικό επίπεδο με την πρόσθεση μιας ακόμα βαθμίδας, της ανώτατης. Ωστόσο, επειδή η ανώτατη εκπαίδευση και ιδιαίτερα των γυναικών βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο, μπορούν σε γυμνασιακές τάξεις να διδάσκουν απόφοιτες διδασκαλείων μέσης εκπαίδευσης και όχι πανεπιστημίων¹⁷.

Στη συνέχεια, στο διδακτικό προσωπικό του αρχαιικού υλικού, εμφανίζονται οι επιμελήτριες. Ο θεσμός των *επιμελητριών*, καθιερώνεται αρχικά στο σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και συνδέεται με τις «διδασκάλισσες εργόχειρων», οι οποίες αμείβονται λιγότερο από τις δασκάλες. Ανάλογος φαίνεται πως είναι και ο ρόλος της και στην Κωνσταντινούπολη, στη Σχολή των Απόρων Κορασίων «Η

¹⁶ Σύμφωνα με την εύρεση (στο <http://www.anemi.lib.uoc.gr>) και μελέτη διάφορων Κανονισμών παρθενιαγωγείων των ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού χώρου για το ρόλο των διευθυντριών των νηπιαγωγικών τμημάτων, δε βρέθηκαν στοιχεία που να προσδιορίζουν το ρόλο τους ή τα γνωστικά τους προσόντα.

¹⁷ Κανονισμός περί διαβαθμίσεως, ωρών διδασκαλίας και μισθοδοσίας του διδακτικού προσωπικού των σχολών της μέσης και πρώτης εκπαίδευσης, συνταχθείς υπό της Π. Κ. Εκπαιδευτικής Επιτροπής και εγκριθείς υπό του Δ. Ε. Μικτού Συμβουλίου. Ημερομηνία έκδοσης: 1919, σσ. 8-14.

Διευθύντρια υποβάλλει προς έγκριση της Εφορείας ότι έχει ανάγκη από κάποια βοηθό στα εργόχειρα με το ρόλο/ όνομα της επιμελήτριας, η οποία θα την αντικαθιστά εν καιρώ με μισθό 2 ½ οθωμανικές λίρες, ενώ τα έξοδα της τροφής αυτής τα αναλαμβάνει η ίδια η Διευθύντρια» ενώ και λίγα χρόνια αργότερα στο ίδιο σχολείο (που μετονομάζεται πλέον Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου «σύμφωνα με πρόταση της Διευθύντριας...αποφασίστηκε να προσληφθεί μία ακόμα επιμελήτρια της οποίας η αντιμισθία ορίστηκε σε 1 ½ οθ. λ. κατά μήνα»¹⁸. Μετά το 1907, στο κοινοτικό Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου ο ρόλος και το έργο των επιμελητριών που αφορά στις δυο τελευταίες τάξεις του δημοτικού σχολείου (Ε', Στ') και στις τρεις τάξεις του ανώτερου γυμνασιακού τμήματος, αν και είναι παρόμοιο με το έργο των επιμελητριών στα ιδιοσυντήρητα σχολεία (καθήκοντα φροντίδας και επίβλεψης των μαθητριών, ώστε η συμπεριφορά τους να είναι χρηστή και η διαβίωσή τους σύμφωνη με τους κανονισμούς του σχολείου), έχει μια ειδοποιό διαφορά: επιμελήτριες αναλαμβάνουν και διδακτικό έργο, καθώς πρόκειται για πτυχιούχους δασκάλες¹⁹. Έτσι, για το γνωστικό επίπεδο των επιμελητριών την τρίτη περίοδο ανάπτυξης της γυναικείας εκπαίδευσης δεν μπορεί να αποφανθεί κάποιος με βεβαιότητα πως είναι υψηλό ή χαμηλό, αν δεν υπάρχουν συμπληρωματικά στοιχεία για τις σπουδές τους. Στην περίπτωση αυτή επιλέγεται ως προσδιοριστική του μορφωτικού επιπέδου των επιμελητριών η παράμετρος χωρίς στοιχεία (χ.σ).

¹⁸ Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), 4^η συνεδρία στις 18 Οκτωβρίου 1875 και 92^η συνεδρία στις 12 Νοεμβρίου 1892.

¹⁹ Για το θεσμό των επιμελητριών βλ. Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, ό.π., σσ. 184-186, 217. . Σ. Ζιώγου – Καταστεργίου, (επιμ), *Το οικουμενικό Πατριαρχείο...*, ό.π., σσ. 179-180. Το γεγονός πως οι επιμελήτριες μπορεί να έχουν αποφοιτήσει από ανώτερο παρθεναγωγείο αποδεικνύει και η αίτηση της Ευστρατιάδου Αλεξάνδρας (με ημερ. 18 Αυγούστου 1916) απόφοιτης του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, με γνώσεις γαλλικών από ιδιαίτερη Γαλλίδα διδάσκαλο, που ζητά είτε τη θέση επιμελήτριας στις αστικές σχολές θηλέων είτε τη θέση της διδασκάλισσας γαλλικών στις κατώτερες τάξεις, *Αλληλογραφία Περίοδος 1/1/1912 – 31/12/1916: Αιτήσεις – Εκθέσεις – αλληλογραφία σχολών*,(χ.ά.σ.). Παράλληλα, η διδασκάλισσα της Α' τάξης Διάγγελη Σοφία, όταν αποφασίζεται να αντικατασταθεί λόγω των μακρών υπηρεσιών της από την αριστούχο απόφοιτη Αρσακείου Ζαλαχώρη Ευθαλία, συνεχίζει την εργασία της στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο εκτελώντας χρέη επιμελήτριας, *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, χ.ά.σ, Συνεδρία 14^η Οκτωβρίου 1919.

Στη συνέχεια, το ερευνητικό υλικό παρουσιάζει τις *βοηθούς (νηπιαγωγών)*. Από μόνη της η λέξη «βοηθός» παραπέμπει σε πρόσωπο που έχει δευτερεύοντα/ επικουρικό ρόλο, που εργάζεται υπό την εποπτεία ενός ανώτερου, προϊστάμενου ατόμου. Σύμφωνα, με τα στοιχεία της έρευνας, οι βοηθοί εμφανίζονται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα (1896) και μετά, την εποχή, δηλαδή, της επαγγελματικής εκπαίδευσης, και ο ρόλος τους περιορίζεται κυρίως στις τάξεις του νηπιαγωγείου. Βοηθοί μπορεί να είναι απόφοιτες ενός σχολείου μέσης εκπαίδευσης, που εξαιτίας όμως του περιορισμένου προγράμματος σπουδών -από την άποψη παιδαγωγικών αντικειμένων- που έχουν παρακολουθήσει²⁰, δεν μπορούν να αναλάβουν τάξεις με μεγαλύτερες απαιτήσεις. Σε κάθε περίπτωση, για τα δεδομένα της εκπαίδευσης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα – αρχές 20ού, ο ρόλος της βοηθού νηπιαγωγού συγκριτικά με αυτόν της νηπιαγωγού/ δασκάλας, πιθανότατα αντιστοιχεί σε χαμηλότερο γνωστικό επίπεδο. Το ενδεχόμενο δασκάλες και νηπιαγωγοί με επαγγελματική κατάρτιση και επιστημονική ειδίκευση, να εργάζονται ως βοηθοί στο νηπιαγωγικό τμήμα (γιατί ίσως δε βρίσκουν δουλειά) έρχεται σε αντίφαση με τις αποφάσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου περί διαβάθμισης εκπαιδευτικών και την ομαλή λειτουργία του εκπαιδευτικού μηχανισμού. Πράγματι, σύμφωνα με τα στοιχεία της παρούσας έρευνας επιβεβαιώνεται το σκεπτικό πως οι βοηθοί είναι κατώτερου γνωστικού επιπέδου, γιατί η αμοιβή των διδασκαλισσών γίνεται βάσει της διαβάθμισής τους και μισθός τους είναι εμφανώς κατώτερος από των δασκάλων/ νηπιαγωγών²¹.

Άλλες παράμετροι στη διαφοροποίηση μορφωτικού επιπέδου:

Ανώτερο κάτω από προϋποθέσεις αξιολογείται το επίπεδο σπουδών των διδασκαλισσών, για τις οποίες, αν και δεν υπάρχουν πληροφορίες για το εκπαιδευτικό κέντρο αποφοίτησής τους, είναι γνωστό ότι ανήκουν στην ύστερη περίοδο της

²⁰ Χαρακτηριστική περίπτωση είναι το Ιωακειμείο Παρθεναγωγείο· για τα διδασκόμενα μαθήματα στο σχολείο βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, ό.π., σσ. 135-136, 433. Να σημειωθεί ότι ορισμένες απόφοιτες του Ιωακειμείου, ακόμη και όταν η σχολή είχε τάξη διδασκαλείου, εισήλθαν στην Παλλάδα ή στο Ζάππειο για να πάρουν από τα παρθεναγωγεία αυτά το διδασκαλικό τους δίπλωμα, βλ. Α. Ιορδάνογλου, ό.π., σ. 48, γεγονός που καταδεικνύει ότι το πρόγραμμα του Ιωακειμείου υστερεί σε σχέση με αυτό των παραπάνω επιφανών εκπαιδευτηρίων, και κατ' επέκταση οι απόφοιτες του Ιωακειμείου υστερούν σε γνωστική επάρκεια από τις απόφοιτες του Ζαπείου ή της Παλλάδας.

²¹ Για τη μισθολογική κατάσταση, βλ. στην ίδια εργασία, σσ.157-166 και Παράρτημα, αρ. 34.

συστηματικής γυναικείας εκπαίδευσης. Καταρχάς, η ποσοτική (εύρος εκπαιδευτικού δικτύου) και ποιοτική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος (αναλυτικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι, επαγγελματική κατάρτιση, υλικοτεχνική υποδομή) είναι ενδεικτική για το (ανώτερο) επίπεδο σπουδών των διδασκαλισσών.

Για να καταλήξει, όμως, με βεβαιότητα κάποιος στο συμπέρασμα πως μια δασκάλα έχει αποφοιτήσει από την ανώτερη βαθμίδα του εκπαιδευτικού δικτύου της τρίτης περιόδου, χρειάζεται να γνωρίζει είτε την ημερομηνία γέννησής της, είτε το χρόνο που υπηρετεί στο σχολείο, καθώς με τις ανάλογες προσθαφαιρέσεις ετών μπορεί να συμπεράνει σε ποια περίοδο ανάπτυξης της γυναικείας εκπαίδευσης ανήκει (πρώτη, δεύτερη ή τρίτη). Κι επειδή η χρονολογία γέννησης των δασκάλων δεν αναφέρεται στο πρωτογενές υλικό²², η έρευνα εστίασε στα χρόνια εργασίας (προϋπηρεσία) και στη μισθολογική τους κατάσταση. Καταρχάς, από τη στιγμή που ο διορισμός διδασκαλισσών τη γ' περίοδο «εντάσσεται στο σχέδιο ενίσχυσης του διδάσκοντος προσωπικού δια της προσλήψεως νέων παραγόντων προς προαγωγή και

²² Τα βιογραφικά στοιχεία των υπό έρευνα διδασκαλισσών, που εντοπίστηκαν είναι ελάχιστα, με εξαίρεση την Ασπασία Σκορδέλη. Ακόμη και για τη Χατζηνταή Σμαράγδα, γνωστή διευθύντρια των Ζαριφειών Φιλιππούπολης, μετά από έρευνα σε περιοδικά, όπως τα Θρακικά Χρονικά, ή σε μελέτες σχετικά με την εκπαίδευση και τον ελληνισμό της Φιλιππούπολης την περίοδο αυτή, όπως του Μ. Αποστολίδη, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. Α', Επιμ. Γ.Α. Μέγα, Αθήναι 1959 και της Ξ. Κοτζαγεώργη, «Η ελληνική εκπαίδευση στη Βουλγαρία, αρχές 19ου αι. -1912» στο Κόντης, Β. (επιστημ. υπεύθ.), *Οι Έλληνες της Βουλγαρίας, ένα ιστορικό τμήμα του περιφερειακού ελληνισμού*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1999, η εύρεση πληροφοριών που αφορούν στην καταγωγή της στάθηκε αδύνατη. Ακόμη και η αξιοποίηση των ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης δεν έφερε αποτελέσματα για το συγκεκριμένο πρόσωπο: στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://195.134.90.78:8080/katoptron/index.jsp>, το όνομα της Σμαράγδας Χατζηνταή εμπερικλείεται στον κατάλογο των λογίων, χωρίς όμως να υπάρχουν επιπλέον βιογραφικές και εργογραφικές αναφορές. Επιπλέον, στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://pandektis.ekt.gr>, στη συλλογή «Οι Λειτουργοί της Ανώτατης, Μέσης και Δημοτικής Εκπαίδευσης», όπου περιλαμβάνονται βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία των εκπαιδευτικών που σπούδασαν στις σχολές εκπαιδευτικών και εργάστηκαν σε όλες τις βαθμίδες της δημόσιας εκπαίδευσης κατά τον 19ο αιώνα, εντοπίστηκαν βιογραφικά στοιχεία για 7 μόνο διδασκάλισσες του διερευνώμενου αρχειακού υλικού. Αξίζει να αναφερθεί πως για καμία περίπτωση δεν αναφέρονται εργογραφικά στοιχεία, γεγονός που ενισχύει την πεποίθηση ότι πρόκειται για άγνωστες στο σύνολό τους διδασκάλισσες. Τέλος, ελάχιστα βιογραφικά στοιχεία βρέθηκαν και στο *Μητρώο μαθητριών του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1883-1892*, (χ.ά.σ.). Βλ. Παράρτημα, αρ. 8.

τελειοποίηση της εσωτερικής εργασίας της σχολής»²³ προϋποθέτει πως μια νεοδιόριστη δασκάλα ή μια δασκάλα με ελάχιστα χρόνια υπηρεσίας (ένα έως πέντε), που εργάζεται σε σχολεία της Πόλης, την πρώτη και κυρίως τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα έχει ολοκληρώσει αντίστοιχα τον ανώτερο κύκλο σπουδών της εποχής, έχει λάβει δηλαδή επαγγελματική κατάρτιση. Η πεποίθηση αυτή ενισχύεται από τη συνεξέταση μιας οικονομικής παραμέτρου. Η κοινή μισθολογική κλίμακα (που εξετάζεται αναλυτικά στη συνέχεια της εργασίας) των εν λόγω διδασκαλισσών με δασκάλες, απόφοιτες του Ζαπείου, Αρσακείου κ.ά. ανώτερων εκπαιδευτηρίων, έχει ως έρεισμα το κοινό -ανώτερο- μορφωτικό επίπεδο, γιατί σύμφωνα με τους Κανονισμούς του Οικουμενικού Πατριαρχείου ο μισθός των διδασκαλισσών των ανώτερων τάξεων από αυτές των κατώτερων διαφέρει και είναι γνωστό πως η ανάθεση διδασκαλίας στις ανώτερες τάξεις γίνεται στις απόφοιτες των ανώτερων παρθεναγωγείων (π.χ Ζαπείου)²⁴.

Τέλος, για έναν αριθμό διδασκαλισσών, τα στοιχεία του αρχειακού δεν μπορούν να αξιοποιηθούν ως προς το χαρακτηρισμό του γνωστικού επιπέδου (άρα, χωρίς στοιχεία) επειδή οι πληροφορίες τόσο για τις σπουδές τους όσο και την εργασιακή τους θέση είναι αμφίσημες και επιδέχονται διαφορετικές ερμηνείες. Πρόκειται για δασκάλες, απόφοιτες από κατώτερο (πρωτοβάθμιο) σχολείο, των οποίων, όμως, η επαγγελματική δράση τοποθετείται χρονικά μια δεκαετία αργότερα, αφήνοντας ανοιχτό το ενδεχόμενο για συνέχιση και βελτίωση των σπουδών τους ως υπότροφες σε κάποιο διδασκαλείο, όπως ήταν σύνηθες για τα κορίτσια των κατώτερων κοινωνικών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

(ii) Διευθύντριες

Στη δεύτερη κατηγορία εκπαιδευτικών, αυτή των *διευθυντριών*, οι ίδιοι οι κανονισμοί του Πατριαρχείου θέτουν τον όρο της γνωστικής επάρκειας ως απαραίτητη προϋπόθεση για μια τέτοια θέση. Στην παρούσα εργασία, προσδιορίζεται ποιο είναι το «ανώτερο» γνωστικό προφίλ των διευθυντριών ανά περίοδο· το σημασιολογικό περιεχόμενο του όρου «ανώτερο» διαφοροποιείται σημαντικά με την πάροδο του χρόνου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δημιουργούνται κατηγορίες και

²³ Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, χ.ά.σ., συνεδρία της 30^{ης} Ιουνίου 1920.

²⁴ Βλ. Σ., Ζιώγου – Καταστεργίου, (επιμ), *Το οικουμενικό Πατριαρχείο...ό.π.*, σ. 178 και στην ίδια εργασία, σ. 98, υποσημ. 13.

διαβαθμίσεις διευθυντριών ως προς την ποιότητα των γνώσεων τους, καθώς οι ίδιες είναι υποχρεωμένες να έχουν πτυχίο που να προσυπογράφει το ανώτερο εκπαιδευτικό επίπεδο για την εποχή τους. Συνεπώς, η διερεύνηση των διευθυντριών (εν ενεργεία και υποψηφίων) ως προς τις σπουδές τους γίνεται με το σκεπτικό μίας ενιαίας κατηγορίας που απλά οφείλει να τη διακρίνει το ανώτερο δυνατό για την εποχή μορφωτικό επίπεδο.

Ωστόσο, εκείνο που θα μπορούσε να δημιουργήσει διαφορετικές όψεις διευθυντριών είναι το είδος του εκπαιδευτηρίου στο οποίο η διευθύντρια ηγείται. Συγκεκριμένα, η έρευνα αν και εστιάζει σε κοινοτικά σχολεία με λαϊκό προφίλ, διαπιστώνει πως στην τρίτη περίοδο της γυναικείας εκπαίδευσης η Σχολή των Απόρων Κορασίων εξελίσσεται σε αναγνωρισμένο γυμνάσιο, με την επωνυμία «Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου». Η διεύθυνση ανώτερων παρθεναγωγείων συγκριτικά με αυτή των πρωτοβάθμιων αστικών σχολών δημιουργεί αξιώσεις όχι τόσο ως προς το μορφωτικό επίπεδο των διευθυντριών (το οποίο είναι δεδομένο ότι είναι τουλάχιστον ανώτερο), αλλά κυρίως κυρίως ως προς την επαγγελματική τους εμπειρία και δράση²⁵.

Συνοπτικά ο παρακάτω πίνακας αποκωδικοποιεί το χαρακτήρα του μορφωτικού επιπέδου των διδασκαλισσών και συμβάλλει στην κατανόηση των ερευνητικών δεδομένων, που αναλύονται στη συνέχεια:

ΓΝΩΣΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ	
Α΄ περίοδος (1863-1875)	
Ανώτερο	Κατώτερο
<ul style="list-style-type: none"> • Σπουδές: Εκπαίδευση σε ανώτερο τμήμα παρθεναγωγείου • Εργασιακή θέση: (π.χ. διευθύντρια ή δασκάλα που αναλαμβάνει διδασκαλία απαιτητικών γνωστικών αντικειμένων, π.χ. ελληνική γλώσσα) 	<ul style="list-style-type: none"> • Σπουδές: Αποφοίτηση από κατώτερο (πρωτοβάθμιο) παρθεναγωγείο • Εργασιακή θέση (π.χ. δασκάλα που διδάσκει μαθήματα δευτερεύοντα, εργόχειρα, κοπτική)

²⁵ Βλ. στη συνέχεια της εργασίας, «Εργασία» Διορισμός και Καθήκοντα – πρωτοβουλίες διευθυντριών σσ. 122-126, 137-145.

Β' περίοδος (1875-1900)		
Ανώτερο	Υψηλό	Κατώτερο
<ul style="list-style-type: none"> • Σπουδές: 1) Εκπαίδευση σε διδασκαλείο/ τμήμα διδασκαλείου 2) Εκπαίδευση στο Αρσάκειο <ul style="list-style-type: none"> • Εργασιακή θέση (π.χ. διευθύντρια/ δασκάλα μεγάλων/ ανώτερων τάξεων) 	<ul style="list-style-type: none"> • Σπουδές: Εκπαίδευση σε ανώτερο τμήμα παρθεναγωγείου (π.χ. Σταυροδρομίου, Κορυτσάς, Σερρών, Μοναστηρίου) <ul style="list-style-type: none"> • Εργασιακή θέση (π.χ. δασκάλα κατώτερων τάξεων) 	<ul style="list-style-type: none"> • Σπουδές: Αποφοίτηση από κατώτερο (πρωτοβάθμιο) παρθεναγωγείο <ul style="list-style-type: none"> • Εργασιακή θέση (π.χ. βοηθός)

Γ' περίοδος (1900-1921)			
Ανώτατο	Ανώτερο	Υψηλό	Κατώτερο
<ul style="list-style-type: none"> • Σπουδές: 1) Πανεπιστημιακές 2) Μεταπτυχιακές 3) Εκπαίδευση/ Μετεκπαίδευση σε ευρωπαϊκές σχολές <ul style="list-style-type: none"> • Εργασιακή θέση (π.χ. καθηγήτρια/ 	<ul style="list-style-type: none"> • Σπουδές: 1) Εκπαίδευση σε διδασκαλείο/ τμήμα διδασκαλείου/ αναγνωρισμένο γυμνάσιο (π.χ. Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου) 2) Εκπαίδευση στο Αρσάκειο 3) Επιμόρφωση σεμιναριακού τύπου <ul style="list-style-type: none"> • Εργασιακή θέση (π.χ. διευθύντρια / δασκάλα 	<ul style="list-style-type: none"> • Σπουδές: Εκπαίδευση σε ανώτερο τμήμα παρθεναγωγείου <ul style="list-style-type: none"> • Εργασιακή θέση (π.χ. 	<ul style="list-style-type: none"> • Σπουδές: Αποφοίτηση από κατώτερο (πρωτοβάθμιο) παρθεναγωγείο <ul style="list-style-type: none"> • Εργασιακή θέση (π.χ. βοηθός)

διευθύντρια γυμνασίου)	στις ανώτερες-μεγάλες τάξεις) • Άλλες παράμετροι: νεοδιόριστες γ΄ περιόδου, με μισθό ίδιο με των δασκάλων που αποδεδειγμένα έχουν ανώτερες σπουδές	δασκάλα κατώτερων τάξεων)	
		• Εργασιακή θέση (π.χ. επιμελήτρια)	

2.1.1.1 Η «διδασκάλισσα»

Το δείγμα των διδασκαλισσών που προκύπτει από το ανέκδοτο αρχειακό υλικό είναι ογδόντα εννέα (89). Συγκεκριμένα, στην κοινότητα Σταυροδρομίου αριθμούνται: πενήντα (50) διδασκάλισσες στη Σχολή Απόρων Κορασίων/ Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου/ Κεντρικού Παρθεναγωγείου και τριάντα εννέα(39) στις τρεις Αστικές Σχολές Θηλέων (Α΄, Β΄ και Γ΄)²⁶.

Την πρώτη χρονική περίοδο (1863-1874) το αρχειακό υλικό αναφέρεται μόνο σε δασκάλες της Σχολής Απόρων Κορασίων καθώς δε λειτουργούν ακόμα οι Αστικές Σχολές. Ο αριθμός που αναφέρεται στα Πρακτικά της Εφορείας της Σχολής είναι ελάχιστος, μόλις τέσσερις! Ωστόσο, το μορφωτικό τους επίπεδο είναι το ανώτερο δυνατό, αν κρίνει κανείς τις σπουδές τους²⁷.

Το πρώτο πρόσωπο είναι η *Ανανίου Σταματίνα* που αποκτά το διδασκαλικό της πτυχίο περνώντας από δυο εκπαιδευτικά ιδρύματα. Στη Σχολή Απόρων Κορασίων αποκτά τις βασικές γνώσεις και στη συνέχεια, ως υπότροφη της Σχολής, μεταβαίνει στην Αθήνα, όπου ολοκληρώνει τις σπουδές της, αποκτώντας το διδακτικό πτυχίο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας²⁸.

²⁶ Βλ. Παράρτημα αρ. 9.

²⁷ Βλ. Παράρτημα, αρ. 10.

²⁸ Ανανίου Σταματίνα: Βλ. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων: 1863-1871*, α) συνεδρίαση της 1^{ης} Ιουνίου 1863, β) συνεδρίαση της 25^{ης} Αυγούστου 1863, γ) συνεδρίαση της 30^{ης} Σεπτεμβρίου 1863 και δ) συνεδρίαση της 8^{ης} Οκτωβρίου 1863.

Για τη δεύτερη περίπτωση, τη *Μαριγώ Βλαστού*, δεν υπάρχουν πληροφορίες για τον τίτλο σπουδών της. Ωστόσο, η αξιολόγηση μιας πληροφορίας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και αυτή η διδασκάλισσα έχει ανώτερες – για την εποχή – σπουδές. Η Βλαστού διδάσκει την ελληνική γλώσσα, ένα μάθημα με γνωστικές απαιτήσεις, το οποίο ανατίθεται αργότερα στην αντικαταστάτριά της -τρίτο πρόσωπο της περιόδου-, *Σταματίνα Καλογερά*, απόφοιτη του Αρσακείου Αθηνών. Η παράδοση των ηνίων από τη Βλαστού στην αρσακειάδα Καλογερά προϋδεάζει για ισότιμο τίτλο σπουδών, με αποτέλεσμα να ενισχύεται η υπόθεση ότι οι σπουδές της Βλαστού είναι ανώτερες.

Κλείνοντας την πρώτη αυτή περίοδο, με την τέταρτη διδασκάλισσα, τη *Χαρίτου Αικατερίνη*, δυστυχώς δεν υπάρχει κάποια πληροφορία που να προσδιορίζει το επίπεδο σπουδών της.

Συνοψίζοντας για το επίπεδο των διδασκαλισσών της Α΄ περιόδου, 1863-1875, αν και το δείγμα δεν είναι μεγάλο, είναι ωστόσο αξιοπρόσεχτο αναφορικά με κοινοτικά σχολεία ταξικού-λαϊκού χαρακτήρα, όπως αυτό των Απόρων Κορασίων, πως η στελέχωση του διδακτικού προσωπικού γίνεται με άτομα που έχουν λάβει την ανώτερη δυνατή μόρφωση σε επιφανή εκπαιδευτήρια. Συγκεκριμένα, η προτίμηση ατόμων με τη σφραγίδα του Αρσακείου στο βιογραφικό τους είναι αναμφισβήτητη, καθώς υπάρχουν κι άλλα παρθεναγωγεία που βγάζουν δασκάλες την περίοδο αυτή στον οθωμανικό χώρο²⁹.

Τη *δεύτερη περίοδο (1875 – 1900)*³⁰ το αρχαιακό υλικό εκτός από τις γνωστές από την προηγούμενη περίοδο αρσακειάδες Ανανίου Σταματίνα και Καλογερά Σταματίνα, παρουσιάζει εκπαιδευτικούς με πτυχίο νηπιαγωγού, όπως είναι η Γεωργιάδου Ειρήνη³¹ και η Λεφάκη Αικατερίνη³², γεγονός που συνάδει με την

²⁹ Συγκεκριμένα, την εποχή αυτή τη δυνατότητα άσκησης του επαγγέλματος της δασκάλας παρέχει η αποφοίτηση από τα εξής παρθεναγωγεία: α) Το Παρθεναγωγείο του Παναγίου Τάφου Κωνσταντινούπολης, το Κεντρικό παρθεναγωγείο Φιλιππούπολης, το Κεντρικό Θεσσαλονίκης, το κοινοτικό σχολείο θηλέων Σερρών καθώς και τα σχολεία της Αγίας Φωτεινής (κοινοτικό) και του Μεθόδιου Αρώνη (ιδιωτικό) στη Σμύρνη. Βλ. Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, ό.π., σσ. 46, 66, 76, 82, 426-428.

³⁰ Βλ. Παράρτημα, αρ. 11.

³¹ Βλ. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1874-1910*, συνεδρία 21^{ης} Φεβρουαρίου 1885.

³² «Λόγω των σπουδών και του πτυχίου της προτείνεται καταρχάς από τη διευθύντρια της Σχολής, Ελένη Καλογερά ως άξια να αναλάβει τη διεύθυνση του νηπιαγωγικού τμήματος του

εξειδίκευση στην κατάρτιση διδασκαλισσών, καθώς ήδη στην Κωνσταντινούπολη δυο παρθεναγωγεία διαθέτουν τμήματα διδασκαλείου νηπιαγωγών, η Παλλάς, το 1876/1877 και το Ζάππειο, το 1877/1878. Υπό τις νέες αυτές συνθήκες, είναι αναμενόμενο η διεύθυνση ενός νηπιαγωγείου να ανατίθεται σε άτομα (π.χ. Πικούλη Λουΐζα), με ανάλογη επιστημονική κατάρτιση προσωπικό³³.

Συγκεκριμένα, ένα κοινοτικό, κατώτερο παρθεναγωγείο, όπως αυτό της Σχολής Απόρων Κορασίων, που από το 1878 ονομάζεται Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου οργανώνει τριτάξιο ελληνικό τμήμα, εμφανίζεται να προσλαμβάνει στο δυναμικό του διδασκάλισσες, τέως μαθήτριες του ομώνυμου σχολείου, που ολοκλήρωσαν τον απαιτούμενο κύκλο σπουδών με επιτυχία, δηλαδή διακρίθηκαν και βραβεύθηκαν κατά την αποφοίτησή τους³⁴. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η Μιλδικάκη Αλεξάνδρα, απόφοιτη της ανώτατης τάξης, με «πεντάλιρο βραβείο» το 1879 που μόλις ένα χρόνο μετά εργάζεται ως διδασκάλισσα στο προκαταρκτικό τμήμα του παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου³⁵.

Τέλος, σημαντική μερίδα (30%) των διδασκαλισσών της έρευνας εμφανίζεται να προσφέρει τις υπηρεσίες της από υποδεέστερο εργασιακό πόστο, αυτό της βοηθού(π.χ. η Ησαΐου Μαρία, Φραντζέσκου Αικατερίνη και Παναγιωτοπούλου Σοφία ανήκουν σε αυτή την κατηγορία³⁶), ενώ ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις

παρθεναγωγείου», Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1874-1910, συνεδρίαση 24^{ης} Αυγούστου 1884.

³³ Βλ. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1874-1910*, συνεδρία της 1^{ης} Οκτωβρίου 1884).

³⁴ Η διανομή βραβείων γινόταν μετά το τέλος των ετήσιων εξετάσεων σε μια ειδική τελετή, που τιμούσαν με την παρουσία τους σημαντικές φυσιογνωμίες (π.χ. ο πατριάρχης, ή και εκπρόσωποι της Εκκλησίας, πρόξενοι γειτονικών κρατών, π.χ. Ελλάδα, Ρωσίας και πολλοί ομογενείς με πρωταγωνιστικό ρόλο στο σχολείο και την κοινότητα. Τα βραβεία δίνονταν στις αριστούχες μαθήτριες. Συνήθως διανεμόνταν βιβλία. Ωστόσο, για τις απόφοιτες της τελευταίας τάξης δινόταν χρηματικό έπαθλο 5 λ.τ., προσφορά από ανώνυμο ή επώνυμο δωρητή (π.χ. Μουζάλεια βραβεία: ετήσια προσφορά από τον κ. Μουζάλα, ο οποίος εις ανάμνηση της συζύγου του υποσχέθηκε κάθε χρόνο να παρέχει ως βραβείο πέντε λίρες στις 3 μαθήτριες που θα αριστεύσουν στις εξετάσεις. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1874-1910*, 13/25 Ιανουαρίου 1877, 5/17 Νοεμβρίου 1877, 21 Απριλίου 1881)

³⁵ βλ. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), 22^η συνεδρίαση της 17^{ης}/29^{ης} Απριλίου 1879.

³⁶ βλ. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1874-1910*, συνεδρία της 1^{ης} Οκτωβρίου 1884 και της 21^{ης} Σεπτεμβρίου 1900.

διδασκαλισσών, για τις οποίες δεν υπάρχουν πληροφορίες για το γνωστικό τους επίπεδο³⁷. Σε κάθε περίπτωση, το πόρισμα της έρευνας για τη δεύτερη περίοδο είναι ενδεικτικό της αυξητικής τάσης όσον αφορά στη γνωστική επάρκεια των διδασκαλισσών.

Κατά την τρίτη και τελευταία περίοδο (1900- 1921), στο πλαίσιο του εθνικισμού³⁸, τα εκπαιδευτικά κέντρα αυξάνονται και η προσέλευση Ελληνίδων μαθητριών σε αυτά ολοένα πληθαίνει, με αποτέλεσμα η αύξηση των διδασκαλισσών να είναι αναμενόμενη. Το ερευνητικό υλικό της τελευταίας περιόδου αφορά στα Πρακτικά της Εφορείας του Κεντρικού Παρθεναγωγείου καθώς και στα συμβόλαια διδασκαλικού προσωπικού, την αλληλογραφία και τα πρακτικά Εφορείας των Αστικών Σχολών Θηλέων Α', Β' και Γ'. Ο αριθμός των διδασκαλισσών αυτή την περίοδο αυξάνεται ραγδαία: 83 διδασκάλισσες! Συγκεκριμένα, 35 περιπτώσεις αφορούν εργαζόμενες στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο (δηλαδή ο αριθμός των διδασκαλισσών συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο τριπλασιάζεται) και 33 στις τρεις Αστικές Σχολές Θηλέων Σταυροδρομίου. Τέλος, την εικόνα για το γνωστικό επίπεδο των διδασκαλισσών συμπληρώνουν και δεκαπέντε υποψήφιες δασκάλες που στην αίτησή τους υπογραμμίζεται το (ανώτερο) επίπεδο σπουδών τους³⁹.

Για πρώτη φορά η συγκεκριμένη έρευνα εντοπίζει τη γυναίκα εκπαιδευτικό *καθηγήτρια*, Λαμπρίδου Έλλη, που αναλαμβάνει να διδάξει γνωστικά αντικείμενα, όπως ελληνικά και ιστορία, σε γυμνασιακές τάξεις⁴⁰. Χαρακτηριστική είναι και η εκπαίδευση δασκάλων σε σχολές της Ευρώπης. Η Παπαμόσχου Ουρανία κατέχει πτυχίο Ευρωπαϊκού Ωδείου⁴¹ και η Γεωργιάδου Βιργινία, μετεκπαιδεύεται στο *Ecole Menagere normale a Fribeurg* στην Ελβετία, προκειμένου να λάβει γνώσεις για τη σύσταση και οργάνωση της Οικοκυρικής Σχολής στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο⁴².

³⁷ Χωρίς στοιχεία είναι η Φραγκάκη Σταματίνα.

³⁸ Βλ. στην ίδια εργασία, Κεφ. 1.1.3, σσ. 37-44.

³⁹ Βλ. Παράρτημα, αρ. 12.

⁴⁰ βλ. *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, συνεδρία της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1920 και της 30ης Δεκεμβρίου 1920.

⁴¹ *ό.π.*, συνεδρία της 10^{ης} Ιουλίου 1914.

⁴² Για τη Γεωργιάδου Βιργινία βλ. *ό.π.*, συνεδρία της 1^{ης} Νοεμβρίου 1913 και συνεδρία της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1914.

Η εκπαίδευση διδασκαλισσών τόσο στο πανεπιστήμιο όσο και σε σχολές της Ευρώπης⁴³ δείχνει κατάφωρα την εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης. Ιδιαίτερα η ιδέα της μετεκπαίδευσης αναδεικνύει την ανάγκη για παιδαγωγική κατάρτιση διδασκαλισσών βασισμένη σε ευρωπαϊκά πρότυπα. Άλλωστε, από τη στιγμή που η ελληνορθόδοξη κοινότητα της οθωμανικής πρωτεύουσας με έντονα αστικο-επιχειρηματικό χαρακτήρα είχε από πολλές δεκαετίες σφυρηλατήσει στενές σχέσεις με τη δυτική Ευρώπη μέσα από πολλούς αγωγούς ιδεών και νοοτροπιών, είναι αναμενόμενη η ενημέρωση των σχολείων γύρω από τις εκπαιδευτικές εξελίξεις στην Ευρώπη. Η ευρωπαϊκή εμπειρία κατέχει ιδιαίτερη θέση στις εισηγήσεις εκπαιδευτικών που αφορούν γενικότερα τη διδασκαλία της ελληνικής παιδείας⁴⁴.

Στη συνέχεια, έχει ενδιαφέρον να δει πως την ανώτερη ποιότητα στις σπουδές των διδασκαλισσών την περίοδο αυτή σφραγίζει κατεξοχήν το Ζάππειο παρθεναγωγείο⁴⁵. το 50% των διδασκαλισσών αποφοιτούν από το διδασκαλείο, το τμήμα νηπιαγωγικής, το γυμνάσιο και το τμήμα γαλλικής του «ανώτατου» αυτού εκπαιδευτηρίου⁴⁶.



Εικόνα 13: Το έμβλημα του Ζαππείου Παρθεναγωγείου Κωνσταντινούπολης

Γενικότερα, η πλειοψηφία των διδασκαλισσών μετά το 1900, σύμφωνα με το αρχειακό υλικό, είναι απόφοιτες σχολείων του έξω ελληνισμού (Παλλάς, Κεντρικό Παρθεναγωγείο, Ιωακείμειο, Ζαρίφεια, Ομήρειο), τα οποία διαθέτουν πλέον πλήρη

⁴³ Π.χ. η Παπαμόσχου Ουρανία κατέχει πτυχίο Ευρωπαϊκού Ωδείου, βλ. *ό.π.*, συνεδρία της 10^{ης} Ιουλίου 1914.

⁴⁴ Βλ. σχετικά για το θέμα, Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σσ. 137-138.

⁴⁵ Βλ. Παράρτημα, αρ. 13.

⁴⁶ Υπενθυμίζεται πως πρόκειται για υπότροφες μαθήτριες χαμηλής κοινωνικοοικονομικής προέλευσης. Παράλληλα, ο χαρακτηρισμός «ανώτατο εκπαιδευτήριο» εμφανίζεται και στην επωνυμία του σχολείου: *Κανονισμός του Ζαππείου Ανωτάτου Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου του θηλέος φύλου εν Κωνσταντινουπόλει. Ιδρυθέντος τω 1875*, τύποις Σ.Ι. Βουτυρά, εν Κωνσταντινουπόλει 1889, βλ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, *ό.π.*, σ. 103.

και ευρύ κύκλο μαθημάτων⁴⁷. Θράκη, Μακεδονία και Μ. Ασία είναι εκπαιδευτικά αυτοδύναμες περιοχές: τροφοδοτούν τα παρθεναγωγεία με δασκάλες πολύ περισσότερο από ό,τι το ελληνικό κράτος⁴⁸ καταδεικνύοντας με ενάργεια πως η ανάπτυξη του εκπαιδευτικού δικτύου καθ' όλη τη δεύτερη περίοδο της συστηματικής γυναικείας εκπαίδευσης στον οθωμανικό χώρο αποδίδει καρπούς την τρίτη φάση της συστηματικής γυναικείας εκπαίδευσης⁴⁹.

Στη συνέχεια, δασκάλες για τις οποίες δεν είναι γνωστό από πού αποφοίτησαν, το ανώτερο γνωστικό επίπεδο προσδιορίζεται από την επαγγελματική τους δράση: η Νικολαΐδου Χρυσάνθη διδάσκει επί 20ετία στις ανώτερες τάξεις της Δημοτικής Σχολής του Κεντρικού Παρθεναγωγείου και η Κωνσταντινίδου Ευγενία, που διδάσκει επί 20ετία στο ανώτερο Εθνικό Ιωακείμιο, την αντικαθιστά⁵⁰.

Επίσης, εχέγγυο για την ανώτερη ποιότητα σπουδών αποτελούν τόσο ο διορισμός της Μελανδινού Ζωής, καθώς υπάγεται σε απόφαση του Κεντρικού Παρθεναγωγείου να επιλέξει άτομα, που θα προάγουν το έργο της σχολής⁵¹ όσο και οι αιτήσεις της Ζαφειριάδου Ελένης, για αντικατάσταση διδασκάλισσας των Ζαριφείων, και της Κεφαλά Όλγας, για ανάληψη διευθυντικών καθηκόντων, καθώς αποβλέπουν και οι δύο σε εργασιακές θέσεις, που προϋποθέτουν ανώτερες σπουδές⁵².

Αναφορικά με τις διδασκάλισσες με ελλιπείς γνωστικές ικανότητες επισημαίνεται ότι αποτελούν τη μειοψηφία και πρόκειται για άτομα που είχαν προσληφθεί από την προηγούμενη περίοδο και συνεχίζουν την εργασία τους, όπως η

⁴⁷ Για το περιεχόμενο σπουδών των εκπαιδευτικών κέντρων από τα οποία αποφοιτά η διδασκάλισσα, βλ. Παράρτημα, αρ. 5 και αρ. 6.

⁴⁸ Για τη συμβολή των περιοχών αυτών στη μόρφωση των διδασκαλισσών αυτής της περιόδου, βλ. Παράρτημα, αρ. 14. Γενικότερα στοιχεία για το εκπαιδευτικό δίκτυο σε Θράκη, Μακεδονία και Μ.Ασία βλ. Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, ό.π., σσ. 29-98, Κ. Δαλακούρα, «Η εκπαίδευση των γυναικών στη Θεσσαλονίκη και στη Φιλιππούπολη κατά τον 19^ο αιώνα και έως τις αρχές του 20ού» στο συλλογικό έργο *Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους, 18^ος – 20^ος αιώνες*, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Β. Ελλάδας, Θεσσαλονίκη 2000, Χρ. Σολομωνίδης *Η παιδεία στη Σμύρνη*, [χ.έ], Αθήνα 1962.

⁴⁹ Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., σσ. 254-258.

⁵⁰ Βλ. *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, συνεδρία της 9^{ης} Μαρτίου 1918 και συνεδρία της 15^{ης} Ιουνίου 1919.

⁵¹ ό.π., Συνεδρία της 30^{ης} Ιουνίου 1920.

⁵² Βλ. αντίστοιχα *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, χ.ά.σ., Συνεδρία 29^{ης} Αυγούστου 1912 και *Αλληλογραφία Αστικών σχολών Θηλέων Περίοδος 1/1/1912 – 31/12/1916*, αίτηση της Κεφαλά Όλγας με ημερ. 5 Αυγούστου 1913.

Παναγιωτοπούλου Σοφία, μια βοηθό που πληρώνεται δι' εράνου των κοσμητριών και του κ. Στεφάνοβικ (εφόρου και ευεργέτη της σχολής) και πλέον στις αρχές του 20ού αιώνα γίνεται τακτική διδασκάλισσα, αλλά με μισθό πολύ χαμηλότερο, από το συνήθη, γεγονός που επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό για χαμηλό μορφωτικό επίπεδο⁵³.

Τέλος, βάσει του Μητρώου μαθητριών του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου εντοπίζονται οι διδασκάλισσες Ανανίου Αφροδίτη, Θεοφανίδου Θεοδώρα, Τρωϊωάννου Ελένη, Φραντζέσκου Αλεξάνδρα και Μιχαηλίδου Ελένη, για τις οποίες οι πληροφορίες για το γνωστικό επίπεδο είναι αμφίσημες. Η φοίτησή τους εντάσσεται στη δεκαετία 1883-1893, δηλαδή πριν το Παρθεναγωγείο εξελιχθεί σε αναγνωρισμένο σχολείο μέσης εκπαίδευσης· επομένως ο κύκλος σπουδών του αφορά σε κατώτερο τμήμα και επίπεδο σπουδών. Εντούτοις, οι απόφοιτες αυτές εμφανίζονται να εργάζονται ως δασκάλες του Κεντρικού οι τέσσερις πρώτες και η τελευταία στην Α΄ Αστική Σχολή Θηλέων⁵⁴ περίπου δέκα χρόνια αργότερα (1904), γεγονός που μπορεί να σημαίνει πως μετά την αποφοίτησή τους από το συγκεκριμένο ίδρυμα, ολοκληρώνουν τις σπουδές τους ως υπότροφες σε κάποιο διδασκαλείο ή τμήμα διδασκαλείου, και επομένως προσλαμβάνονται, για να ξεχρεώσουν την υποτροφία τους⁵⁵.

Τέλος, για τη Σαμίου Ελένη⁵⁶, που εκτελεί χρέη επιμελήτριας, από τη στιγμή που δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες για το σχολείο αποφοίτησής της, η εργασιακή της θέση δεν αποτελεί έγκυρη πηγή προσδιορισμού του γνωστικού της επιπέδου και

⁵³ Για τις Παναγιωτοπούλου Σοφία, βλ. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1874-1910*, συνεδρία της 21ης Σεπτεμβρίου 1900.

⁵⁴ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις απόφοιτων – διδασκαλισσών του Κεντρικού Παρθεναγωγείου είναι: α) η Ανανίου Αφροδίτη, η οποία αποφοίτησε από το Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου στις 2 Απριλίου του 1889 με βαθμό «άριστα» υπ' αρ.69., β) η Θεοφανίδου Θεοδώρα, απόφοιτη της Ε΄ τάξης το 1892-93, γ) η Μιχαηλίδου Ελένη, που αποφοίτησε με το βαθμό «Άριστα» στις 6 Απριλίου το 1886, υπ. αρ. 242, δ) η Τρωϊωάννου Ελένη, η οποία το 1892-93, σε ηλικία 7 ετών φοιτά στην α΄ τάξη του νηπιαγωγείου του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, ε) η Φραντζέσκου Αλεξάνδρα, απόφοιτη της Ε΄ τάξης με βαθμό "λίαν καλώς" το 1883-84, υπ. αρ. 206, *Μητρώο μαθητριών του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1883-1892*.

⁵⁵ *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), συνεδρία 9^{ης} Αυγούστου 1906.

⁵⁶ Η Σαμίου Ελένη εκτελεί χρέη επιμελήτριας, και για ένα χρόνο (1909-1910) απασχολείται ως νηπιαγωγός, *ό.π.*, , Συνεδρία 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1909.

υιοθετείται σύμφωνα με το σκεπτικό της παρούσας εργασίας η παράμετρος «χωρίς στοιχεία»

Εν κατακλείδι, αναφορικά με το γνωστικό επίπεδο των διδασκαλισσών, παρατηρείται πως ανεξάρτητα από τη χρονική στιγμή της γυναικείας εκπαίδευσης, επιδιώκεται η ολοκλήρωση των ανώτερων - για την εποχή - σπουδών. Τα δεδομένα της έρευνας αποκαλύπτουν πως μαθήτριες, προερχόμενες από κατώτερα οικονομικά στρώματα, που φοιτούν σε κοινοτικά σχολεία δημοσίου χαρακτήρα, με μηδαμινά ή έστω χαμηλά δίδακτρα, καταφέρνουν με εισιτήριο το βαθμό του απολυτηρίου τους να γίνουν δεκτές ως υπότροφες των ανώτερων επιφανών εκπαιδευτηρίων (π.χ. Αρσάκειο, Ζάππειο), όπου αποκτούν και το διδασκαλικό πτυχίο. Στο κατώφλι του 20ού αιώνα, η επαγγελματική κατάρτιση προσδιορίζει την πλειοψηφία των γυναικών εκπαιδευτικών. Δασκάλες χαμηλής κοινωνικοοικονομικής καταγωγής φοιτούν κατεξοχήν στα διδασκαλεία /τμήματα διδασκαλείου του οθωμανικού χώρου, εξειδικεύονται στο γνωστικό αντικείμενο που τις ενδιαφέρει, και με διαπιστευτήρια τις σπουδές τους αποκτούν θέσεις εργασίας σε σχολεία της πόλης.

2.1.1.2 Η διευθύντρια⁵⁷

Την *πρώτη περίοδο (1863-1874)* το αρχαιακό υλικό αναφέρεται στη Σχολή Απόρων Κορασίων και στη διερεύνηση δυο διευθυντριών, της Περιφανάκη Καλλιόπης και της Καλογερά Ελένης. Για την Ελένη Καλογερά, το Αρσάκειο Αθηνών προσυπογράφει το μορφωτικό της επίπεδο. Όμως, για την Περιφανάκη Καλλιόπη δεν υπάρχουν πληροφορίες για το εκπαιδευτικό ίδρυμα αποφοίτησής της. Ακόμα και στην ιστορική έκθεση του Παρθεναγωγείου, όπου παρελαμβάνουν όλες οι διευθύντριες (Περιφανάκη Καλλιόπη, Κυζικινού Πολυξένη, Δελλενάρδου Ασπασία, Ψαρά Θεοδώρα, Καλογερά Ελένη)⁵⁸, δεν προστίθεται κάποιο στοιχείο για το γνωστικό προφίλ της εν λόγω διευθύντριας.

⁵⁷ Βλ. Παράρτημα, αρ. 15.

⁵⁸ Βλ. *Πρακτικά Εφορείας Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1874-1910*, συνεδρίαση της 4^{ης} Μαΐου 1880. Στην τελετή βραβείων της Σχολής, ο έφορος Ι. Γκιών μετά την ετήσια λογοδοσία της Σχολής, προχωρά στην ιστορική αφήγηση του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου. Συγκεκριμένα αναφέρει τις εξής διευθύντριες: Περιφανάκη Καλλιόπη, 1844-1850, 1854-1855, 1860-1863), Κυζικινού Πολυξένη (1851-1853), Δελλενάρδου Ασπασία (1856-1858 – από την Αθήνα), Ψαρά Θεοδώρα, (1858 -1860, πτυχιούχος Αρσακείου), Καλογερά Ελένη (1864 και εξής – πτυχιούχος Αρσακείου)

Ωστόσο, μέσα από την ιστορική αυτή αφήγηση, προκύπτουν κάποια στοιχεία που αναδεικνύουν ότι ανώτερες σπουδές και διευθυντική θέση συνδέονται άρρηκτα. Συγκεκριμένα, διδασκάλισσες από την Αθήνα (π.χ. Δελλενάρδου Ασπασία, Ψαρά Θεοδώρα, Καλογερά Ελένη), έχοντας παρακολουθήσει ανώτερο κύκλο σπουδών για τα δεδομένα της εποχής (αποφοίτηση από ανώτερο τμήμα παρθεναγωγείου) έρχονται στην Πόλη και αναλαμβάνουν τη διεύθυνση παρθεναγωγείου.

Η περίπτωση της Περιφανάκη, κατά έναν ιδιαίτερο τρόπο, επιβεβαιώνει τον παραπάνω ισχυρισμό. Πρόκειται για μια εκπαιδευτικό, που παρά το γεγονός ότι δεν αποτελεί ηθικό πρότυπο⁵⁹, εντούτοις αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου τρεις φορές μέσα σε δύο δεκαετίες. Σε μια εποχή που η ηθική και διανοητική μόρφωση αποτελεί κύρια στόχευση των κανονισμών των παρθεναγωγείων, ο αναδιορισμός της και μάλιστα δυο φορές, όταν η θέση της διευθύντριας χηρεύει, σημαίνει πιθανότητα ότι επιλέγεται ένεκα σπουδών και προσόντων, που ανάλογα δε βρίσκουν σε άλλη υποψήφια, τουλάχιστον για την πρώτη περίοδο της συστηματικής εκπαίδευσης (ή επιλέγεται ίσως και ένεκα γνωριμιών).

Σαφώς, δασκάλες από το Αρσάκειο υπάρχουν, αλλά από τη στιγμή που μπορούν ίσως να απορροφηθούν από άλλα, ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα του οθωμανικού χώρου ή να διδάξουν κατ' οίκον στο εξωτερικό με πιθανόν πολύ καλύτερες αμοιβές, η εικόνα ενός κοινοτικού παρθεναγωγείου με σαφές ταξικό προφίλ και συγκεκριμένο στόχο, την εκπαίδευση, δηλαδή, κατώτερων στρωμάτων, φαντάζει μάλλον δεύτερο στα μάτια των αρσακειάδων. Άλλωστε, ακόμα δεν έχει ξεκινήσει ο κορεσμός του επαγγέλματος και υπάρχει άνεση στις επιλογές εργασίας.

Συνοψίζοντας για την πρώτη περίοδο, την ευθύνη της διεύθυνσης κοινοτικών παρθεναγωγείων, όπως αυτό των Απόρων Κορασίων, έχουν πρόσωπα με ανώτερες σπουδές. Συνεπώς, το ανώτερο μορφωτικό επίπεδο της διδασκάλισσας είναι αλληλένδετο με την ανάληψη διευθυντικών καθηκόντων ενός παρθεναγωγείου, ανεξάρτητα αν το εκπαιδευτικό status του σχολείου είναι υψηλό ή όχι, και ανεξάρτητα από τη χρονική περίοδο ανάπτυξης της συστηματικής γυναικείας εκπαίδευσης.

Το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα (1875 – 1900) σύμφωνα με το ερευνητικό υλικό πρωταγωνιστεί ως διευθύντρια, η αρσακειάδα Ελένη Καλογερά. Το πνευματικό

⁵⁹ Για τις πρακτικές δράσης της διδασκάλισσας αναφορικά με την «ηθική», βλ. στην ίδια εργασία, σσ. 190-197.

της υπόβαθρο είναι ήδη γνωστό, καθώς πρόκειται για το πρόσωπο που έχει αναλάβει τη διεύθυνση της Σχολής των Απόρων Κορασίων ήδη από το 1864. Πρόκειται για μια εξέχουσα φυσιογνομία, που σφραγίζει με την παρουσία της την πορεία του παρθεναγωγείου επί 45ετία. Το ανώτερο μορφωτικό της επίπεδο, σύμφωνα πάντα με τους κανονισμούς της εποχής, «*Η διευθύνουσα φέρουσα πτυχίον ανωτέρου τινός εκπαιδευτηρίου του γυναικείου φύλου επιμελείται της τε ηθικής και διανοητικής προόδου των μαθητριών, συντελούσα προς τούτο και δια του αγαθού αυτής παραδείγματος*»⁶⁰ σκιαγραφεί το γνωστικό προφίλ της διευθύντριας.

Τις πρώτες δυο δεκαετίες του 20ού αιώνα η πνευματική καλλιέργεια της διευθύντριας διερευνάται βάσει δυο κατηγοριών: α) τις εν ενεργεία διευθύντριες του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, που πλέον από το 1906 αναγνωρίζεται ως πλήρες γυμνάσιο θηλέων, και των Αστικών Σχολών Θηλέων Α', Β' και Γ' και β) τις υποψήφιες διευθύντριες που, με τις αιτήσεις που καταθέτουν στα παραπάνω εκπαιδευτικά ιδρύματα της κοινότητας Σταυροδρομίου, προβάλλουν τις σπουδές τους και κατ' επέκταση συμπληρώνουν την εικόνα για τα γνωστικά εφόδια που οφείλει να έχει μια διευθύντρια στις απαρχές του 20ού αιώνα.

Το σύνολο των διδασκαλισσών που αναλαμβάνουν τη διεύθυνση κοινοτικών σχολείων της ελληνορθόδοξης κοινότητας Σταυροδρομίου, σύμφωνα με το πρωτογενές ανέκδοτο υλικό είναι οχτώ. Αποτελεί πλέον αξίωμα και για την τρίτη περίοδο ανάπτυξης της συστηματικής γυναικείας εκπαίδευσης ότι η διεύθυνση μιας σχολής προϋποθέτει ανώτερες σπουδές.

Για τις περισσότερες διευθύντριες (Καλογερά Ελένη, Μιχαηλίδου Ευτέρπη, Μιχαλοπούλου Ελένη, Σκορδέλη Ασπασία και Χατζηνταή Σμαράγδα) υπάρχουν στοιχεία για τον κύκλο σπουδών που έχουν ολοκληρώσει. Δυο εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ελλάδας και της διασποράς, ισότιμα μεταξύ τους, το Αρσάκειο και το Ζάππειο, διαδραματίζουν εξίσου σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευση των διευθυντριών της εποχής⁶¹. Για τα υπόλοιπα διευθυντικά στελέχη: Κεφαλά Όλγα (1905-1915),

⁶⁰ Βλ. *Κανονισμός του Παρθεναγωγείου της εν Σταυροδρομίω Ελληνορθόδοξου Κοινότητας*, τύποις Βουτυρά και Σίας, εν Κωνσταντινουπόλει 1878.

⁶¹ Πρόκειται για τις εξής διευθύντριες: Καλογερά Ελένη, απόφοιτη του Αρσακείου Αθηνών (*Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), συνεδρίαση της 4^{ης} Μαΐου 1880), Μιχαηλίδου Ευτέρπη, η οποία φοίτησε αρχικά στο Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου (*Μητρώο μαθητριών του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1883-1892*, (χ.ά.σ.), σχ. έτος 1884-85, υπ. αρ. 204), και στη συνέχεια ολοκλήρωσε τις

Στεφάνου Μόσχα (1895-1919) και Σταυροπούλου (1904), το ανώτερο επίπεδο σπουδών το προϋποθέτει καθαυτή η υψηλόβαθμη θέση τους στην υπαλληλική ιεραρχία, αλλά και τα χρόνια υπηρεσίας τους που προεικάζουν την αποφοίτησή τους από ένα ολοκληρωμένο εκπαιδευτικό δίκτυο θηλέων, με κύριο γνώρισμα την επαγγελματική εξειδίκευση.

Η μελέτη του γνωστικού επιπέδου των διευθυντριών ολοκληρώνεται με την κατηγορία «υποψήφιας διευθύντριας». Συγκεκριμένα, στα τέλη της δεκαετίας του 1900, τη διευθύνουσα θέση του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, που επί 45ετίας είχε η Ελένη Καλογερά, διεκδικούν 11 διδασκάλισσες⁶². Ο πήχης των γνωστικών ικανοτήτων έχει ανέβει. Εισάγεται για πρώτη φορά η παράμετρος των ανώτατων σπουδών· οι όροι *Εθνικό Πανεπιστήμιο, διδάκτωρ φιλολογίας και μεταπτυχιακές σπουδές φιλοσοφίας* πρωτοεμφανίζονται στο βιογραφικό της υποψήφιας διευθύντριας (ανώτερου παρθεναγωγείου) και διευρύνουν τις προσδοκίες για το γνωστικό της προφίλ.

Εκτός από το Εθνικό Πανεπιστήμιο, επιφανή εκπαιδευτικά κέντρα του ελληνικού κράτους και κατεξοχήν των ελληνικών κοινοτήτων της διασποράς⁶³, με την οργάνωση διδασκαλείων στο διαρθρωτικό τους σχήμα, προσφέρουν άρτια γνωστική και παιδαγωγική εκπαίδευση στην εκπαιδευτικό της εποχής, γεγονός που τις κάνει να πιστεύουν στη γνωστική τους επάρκεια και να διεκδικούν τη θέση της

σπουδές της στο διδασκαλείο του Εθνικού Ζαπτείου Παρθεναγωγείου (*Βιβλίο Πρακτικών Αστικών Σχολών Σταυροδρομίου, 1904-1913*, αίτηση της ίδιας με ημερ. 3 Αυγούστου 1904, συνεδρία της 5^{ης} Αυγούστου 1904), Μιχαλοπούλου Ελένη, απόφοιτη του διδασκαλείου του Εθνικού Ζαπτείου Παρθεναγωγείου (*Βιβλίο Πρακτικών...*, *ό.π.*, συνεδρία της 17^{ης} Ιουλίου 1907 και Κ. Ξηραδάκη, *Παρθεναγωγεία και δασκάλες...*, *ό.π.*, σ.51), Σκορδέλλη Ασπασία, τελείωσε δημοτικό στη Λειψία, γυμνάσιο στα Ζαρίφεια και πήρε πτυχίο δασκάλας από το Αρσάκειο Αθηνών (Α. Λεοντίδου – Καρδαμένη, *ό.π.*, σ. 171, Κ. Ξηραδάκη, *ό.π.*, σσ. 61-62) και Χατζηνταή Σμαράγδα, απόφοιτη του Αρσακείου Αθηνών «ευπαίδεντος και παιδαγωγική» (*Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), συνεδρίαση της 13^{ης} Ιουλίου 1909 και Μ. Αποστολίδης, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. Α', Επιμ. Γ.Α. Μέγα, Αθήναι 1959, σ. 487). Βλ. Παράρτημα αρ. 16.

⁶² Βλ. Παράρτημα, αρ. 22. Οι πληροφορίες για τις σπουδές τους προκύπτουν από *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), συνεδρία 11^{ης} Μαΐου 1909 και Συνεδρία 13^{ης} Ιουλίου 1909, Ιορδάνογλου, *ό.π.*, σσ. 96-97

⁶³ Βλ. Παράρτημα, αρ. 17.

διευθύντριας. Απαραίτητα προσόντα για την ανάληψη διευθυντικών καθηκόντων δεν είναι μόνο οι σπουδές, αλλά και η προϋπηρεσία – εμπειρία καθώς και οι συστατικές επιστολές (για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια της εργασίας).

2.1.2. Εργασία

Η εργασία αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής μιας δασκάλισσας. Πρόκειται για μια σύνθετη έννοια, καθώς υπεισέρχονται αρκετές παράμετροι που την προσδιορίζουν. Η εργατική νομοθεσία, τα εργασιακά δικαιώματα, η αναζήτηση θέσης εργασίας, ο διορισμός, οι συνθήκες εργασίας, το ωράριο και οι επαγγελματικές σχέσεις, τα καθήκοντα και οι πρωτοβουλίες, η προαγωγή, η ανάσχεση ή η παύση στην υπηρεσία καθώς και η οικονομική – μισθολογική κατάσταση, στοιχεία που προκύπτουν από τις πηγές (δημοσιευμένες και ανέκδοτες) της εποχής, καθορίζουν - σύμφωνα με τη γράφουσα - την ταυτότητα της δασκάλισσας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με αρχές 20^{ου} στον οθωμανικό χώρο και βάσει αυτών διερευνάται το αρχειακό υλικό.

2.1.2.1. Εργασιακές υποχρεώσεις και δικαιώματα

Η λειτουργία της γυναικείας εκπαίδευσης, όπως αντίστοιχα και των αρρένων, διέπεται από μια εκπαιδευτική νομοθεσία, η οποία είναι αποτέλεσμα συνεργασίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής, στο πλαίσιο πάντα της εξουσίας του οθωμανικού κράτους.

Καταρχάς, η επικύρωση των πτυχίων αποτελεί κομβικό σημείο της εκπαιδευτικής νομοθεσίας. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με αρχές 20^{ου} η δασκάλισσα, προκειμένου να διοριστεί, οφείλει να είναι εγγεγραμμένη στο Μητρώο των δασκάλων/δασκαλισσών της Αρχιεπισκοπής και να παρουσιάσει το πτυχίο της στην Π.Κ.Ε.Ε. Στη συνέχεια, τα διπλώματα και ενδεικτικά των δασκαλισσών εξετάζονται και επικυρώνονται από Πατριαρχείο και Μητροπόλεις, προκειμένου να επιβεβαιωθεί η δασκαλική τους ικανότητα. Τέλος, με βάσει τις αποδεδειγμένες σπουδές η εκπαιδευτικός της εποχής αποκτά την *άδεια του δημοσία διδάσκειν*, μια άδεια έγκυρη ενώπιον του Υπουργείου και των Διευθύνσεων της παιδείας⁶⁴.

⁶⁴ Σ., Ζιώγου – Καταστεργίου, (επιμ), *Το οικουμενικό Πατριαρχείο...*, ό.π., σσ. 170, 260, 359.

Πρόκειται για μια σημαντική εκπαιδευτική ρύθμιση, την οποία σέβονται και υπακούν οι σχολές, καθώς δεν προβαίνουν σε διορισμό μιας διδασκάλλισσας, πριν επιβεβαιώσουν το επικυρωμένο πτυχίο της⁶⁵.

Μετά τη χορήγηση διδασκαλικής άδειας, επόμενο βήμα για την οριστικοποίηση ενός διορισμού είναι η σύνταξη συμβολαίου. Το συμβόλαιο των υπό έρευνα διδασκαλισσών είναι ετήσιο και υπογράφεται από την ενδιαφερόμενη και τα μέλη της Εφορείας των Εκπαιδευτηρίων της Ορθοδόξου Κοινότητας Σταυροδρομίου. Σε αυτό ορίζεται η θέση της στην υπαλληλική ιεραρχία (διδασκάλλισσα ή διευθύντρια), το σχολείο τοποθέτησης, το ωράριο εργασίας, ο μισθός και η υποχρέωση συμμόρφωσης της εκάστοτε διδασκάλλισσας/ διευθύντριας με τις γενικές διατάξεις του εν ισχύ Γενικού Κανονισμού των Σχολών της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως. Τα συμβόλαια αυτά ανανεώνονται έως την 1^η Σεπτεμβρίου κάθε σχολικού έτους, και την ευθύνη για την έγκαιρη επικύρωση έχει η διδασκάλλισσα και η διευθύντρια του σχολείου⁶⁶. Διαφορετικά, για τυχόν αμέλειες υπάρχουν ποινές⁶⁷.

Ποινές, προβλέπονται ακόμα σε περίπτωση αδικαιολόγητων απουσιών. Για το λόγο αυτό, υπάρχει βιβλίο παρουσίας του διδακτικού προσωπικού σε κάθε σχολείο, το οποίο ελέγχεται από την Κεντρική Εφορεία. Συγκεκριμένα, στην περίπτωση που δεν τίθεται λόγος ασθένειας ή κάποιας άλλης αναπόδραστης ανάγκης, επιβάλλονται όχι μόνο οικονομικές κυρώσεις⁶⁸, αλλά και διακυβεύεται η εργασιακή της θέση.

Επιπλέον, η Π.Κ.Ε.Ε είναι το θεσμικό όργανο, το οποίο εκδικάζει διαφορές και προτείνει λύσεις σχετικά με το διορισμό και την απόλυση του εκπαιδευτικού προσωπικού. Αναφορικά με την παύση μιας διδασκάλλισσας⁶⁹, η Π.Κ.Ε.Ε αφού λάβει υπόψη αναφορές διαμαρτυρίας και άλλων παραγόντων, όπως διδασκαλισσών,

⁶⁵ Βλ. στη συνέχεια της εργασίας, σ. 150

⁶⁶ Σχετικά με τη σύνταξη συμβολαίου, βλ. Παράρτημα, αρ. 18.

⁶⁷ Ζιώγου – Καταστεργίου, Σ., (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 380, 395, 673.

⁶⁸ *ό.π.*, σσ. 367, 397

⁶⁹ *ό.π.*, σσ.339-340: «Τιμιώτατοι έφοροι καί επίτροποι των εν εκάστη ενορία Πόλεως, εδόθησαν προς ημάς δι' εγκυκλίου πατριαρχικής ημών αποδείξεως αι ανήκουσαι έκκλησιαστικά παραγγελία και προτροπαί ίνα του λοιπού μη προβαίνητε εις παύσεις καί διορισμούς διδασκάλων άνευ της γνώσεως καί συναινέσεως της ρηθείσης επιτροπήν»

διεύθυνσης σχολείου και Σχολικής Εφορείας, παίρνει την ανάλογη με την περίπτωση κάθε φορά απόφαση για την τύχη της διδασκάλισσας⁷⁰.

Φυσικά, για κάθε θέμα που μπορεί να προκύψει αναφορικά με τη λειτουργία ενός σχολείου, μπορεί να συζητηθεί και να επιλυθεί στις συναντήσεις του διδάσκοντος προσωπικού, τις οποίες συγκαλεί η διεύθυνση του σχολείου. Οι συναντήσεις αυτές προγραμματίζονται τέσσερις φορές το χρόνο, συνήθως στα τέλη Οκτωβρίου, Δεκεμβρίου, Φεβρουαρίου και Απριλίου⁷¹. Είναι μια ευκαιρία προσωπικού αλλά και συλλογικού απολογισμού καθώς και σχεδιασμού διορθωτικών αλλαγών. Η παρουσία των διδασκουσών στις συναντήσεις αυτές αποτελεί εργασιακό τους δικαίωμα και υποχρέωση συνάμα.

Κλείνοντας το κεφάλαιο της εργατικής -εκπαιδευτικής νομοθεσίας, δεν μπορεί παρά να γίνει αναφορά και στο διδασκαλικό σύνδεσμο, που ιδρύεται το 1905/06. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα «σωματείο», που συστήνεται με σκοπό *την βελτίωσιν της καταστάσεως των διδασκάλων και την εντεύθεν προκύπτουσαν πρόοδον της καθ' αυτών πρώτης και μέσης παιδεύσεως*. Ειδικότερα, λειτουργεί με γνώμονα την ηθική συμπαράσταση (εύρεση κατάλληλης θέσης εργασίας, συναδελφική προστασία των αδικούμενων “ομοτέχνων”, παιδαγωγικά μέσα για την επαγγελματική προαγωγή των διδασκόντων) και υλική αλληλεγγύη (ίδρυση επικουρικού και μετοχικού ταμείου) των εκπαιδευτικών⁷².

Η εργασιακή νομοθεσία, εν τέλει, συμβάλλει σταδιακά στη διαδικασία επαγγελματικής ενσωμάτωσης των διδασκαλισσών. Καταρχάς, η υπογραφή συμβολαίου, που συνιστά μια ξεκάθαρη συμφωνία για το ποιες είναι οι επαγγελματικές υποχρεώσεις της διδασκάλισσας, αλλά και η οργανωμένη ένταξη των διδασκαλισσών σε σύνδεσμο, για την προάσπιση των συμφερόντων τους (αύξηση μισθών, ταμείο συντάξεως) και την εύρυθμη λειτουργία του εκπαιδευτικού οργανισμού, ενισχύει την πεποίθηση για ανάπτυξη επαγγελματικής συνείδησης των διδασκαλισσών .

⁷⁰ Επίσης, στο ιεραρχικά οργανωμένο σύστημα επαγγελματικής σταδιοδρομίας της γυναικείας εκπαίδευσης στη χρονική καμπή 19^{ου} και 20ού αιώνα, κάθε σχολική μονάδα εφαρμόζει την ετήσια αξιολόγηση για κάθε εκπαιδευτικό ως μέσο επαγγελματικής βελτίωσης και ανάπτυξης.

⁷¹ Ζιώγου – Καταστεργίου, Σ., (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 369, 383, 398

⁷² *ό.π.*, σσ. 707-708.

2.1.2.2. Αναζήτηση θέσης εργασίας

α) Διορισμός

Σύμφωνα με το αρχειακό υλικό ένας μεγάλος αριθμός αιτήσεων (40) για εύρεση θέσης εργασίας κατατίθεται τόσο στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο όσο και στις Αστικές Σχολές Θηλέων Σταυροδρομίου⁷³. Αξιοσημείωτο είναι ότι η αναζήτηση θέσης εργασίας είναι έντονη την τρίτη περίοδο της συστηματικής εκπαίδευσης, 1900-1921. Η αύξηση των διδασκαλισσών οδηγεί στο φαινόμενο της «δασκαλοπλημμύρας», με φυσικό επακόλουθο να υπάρχει στον κλάδο μεγαλύτερη προσφορά από ζήτηση, φτάνοντας στο σημείο του κορεσμού. Έτσι, για μία θέση διδασκάλισσας κατατίθενται κατά μέσο όρο πέντε αιτήσεις⁷⁴, ενώ για τη θέση της διευθύντριας ο αριθμός των υποψηφίων μπορεί να ξεπεράσει τις δέκα⁷⁵. Επίσης, ενδεικτικό της πληρότητας των θέσεων εργασίας στα σχολεία της Πόλης και της επίμονης αναζήτησης για εύρεση εργασίας σε αυτά είναι η υποβολή αιτήσεων ακόμα κι όταν δεν υφίσταται οργανικό κενό⁷⁶, ακόμα και όταν δεν υφίσταται καν σχολή. Συγκεκριμένα, η Κακτάνου Βαρβάρα, *πληροφορηθείσα την προσεχή ίδρυση τέταρτης αστικής των θηλέων σχολής υποβάλλει στη Σεβαστή Εφορεία αίτηση, παρακαλώντας να της ανατεθεί η διεύθυνση της ιδρυθησόμενης νέας σχολής*, ενώ και η Λεοντίδου Αικατερίνη διεκδικεί μια θέση διδασκάλισσας στη φημολογούμενη Δ' Αστική Σχολή

⁷³ Βλ. Παράρτημα, αρ. 19.

⁷⁴ Η κατά μέσο όρο αναλογία μία στις πέντε διδασκάλισσες να προσλαμβάνεται προκύπτει από τα στοιχεία του αρχειακού υλικού της γ' περιόδου, 1900-1921. Συγκεκριμένα βλ. *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, χ.ά.σ.*, συνεδρία της 29^{ης} Αυγούστου 1912 και συνεδρία της 4^{ης} Οκτωβρίου 1919, *Βιβλίο Πρακτικών...*, ό.π., συνεδρία της 25ης Φεβρουαρίου 1907 και συνεδρία της 25^{ης} Ιουλίου 1910.

⁷⁵ Αναφορικά με τη θέση διευθύντριας στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο υποβάλλονται έντεκα αιτήσεις (βλ. και Παρ. 19), *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασιών ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.)*, συνεδρία 13^{ης} Ιουλίου 1909 και συνεδρία 13^{ης} Ιουλίου 1909. Είναι αξιοπρόσεκτη η διαφορά στην προσφορά των υποψηφίων διευθυντριών από την πρώτη στην τρίτη περίοδο της γυναικείας εκπαίδευσης. Υπενθυμίζεται ο διττός αναδιορισμός της - μη αμέμπτου ηθικής- Περιφανάκη Καλλιόπης στο ίδιο σχολείο, μια επιλογή που οφείλεται, σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα, στην έλλειψη υποψηφίων με υψηλό γνωστικό επίπεδο και εμπειρία.

⁷⁶ Έλλειψη θέσης εργασίας είναι η απάντηση της σχολικής Εφορείας στις αιτήσεις των: Παντιά Έλλης, *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, συνεδρία της 22ας Απριλίου 1914 και Σακελλαρίδου Βασιλικής, *Βιβλίο Πρακτικών...*, ό.π., συνεδρία της 18^{ης} Αυγούστου 1911.

Θηλέων στον Κουλά⁷⁷. Αξιοσημείωτες -αναφορικά με την ισχυρή βούληση για εργασία- είναι και οι περιπτώσεις των διδασκαλισσών Σταυρίδου Θεοδώρας και Φραγκίδου Αικατερίνης· η πρώτη ζητά αμισθί υπηρεσία στα εκπαιδευτήρια της κοινότητας του Πέραν και η δεύτερη προθυμοποιείται να διδάξει τη γυμναστική δωρεάν σε μια από τις 3 σχολές αστικές σχολές θηλέων⁷⁸.

Ποιες όμως κατορθώνουν να αποκτήσουν μια διδασκαλική θέση;

Σύμφωνα με το Οικουμενικό Πατριαρχείο η πρόσληψη διδασκαλισσών προϋποθέτει επικυρωμένο από την Π.Κ.Ε.Ε πτυχίο και ευδόκιμη διδασκαλία. Πράγματι, οι σπουδές στα πλέον επιφανή παρθεναγωγεία αποτελούν βασικό στοιχείο του βιογραφικού και τον κυριότερο λόγο πρόσληψης⁷⁹. Άλλωστε, στην ύστερη περίοδο της ανάπτυξης της γυναικείας εκπαίδευσης οι διδασκάλισσες έχουν πτυχίο από διδασκαλείο/ τμήμα διδασκαλείου ή έστω αναγνωρισμένο γυμνάσιο της οθωμανικής περιοχής ή του ελληνικού κράτους⁸⁰. Για το λόγο αυτό, απαιτείται ως συμπληρωματικό κριτήριο πρόσληψης η *εμπειρία* που έχει μια διδασκάλισσα στην εκπαίδευση. Η προϋπηρεσία είναι ένα στοιχείο που λαμβάνεται σοβαρά υπόψη από τη σχολική Εφορεία και γι' αυτό και από τις 40 αιτήσεις που υποβάλλονται στις 21 υπογραμμίζεται ως προσόν των υποψηφίων η πολυετής πείρα, ενώ από τις 19 αιτήσεις που γίνονται δεκτές, τουλάχιστον οι 10 (γιατί σε κάποιες αιτήσεις τα στοιχεία είναι ελλιπή) αφορούν δασκάλες με εμπειρία.

⁷⁷ Βλ. *Αλληλογραφία Περίοδος 1/1/1912 – 31/12/1916: Αιτήσεις – Εκθέσεις – αλληλογραφία σχολών*, (χ.ά.σ.), αίτηση της Κακτάνου Βαρβάρα με ημερ. 1^η Ιουλίου 1913 και αίτηση της Λεοντίδου Αικατερίνης με ημερ. 8 Ιουλίου 1913).

⁷⁸ *ό.π.*, αίτηση της Σταυρίδου Θεοδώρας με ημερ. Πέρα, 25 Ιανουαρίου 1915 και για τη Φραγκίδου Αικατερίνη, *Βιβλίο Πρακτικών...*, *ό.π.*, συνεδρία της 18ης Αυγούστου 1911.

⁷⁹ Στο ίδιο πλαίσιο, της πρόσληψης λόγω σπουδών, λειτουργεί και η πρόσληψη διδασκάλισσας ως «αντιστάθμισμα υποτροφίας» που της χορηγήθηκε από τη σχολή για να σπουδάσει. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν οι: Ανανίου Σταματίνα, που «θα υπηρετήσει στη Σχολή με μικρό μισθό για τρία χρόνια ως εκπαιδευθείσα κι αυτή με έξοδα της Σχολής», *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1863-1871*, (χ.ά.σ.), συνεδρίαση την Τρίτη, 8 Οκτωβρίου 1863, και η Γεωργιάδου Βιργινία, που μετά την κατάρτισή της στη Φρεβούργη της Ελβετίας, αλλά και σε άλλες οικοκυρικές σχολές της Δύσης, όπου στέλνεται με ευθύνη του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, επιστρέφει με την υποχρέωση να οργανώσει το Οικοκυρικό τμήμα του ομώνυμου σχολείου, *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 26^{ης} Σεπτεμβρίου 1914.

⁸⁰ Βλ. Παράρτημα, αρ.13 (α).

Ιδιαίτερα στην περίπτωση επιλογής διευθύντριας ο παράγοντας “εμπειρία” αποδεικνύεται πιο σημαντικός σε σχέση με τις “ανώτατες σπουδές”⁸¹. «Πολλάκις το πανεπιστημιακό δίπλωμα μόνο δεν επαρκεί στο να αντιληφθεί η διευθύντρια τον εσωτερικό οργανισμό των κατώτερων ιδίως τάξεων του ημέτερου Παρθεναγωγείου οι οποίες έχουν ανάγκη ενίσχυσης και βελτίωσης»⁸². Μετά από βαθιά σκέψη και προβληματισμό των Εφόρων, η 35χρονη Αδαμιάδου Καλλιρόη παρά το ανώτατο μορφωτικό επίπεδο που διαθέτει, διδάκτωρ φιλολογίας και με μεταπτυχιακές σπουδές φιλοσοφίας στη Λειψία, θεωρείται ανεπαρκής λόγω απειρίας για τη θέση της διευθύντριας, με αποτέλεσμα η Χατζηνταή Σμαράγδα με την 20ετή εμπειρία, πρώην διευθύντρια Ζαριφείων να κερδίζει τη θέση. Αν και η τάση των ελληνορθόδοξων εκπαιδευτηρίων του οθωμανικού χώρου είναι να συνάδουν με τα ευρωπαϊκά παιδαγωγικά συστήματα, η ανάθεση διευθυντικής θέσης σε ένα άτομο με μόρφωση και μάλιστα μη συγκρίσιμου επιπέδου (πανεπιστημιακού και «μεταδιδακτορικού»), για τα δεδομένα της εποχής, όταν αυτό είναι άπειρο, προκαλεί ενδοιασμούς και απορρίπτεται⁸³.

Ωστόσο, υπάρχει μια μικρή περίπτωση η εμπειρία να μην αποτελεί εισιτήριο για διορισμό. Μπορεί να λειτουργήσει και ανασταλτικά στην πρόσληψη ενός προσώπου, όταν αυτή πιθανόν γεννά προσδοκίες για μεγαλύτερες οικονομικές αξιώσεις, στις οποίες η Σχολή δεν μπορεί να ανταπεξέλθει. Έτσι, η Εφορεία

⁸¹ Βλ. Παράρτημα, αρ. 20.

⁸² Η συντηρητική αυτή άποψη ανήκει στη κοσμήτρια κα. Παντερμαλή και με την οποία συμφωνεί και ο έφορος κος. Καμαρούδος. Ριζοσπαστική, αντίθετα, είναι η άποψη του έφορου κ. Αυλωνίτη, που θεωρεί «ότι η εν λόγω δεσποινίς πλην του τίτλου του διδάκτορος ως σπουδάζουσα τα παιδαγωγικά στη Γερμανία θα είναι σε θέση να αντιληφθεί πιο πολύ από κάθε άλλη τα χρήζοντα βελτώσεως». Τέλος, ο έφορος κ. Κωνσταντινίδης κρατά μετριοπαθή στάση λέγοντας ότι «βέβαια δεν μπορεί να λάβει ευθύνη για την κυρία Αδαμιάδου, διότι δεν την γνωρίζει, αλλά νομίζει ότι πρόσωπο προχωρημένης ηλικίας έχει ανάγκη αναπαύσεως και δεν πρέπει να αναμένουμε πολλές προόδους από πρόσωπα αρχαίων συστημάτων». *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 20^η Ιουλίου 1909.

⁸³ Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί πως η αριστούχος διδακτορίσσα Αδαμιάδου, έχει πρόταση να αναλάβει και τη διεύθυνση του παρθεναγωγείου Βόλου, αλλά και αυτή τη φορά τη θέση τελικά την παίρνει ο Αλ. Δελμούζος, μολονότι συνομήλικος και άπειρος κι αυτός. Βλ. Αρ. Μποταΐτη, Μ., Πατάκη, «Η εργασία και η επαγγελματική αποκατάσταση των γυναικών εκπαιδευτικών», στο Ζιώγου – Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων...*, ό.π., σσ.429-435. Με βάση το γεγονός αυτό, τίθεται ίσως ένα ακόμη θέμα, τα «έμφυλα» κριτήρια πρόσληψης, που δεν έγκειται στο πλαίσιο και τη στοχοθεσία της παρούσας έρευνας.

προεικάζει πως η Παναγοπούλου Μερόπη ως *χρηματίσασα διευθύντρια* θα είχε μεγαλύτερες αξιώσεις, θα αποχωρούσε νωρίς και δεν προβαίνει στο διορισμό της ως διδασκάλισσα⁸⁴. Επιπλέον, η μερική απασχόληση μιας διδασκάλισσας σε ένα παρθεναγωγείο τη στιγμή που ζητά να διοριστεί ή και να αναδιοριστεί σε κάποιο άλλο εκπαιδευτήριο, λειτουργεί απαγορευτικά στο διορισμό/ αναδιορισμό της, καθώς έχουν προτεραιότητα στην εύρεση εργασίας υποψήφιες διδασκάλισσες άνευ θέσης⁸⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Σταυρίδου Ελένη, της οποίας ο διορισμός της ανεστάλη στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο τον Ιούλιο του 1911, και, όταν αργότερα, το 1916, οι συνθήκες επιτρέπουν τον αναδιορισμό της, οι επτά ώρες εργασίας της στο Ζάππειο έχουν ως αποτέλεσμα την ακύρωση της αίτησής της.

Τέλος, ένας τρίτος παράγοντας που συμβάλλει στο διορισμό των διδασκαλισσών είναι οι *συστάσεις*, μια παράμετρος που δεν αναφέρεται στους κανονισμούς του Πατριαρχείου. Τις συστάσεις συνήθως δίνουν επιφανή άτομα με σημαντική δράση στην εν γένει ελληνορθόδοξη κοινότητα του οθωμανικού κράτους, που άλλοτε έχουν άμεση σχέση με την εκπαιδευτική πραγματικότητα (όπως διευθύντριες, σχολικοί έφοροι, κοσμήτριες) και άλλοτε έμμεση (π.χ. πολιτικοί, γιατροί, ιερωμένοι). Ειδικότερα, καταλήγει κανείς σε δυο συμπεράσματα για τις συστάσεις: α) ότι όταν πρόκειται για μια σημαίνουσα θέση, όπως τη διευθυντική θέση ενός ανώτερου παρθεναγωγείου, όλες σχεδόν οι αιτήσεις υποψηφίων έχουν την ανάλογη σύσταση και υποστήριξη⁸⁶ και β) ότι όσο πιο πολύ αυξάνεται ο αριθμός των διδασκαλισσών (γ' περίοδος της γυναικείας εκπαίδευσης) τόσο πιο καταλυτική είναι η επίδρασή της στην πρόσληψη των συστημένων προσώπων. Συγκεκριμένα, οι συστάσεις προσώπων με σημαίνοντα ρόλο στη ζωή της Κωνσταντινούπολης είναι καθοριστικές για το διορισμό των διδασκαλισσών. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι αιτήσεις που συνοδεύονται από κάποια συστατική επιστολή αποτελούν το 27% των υποβληθεισών αιτήσεων, αλλά καταλήγουν να απαρτίζουν την πλειοψηφία (59%) των εγκριθεισών, αποδεικνύοντας την επιρροή και ισχύ των συστάσεων στη λήψη

⁸⁴ Βλ. *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 14^{ης} Νοεμβρίου 1916.

⁸⁵ *ό.π.*, συνεδρία της 14^{ης} Νοεμβρίου 1916.

⁸⁶ Βλ. Παράρτημα 20.

αποφάσεων περί διορισμού εκπαιδευτικών⁸⁷. Για παράδειγμα, πρόσωπα με τα ίδια προσόντα (π.χ. γνώσεις & εμπειρία), τα οποία, όμως, δεν έχουν συστάσεις, συνήθως δεν προσλαμβάνονται: από τις δεκαεπτά υποψήφιες, απόφοιτες Ζαπείου, προσλαμβάνονται οι έντεκα, εκ των οποίων οι οκτώ έχουν τη στήριξη κάποιων προσώπων. Τέλος, υπάρχει και η ακραία περίπτωση διορισμού διδασκάλισσας που δεν έχει τα απαραίτητα προσόντα, αλλά έχει τη στήριξη συγκεκριμένων προσώπων, γεγονός που εγείρει αντιδράσεις. Σε συνεδρίαση των Αστικών Σχολών Θηλέων, έφορος καταδικάζει τη συμπεριφορά του προέδρου και άλλων εφόρων, που έχουν υποσχεθεί εκ των προτέρων διορισμό διδασκάλισσας, η οποία, κατά τη γνώμη του, υστερεί στα προσόντα ένεκα άλλων υποψηφίων: «...για τη συμπλήρωση των κενών θέσεων των διδασκαλισσών αναγιγνώσκεται τροχάδην ο κατάλογος των επί τούτω υποβληθεισών υπό διαφόρων διδασκαλισσών 18 αιτήσεις. Ο κ. πρόεδρος προτείνει αμέσως μυστική προς εκλογή ψηφοφορία. Ο κ. Ζαμβόκας παρατηρεί ότι τέτοια μυστική ψηφοφορία την θεωρεί παράδοξη και περιττή, αφού εκ των προτέρων έγινε ο διορισμός της δ. Δεκόλη και αυτό διαδόθηκε δοθέντων λόγων και υποσχέσεων. Διαμαρτύρεται περί του τρόπου του διορισμού καθόσον για καμία αίτηση δεν έγινε ο απαιτούμενος έλεγχος ούτε προηγήθηκε κάποια συζήτηση για αυτήν προς εξακρίβωση των προσόντων της διορισθησομένης... Ο κ. Ζαμβόκας δευτερολογώντας παρατηρεί ότι δε δικαιούται κανείς να δίνει λόγους και υποσχέσεις και να προεξοφλεί τα πράγματα και τη γνώμη των άλλων, διότι πολύ πιθανό μέσα στις 18 αιτήσεις να παρουσιαστεί άλλη έχοντας περισσότερα και καλύτερα προσόντα. Επομένως αυτό το διορισμό θεωρεί βεβιασμένο και υφ' αρπαγής... διαφωνεί και διαμαρτύρεται και λέει ότι το διορισμό αυτό τον αποδοκιμάζει ολοκληρωτικά και έχει επιχειρήματα να αποκρούσει. Ο κ. Ζαμβόκας παραιτείται. Η Κεντρική Εφορεία μετά από έλεγχο της κατάστασης, προσπαθεί να πείσει για την πλάνη του Ζαμβόκα και να ανακαλέσει την απόφασή του για παραίτηση. Ο κ. Ζαμβόκας επιμένει ότι όσα λέει ο πρόεδρος και οι φίλοι του είναι ανυπόστατα και ψευδή σχετικά με την διεξαχθείσα εκλογή των νέων διδασκαλισσών και υποβάλλει την οριστική του παραίτηση»⁸⁸.

⁸⁷ Βλ. Παράρτημα αρ. 21. Για παράδειγμα, πρόσωπα με τα ίδια προσόντα (π.χ. γνώσεις & εμπειρία), τα οποία, όμως, δεν έχουν συστάσεις, συνήθως δεν προσλαμβάνονται: Από τις 17 υποψήφιες, απόφοιτες Ζαπείου, προσλαμβάνονται οι 11, εκ των οποίων οι οκτώ έχουν τη στήριξη κάποιων προσώπων .

⁸⁸ Βιβλίο Πρακτικών..., ό.π., συνεδρία την 1^η Σεπτεμβρίου 1911, 29^η Σεπτεμβρίου 1911, 5^η Οκτωβρίου 1911 και 25^η Οκτωβρίου 1911.

β) Λόγοι άσκησης επαγγέλματος

Η μελέτη της αλληλογραφίας των Αστικών Σχολών και ειδικότερα των αιτήσεων που κατατίθενται για εύρεση εργασίας, οδηγεί στη διερεύνηση των λόγων εργασίας της διδασκάλισσας. Δυο είναι οι βασικοί λόγοι για τους οποίους η γυναίκα αυτή επιθυμεί να προσληφθεί:

Ο πρώτος είναι οικονομικής φύσεως· η εργασία αποτελεί μέσο επιβίωσης της γυναίκας-εκπαιδευτικού, μέσο «*προς εξοικονόμηση του άρτου της*»⁸⁹. Η βιοποριστική εργασία, άλλωστε, έγκειται στη στοχοθεσία της εκπαίδευσης των κατώτερων κοινωνικών και οικονομικών στρωμάτων και υπενθυμίζεται σε κάθε ευκαιρία στις συνεδριάσεις της Εφορείας: «*σπουδάζοντας οι θυγατέρες του λαού, οι φτωχές ... έχουν ανάγκη να χρησιμοποιήσουν και τις σπουδές τους, εξασκώντας το επάγγελμα της διδασκάλισσας*»⁹⁰. Η οικονομική δυσπραγία είναι ένα συχνό φαινόμενο που αναγκάζει μία σημαντική μερίδα γυναικών του 19^{ου}-20ού αιώνα να εργαστεί, για να επιβιώσει⁹¹. Πρόκειται για μια κατάσταση, η οποία αποτυπώνεται στο λόγο της διδασκάλισσας, που αιτείται να *ευαρεστηθεί η αίτησή της ένεκεν της οικονομικής της δυσχέρειας, της πλήρους ένδειας, της απόλυτης ανάγκης χρημάτων και του μισθού*⁹².

Ο δεύτερος λόγος αναζήτησης εργασίας συνδέεται με την εξάσκηση του διδασκαλικού επαγγέλματος, ως μιας ενέργειας επιτρεπτής και επιθυμητής στο πλαίσιο μιας πατριαρχικής και εθνικιστικής κοινωνίας, καθώς αποτελεί προέκταση του φύσει και θέσει ρόλου της – της Ελληνίδας μητέρας – απέναντι στα παιδιά της κοινότητας. Το επιχείρημα της διδασκάλισσας σε αυτή την περίπτωση εδράζεται *όχι τόσο στην εξασφάλιση ορισμένου μισθού όσο στη διακαή επιθυμία να εργαστεί και να*

⁸⁹ Ευστρατιάδου Αλεξάνδρα, *Αλληλογραφία Περίοδος 1/1/1912 – 31/12/1916: Αιτήσεις – Εκθέσεις – αλληλογραφία σχολών*, (χ.ά.σ.), αίτηση της ίδιας με ημερομηνία Σταυροδρόμι, 18 Αυγούστου 1916.

⁹⁰ Στη συνεδρία της 28^{ης} Ιουλίου 1905 στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο, αναφορικά με το θέμα της διδασκαλίας και του προγράμματος μαθημάτων του γυμνασιακού τμήματος, ο έφορος Ζώτος υπογραμμίζει το στόχο του συνδέοντας την εργασία της διδασκάλισσας με την επιβίωση, βλ. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.),.

⁹¹ Η δεινή οικονομική κατάσταση δίνεται με περισσότερα στοιχεία στο «Μισθολογική – οικονομική κατάσταση», σσ. 156-166.

⁹² Η πλήρης ένδεια και η ανάγκη χρημάτων είναι κοινό γνώρισμα για τις: Δημοπούλου Άννα (6/8/1916), Νικολαΐδου Όλγα (23/9/1916), Κακτάνου Βαρβάρα (-άνοιξη, χ.ά.σ.- 1916) Φίλιου Ευρυδίκη (30/11/1913), βλ. *Αλληλογραφία...*, *ό.π.*, και Πάρπα Δέσποινα (συνεδρία 27/9/1911), *Πρακτικά Αστικών Σχολών*, *ό.π.*.

προσφέρει τον πνευματικό της οβολό ως Ελληνίδα. Εμφορούμενη από συναισθήματα αγάπης και ζήλου για το ευγενές έργο της διδασκάλισσας επιθυμεί να ανταποκριθεί στις εκπαιδευτικές ανάγκες της κοινότητας, ως πνευματική μητέρα του έθνους ακόμα και με άμισθη υπηρεσία⁹³. Είναι εμφανές ότι ο παιδαγωγικός ρόλος της διδασκάλισσας ισχυροποιείται κάτω από την επίδραση του εθνικισμού. Η διδασκάλισσα νιώθει ότι η παρουσία της είναι αναγκαία και η προσφορά της πολύτιμη για το έθνος. Προφανώς η Μεγάλη Ιδέα, την εποχή του διαμελισμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας, επηρεάζει όλο και περισσότερο την κοινή ελληνική γνώμη και τις απαιτήσεις της ελληνορθόδοξης κοινότητας για διάδοση της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας. Η διδασκάλισσα, υπό τις νέες συνθήκες, προτάσσει τόσο τις γνωστικές της ικανότητες, εφόδια από αναγνωρισμένα γυμνάσια και διδασκαλεία, εχέγγυο της ευδοκιμήσεως της, υπόσχεται πως ανελλιπώς και ευσυνειδήτως θα εκτελέσει τα καθήκοντά της, θα ανταποκριθεί στις εκπαιδευτικές ανάγκες της κοινότητας με ζήλο και αφοσίωση και θα φανεί σε όλα άξια των ελπίδων και των υψηλών προσδοκιών των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της διασποράς⁹⁴ όσο και τις χαρακτηριστικές ιδιότητες της προσφοράς, της εργατικότητας και της αποτελεσματικότητας στο διδασκαλικό έργο και την ιερή αποστολή περί διάδοσης της ελληνικής γλώσσας και συνέχειας του ελληνικού πολιτισμού· πρόκειται για αρετές – ιδιότητες που απορρέουν με ένα μεταφυσικό τρόπο από την ιδιαίτερη πατρίδα της διδασκάλισσας: «*Η εργασία μου θα αποβεί τελεσφόρος και ικανοποιητική για την κοινότητα, επιπροσθέτουςα χωρίς περιαντολογία ότι ως γνήσιο τέκνο της Αγχιάλου δε μου είναι επιτρεπτό από το να εργασθώ πραγματικά*»⁹⁵.

Συνοψίζοντας, από την ανάλυση των αιτήσεων εργασίας των διδασκαλισσών, στις οποίες εμπρικλείονται οι λόγοι άσκησης επαγγέλματος, προκύπτει πως αυτοί βασίζονται κυρίως σε ρεαλιστικά επιχειρήματα, που έχουν να κάνουν με την πρακτική αντιμετώπιση της καθημερινότητάς τους, με ανάγκες βιοποριστικές όσο και σε επιχειρήματα που επικαλούνται το συναίσθημα (π.χ. αγάπη για το επάγγελμα) και

⁹³ Βλ. στην *Αλληλογραφία...*, ό.π., τις αιτήσεις των: Αντωνιάδου Κλεοπάτρα, με ημερ. Κωνσταντινούπολη, 23 Ιουνίου 1911 και Σταυρίδου Θεοδώρα, με ημερ. Κωνσταντινούπολη, 14 Αυγούστου 1914 και Πέρα, 25 Ιανουαρίου 1915.

⁹⁴ Βλ. ό.π., τις αιτήσεις των Αντωνιάδου Κλεοπάτρα (23/11/1911), Δεκόλη Άρτεμις (13/7/1911), Λεοντίδου Αικατερίνη (8/7/1911), Μανταλίδου (24/10/1911), Οικονομίδου Α.Χ. (19/7/1911), Ψάλτου Μαρία (2/7/1911).

⁹⁵ ό.π., επιστολή της Θ. Σ. Σταυρίδου με ημερ. 14 Αυγούστου 1914. Γενικότερα για την εκπαιδευτική δραστηριότητα της Αγχιάλου βλ. Ξ. Κοτζαγεώργη, ό.π., σσ. 262, 271, 275, 280.

αποπνέουν μια πιο ρομαντική-υπερρεαλιστική διάσταση (π.χ. *πνευματική μητέρα του έθνους/ γνήσιο τέκνο της Αγκιάλου*). Και οι δυο αυτοί λόγοι συνδέονται άμεσα με την κοινωνική καταγωγή των διδασκαλισσών. Ως γυναίκες με χαμηλό κοινωνικοοικονομικό status, η εργασία είναι λύση ανάγκης, είναι τρόπος επιβίωσης. Παράλληλα, ο ηγεμονικός λόγος, όπως αυτός του εθνικισμού, στην προκειμένη περίπτωση, βρίσκει μεγαλύτερη απήχηση και επιρροή στο πλήθος αυτό των γυναικών, καθώς είναι οι πλέον κατάλληλες, ανύπαντρες και φτωχές, που μέσω της εργασίας όχι μόνο θα επιβιώσουν, αλλά και θα αποκτήσουν νόημα στη ζωή τους υπηρετώντας τα εθνικά ιδεώδη, καταβάλλοντας τον πνευματικό τους οβολό στο έθνος και δημιουργώντας άξιες Ελληνίδες μητέρες ή Ελληνίδες δασκάλες.

Σε κάθε περίπτωση, διακρίνεται η ιδιότητα του επαγγελματισμού στις διδασκάλισσες, καθώς έχουν ισχυρό κίνητρο εργασίας (οικονομικές απολαβές), αυτοεκτίμηση και αίσθηση του καθήκοντος, καθώς υπόσχονται ότι με την εργασία τους θα φανούν συνεπείς, αποδοτικές και αποτελεσματικές στο έργο τους, αντάξιες των προσδοκιών, που έχει ο εντός και εκτός συνόρων ελληνισμός⁹⁶.

2.1.2.3. Συνθήκες εργασίας

α) Ωράριο

Σύμφωνα με τα συμβόλαια του διδασκαλικού προσωπικού των Αστικών Σχολών, προκύπτει ότι η διδασκάλισσα έχει 36 διδακτικές ώρες τη βδομάδα την περίοδο 1905-1921⁹⁷. Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί ότι το ωράριο ισχύει για όλο το προσωπικό, ανεξάρτητα από τα χρόνια υπηρεσίας και ανεξάρτητα από τη θέση της εκπαιδευτικού στην υπαλληλική ιεραρχία. Συνεπώς, η νεοδιόριστη και η παλαιά, η διδασκάλισσα και η διευθύντρια διέπονται από τον ίδιο κανονισμό όσον αφορά το ωρολόγιο πρόγραμμά τους.

Ωστόσο, μπορεί στην πράξη να παρουσιαστούν κάποιες μικροαλλαγές: σε ειδικές περιπτώσεις μπορεί το ωράριό τους να είναι μειωμένο, συνήθως σε

⁹⁶ Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι η γυναικεία εργασία στις αρχές 20ού εντάσσεται σε ένα γενικότερο πλαίσιο σταδιακής ενίσχυσης της εξόδου των γυναικών στην έμμισθη εργασία.

⁹⁷ Αντίθετα, σύμφωνα «με το άρθρο 22 του Κανονισμού της διαβάθμισης, το σύνολο των ωρών της εβδομαδιαίας διδασκαλίας των πρωτοβάθμιων καθηγητών δεν μπορεί να υπερβεί τις 30» (Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, χ.ά.σ., Συνεδρία της 22^{ας} Δεκεμβρίου 1919).

διδασκάλισσες που λόγω ειδικότητας εργάζονται σε παραπάνω από ένα σχολεία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Ψάλτου Μαρίας, που έχει αναλάβει τη διδασκαλία της Φωνητικής Μουσικής στις τρεις αστικές σχολές θηλέων της κοινότητας Σταυροδρομίου, και της παραχωρούνται τρεις ώρες ελεύθερες κάθε βδομάδα τόσο προς προγύμνασή της όσο και για το χρόνο της μεταβάσεώς της από τη μια στην άλλη σχολή⁹⁸.

Παράλληλα, οι διδασκάλισσες μπορεί να δουλέψουν και υπερωρίες, έναντι πρόσθετης αμοιβής, όταν πρόκειται να αντικαταστήσουν το/τη συνάδελφό τους (λόγω ασθένειας ή παραίτησης), για μικρό χρονικό διάστημα μέχρι να διευθετηθεί η κατάσταση στο σχολείο. Συγκεκριμένα, η Μουντεβελλή Φεβρωνία, διδασκάλισσα της Β΄ Αστικής Σχολής Θηλέων, αναπληρώνει την ασθενή συνάδελφό της Αναστασιάδου Μαρία, διδασκάλισσα της Γ΄, μεταφερόμενη (η Μουντεβελλή) από τη Δ΄ τάξη της Γ΄ σχολής στη Δ΄ τάξη της Β΄ σχολής⁹⁹. Αυξημένες ώρες έχουν και οι διδασκάλισσες του Κεντρικού Παρθεναγωγείου Παπαδοπούλου Ελένη και Παπακωστή Ανθιμία, μετά από παραιτήσεις συναδέλφων τους. Η πρώτη αναλαμβάνει τις 10 ώρες γαλλικών των διδασκάλων Laperiere και Καβαλακίδη και η δεύτερη τα μαθήματα της Ε΄ τάξης της Νικολαΐδου Χρυσάνθης¹⁰⁰.

β) Καθήκοντα – Πρωτοβουλίες

(i) Η διδασκάλισσα

Αναφορικά με τα καθήκοντα της διδασκάλισσας, η έρευνα εστιάζει στις εν ενεργεία διδασκάλισσες, εβδομήντα τέσσερις συνολικά, του Κεντρικού Παρθεναγωγείου και των τριών Αστικών Σχολών και τις τρεις περιόδους της εκπαίδευσης, δηλαδή αυτή τη φορά απουσιάζουν οι υποψήφιες δασκάλες που υποβάλλουν αιτήσεις εύρεσης εργασίας στα παραπάνω εκπαιδευτήρια.

⁹⁸ *Αλληλογραφία...*, ό.π., Πέραν, 18 Φεβρουαρίου 1915 και *Συμβόλαια διδασκαλικού προσωπικού των αστικών σχολών των θηλέων της ελληνικής ορθοδόξου Κοινότητας Σταυροδρομίου (1905-1919)*, (χ.ά.σ.), 20 Ιουλίου 1914, *συμβόλαιο της Μαρίας Ψάλτου, για το σχολικό έτος 1914-15*.

⁹⁹ *Βιβλίο Πρακτικών ...*, ό.π., συνεδρία της 26^{ης} Μαρτίου 1910.)

¹⁰⁰ *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 19^{ης} Οκτωβρίου 1917 και Συνεδρία της 15^{ης} Ιουνίου 1919, αντίστοιχα.

Μαθήματα - τάξεις

Δυσκολία στην ενότητα αυτή αποτελεί η έλλειψη στοιχείων αναφορικά με την τάξη και τα μαθήματα που αναλαμβάνει κάθε διδασκάλισσα. Στο αρχειακό υλικό του Κεντρικού Παρθεναγωγείου το υλικό είναι πιο πλούσιο σε τέτοιου είδους πληροφορίες, ενώ τα συμβόλαια, η αλληλογραφία και τα πρακτικά των Αστικών Σχολών Θηλέων περιέχουν πιο γενικές πληροφορίες, που δεν μπορούν να διαφωτίσουν το πεδίο αυτό. Έτσι, το διδασκαλικό δείγμα, προερχόμενο από τις διδασκάλισσες του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, αριθμεί 42 εργαζόμενες, απασχολούμενες σε διάφορες θέσεις¹⁰¹.

Καταρχάς, διερευνώντας το ιστορικό αρχείο του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, την εποχή που αναγνωρίζεται ως ανώτερο παρθεναγωγείο και αποκτά τριτάξιο ελληνικό τμήμα, διαπιστώνει κανείς ότι η διδασκαλία στις ανώτερες γυμνασιακές τάξεις είναι αντρική υπόθεση¹⁰², με αποτέλεσμα να αναλαμβάνουν τις αστικές τάξεις οι διδασκάλισσες. Καθώς, όμως, το πνευματικό επίπεδο της γυναίκας –εκπαιδευτικού διευρύνεται, και η ίδια κατακτά τον τίτλο της καθηγήτριας, επιτυγχάνεται η πρόσβασή της στις ανώτερες γυμνασιακές τάξεις. Το αρχειακό υλικό δίνει μόνο μια τέτοια περίπτωση– εξαίρεση στον κανόνα, αλλά και εξαιρετική συνάμα, καθώς γκρεμίζει το στερεότυπο της έμφυλης διδασκαλίας στις γυμνασιακές τάξεις. Η καθηγήτρια Λαμπρίδου Έλλη διορίζεται σε αντικατάσταση του απολυθέντος κ. Γεωργιάδου για 10 ώρες τη βδομάδα (8 ώρες ελληνικών και 2 ιστορίας) στις ανώτερες τάξεις¹⁰³. Πρέπει να σημειωθεί ότι πριν την επίσημη αναγνώριση του Κεντρικού Παρθεναγωγείου ως σχολείο μέσης παιδείας, γύρω στο 1880, η Καλογερά Σταματίνα, απόφοιτη του Αρσακείου, διδάσκει και στις τρεις τάξεις του ελληνικού τμήματος¹⁰⁴.

Επιπλέον, αναφορικά με τη θέση που έχει η εκπαιδευτικός στην κατανομή των υπόλοιπων τάξεων και μαθημάτων¹⁰⁵ και με δεδομένο ότι για ένα σημαντικό ποσοστό (25%) δεν υπάρχουν στοιχεία για τις τάξεις που αναλαμβάνουν, προκύπτει

¹⁰¹ Βλ. παράρτημα αρ. 22.

¹⁰² Βλ. Παράρτημα αρ. 23.

¹⁰³ Βλ. *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.), Συνεδρία της 1^{ης} Αυγούστου 1920.

¹⁰⁴ Βλ. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, [χ.ά.σ.], συνεδρίαση της 27^{ης} Απριλίου 1880.

¹⁰⁵ Βλ. Παράρτημα, αρ. 24.

ότι από το 40% των νηπιαγωγών το 28% εργάζεται στο νηπιαγωγικό τμήμα, ενώ το 12% αναλαμβάνει τις τάξεις Α' και Β', καθώς σύμφωνα με τους κανονισμούς του Οικουμενικού Πατριαρχείου «*τοις δε αποφοίτοις ανεγνωρισμένων Νηπιαγωγείων παρέχεται η αδεία του διδάσκειν μέχρι της Β' τάξεως της δημοτικής Σχολής συμπεριλαμβανομένης*»¹⁰⁶. Πράγματι, σύμφωνα με το αρχειακό υλικό, αποδεικνύεται ότι το ανώτερο γνωστικό επίπεδο και η επαγγελματική κατάρτιση αναγνωρίζονται στο εργασιακό περιβάλλον. Συγκεκριμένα, οι νηπιαγωγοί που εμφανίζονται να διδάσκουν στις δυο πρώτες τάξεις του δημοτικού διαθέτουν πτυχίο νηπιαγωγού, καθώς έχουν αποφοιτήσει από τα αντίστοιχα τμήματα διδασκαλείων του Ζαπτείου ή Αρσακείου¹⁰⁷.

Μια αντίστοιχη διαβάθμιση παρατηρείται και στις δασκάλες: υπάρχει μια ιεραρχία στην κατανομή των τάξεων, δασκάλες με πτυχίο διδασκαλείου, αναλαμβάνουν τα μαθήματα στις μεγαλύτερες τάξεις. Επιπλέον κριτήριο για τη διδασκαλία σε μεγαλύτερες τάξεις, ιδιαίτερα την τρίτη περίοδο της γυναικείας συστηματικής εκπαίδευσης, όπου οι περισσότερες δασκάλες έχουν επαγγελματική κατάρτιση, είναι η εμπειρία.

Συγκεκριμένα, στην Α' και Β' τάξη του Κεντρικού Παρθεναγωγείου βρίσκει κανείς τις διδασκάλισσες Ουνουφρίου Ελένη και Πέτρογλου Μαρία, απόφοιτες του ομόνυμου ανεγνωρισμένου γυμνασίου¹⁰⁸, ενώ οι Κεχαγιόγλου Ασπασία και Παπαθανασίου Αναστασιάδου Ευθαλία, που αναλαμβάνουν τις μεσαίες τάξεις Γ' και

¹⁰⁶ Σ. Ζιώγου – Καταστεργίου, (επιμ), *Το οικουμενικό Πατριαρχείο...*, ό.π., σ. 396.

¹⁰⁷ Από τις επτά περιπτώσεις νηπιαγωγών που αναλαμβάνουν και τις τάξεις Α και Β, οι έξι έχουν πτυχίο νηπιαγωγού σύμφωνα με τα *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.) και είναι οι: Γεωργιάδου Ειρήνη (Συνεδρία 29^{ης} Αυγούστου 1912- Αξιοσημείωτο είναι πως η Γεωργιάδου Ειρήνη, αν και με πτυχίο νηπιαγωγού, παράτυπα αναλαμβάνει τη διδασκαλία των ελληνικών της Στ' τάξης· ωστόσο, η υπόθεση διευθετείται από τη Σχολική Εφορεία), Διάγγελη Σοφία (Συνεδρία 2^{ης} Ιουλίου 1918), Ζαλαχώρη Ευθαλία (Συνεδρία 14^{ης} Οκτωβρίου 1919), Λεφάκη Αικατερίνη (συνεδρία της 9^{ης} Μαρτίου 1884), Μοστράτου Σμαράγδα (Συνεδρία 1^{ης} Αυγούστου 1920· επιπλέον, στη συγκεκριμένη διδασκάλισσα χορηγείται από το Ζάππειο υποτροφία για ανώτερες σπουδές στην Ευρώπη, βλ. Δόκου – Ψαροπούλου, Ι., ό.π., σ. 124), Πέτρογλου Ευδοξία (Συνεδρία 1^{ης} Αυγούστου 1920). Τέλος, για τη νηπιαγωγό Τρωϊωάννου Ελένη, αν και αναλαμβάνει την τάξη Α' (*Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, [χ.ά.σ.], Συνεδρία 4^{ης} Φεβρουαρίου 1908), δεν υπάρχουν στοιχεία για τις σπουδές της.

¹⁰⁸ *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.): Ουνουφρίου Ελένη (Συνεδρία 11^{ης} Οκτωβρίου 1912), Πέτρογλου Μαρία (Συνεδρία 2^{ης} Ιουλίου 1918).

Δ' είναι απόφοιτες Ζαριφείων και Ζαππείου, εκπαιδευτηρίων, δηλαδή, με μακριά παράδοση στην επαγγελματική εκπαίδευση (λόγω παροχής διδασκαλείου) συγκριτικά με το Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου¹⁰⁹.

Τέλος, τα μαθήματα των *Ε'* και *Στ'* αναλαμβάνουν εκπαιδευτικοί που συνδυάζουν τη μόρφωση και την εμπειρία. Οι διδασκάλισσες Νικολαΐδου Χρυσάνθη και Παπακωστή Ανθιμία έχουν 20ετή εμπειρία στην εκπαίδευση και επιπλέον για την τελευταία το αρχειακό υλικό αναφέρει πως είναι απόφοιτη Αρσακείου. Με λιγότερη εμπειρία, πενταετή, αλλά με δυο πτυχία στο ενεργητικό της, του Αρσακείου και του Διδασκαλείου των Γυμναστριών, παρουσιάζεται η Σταυρίδου Ελένη. Τέλος, η Παπαμόσχου Ουρανία, απόφοιτη Ευρωπαϊκού ωδείου, αντικαθιστά το συνάδελφό της κ. Παχτίκο, στέλνοντας τον ίδιο στις κατώτερες τάξεις¹¹⁰.

Τέλος, αναφορικά και με τα μαθήματα ξένων γλωσσών, αγγλικά και γαλλικά, παρατηρείται η ανάθεσή τους σε εξειδικευμένο προσωπικό, αποδεικνύοντας για άλλη μια φορά ότι η επιστημονική εξειδίκευση συνδέεται με την καλύτερη δυνατή επαγγελματική αποκατάσταση. Συγκεκριμένα, το προσωπικό επιλέγεται με όρους ιθαγένειας, προκειμένου η διδασκαλία να βασίζεται αποκλειστικά στο *διαλέγεσθαι αγγλιστί και γαλλιστί*. Έτσι, «αποφασίζεται να προσληφθούν για τη διδασκαλία της Γαλλικής Γάλλοι, καθώς και για την Αγγλική Αγγλίδα και προς το σκοπό αυτό να δοθεί στα ενταύθα δυο φύλλα “Istanbul” & “The Orient Neus” η κάτωθι δημοσίευση: “Ζητείται Γαλλίδα διδασκάλισσα για την πρωτοβάθμια διδασκαλία της Γαλλικής γλώσσας ως και Γάλλος καθηγητής ή Γαλλίδα διδασκάλισσα για την ανωτέρα διδασκαλία αυτής. Επίσης ζητείται Αγγλίδα διδασκάλισσα πεπειραμένη για τη διδασκαλία της Αγγλικής γλώσσας”»¹¹¹.

¹⁰⁹ *Ο.π.*: Κεχαγιόγλου Ασπασία (Συνεδρία 30^{ης} Αυγούστου 1910), Παπαθανασίου Αναστασιάδου Ευθαλία (Συνεδρία 14^{ης} Νοεμβρίου 1916).

¹¹⁰ *Βλ. Ο.π.*, α) Νικολαΐδου Χρυσάνθη (Συνεδρία 26^{ης} Οκτωβρίου 1911), β) Παπακωστή Ανθιμία (Συνεδρία 10^{ης} Ιουλίου 1914), γ) Παπαμόσχου Ουρανία (Συνεδρία της 10^{ης} Ιουλίου 1914), δ) Σταυρίδου Ελένη (Συνεδρία 7^{ης} Ιουλίου 1920).

¹¹¹ *Ο.π.*, Συνεδρία της 4^{ης} Οκτωβρίου 1919. Υπογραμμίζεται πως επειδή η παρούσα εργασία διερευνά την ταυτότητα της Ελληνίδας δασκάλας, στην έρευνα δε συμπεριλαμβάνονται εκπαιδευτικοί με ξενικά ονόματα.

Μέθοδος διδασκαλίας

Αποτελεί καθήκον της διδασκάλισσας να ακολουθεί τη μέθοδο διδασκαλίας της προκατόχου της, από τη στιγμή που θεωρείται από την Εφορεία και τους κανονισμούς η πλέον ενδεδειγμένη. Πρόκειται μάλλον για μια πάγια τακτική των σχολείων καθώς ισχύει τόσο στην πρώτη περίοδο της εκπαίδευσης στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο (Σχολή Απόρων Κορασίων) όσο και στην ύστερη περίοδο στις Αστικές Σχολές Θηλέων Σταυροδρομίου. Έτσι το 1863 η *Ανανίου Σταματίνα οφείλει να ακολουθήσει εκείνους τους ταγόμενους κανόνες της αλληλοδιδασκτικής τάξης της προκατόχου της Αικατερίνης Χαρίτου*, αλλά και το 1905 η *Αμπελικοπούλου Ειρήνη ακολουθεί το σύστημα της παραιτηθείσας διδασκάλισσας Ιωαννίδου Αθηνάς*¹¹².

Η διδασκάλισσα έχει καθήκον να ακολουθεί τους ισχύοντες κανονισμούς του Πατριαρχείου. Στην περίπτωση που υπάρχει υπόνοια ότι τα προσωπικά της πιστεύω και οι αρχές είναι διαφορετικά από αυτά που πρεσβεύει το σύστημα, τότε η ίδια οφείλει να λογοδοτήσει και να υποσχεθεί την προσαρμογή – συμμόρφωσή της με το εκπαιδευτικό κανονιστικό πλαίσιο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Λαμπρίδου Έλλης, η οποία, προκειμένου να προσληφθεί, καλείται να λογοδοτήσει για τις απόψεις της για το γλωσσικό ζήτημα και να συμμορφωθεί με τους κανονισμούς που απαγορεύουν τους μαλλιαρούς στην εκπαίδευση¹¹³ αναδεικνύοντας πως η εκπαιδευτικός της εποχής, ακόμα και αν τη διακρίνει ανώτατο γνωστικό επίπεδο και πιθανόν γι' αυτό να έχει και μια διαφορετική στάση στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται την εξέλιξη της εκπαίδευσης, τελικά ενσωματώνει πρακτικές του παρελθόντος, που είναι αντίθετες με το πώς η ίδια αντιλαμβάνεται το ρόλο της και συνεπώς λειτουργούν ανασταλτικά στην ανάπτυξη της επαγγελματικής της ταυτότητας.

Επιμόρφωση - Μετεκπαίδευση

Ένα από τα πιο σημαντικά καθήκοντα που έχει η διδασκάλισσα είναι αυτό της επιμόρφωσης, της μετεκπαίδευσης στο γνωστικό αντικείμενο που έχει

¹¹² Βλ. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1863-1871*, (χ.ά.σ.), Συνεδρία Τρίτη, 8 Οκτωβρίου 1863 και *Βιβλίο Πρακτικών...*, ό.π., συνεδρία της 13^{ης} Ιουλίου 1905.

¹¹³ Βλ. *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.), Συνεδρία της 20^{ης} Ιουλίου 1920, Συνεδρία της 29^{ης} Ιουλίου 1920, Συνεδρία 1^{ης} Αυγούστου 1920 και Σ., Ζιώγου – Καταστεργίου, (επιμ), *Το οικογενειακό Πατριαρχείο...*, ό.π., σσ. 409-410.

αναλάβει¹¹⁴. Η παροχή πρόσθετης επαγγελματικής κατάρτισης στις δασκάλες είναι αποτέλεσμα των ενεργειών και πρωτοβουλιών των φορέων της εκπαίδευσης. Τόσο τα εκπαιδευτήρια των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων σε συνεργασία με τα διοικητικά και εποπτικά όργανά τους όσο και το Υπουργείο Παιδείας στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους μεριμνούν για τη μετεκπαίδευση και επιμόρφωσή τους, με στόχο τον εμπλουτισμό της διδασκαλίας με νέες γνώσεις και μεθόδους και την εφαρμογή - αξιοποίησή τους στα ελληνικά σχολεία.

Πράγματι, σύμφωνα με το αρχειακό υλικό, η διοίκηση του Κεντρικού Παρθεναγωγείου εστιάζει την προσοχή του στην ικανοποίηση της ανάγκης συμμετοχής των διδασκαλισσών σε τέτοιου είδους προγράμματα μετεκπαίδευσης. Η διαδικασία της επιμόρφωσης – μετεκπαίδευσης, ως κίνητρο εργασίας, λειτουργεί αμψιρόμομα διότι η μεν εκπαιδευτικός εξελίσσεται μέσα από αυτή, ενώ η σχολική μονάδα επωφελείται των βελτιωμένων αυτών προσόντων και ικανοτήτων, καθώς η βελτίωση της διδασκαλίας ισχυροποιεί το εκπαιδευτικό status του σχολείου. Για το λόγο αυτό της χορηγείται εκπαιδευτική άδεια με αποδοχές.

Αντιπροσωπευτική περίπτωση είναι η Γεωργιάδου Βιργινία, που αποστέλλεται αρχικά στο *Ecole Menagere normale* στη Φρεβούργη της Ελβετίας να μελετήσει το πρόγραμμα Οικοκυρικής Σχολής και στη συνέχεια κρίνεται σκόπιμο για την τελειότερη κατάρτισή της να επισκεφθεί οικοκυρικές σχολές της Δύσης, με στόχο την οργάνωση του Οικοκυρικού Τμήματος του Κεντρικού Παρθεναγωγείου¹¹⁵. Αναφορικά με τα έξοδα κατά τη διάρκεια της μετεκπαίδευσης, της χορηγείται δάνειο από τη σχολή, *αποφασίζεται η σύσταση κατάλληλου συμβολαίου, υποχρεωμένης της κυρίας Γεωργιάδου να παράσχει τον κατάλληλο εγγυητή* και ορίζεται εκ των προτέρων η μισθοδοσία της μετά την επάνοδό της από τη σχολή, μέχρι της τελείας εξοφλήσεως του επιδοτούμενου ποσού.

Η μετεκπαίδευση της Γεωργιάδου Βιργινίας, αν και μοναδική περίπτωση στο ανέκδοτο αρχειακό υλικό, εντάσσεται, όπως προαναφέρθηκε, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πρακτικών του ελληνικού κράτους περί μετεκπαίδευσης διδασκάλων και

114 «Η μετεκπαίδευση σχετίζεται περισσότερο με την αλλαγή ρόλου και θέσης μέσα στην ίδια την υπηρεσία, ενώ η επιμόρφωση με τη βελτίωση, την ανανέωση και την καλύτερη αποδοτικότητα της εργασίας», στο: Σ. Μπουζάκης, Χρ. Τζήκας, Κ. Ανθόπουλος, *ό.π.*, σ. 14. Επίσης, γενικά στοιχεία για την Επιμόρφωση-Μετεκπαίδευση της διδασκαλίσσας βλ. στην ίδια εργασία, σσ. 89-91.

¹¹⁵ *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, (χ.ά.σ.)*, Συνεδρία 19^η Ιουνίου 1913 και Συνεδρία 8^η Νοεμβρίου 1914.

διδασκαλισσών στο εξωτερικό. Έτσι, παρόλο που δε γίνεται σαφές από το αρχειακό υλικό για ποιους λόγους προτιμήθηκε η Γεωργιάδου Βιργινία από άλλες διδασκάλισσες, θεωρείται πιθανόν πως οι όροι που βάζει το ελληνικό κράτος για τη συμμετοχή των υποψηφίων εκπαιδευτικών για σπουδές στο εξωτερικό ισχύουν αναλογικά και για τον ελληνισμό της διασποράς¹¹⁶. Συγκεκριμένα, μάλλον πρόκειται για μια νέα εκπαιδευτικό (έως 30 ετών), με αμοιβές και διακρίσεις κατά τη διάρκεια της θητείας της, γνώστη της γαλλικής γλώσσας, αφού στέλνεται στην Ελβετία, και πιθανόν με συγγραφική δράση, πρωτότυπη ή σε μετάφραση¹¹⁷. Η επιλογή της Γεωργιάδου, τέλος, πρέπει να συνδέεται με τις προσδοκίες της ίδιας να βελτιώσει τις γνώσεις της και προσαρμόσει τις ικανότητές της στις σημειούμενες εξελίξεις.

Συχνότερο, σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα, είναι το φαινόμενο της επιμόρφωσης σεμιναριακού χαρακτήρα για άτομα που καλούνται να αναλάβουν νέους ρόλους μέσα στο σχολείο, όπως αυτόν της γυμναστικής. Συγκεκριμένα, επειδή μόλις μετά το 1898 δίνονται τα πρώτα πτυχία γυμναστριών στο ελληνικό κράτος, υπάρχει έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού¹¹⁸, με αποτέλεσμα συχνά το μάθημα αυτό να ανατίθεται και σε άλλες διδάσκουσες. Για τη διάδοση, λοιπόν, των ειδικών γνώσεων της γυμναστικής, σύμφωνα με το ερευνητικό υλικό, οργανώνονται, συνήθως τους θερινούς μήνες, σεμινάρια, πρακτικές ασκήσεις και διαλέξεις. Συγκεκριμένα, οι διδασκάλισσες των Αστικών Σχολών Σταυροδρομίου, στις οποίες ανατίθεται το μάθημα της γυμναστικής, Αμπελικοπούλου Ειρήνη, Βιτάλη Άννα, Ιγγλέση Μαρία, Κακτάνου Βαρβάρα, Λεμονίδου Ελένη, Μαργαρίτου Κρέουσα,

¹¹⁶ Οι υποψήφιοι για σπουδές στο εξωτερικό έπρεπε να είναι μέχρι 30 ετών, να έχουν υπηρετήσει τη στρατιωτική τους θητεία [αν είναι άνδρες], να υποβάλουν πιστοποιητικά του δήμου και της υπηρεσίας τους και βιογραφικό σημείωμα στο οποίο να αναφέρεται η υπηρεσιακή τους κατάσταση, οι ποινές, οι αμοιβές κ.λπ., οι σπουδές τους σε άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα πλην αυτών στο Διδασκαλείο, η ξένη γλώσσα, της οποίας ήταν κάτοχοι, και το συγγραφικό τους έργο, δηλαδή, οι δημοσιεύσεις τους, πρωτότυπες ή σε μετάφραση. Οι υποψήφιοι συμμετείχαν σε διαγωνισμό. Βλ. Σ. Μπουζάκης, Χρ. Τζήκας, Κ. Ανθόπουλος, *ό.π.*, σ. 46.

¹¹⁷ Σύμφωνα με τις πηγές της συγκεκριμένης εργασίας (*Εφημερίς των Κυριών, Βοσπορίς, Ευριδίκη* και στο έργο της Ειρ. Ριζάκη, *Οι γράφουσες Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοισόνη του 19^{ου} αιώνα*, Κατάρτι, Αθήνα 2007) δεν αναφέρεται το όνομά της στη δημοσίευση κάποιου άρθρου.

¹¹⁸ Δύο μόνο διδασκάλισσες έχουν πτυχίο γυμναστικής. Πρόκειται για τις: Σακελλαρίδου Βασιλική, (*Αποφασίζεται να προσληφθεί η γυμνάστρια δ. Βασιλική Σακελλαρίδου, απόφοιτος της εν Σχολής Λασκαρίδου στην Αθήνα, κεκτημένη των απαιτούμενων προς αυτό προσόντων*) και Σταυρίδου Ελένη (*πτυχιούχος Αρσακείου και του διδασκαλείου των Γυμναστριών*).

Μιχαλοπούλου Ελένη, Μουντεβελλή Φεβρωνία, Νικολαΐδου Όλγα και Σιμολαρίδου Αλεξάνδρα, είναι υποχρεωμένες να παρακολουθήσουν τα θεωρητικά και πρακτικά αυτά σεμινάρια της γυμναστικής, προκειμένου να αποκτήσουν τις απαραίτητες γνώσεις και να βελτιώσουν τη διδακτική τους την επόμενη σχολική χρονιά, ενισχύοντας έτσι το επαγγελματικό τους προφίλ. Πιθανότατα το πρόγραμμα των σεμιναρίων αυτών αυτά να σχετίζεται με τα περιεχόμενα των θεωρητικών και πρακτικών μαθημάτων που ορίζει το Υπουργείο Παιδείας της Ελλάδας ως ύλη για την απόκτηση πτυχίου γυμναστικής, όπως Ιστορία της γυμναστικής, Παιδαγωγία της γυμναστικής, Υγιεινή, Φυσική και Φυσιολογία¹¹⁹.

Επιστασία - εισπράξεις

Η διδασκάλισσα εκτός από τον παιδαγωγικό/διδακτικό της ρόλο στο παρθεναγωγείο, διαδραματίζει και άλλους, που έχουν να κάνουν περισσότερο με τη γενικότερη ομαλή λειτουργία του σχολείου. Άλλοτε αναλαμβάνει την επιστασία στη σχολή -«προσέτι ορίζονται για τη γενική επιστασία στη Σχολή το πρωί οι δεσποινίδες Τερψιθέα Αλεξανδρίδου και Ανθιμία Παπακωστή και μετά το μεσημέρι η δ. Ευθαλία Παπαθανασίου και Σοφία Διάγγελη»¹²⁰ - κι άλλοτε είναι αρμόδια για την είσπραξη οφειλόμενων χρημάτων, όπως η Αλεξανδρίδου Τερψιθέα στην οποία ανατίθεται ο εισπρακτικός ρόλος για κάθε σχέδιο εργόχειρου που δίνεται στις μαθήτριες¹²¹.

(ii) Η διευθύντρια

Στην περίπτωση της διευθύντριας έχει ενδιαφέρον να δει κανείς τον πολυδιάστατο «ρόλο» της κατά τη θητεία της στο παρθεναγωγείο. Αρχικά, σύμφωνα με τους κανονισμούς των σχολείων της εποχής¹²², η διευθύντρια έχει τη γενική εποπτεία για την ομαλή λειτουργία της σχολής¹²³, τις εγγραφές των μαθητριών¹²⁴, την

¹¹⁹ Γενικότερα, για την πορεία του μαθήματος της γυμναστικής, βλ. Σ. Μπουζάκης, Χρ. Τζήκας, Κ. Ανθόπουλος, *ό.π.*, σσ. 24-26.

¹²⁰ *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 19^{ης} Οκτωβρίου 1917.*

¹²¹ *Ο.π.*, Συνεδρία 21 Ιουνίου 1915.

¹²² Κανονισμός του Παρθεναγωγείου της εν Σταυροδρομίω Ελληνορθόδοξου Κοινότητας, τύποις Βουτυρά και Σίας, εν Κωνσταντινουπόλει 1878, άρθρ. 14.

¹²³ Η Καλογερά Ελένη, διευθύντρια του Κ.Π, αναφέρεται στο καθήκον της περί γενικής διεύθυνσης και επιτηρήσεως της Σχολής, *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων*

εφαρμογή της κατάλληλης διδακτικής μεθόδου¹²⁵, τη σύνταξη του ωρολογίου προγράμματος¹²⁶, την υποβολή έκθεσης για τη διανοητική και ηθική κατάσταση των μαθητριών¹²⁷.

Ειδικότερα, αναφορικά με το προσωπικό, η διευθύντρια αναφέρει κενά θέσεων που υπάρχουν στο σχολείο της καθώς και νέες θέσεις εργασίας που πρέπει να δημιουργηθούν για τη διασφάλιση της απρόσκοπτης λειτουργίας του παρθεναγωγείου. Η ίδια έχει άποψη για το ποια διδασκάλισσα θεωρεί κατάλληλη. Συγκεκριμένα, την πρώτη και τη δεύτερη φάση της γυναικείας εκπαίδευσης η διευθύντρια εμφανίζεται να έχει το δικαίωμα να προσλαμβάνει αλλά και να παύει μια διδασκάλισσα. Έτσι, η Ελένη Καλογερά, διευθύντρια της Σχολής των Απόρων Κορασίων σε συνεδρία της 15^{ης} Νοεμβρίου 1878 ανακοινώνει ότι έπαυσε των καθηκόντων της τη δημοδιδάσκαλο δεσποσύνη Μαρία Πιρπινιάν και προσέλαβε μια άλλη, ενώ στις 14 Νοεμβρίου 1883 κοινοποιεί στην εφορεία ότι προσέλαβε βοηθό νηπιαγωγού, η οποία διατελεί υπό δοκιμασία¹²⁸.

Μετά το 1900 και τη συστηματοποιημένη πλέον εκπαίδευση, οι συνθήκες αλλάζουν (π.χ. τα πτυχία θέλουν επικύρωση από την Π.Κ.Ε.Ε) και η άποψή της, αν και έχει βαρύνουσα σημασία, καθώς συχνά οι προτάσεις που κάνει επικυρώνονται,

Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), συνεδρίαση της 18ης Οκτωβρίου 1875.

¹²⁴ Σχετικά με το καθήκον των διευθυντριών περί *εγγραφής* των μαθητριών, βλ. για την Καλογερά Ελένη, *ό.π.*, συνεδρία της 5^{ης} Δεκεμβρίου 1903 και συνεδρία της 28^{ης} Ιουλίου 1905, για τη Μιχαηλίδου Ευτέρπη, *Αλληλογραφία...*, *ό.π.*, επιστολή της ίδιας με ημερομηνία Σταυροδρόμι, 4 Οκτωβρίου 1911.

¹²⁵ Η Στεφάνου Μόσχα, διευθύντρια της Β' Αστικής Σχολής, εγκρίνει τη *μέθοδο διδασκαλίας* της -υπό δοκιμής για διορισμό- διδασκάλισσας Αμπελικοπούλου Ειρήνης, *Βιβλίο Πρακτικών...*, *ό.π.*, Σταυροδρόμι, 31 Αυγούστου 1916.

¹²⁶ Το *ωρολόγιο πρόγραμμα* καταθέτουν οι διευθύντριες των παρθεναγωγείων, Καλογερά Ελένη (Κ.Π.) 5 Σεπτεμβρίου 1883, 24 Αυγούστου 1884, 21 Φεβρουαρίου 1893 -(πρόγραμμα εξετάσεων), Μιχαηλίδου Ευτέρπη (Α' Α.Σ.Θ.), η Στεφάνου Μόσχα (Β' Α.Σ.Θ.) *Βιβλίο Πρακτικών ...*, *ό.π.*, 27 Ιουνίου 1906

¹²⁷ Ενδεικτικά αναφέρουμε τις *εκθέσεις* των διευθυντριών: Καλογερά Ελένης (Κ.Π.) (*Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.)* συνεδρία της 25^{ης} Νοεμβρίου 1883), β) Στεφάνου Μόσχας (Α' Α.Σ.Θ.), γ) Μιχαηλίδου Ευτέρπης (Β' Α.Σ.Θ.), δ) Όλγας Κεφαλά (Γ' Α.Σ.Θ.), (*Βιβλίο Πρακτικών ...*, *ό.π.*, συνεδρία 27 Φεβρουαρίου 1907 και Συνεδρία της 20^{ης} Μαρτίου 1908).

¹²⁸ Βλ. σχετικά τα *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.)*.

φέρει, ωστόσο, πιο πολύ συμβουλευτικό -προτρεπτικό χαρακτήρα. «Αποφασίζεται η πρόσληψη καταλλήλου βοηθού νηπιαγωγού σύμφωνα με πρόταση της κ. διευθύντριας [κ. Καλογερά Ελένης]», ενώ λίγα χρόνια αργότερα στο ίδιο παρθεναγωγείο, το Κεντρικό, η διευθύντρια Χατζηνηταή Σμαράγδα «προτείνει την πρόσληψη Ελληνιστού πτυχιούχου για την έβδομη τάξη, πρόσληψη νέας διδασκάλλισσας για το παράλληλο τμήμα της Α' τάξεως Σχολείου». Τέλος, στις Αστικές Σχολές, η Όλγα Κεφαλά «υποδεικνύει στην εφορεία ότι η διδασκάλλισσα που θα διοριστεί πρέπει να είναι απόφοιτη διδασκαλείου» και η Μιχαηλίδου Ευτέρπη «είπε ότι εάν η δ. Ιγγλέση αναλάμβανε τα μαθήματα της Β' τάξης και η δ. Αμπελικοπούλου τα καθήκοντα νηπιαγωγού, ουδόλως θα έβλαπτε την καλή λειτουργία»¹²⁹.

Παράλληλα, η ίδια «εκτός της γενικής διεύθυνσης και επιτηρήσεως της Σχολής διδάσκει όλα τα μαθήματα και την τέχνη των εργόχειρων»¹³⁰ και το ωράριο της είναι κοινό με αυτό της απλής διδασκάλλισσας (36 ώρες την εβδομάδα). Ωστόσο, η διευθύντρια κατεξοχήν αναλαμβάνει τη διδασκαλία συγκεκριμένων μαθημάτων (νέα ελληνικά, οικιακή οικονομία, παιδαγωγική, πρακτική άσκηση) στις μεγάλες και ανώτερες τάξεις¹³¹.

Μέριμνα, επίσης, της διευθύντριας είναι η αποτελεσματική διδασκαλία. Εκτός από τις παρεμβάσεις που κάνει με στόχο την εξεύρεση του κατάλληλου προσωπικού, τέσσερα είναι τα στοιχεία που θεωρεί σημαντικά: ο αριθμός των μαθητριών ανά τάξη, η μέθοδος διδασκαλίας, η εισαγωγή - ενίσχυση κάποιων μαθημάτων και τα εποπτικά μέσα.

Με την αύξηση των μαθητριών στα παρθεναγωγεία, η διαίρεση μιας τάξης σε περισσότερα τμήματα αποτελεί κοινό τόπο των επιστολών των διευθυντριών προς τη Σχολική Εφορεία¹³². Από παιδαγωγική άποψη, επίσης, η διευθύντρια προτείνει την

¹²⁹ Βλ. α) ό.π., συνεδρία της 23^{ης} Νοεμβρίου 1902 και Συνεδρία 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1909, β) Βιβλίο Πρακτικών..., ό.π., συνεδρία της 8^{ης} Ιουνίου 1909 και 13^{ης} Ιουλίου 1905.

¹³⁰ Βλ. Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασιών ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 18^{ης} Οκτωβρίου 1875.

¹³¹ Βλ. σχετικά Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασιών ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1909.

¹³² Καλογερά Ελένη: «αποτέλεσμα της αύξησης των μαθητριών στο νηπιαγωγείο αυτό και της διαίρεσης αυτού σε δυο τμήματα», Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασιών ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 23^{ης} Νοεμβρίου 1902. Χατζηνηταή Σμαράγδα: «διαίρεση της Α' τάξεως του Νηπιαγωγείου και της Α' Σχολείου σε παράλληλα τμήματα ένεκα του πολυπληθούς των μαθητριών, ό.π., συνεδρία της 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1909.

ενίσχυση των μαθημάτων, είτε βελτιώνοντας τα παλιά μαθήματα είτε εισάγοντας καινούρια. Έχοντας στόχο την εφαρμογή ενός πρακτικότερου τρόπου διδασκαλίας για τα κορίτσια που δεν συμπληρώνουν τη μέση εκπαίδευση, εισηγείται τη χορήγηση πτυχίου πρακτικών σπουδών, παρέχοντας λογιστική, οικοκυρική και τεχνητά μαθήματα¹³³.

Στη συνέχεια, προκειμένου να βελτιωθεί το εκπαιδευτικό status του παρθεναγωγείου, του οποίου προϊστάται η διευθύντρια της εποχής, γίνονται προτάσεις για εκσυγχρονισμό του τρόπου και της μεθόδου διδασκαλίας. Η ανάγκη εκσυγχρονισμού των παλαιωμένων μεθόδων προκύπτει και από την πρόταση για μελέτη της πραγματείας περί Φροβελιανού συστήματος της Αικατερίνης Λασκαρίδου¹³⁴. Παράλληλα, για την εξασφάλιση της ανώτερης μόρφωσης των πτυχιούχων του παρθεναγωγείου, υποβάλλει τη γνώμη για περισσότερες ώρες παιδαγωγικών και πρακτικών ασκήσεων¹³⁵.

Τέλος, σε ό,τι αφορά στην εισαγωγή νέων μαθημάτων, η διευθύντρια, προτείνει να εισαχθούν αφενός τα μαθήματα της υγιεινής και της γυμναστικής και

Σκορδέλη Ασπασία: «αναφέρει ότι και η τάξη αυτή έχει ανάγκη διαιρέσεως σε δύο τμήματα, καθώς έχει 94 μαθήτριες», *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 17^{ης} Ιανουαρίου 1913, Μιχαηλίδου Ευτέρπη: «*Η Εφορεία δίνει βαρύτητα στην υπόδειξη της διευθύντριας Εντ. Μιχαηλίδου για την ανάγκη υποδιαίρεσης των κατώτερων τάξεων από άποψης παιδαγωγικής και προς αποφυγή δυσάρεστων λόγω του αποκλεισμού πολλών μαθητριών, όπως πέρσι*», *Βιβλίο Πρακτικών ...*, ό.π., συνεδρία της 11^{ης} Ιουλίου 1913.

¹³³ *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασιών ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 4^{ης} Αυγούστου 1905 και *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 11^{ης} Οκτωβρίου 1912.

¹³⁴ Βλ. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασιών ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 28^{ης} Ιουλίου 1905 και *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 29^{ης} Αυγούστου 1912. Επίσης, στη Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 248. αναφέρεται: «Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι η φροβελιανή μέθοδος, που θεωρείται «προοδευτική» την εποχή αυτή, βρίσκει μεγαλύτερη απήχηση σε κοινότητες του ελληνισμού της διασποράς».

¹³⁵ Η πρόταση αυτή ανήκει στη Σκορδέλη Ασπασία, διευθύντρια του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, προκειμένου να ενισχύσει το γυμνασιακό τμήμα του ομόνυμου παρθεναγωγείου. *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 11^{ης} Οκτωβρίου 1912.

αφετέρου της υγιεινής νοσηλείας και της παιδοκομίας, επηρεασμένη ίσως και τις θεωρίες του 19^{ου} αιώνα για τον προορισμό της γυναίκας ως μητέρας που καθήκον έχει να φροντίζει τα μέλη της οικογένειάς της.

Η αυξημένη ευαισθησία της διεύθυνσης στον τομέα της υγείας των κοριτσιών συνδέεται και με επιδημικές νόσους της εποχής¹³⁶. Για το λόγο αυτό παίρνει μέτρα πρόληψης που αφορούν στην έγκαιρη απολύμανση του σχολείου («τα μαθήματα της σχολής δεν διέκοψε η κ. διευθύντρια ως εκ της επιδημίας, αλλά έλαβε τα κατάλληλα για την περίπτωση απολυμαντικά μέτρα») ¹³⁷ και στη διοργάνωση διαλέξεων με θέματα κατάλληλα ώστε να εξεγείρουν το ενδιαφέρον των μαθητριών¹³⁸.

Συνεχίζοντας, στο πλαίσιο της ενίσχυσης της διδασκαλίας, καθοριστικό ρόλο παίζουν τα σχολικά εγχειρίδια. Η αγορά νέων βιβλίων, η αναζήτηση χορηγών για την προμήθεια βιβλίων, αλλά και η καταλληλότητά τους αναφορικά με το κατά πόσο ανταποκρίνονται στις ανάγκες και τους στόχους του σχολείου, είναι θέματα που απασχολούν τη διεύθυνση του σχολείου. Συγκεκριμένα, σε συνεδρίες των διευθυντριών των Αστικών Σχολών, γίνεται σύσκεψη περί των διδακτικών βιβλίων και αξιολογείται κατά πόσο αυτά εκπληρώνουν το στόχο τους ή χρειάζεται να αντικατασταθούν από άλλα εγκεκριμένα πάντα από την Π.Κ.Ε.Ε¹³⁹.

¹³⁶ «Εξαιτίας της νόσου της ευφλογιάς που έφτασε η Εφορεία προέβη στον εν καιρώ έλεγχο όλων των μαθητριών της Σχολής εκ των οποίων κάποιες δεν μπορούν ένεκα της ανέχειας να εμβολιαστούν. Η σχολή φρόντισε να εμβολιάσει αυτές προς αποσόβηση κάθε κινδύνου». *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 9^{ης}/21^{ης} Μαρτίου 1881. Επίσης, για επιδημία ιλαράς γίνεται λόγος και στη συνεδρίαση του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, *ό.π.*, 5 Μαρτίου 1910. Τέλος, σε συνεδρία της 30^{ης} Σεπτεμβρίου 1911 αναγιγνώσκεται η αλληλογραφία του Μ. Πρωτοσύγκελου διαβιβάζοντας την παράκληση της Εκπαιδευτικής Επιτροπής, περί αναβολής των μαθημάτων λόγω επιδημίας μέχρι νεότερης επιστολής, περί των επιβαλλομένων υγιεινών διατάξεων ένεκα της επιδημίας και της προσλήψεως ειδικού ιατρού, στο *Βιβλίο Πρακτικών...*, *ό.π.*

¹³⁷ *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 22ας Απριλίου 1902.

¹³⁸ Βλ. *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 29^{ης} Αυγούστου 1912.

¹³⁹ «Χθες οι διευθύνσεις των Αστικών Σχολών των θηλέων συνήλθαν σε συνεδρία και συσκέφτηκαν περί των διδακτικών βιβλίων κατά το έτος αυτό στις σχολές αυτών. Οι διευθύνσεις έδωσαν στην εφαρμογή ότι κάποια από της τέως χρήσης των διδακτικών βιβλίων δεν εκπληρούσε το σκοπό αυτών, προέβηκαν σε αντικατάσταση αυτών με άλλα καταλληλότερα όλα εγκεκριμένα από την Πατριαρχική Εκπαιδευτική Επιτροπή. Έτσι αντικατέστησαν το αναγνωστικό της Στ' τάξεως «Εκλεκταί σελίδες Δαμασκηνού» με το

Ο εμπλουτισμός της σχολικής βιβλιοθήκης με νέα ωφέλιμα βιβλία, αλλά και η καταλογογράφηση τους είναι συχνά αποτέλεσμα πρωτοβουλίας της διευθύντριας. Αξιοσημείωτη περίπτωση είναι της Καλογερά Ελένης, διευθύντριας του Κεντρικού Σταυροδρομίου, η οποία, βρισκόμενη πάντα σε άμεση και προσωπική επαφή άλλοτε με τον ΕΦΣΚ και άλλοτε με το Διοικητικό Συμβούλιο του Αρσακείου, επιτυγχάνει τη δωρεάν χορήγηση βιβλίων αλλά και εικονογραφιών. Προκειμένου μάλιστα να φέρει εις πέρα την αποστολή της η γυναίκα αυτή, ταξιδεύει στην Αθήνα, και εκμεταλλεύεται στο έπακρο τον κύκλο των γνωριμιών της, όπως το Διευθυντή του Βασιλικού Ταχυδρομείου Αθηνών, προκειμένου να εξασφαλίσει και τη δωρεάν μεταφορά των βιβλίων από την Αθήνα στην Κωνσταντινούπολη. Ακόμα και οι συναντήσεις της με τον Τούρκο Υπουργό Παιδείας αποδεικνύουν την ισχυρή προσωπικότητα μιας γυναίκας που πασχίζει για την εκπαίδευση¹⁴⁰.

Παράλληλα, η ενδυνάμωση της διδασκαλίας απαιτεί όχι μόνο στοιχειώδη σκευή, όπως θρανία και καθίσματα, αλλά και εποπτικά μέσα, όπως όργανα φυσικής, χημείας και γεωμετρίας, ξυλάρια για το μάθημα της αριθμητικής του νηπιαγωγείου και της Α΄ τάξεως, χάρτες της Ελλάδας, διδακτικές εικόνες, όργανα γυμναστικής, προβολέα για διαλέξεις¹⁴¹. Δεν είναι τυχαίο ίσως πως προς αυτή την κατεύθυνση κινούνται οι διευθύντριες Χατζηνταή Σμαράγδα και Σκορδέλη Ασπασία. Και οι δύο έχουν πολυετή εμπειρία στη διεύθυνση σχολείων, στα Ζαριφεία στη Φιλιππούπολη και το Αστικό Παρθεναγωγείο στην Αθήνα, αντίστοιχα. Επιπλέον και οι δύο είναι διευθύντριες ενός αναγνωρισμένου πλέον γυμνασίου, του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, το οποίο, πριν ακόμα αναλάβουν οι ίδιες τη διεύθυνσή του, επιδιωκόταν από τη σχολική εφορεία και την τότε διευθύντρια «να καταστεί πρότυπο, τέλειο γυμνάσιο, ισότιμο και ισόβαθμο προς το Ιωακείμιο Εθνικό Παρθεναγωγείο και

αναγνωστικό Γ. Κούζου...Επίσης αποφασίστηκε η αντικατάσταση της Ρωμαϊκής και Βυζαντινής Ιστορίας της Ε΄ τάξεως...Επειδή παρατηρήθηκε ότι οι στοιχειώδεις γνώσεις χημείας που περιλαμβάνονται στο βιβλίο της Βασικής Πειραματικής...κατά το παρελθόν έτος βοήθησαν τις μαθήτριες της Στ΄ τάξης αποφασίστηκε η πρόσθεση ιδιαίτερου βιβλίου χημείας που περιέχει εκτενέστερα τη διδακτέα ύλη...Ως αναγνωστικό γαλλικό για την Δ΄ τάξη στην οποία οι μαθήτριες κατά το έτος αυτό θα διδαχτούν τη γαλλική για πρώτη φορά, ορίστηκε η Methode Neil 1er livret», βλ. Αλληλογραφία..., ό.π., έκθεση με ημερομηνία Σταυροδρόμι, 31 Αυγούστου 1916.

¹⁴⁰ Βλ. Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 13^{ης} /25^{ης} Ιανουαρίου 1877, της 18^{ης} Οκτωβρίου 1875, της 8^{ης} Νοεμβρίου 1885.

¹⁴¹ ό.π., συνεδρία 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1909 και συνεδρία 29^{ης} Αυγούστου 1912.

το γυμνασιακό τμήμα του Ζαπτείου»¹⁴². Προφανώς, προς αυτή την κατεύθυνση κινούνται και οι πρωτοβουλίες των εν λόγω διευθυντριών για την ενίσχυση της διδασκαλίας με σύγχρονα εποπτικά μέσα και μεθόδους διδασκαλίας.

Η διευθύντρια κάποιες φορές μπορεί να ταυτιστεί με την ψυχή του σχολείου. Η Καλογερά Ελένη είναι ένα πρόσωπο που φροντίζει για την καταλληλότητα του κτηρίου, κάνοντας συχνά αναφορές στην Εφορεία για επισκευές και διορθώσεις, αλλά και προβαίνοντας με προσωπικά διαβήματα στη Δημαρχία: *«Η τελευταία κάνει λόγο γιατον κατωφερή και ανώμαλο δρόμο της Σχολής, ο οποίος κατά τις βροχερές μέρες καθίσταται σχεδόν άβατος και παραβλάπτει σημαντικά την κυκλοφορία των μαθητριών. Παρακλήθηκε η κυρία διευθύντρια για να προσκαλέσει για αυτά τον υπάλληλο της δημαρχίας κ. Βασιλειάδη και να τον παρακαλέσει να συντελέσει σύντομα στην επιδιόρθωση της οικίας αυτής»*¹⁴³. Επιπλέον, ενημερώνεται για τις κινήσεις των ιδιοκτητών των γειτονικών οικοπέδων προκειμένου να πετύχει την κτηριακή επέκταση της σχολής. Η Καλογερά Ελένη *«υποβάλλει ότι πίσω από τη μια πλευρά της Σχολής [των Απόρων Κορασίων] υπάρχει οικόπεδο που ανήκει στον κύριο Κετσόγλου. Ο εν λόγω κύριος άρχισε να οικοδομεί σε αυτό και ότι σύμφωνα με πληροφορίες η οικοδομή θέλει να προχωρήσει μέχρι τα παράθυρα της Σχολής, πράξη που θα καταστήσει πολύ δυσχερή την τακτική εργασία των μαθητριών. Η Εφορεία αφού παρατηρήσει το εν λόγω γήπεδο της ...ενέκρινε να παρακολουθεί η Εφοροεπιτροπή για να λάβει υπόψη τα καθέκαστα και να αποφασίσει οπωσδήποτε είτε με αγορά είτε με άλλο τρόπο την προσάρτηση σε αυτή της μερίδας του εν λόγω οικοπέδου»*¹⁴⁴.

Έτσι, συχνά είτε για λόγους επισκευών είτε για λόγους νέας οικοδόμησης έρχεται σε επαφή με αρχιτέκτονες, ώστε να βρεθεί η κατάλληλη, λειτουργική και λιγότερο δαπανηρή λύση. *«Η κυρία διευθύντρια υπομνησκει ότι προηγουμένως είχε ανατεθεί σε αυτήν να ενεργήσει τα δέοντα και να λάβει πληροφορίες από τον αρχιτέκτονα για το σχέδιο και τη δαπάνη της επιδιορθώσεως της οικίας της προσαρτημένης στο παλιό παρθεναγωγείο και ότι ήδη έλαβε σχέδιο οικίας 4 δωματίων από ειδήμονα αρχιτέκτονα», «Αγγέλλει η κυρία διευθύντρια ότι η εργασία της διάνοιξης των παραθύρων προς τον Τεκέν καθώς και η ανόρυξη και εκχωμάτωση του πίσω μέρους έγινε, απέναντι στα γινόμενα έξοδα πλήρωσε από τις εισπράξεις των εισιτηρίων,*

¹⁴² ό.π., συνεδρία 28¹⁵ Ιουλίου 1905 και συνεδρία 21¹¹ Φεβρουαρίου 1906.

¹⁴³ ό.π., συνεδρία της 8¹⁵ Οκτωβρίου 1894.

¹⁴⁴ «Περί του οικοπέδου του κυρίου Κετσόγλου» Βλ. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1871-1874*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 29¹⁵ Μαΐου 1871.

ζητούνται δε και τα υπόλοιπα από αυτούς που αναδέχτηκαν την εργασία. Αποφασίστηκε να παρουσιαστεί πρότερον τακτικός λογαριασμός των εξόδων αυτών, να υποβληθούν σε ειδήμονα αρχιτέκτονα περί της ακριβείας αυτού και έπειτα να πληρωθεί, παρακληθεί η κυρία Διευθύντρια να προσκαλέσει κάποιον γνωστό αρχιτέκτονα προς εκτίμηση της εργασίας... Η τελευταία αγγέλλει ότι σύμφωνα με την απόφαση της Εφορείας στην προηγούμενη συνεδρίαση προσκάλεσε τον αρχιτέκτονα κύριο Καμπανάκη, οποίος καταμέτρησε το οικοδομηθέν μέρος και καταλόγησε τη συνολική εργασία και αποφάσισε ότι αυτή ανέρχεται σε 218 τουρκικές λίρες το οποίο ποσό αποφασίστηκε να πληρωθεί»¹⁴⁵.

Η διευθύντρια λειτουργεί παράλληλα ως οικονομικό στέλεχος της σχολής. Καταρχήν, παίζει μεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στην Εφορεία και στις κοσμήτριες, προκειμένου οι τελευταίες να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο στην αύξηση των πόρων του σχολείου¹⁴⁶. Παράλληλα, επενδύει χρήματα από τα έσοδα του σχολείου αγοράζοντας ομόλογα τραπεζών, πάντα σε όνομα και λογαριασμό του σχολείου¹⁴⁷. Τέλος, όταν εξασφαλιστεί για το παρθεναγωγείο μια αξιοπρεπής κτηριακή υποδομή αλλά και η οικονομική του ανεξαρτησία, τότε μόνο ο αγώνας της διευθύντριας δικαιώνεται και η ίδια μπορεί να πει πως *το όνειρο ζωής της πραγματοποιήθηκε*¹⁴⁸.

Αν και οι κανονισμοί των σχολείων ορίζουν τα καθήκοντα των διευθυντριών και σε γενικές γραμμές έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις, ο τρόπος με τον οποίο τα εκτελούν διαφέρει ανάλογα με την υποκειμενικότητά τους και το είδος του σχολείου που διευθύνουν. Καταρχάς, το γεγονός πως οι διευθύντριες που παρουσιάζονται δεν είναι του βεληνεκούς της Κεχαγιά και της Λεοντιάδος, ούτε των αντίστοιχων επιφανών σχολείων, του Ζαπτείου και της Παλλάδος, δε σημαίνει πως δεν υπάρχουν

¹⁴⁵ Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), συνεδρία 29 Μαΐου 1893, συνεδρία 8^{ης} Οκτωβρίου 1894 και συνεδρία 9^{ης} Νοεμβρίου 1894.

¹⁴⁶ ό.π., συνεδρία 18^{ης} Οκτωβρίου 1875.

¹⁴⁷ Από το αντίτιμο των ελέγχων των μαθητριών, η διευθύντρια αγοράζει καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας της «τριακόσιες ομολογίες *Quais* από την Τράπεζα Μυτιλήνης», μια πράξη αφοσίωσης που αξίζει τα ευχαριστήρια της Εφορείας, (ό.π., συνεδρία 9^{ης} Αυγούστου 1906). Ωστόσο, στη συνέχεια η κα Καλογερά προτείνει να διορθωθεί στα πρακτικά της παρούσης συνεδρίας το αναγεγραμμένο κατά λάθος στην συνεδρία της 9^{ης} Αυγούστου 1906 «ότι από αυτήν παραδόθηκαν 12 ομολογίες και αγοράστηκαν από το αντίτιμο των ελέγχων των μαθητριών της Σχολής από την εποχή του διορισμού της», (ό.π., συνεδρία 4^{ης} Φεβρουαρίου 1908).

¹⁴⁸ ό.π., συνεδρία 9^{ης} Φεβρουαρίου 1905.

επιμέρους διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις διευθύντριες, τις λιγότερο γνωστές, τις πιο «ανώνυμες» στα λαϊκά σχολεία.

Από την ανάλυση του αρχειακού υλικού αναφορικά με τα καθήκοντα των διευθυντριών πρωτοβάθμιων σχολείων, συνάγεται πως η διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου εκτελεί τα καθήκοντά της με μεγαλύτερο ζήλο από αυτές των Αστικών Σχολών. Η προσωπική ζωή της Καλογερά Ελένης ταυτίζεται με την επαγγελματική. Οι στόχοι της συνδέονται με την εύρυθμη λειτουργία, την ανάπτυξη, την καταξίωση και την προβολή του σχολείου. Μοιάζει να εμπλέκεται συναισθηματικά με την αποστολή που έχει ως διευθύντρια, καθώς την παραλληλίζει με όνειρο ζωής. Αντίστοιχες αναφορές ζήλου, επίμονων προσπαθειών και αυτοθυσίας δεν υπάρχουν στο έργο των διευθυντριών των τριών Αστικών Σχολών. Στην περίπτωση των Κεφαλά Όλγα, Μιχαηλίδου Ευτέρπη, Μιχαλοπούλου Ελένη, Σταυροπούλου Σοφία και Στεφάνου Μόσχα οι υπηρεσίες τους φαίνεται πως εναρμονίζονται πλήρως με τις τυπικές από τον κανονισμό υποχρεώσεις.

Η υποκειμενικότητα της Καλογερά Ελένης διαφέρει ακόμη και από τις διαδόχους της, Χατζηνταή Σμαράγδα και Σκορδέλη Ασπασία, οι οποίες δείχνουν έντονο ενδιαφέρον για τον εκσυγχρονισμό του σχολείου (αναφορικά με μαθήματα και υλικό εξοπλισμό), αλλά παράλληλα κοιτάζουν και το προσωπικό τους όφελος (εξισορρόπηση του φόρτου εργασίας / αύξηση μισθοδοσίας). Η αυτοθυσία της Καλογερά Ελένης είναι παροιμιώδης, καθώς επί 45ετία προσφέρει ανελλιπώς τις υπηρεσίες της και δεν υπάρχει καμία αναφορά στο αρχειακό υλικό για διευθέτηση ατομικών της υποθέσεων. Φαίνεται πως τα κίνητρα εργασίας της σχετίζονται περισσότερο με την ηθική ικανοποίηση, από τη στιγμή που το σχολείο το οποίο διευθύνει εξελίσσεται σταδιακά: το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου, αν και κοινοτικό, με χαμηλό κοινωνικό προφίλ, στην Γ' περίοδο ανάπτυξης της γυναικείας εκπαίδευσης λειτουργεί ουσιαστικά ως ιδιοσυντήρητο και αναγνωρίζεται ως πλήρες γυμνάσιο θηλέων¹⁴⁹. Πρόκειται για μια εκπαιδευτικό, που τα όρια της προσωπικής ζωής από αυτά της επαγγελματικής είναι δυσδιάκριτα, καθώς οι προσδοκίες της συνδέονται με τη διασφάλιση/αύξηση των προνομίων του σχολείου και με την ανύψωση του γοήτρου του.

¹⁴⁹ Βλ. Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, ό.π., σσ. 125-131.

2.1.2.4. Προαγωγή / Ανάσχεση/ Παύση στην υπηρεσία

Έχοντας μελετήσει τις συνθήκες και τους λόγους διορισμού της Ελληνίδας διδασκάλισσας της οθωμανικής αυτοκρατορίας, είναι φυσικό να γεννηθούν αντίστοιχες απορίες για το πότε και το γιατί η ίδια παύει να εργάζεται. Ειδικότερα, η παραίτηση, η απόλυση, η σύνταξη και ο θάνατος αποτελούν τους κυριότερους λόγους παύσης μιας διδασκάλισσας από τα εργασιακά της καθήκοντα¹⁵⁰. Παράλληλα, από το διορισμό μέχρι την παύση μεσολαβεί ένα χρονικό διάστημα στο οποίο έχει ενδιαφέρον να δει κανείς το ενδεχόμενο της προαγωγής, της ανάσχεσης και του αναδιορισμού.

Επιπλέον, επειδή στη συγκεκριμένη ενότητα, προσεγγίζονται θέματα που προσδιορίζουν διαχρονικά τη διδασκάλισσα και τη διευθύντρια, το ερευνητικό δείγμα του εν ενεργεία γυναικείου διδακτικού προσωπικού περιλαμβάνει εκπαιδευτικούς ανεξαρτήτως ιεραρχίας, διδασκάλισσες δηλαδή και διευθύντριες, και ανεξαρτήτως χρονικής περιόδου, δηλαδή από το 1863-1921. Το αποτέλεσμα είναι ο αριθμός των εν ενεργεία εκπαιδευτικών να ανέρχεται στις ογδόντα τρεις (δεν εμπερικλείονται δηλαδή οι διδασκάλισσες που υποβάλλουν αίτηση για εύρεση εργασίας)¹⁵¹.

Πρώτη δυσκολία της έρευνας στο στάδιο αυτό είναι η έλλειψη στοιχείων για τη μέχρι τέλους πορεία που διαγράφει η διδασκάλισσα στην εκπαίδευση από τη στιγμή που διορίζεται. Κάθε κατηγορία (προαγωγή – ανάσχεση - αναδιορισμός - παύση) μελετάται χωριστά, προκειμένου το ερευνητικό αποτέλεσμα να μπορεί να δώσει μια σαφή εικόνα για τους λόγους που υπαγορεύουν σε κάθε περίπτωση μια τέτοια απόφαση.

(i) Προαγωγή

Καταρχάς, όσον αφορά στο θέμα της προαγωγής διδασκαλισσών κατά τη διάρκεια και των τριών περιόδων της συστηματικής γυναικείας εκπαίδευσης, ένα ικανοποιητικό ποσοστό της τάξεως του 14% καταφέρνει να εξελιχθεί επαγγελματικά¹⁵². Τα στοιχεία του αρχαιακού υλικού δίνουν διάσπαρτες πληροφορίες αναφορικά με το κάτω από ποιες συνθήκες επιτυγχάνεται η προαγωγή των

¹⁵⁰ Βλ. Παράρτημα αρ. 25.

¹⁵¹ Βλ. Παράρτημα αρ. 26.

¹⁵² Βλ. Παράρτημα αρ. 27.

διδασκαλισσών. Επειδή, δηλαδή, το μεγαλύτερο ποσοστό του πρωτογενούς υλικού αφορά σε πρακτικά των σχολών, όπου συχνά απλά κοινοποιούνται αποφάσεις, χωρίς πρόσθετο σχολιασμό, δε γίνεται σαφές για κάθε διδασκάλισσα αν η προαγωγή της αποτελεί καθαρά απόφαση της Εφορείας ως αμοιβή για το διδασκαλικό έργο της ή είναι αποτέλεσμα και διεκδίκησης της ίδια της εκπαιδευτικού.

Με τον περιορισμό αυτό, από την ανάλυση του αρχειακού υλικού προκύπτει καταρχάς πως η προαγωγή των εκπαιδευτικών συνδέεται είτε με τη διδασκαλία σε μεγαλύτερες τάξεις από αυτές που είχαν, είτε με την απόκτηση υψηλότερης θέσης στην ιεραρχία. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν η Αμπελικοπούλου Ειρήνη, στην οποία με επιστολή από την Π.Κ.Ε.Ε επιτρέπεται να διδάσκει ως νηπιαγωγός στην Αίναλή Τσεσμέ και μέχρι της β' δημοτικής τάξεως¹⁵³, η Γεωργιάδου Βιργινία, η οποία μετά από πρόταση της διευθύντριας, υπογράφει τα απολυτήρια του Οικοκυρικού Τμήματος ως διευθύνουσα το τμήμα αυτό¹⁵⁴, η Ουνουφρίου Ελένη, η οποία ανέβηκε στη Β' τάξη από την Α' και αργότερα ανέλαβε και τη διδασκαλία καλλιγραφίας στην ανώτερη τάξη¹⁵⁵, η Ορφανίδου Ελένη, που μετατίθεται από το νηπιαγωγείο στην Α' τάξη¹⁵⁶, η Παναγιωτοπούλου Σοφία, που από βοηθός προάγεται σε τακτική διδασκάλισσα¹⁵⁷, καθώς και η Σαμίου Ελένη, που από επιμελήτρια αναλαμβάνει ρόλο στο νηπιαγωγικό τμήμα¹⁵⁸.

Σκαλιά στην ιεραρχία ανεβαίνουν οι διδασκάλισσες Νικολαΐδου Χρυσάνθη και Γεωργιάδου Ειρήνη, που αναλαμβάνουν ρόλο υποδιευθύντριας¹⁵⁹. Στη θέση της διευθύντριας προάγεται τόσο η διδασκάλισσα του Κεντρικού Παρθεναγωγείου Καλογερά Σταματίνα, στην οποία ανατίθεται προσωρινά η διεύθυνση της σχολής μετά το θάνατο της αδελφής της¹⁶⁰, όσο και η Κεφαλά Όλγα, που από διδασκάλισσα της Β' Αστικής Σχολής Θηλέων γίνεται διευθύντρια της Γ'¹⁶¹. Τέλος, διακριτές θέσεις

¹⁵³ Βιβλίο Πρακτικών..., ό.π., συνεδρία της 19^{ης} Ιανουαρίου 1906.

¹⁵⁴ Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, (χ.ά.σ.), συνεδρία 17^{ης} Ιουλίου 1917.

¹⁵⁵ ό.π., συνεδρία της 11^{ης} Οκτωβρίου 1912 και της 14^{ης} Ιουλίου 1914.

¹⁵⁶ ό.π., συνεδρία της 11^{ης} Οκτωβρίου 1912.

¹⁵⁷ ό.π., συνεδρία της 21^{ης} Σεπτεμβρίου 1900.

¹⁵⁸ ό.π., συνεδρία 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1909.

¹⁵⁹ ό.π., συνεδρία της 28^{ης} Σεπτεμβρίου 1918 και συνεδρία της 21^{ης} Σεπτεμβρίου 1919.

¹⁶⁰ ό.π., συνεδρία της 11^{ης} Μαΐου 1909.

¹⁶¹ Βιβλίο Πρακτικών..., ό.π., συνεδρία της 17ης Ιουλίου 1907.

έχουν και οι Στεφάνου Μόσχα και Μιχαηλίδου Ελένη, που εκτελούν χρέη προέδρου και γραμματέως αντίστοιχα στις συνεδριάσεις των διευθυντριών¹⁶².

Αναμφισβήτητα, η προαγωγή αποτελεί ισχυρό κίνητρο εργασίας, καθώς δίνει την αίσθηση της δικαιοσύνης και τα κριτήρια που εξασφαλίζουν τη δίκαιη μεταχείριση είναι η εμπειρία και η γνωστική επάρκεια. Η Εφορεία «δεόντως αμείβει τις ευσυνειδήτως και ακούραστα σε αυτήν εργαζόμενες κόρες, προάγοντας αυτές εν καιρώ ανάλογα της ατομικής τους αξίας»¹⁶³. Συγκεκριμένα, «σε αντικατάσταση της δ. Αφροδίτης Ανανίου που αποχώρησε, αποφασίζεται να προσληφθεί η κα Ασπασία Κεχαγιόγλου, απόφοιτος των Ζαριφείων Φιλιπούπολης, που κρίθηκε ικανότερη, ως πεπειραμένη, από την δ. Αλεξάνδρα Φραντζέσκου, εν ενεργεία διδασκάλισσα της Β' τάξης, που υπέβαλλε και αυτή αίτηση περί κατάληψης της ως άνω θέσης»¹⁶⁴, ενώ παράλληλα «η Εφορεία έχοντας υπόψη την καρποφόρα διδασκαλία της Κεφαλά Όλγας στη Β' Αστική Σχολή Θηλέων προάγει αυτή στη θέση της διευθύνουσας της Γ' Αστικής Σχολής»¹⁶⁵.

Κλείνοντας το θέμα της προαγωγής θα περίμενε ίσως κανείς πως οι διδασκάλισσες ως γυναίκες χαμηλής κοινωνικοοικονομικής καταγωγής θα αντιμετώπιζαν την εργασία μόνο ως αναγκαίο όρο για την επιβίωση και την οικονομική της ανεξαρτησία. Όμως, κάτι τέτοιο δε φαίνεται να τους αρκεί¹⁶⁶. Το αντίθετο: οι διδασκάλισσες αναζητούν την προσωπική τους επαγγελματική εξέλιξη μέσα από την εργασία τους. Επιπλέον, σύμφωνα με την ανάλυση των δεδομένων προκύπτει πως η συντριπτική πλειοψηφία των εκπαιδευτικών που προάγονται προσδιορίζεται από ανώτερο μορφωτικό επίπεδο¹⁶⁷. Φαίνεται πως το ανώτερο μορφωτικό επίπεδο δημιουργεί υψηλότερες προσδοκίες στις διδασκάλισσες, οι οποίες βιώνουν δυσαρέσκεια όταν συνεχίζουν την εργασία τους από υποδεέστερο πόστο. Τέλος, ακόμα και στην περίπτωση που οι προσδοκίες τους για προαγωγή δεν πραγματοποιούνται, οι ίδιες επιμένουν με «μηνυτήριες» επιστολές προς τη διοίκηση του σχολείου, το ύφος των οποίων είναι σύμφωνο πάντα προς τους κανόνες της

¹⁶² *Αλληλογραφία...*, ό.π., έκθεση της 10ης Δεκεμβρίου 1914.

¹⁶³ ό.π., αίτηση της Κακτάνου Βαρβάρας με ημερ. 1^η Ιουλίου 1913.

¹⁶⁴ *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 30^η Αυγούστου 1910.

¹⁶⁵ *Βιβλίο Πρακτικών ...*, ό.π., συνεδρία της 17^{ης} Ιουλίου 1907.

¹⁶⁶ Βλ. Παράρτημα αρ. 27 (β).

¹⁶⁷ Βλ. Παράρτημα αρ. 27 (γ).

κοινωνικής ηθικής, ζητούν επανεξέταση του θέματος¹⁶⁸. Είναι αισιόδοξο ότι, μολονότι υπάρχουν στιγμές που δεν τους παρέχονται ευκαιρίες για ανάπτυξη και αναγνώριση, οι ίδιες εκλαμβάνουν τα εμπόδια αυτά ως μια ακόμη πρόκληση για την αυτοπραγμάτωση και αυτοεκπλήρωσή τους.

(ii) Ανάσχεση

Μεγαλύτερο είναι το ποσοστό (17%) διδασκαλισσών, για το οποίο υπάρχουν πληροφορίες ανάσχεσης της εργασιακής τους δραστηριότητας. Όλες οι περιπτώσεις ανάσχεσης αφορούν στην τρίτη περίοδο, 1900-1921 και οι λόγοι είναι δυο ειδών, πολιτικοί και εκπαιδευτικοί¹⁶⁹.

Συγκεκριμένα, η ανάσχεση ένεκα πολιτικών παραγόντων είναι συνέπεια της απόφασης του οθωμανικού κράτους για άρση της άδειας του διδάσκειν σε όσους/όσες δεν έχουν την οθωμανική υπηκοότητα. Συγκεκριμένα, *διαβιβάστηκε τεσκερέ προς τα Πατριαρχεία για παύση των διδασκόντων και υπηρετούντων ξένης υπηκοότητας· δεν εγκρίνεται η παραμονή στη Σχολή των Ελλήνων υπηκόων και των λοιπών εχθρικών κρατών*. Έτσι, η Εφορεία συμμορφώνεται προς την παραπάνω απόφαση και απομακρύνει τη διευθύντρια του Κεντρικού Παρθεναγωγείου Σκορδέλη Ασπασία και τις διδασκάλισσες Γεωργιάδου Βιργινία, Γεωργιάδου Ειρήνη, Μελαχροινού Σεβαστή, Παπαμόσχου Ουρανία, Τσάρογλου Ιωσηφίνα, Φραντζέσκου Αλεξάνδρα και Φραντζέσκου Μαρία¹⁷⁰.

Αξιοσημείωτη είναι και περίπτωση της Κεφαλά Όλγας, που αναγκάζεται να σταματήσει την εργασία της, καθώς εμποδίζεται να μεταβεί στην Πόλη και να αναλάβει τα εργασιακά της καθήκοντα, λόγω ελληνικών και βουλγαρικών αντιπαραθέσεων. *«Αποφάσισα να έλθω μέσω Θεσσαλονίκης, αλλά δυστυχώς μεταβαίνοντας εκεί έμαθα ότι οι Βούλγαροι δεν επιτρέπουν στις ελληνικές αμαξοστοιχίες να προχωρήσουν... Έτσι λοιπόν αναγκάστηκα να επανακάμψω Πειραιά... στον Πειραιά λόγω της επιτάξεως των αιχμαλώτων αποκλείστηκα 11 μέρες»*¹⁷¹.

¹⁶⁸ Βλ. στη συνέχεια, στην ίδια εργασία, Επαγγελματικές σχέσεις διδασκαλισσών, σσ. 167-174.

¹⁶⁹ Βλ. Παράρτημα, αρ. 28.

¹⁷⁰ *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, (χ.ά.σ.),* συνεδρία της 6^{ης} Σεπτεμβρίου 1917 και συνεδρία 19^{ης} Οκτωβρίου 1917.

¹⁷¹ *Αλληλογραφία ...*, ό.π., έκθεση της κατάστασης της ίδιας με ημερ. 29/12/1914 και 8/10/1915.

Παράλληλα, αίτια εκπαιδευτικής φύσεως μπορεί να αναχαιτίσουν το διδασκαλικό έργο. Έτσι, αποφασίζεται να απαλλαχθούν από τις υποχρεώσεις να προσέρχονται στη Σχολή αλλά να λαμβάνουν μηνιαίο επίδομα 500 γρ. οι Διάγγελη Σοφία και Πέτρογλου Μαρία καθώς καταργούνται οι Α΄ και Β΄ τάξη ελλείψει χώρου¹⁷², να κοινοποιηθεί στη δ. Ελένη Παπαδοπούλου, διδασκάλισσα της γαλλικής, ότι καταργείται η διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας στη Β΄ τάξη ένεκα της υπερποίησης των μικρών μαθητριών¹⁷³ καθώς και ένεκα ανάλογων περιστάσεων αναστέλλεται και ο διορισμός της Σταυρίδου Ελένης¹⁷⁴.

Η μη έγκαιρη παρουσίαση των αποδεικτικών σπουδών έχει ως αναμενόμενο αποτέλεσμα την αντίστοιχη διακοπή της εκπαιδευτικής δράσης της διδασκάλισσας. Συγκεκριμένα, για τη Βιτάλη Άννα, που καθυστερεί να φέρει το πτυχίο του αναγνωρισμένου γυμνασίου του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, όπως ορίζει το άρθρο 16 του κανονισμού των εκπαιδευτηρίων της κοινότητας για έλεγχο των προσόντων, αποφασίζεται αν εντός της σημερινής ημέρας, Σαββάτου δεν φέρει την άδεια του Πατριαρχείου, η οποία της έχει ζητηθεί, θα συνταχθεί και θα υπογραφεί συμβόλαιο με τη δ. Βικτωρία Φωτιάδου¹⁷⁵.

Αξιοσημείωτο είναι ότι μετά την ανάσχεση μπορεί να ακολουθήσει αναδιορισμός¹⁷⁶. Έτσι, καθώς οι πολιτικές αποφάσεις του οθωμανικού κράτους αλλάζουν «δίκαια επανέρχονται οι λόγω υπηκοότητας απομακρυνθέντες από τη Σχολή διδασκαλιστές και καθηγητές»¹⁷⁷. Ωστόσο, ο αναδιορισμός διδασκαλισσών, που είχαν σταματήσει τη διδασκαλία τους ένεκα ιδιαίτερων εκπαιδευτικών καταστάσεων, υφίσταται, αλλά σε πολύ χαμηλότερο ποσοστό (δύο στις πέντε)¹⁷⁸.

¹⁷² Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 2^{ης} Ιουλίου 1918.

¹⁷³ ό.π., συνεδρία 7^{ης} Ιουλίου 1920.

¹⁷⁴ ό.π., συνεδρία 14^{ης} Νοεμβρίου 1916.

¹⁷⁵ Βιβλίο Πρακτικών ..., ό.π., συνεδρία της 10^{ης} Αυγούστου και 21ης Ιουνίου 1908.

¹⁷⁶ Βλ. Παράρτημα, αρ. 29.

¹⁷⁷ Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 29^{ης} Ιανουαρίου 1919.

¹⁷⁸ «Ανακοινώνεται ότι η Βιτάλη Άννα έχει τα νόμιμα προσόντα να διδάξει στις σχολές της κοινότητας, διότι το Κ.Π είναι αναγνωρισμένο γυμνάσιο και η ειρημένη δεσποινίς έχει βαθμό άριστα», Βιβλίο Πρακτικών ..., ό.π., συνεδρία 21 Ιουνίου 1908. Επίσης, η Εφορεία ζητά από τη Σταυρίδου Ελένη να επιστρέψει στα παλιά της καθήκοντα, Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 4^{ης} Οκτωβρίου 1919.

Τέλος, στην περίπτωση που μια διδασκάλισσα, ενώ έχει υποβάλλει παραίτηση, αλλάζει γνώμη, αποφασίζεται αναδιορισμός. Έτσι, η αίτηση της Ελένης Παπαδοπούλου, η οποία φέρει σε γνώση ότι συνέπεια απρόοπτων αναβληθείσας επ' αόριστο της αποκαταστάσεώς της, την οποία διελάμβανε η από 18 Μαΐου προγενέστερη επιστολή της, δεν υφίσταται ήδη λόγος να μην εξακολουθήσει και στο μέλλον τη διδασκαλία της... γίνεται αποδεκτή από την Εφορεία¹⁷⁹.

(iii) Παύση

Η διερεύνηση της παύσης μιας διδασκάλισσας από τα καθήκοντά της έδειξε πως η παύση αυτή μπορεί να σημαίνει απόλυση, παραίτηση, συνταξιοδότηση ή ακόμα και μοιραίο θάνατο.

Καταρχάς, ένα σημαντικό ποσοστό, το 13% του συνόλου των διδασκαλισσών, απολύεται από το σχολείο. Η ανήθικη συμπεριφορά, η επισφαλής κατάσταση της υγείας, η γνωστική ανεπάρκεια – ακαταλληλότητα, αλλά και η έλλειψη οικονομικών πόρων είναι τα επιχειρήματα της Εφορείας στα οποία εδράζεται η απόλυσή τους¹⁸⁰.

Σημαντικός λόγος απόλυσης είναι η παραβίαση του ηθικού κώδικα της εποχής. Όταν στόχος της γυναικείας εκπαίδευσης είναι η ηθική και διανοητική ανάπτυξη των κορασιών, η διδασκάλισσα οφείλει με το παράδειγμά της να διδάσκει το ήθος και να εμπνέει τον ανάλογο σεβασμό. Η ελευθεριότητα κάποιων διδασκαλισσών, καθώς και η πράξη της υπεξαίρεσης είναι μεμπτές συμπεριφορές που προσβάλλουν το χώρο του σχολείου και για το λόγο αυτό τα πρόσωπα αυτά πρέπει να απομακρυνθούν.

Για ανήθικη συμπεριφορά απολύονται καταρχάς οι αδελφές Περιφανάκη Καλλιόπη και Βλαστού Μαριγώ: Η κα. Περιφανάκη απαλλάσσεται «των καθηκόντων της για ουσιώδεις παραβιάσεις των υποχρεώσεων της διεύθυνσης..., διότι την ημέρα η κυρία διευθύντρια δεχόταν επισκέψεις από κυρίους, ξένους ως προς τη Σχολή, κατά τη διάρκεια των παραδόσεων και όχι σύμφωνα με τις προκαθορισμένες μέρες και ώρες..., γιατί εξερχόταν κατά εξακολούθηση όλες τις νύχτες και έμενε εκτός της σχολής μέχρι τις 11.00 και 12.00 το βράδυ και ο θυρωρός ο οποίος είχε την υποχρέωση να μένει πάντα εντός της σχολής τη νύχτα, όφειλε να εξέρχεται για να

¹⁷⁹ ό.π., συνεδρία 17^{ης} Ιουλίου 1917.

¹⁸⁰ Βλ. Παράρτημα αρ. 30.

συνοδεύει την κυρία διευθύντρια...Τη διδασκάλισσα Μαριγώ Βλαστού αναγκαστήκαμε να την απαλλάξουμε από τα καθήκοντά της, διότι ενώ ήταν παντρεμένη και είχε 2 τέκνα ...δεν μπορούσε να ζει χωρισμένη από το σύζυγό της παρά την επανειλημμένη εκφρασθείσα θέλησή του, ούτε η Εφορεία να ανεχθεί να χρησιμοποιήσει τη Σχολή σε καταφύγιο γυναικός παντρεμένης, προς διαζύγιο»¹⁸¹.

Τέλος, η ποινή της απόλυσης λόγω ανήθικης συμπεριφοράς μπορεί να επιβληθεί και σε ένα πρόσωπο ηθικά άμεμπτο. Αυτό συμβαίνει, όταν άτομο με διευθύνουσα θέση και, επομένως, χρέος, να διαφυλάσσει την ηθική κατάσταση ενός σχολείου, ανέχεται ανεπίτρεπτες ηθικά καταστάσεις. Για έκτροπα στη Γ' Αστική σχολή υπεύθυνη είναι η αδελφή της διευθύντριας Όλγας Κεφαλά· ωστόσο η ίδια η διευθύντρια υπέχει την νόμιμη ευθύνη λόγω της ανοχής της και της αδυναμίας προς την αδελφή της και επομένως καθίσταται έκπτωτος εμπιστοσύνης απέναντι στην Εφορεία και εν γένει απέναντι στην κοινότητα, η οποία της εμπιστεύθηκε την ηθική μόρφωση των μικρών θυγατέρων της. Εξαιτίας των σοβαρών αυτών λόγων μετά από ώριμη σκέψη αποφασίζεται παμψηφεί η οριστική παύση αυτής και απαλλαγή των καθηκόντων της ως διευθύντρια και διδασκάλισσα και η άμεση από τη σχολή απομάκρυνσή της»¹⁸².

Για υπεξαίρεση χρημάτων κατηγορείται η Αλεξανδρίδου Τερψιθέα, για την οποία «διαπιστώθηκε ότι εισέπραξε από τις τάξεις Θ, Η και Ζ χωρίς έκδοση των σχετικών αποδείξεων, ήτοι το σύνολο 13.490 γρόσια. Η ενδιαφερόμενη προσκληθείσα ομολόγησε την ενοχή της και δήλωσε ότι λόγοι οικονομικής φύσεως ώθησαν αυτήν και υποσχέθηκε να ξοφλήσει το χρέος της». Ωστόσο, προς αποφυγή του οικονομικού σκανδάλου της σχολής, η



Εικ.14: Αλεξανδρίδου Τερψιθέα

¹⁸¹ Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1863-1871, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 14ης Αυγούστου 1864 και 29^{ης} Αυγούστου 1864.

¹⁸² Βιβλίο Πρακτικών ..., ό.π., συνεδρία της 18^{ης} Ιουλίου 1913. Ωστόσο, η Κεφαλά Όλγα, φαίνεται να αναδιορίζεται στη θέση της, μετά τη διαμαρτυρία της για την ηθική ακεραιότητά της καθ' όλη τη διάρκεια της υπηρεσίας της, καθώς δυο χρόνια μετά εμφανίζεται να αλληλογραφεί με τη σχολή περιγράφοντας τις δυσκολίες που συναντά κατά την πορεία της από την Ελλάδα στην Πόλη, προκειμένου να αναλάβει τα καθήκοντά της. Αλληλογραφία..., ό.π., επιστολή της ίδιας με ημερ. 26 Ιουλίου 1915.

αιτιολογία της παύσης της κ. Τερψιθέας Αλεξανδρίδου, αν και έχει στοιχεία αλήθειας, είναι τελείως διαφορετική: «Αποφασίζεται να απαλλαγεί από τα καθήκοντά της ως διδάσκαλος της τουρκικής, λόγω των συχνών απουσιών της και τις γενόμενες παρατηρήσεις εκ μέρους της Εφορείας»¹⁸³.

Στη συνέχεια, για λόγους υγείας απολύεται η Ζαλαχώρη Ευθαλία από τη στιγμή που «η Εφορεία έχοντας υπόψη το επισφαλές της υγείας της αδυνατεί να αναθέσει σε αυτή στο μέλλον καθήκοντα στη σχολή»¹⁸⁴. Οριστική και αμετάκλητη θεωρείται και η παύση της Πάρπα Δέσποινας, λόγω ασθένειας φυματιώδους φύσεως και μπροστά στο ενδεχόμενο υποτροπιασμού¹⁸⁵. Στο ίδιο πλαίσιο τέλος, αποφασίζεται «περί αντικαταστάσεως της Νηπιαγωγού δεσποινίδος Ελένης Σαμίου, ένεκα του φιλάσθενου και της αναρμοδιότητάς της»¹⁸⁶.

Για παιδαγωγικούς λόγους απολύεται η Αλαβανοπούλου Χρυσή, η οποία «αρνείται να διδάξει στις τάξεις που της ορίστηκαν»¹⁸⁷ ενώ ανεπαρκείς και ακατάλληλες κρίνονται και οι διδασκάλισσες Σαμίου Ελένη και Φραγκίδου Αικατερίνη¹⁸⁸ και η βοηθός νηπιαγωγού Ησαΐου Μαρία¹⁸⁹.

Χρειάζεται να επισημανθεί ότι οι διδασκάλισσες που απολύονται είτε λόγω υγείας είτε λόγω εκπαιδευτικής ανεπάρκειας (με εξαίρεση τη βοηθό νηπιαγωγού Ησαΐου Μαρία), ανήκουν στην ύστερη χρονική περίοδο, 1900-1921. Το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο, καθώς από τη μια η έξαρση των νευρωτικών διαταραχών, ως

¹⁸³ βλ. *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.), συνεδρία 26^{ης} Μαρτίου 1918 και συνεδρία 28^{ης} Σεπτεμβρίου 1918. Αξίζει να σημειωθεί πως παρά την απόλυσή της, στη συνέχεια, η Αλεξανδρίδου Τερψιθέα προσλαμβάνεται στο Ιωακείμειο, όπου δίδαξε το μάθημα των εργοχειρών και της ζωγραφικής από το 1918 έως το 1949, βλ. Ιορδάνογλου, *ό.π.*, σ. 105.

¹⁸⁴ *ό.π.*, συνεδρία 22^{ης} Δεκεμβρίου 1919

¹⁸⁵ *Βιβλίο Πρακτικών ...*, *ό.π.*, συνεδρία της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1911

¹⁸⁶ *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), συνεδρία 19^{ης} Ιουνίου 1910.

¹⁸⁷ *Βιβλίο Πρακτικών ...*, *ό.π.*, συνεδρία της 9ης και 11^{ης} Οκτωβρίου 1908

¹⁸⁸ βλ. *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.), συνεδρία 5^{ης} Αυγούστου 1910 και συνεδρία 14^{ης} Ιουλίου 1911 αντίστοιχα.

¹⁸⁹ «*Η υπό δοκιμασία προσληφθείσα βοηθός του νηπιαγωγείου κα Μαρία Ησαΐου δεν ευδοκίμησε και απολύθηκε*», στα *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), συνεδρία 21^{ης} Φεβρουαρίου 1885.

αποτέλεσμα ίσως της εικονικής επιδημίας των νεύρων, της λεγόμενης «υστερίας», απόρροια με τη σειρά της του βιο-ιατρικού λόγου που συνδέει την έντονη πνευματική εργασία με επιπλοκές στο αναπαραγωγικό και νευρικό σύστημα των γυναικών, έχει ως αποτέλεσμα πιθανότατα και τις συχνές απουσίες των διδασκαλισσών¹⁹⁰ και κατά συνέπεια οδηγεί τη Σχολική Εφορεία, για λόγους ομαλής λειτουργίας του σχολείου, στην αποπομπή των φιλάσθενων¹⁹¹.

Από την άλλη πλευρά, στις αρχές του 20ού αιώνα το επάγγελμα της διδασκάλισσας το χαρακτηρίζουν δυο στοιχεία, η αναβαθμισμένη παιδαγωγική κατάρτιση και ο κορεσμός. Κατ' επέκταση, αν μια εκπαιδευτικός κριθεί παιδαγωγικά ακατάλληλη για μια θέση, η απόφαση της απόλυσης είναι κάτι παραπάνω από αναμενόμενη, καθώς οι υποψήφιες διδασκάλισσες πλεονάζουν.

Τέλος, η απόφαση για απόλυση μιας διδασκάλισσας μπορεί να εντάσσεται στον οικονομικό σχεδιασμό και προϋπολογισμό του σχολείου, το οποίο για παράδειγμα, δεν μπορεί να απασχολεί παραπάνω άτομα από αυτά που τα έσοδά του τού επιτρέπουν. *«Συγκεκριμένα, μετά την υποχρεωτική πρόσληψη της υποτρόφου Ανανίου Σταματίνας, λόγοι οικονομικοί κατέστησαν αναγκαίο να απαλλαχθεί των καθηκόντων της η Αικατερίνη Χαρίτου»*¹⁹².

Ωστόσο, το μεγαλύτερο ποσοστό στους λόγους παύσης μιας διδασκάλισσας, κατέχει η υποβολή *παραίτησης* της ίδιας από τα εργασιακά καθήκοντά της¹⁹³. Οι λόγοι παραίτησης, με δεδομένο ότι για ένα σημαντικό κομμάτι του αρχείου δεν υπάρχουν στοιχεία¹⁹⁴, οφείλονται κατά πλειοψηφία στη σύναψη γάμου¹⁹⁵ αλλά και

¹⁹⁰ Βλ. Παράρτημα, αρ. 31.

¹⁹¹ Η Εφορεία θεωρεί ότι «από τις συνεχείς απουσίες προκύπτουν ηθικές για τη διδασκαλία ζημιές», *Βιβλίο Πρακτικών ...*, ό.π., συνεδρία της 11^{ης} Ιουλίου 1913.

¹⁹² *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1863-1871*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 8^{ης} Οκτωβρίου 1863. Δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι η περίπτωση αυτή αφορά στην πρώτη περίοδο της εκπαίδευσης, όταν ακόμα η Σχολή Απόρων Κορασίων δεν είχε αποκτήσει την οικονομική ισχύ που τη χαρακτηρίζει στη Β' και ιδιαίτερα στη Γ' περίοδο.

¹⁹³ Βλ. Παράρτημα αρ. 32.

¹⁹⁴ Δε υπάρχουν στοιχεία για το λόγο παραίτησης των: Θεοφανίδου Θεοδώρα, Ιωαννίδου Αθηνά, Κεχαγιόγλου Ασπασία, Μιχαηλίδου Ελένη, Τρωϊωάννου Ελένη, Φραγκάκη Σταματίνα.

¹⁹⁵ Λόγω γάμου, παραιτούνται από τη διδασκαλική τους θέση οι: Καπλάνου Μαρία (συνεδρία της 24^{ης} Ιουλίου 1907), Σιμολαρίδου Αλεξάνδρα (συνεδρία της 25^{ης} Οκτωβρίου 1911), Φιλίππαιου Μαρία (συνεδρία της 25^{ης} Φεβρουαρίου 1907), Φωτιάδου Βικτωρία (συνεδρία της 8^{ης} Ιουνίου 1909), στο: *Βιβλίο Πρακτικών ...*, ό.π.,

γενικότερα σε οικογενειακά ζητήματα¹⁹⁶. Η παραίτηση λόγω γάμου είναι σύνηθες φαινόμενο όχι μόνο στον οθωμανικό χώρο, αλλά και σε Ευρώπη και Αμερική, καταλήγοντας στη διαπίστωση πως δε συνιστά μειονέκτημα το γεγονός να είναι κανείς γυναίκα, αλλά ουσιαστικά το γεγονός να είναι παντρεμένη γυναίκα· δεν είναι το φύλο, δηλαδή, αλλά η οικογένεια¹⁹⁷.

Στη συνέχεια, για άλλη μια φορά ο επιστημονικός ιατρικός λόγος, ο οποίος υποστηρίζει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα πως υπάρχουν ψυχοσωματικά προβλήματα λόγω πνευματικής κόπωσης, αποτυπώνεται στα επιχειρήματα των διδασκαλισσών, όπως: «Επειδή η υγεία μου δε μου επιτρέπει να εργαστώ φέτος αναγκάζομαι μετά λύπης μου να παραιτηθώ»¹⁹⁸.

Αξιοσημείωτο είναι πως η παραίτηση είτε για λόγους υγείας είτε λόγω γάμου αφορά εκπαιδευτικούς, με ανώτερο γνωστικό επίπεδο, της τρίτης περιόδου, δηλαδή τις δυο πρώτες δεκαετίες του 20ού, καταδεικνύοντας ότι οι αντιλήψεις περί βιολογικού ντετερμινισμού έχουν πλέον εμποτιστεί στη συνείδηση των γυναικών.

Επιπλέον, η διδασκάλισσα της Πόλης δεν είναι στάσιμη. Αναχωρεί για άλλες περιοχές, εκτός οθωμανικής αυτοκρατορίας, γεγονός που την οδηγεί σε αναγκαστική παραίτηση¹⁹⁹. Επίσης, αν μια διδασκάλισσα θεωρεί ότι το εργασιακό της συμβόλαιο τη δεσμεύει και δεν αποτελεί για την ίδια το κατάλληλο επαγγελματικό βήμα, τότε υποβάλλει την παραίτησή της, προκειμένου να είναι ελεύθερη να διαθέσει τις υπηρεσίες της όπου και όπως αυτή θεωρεί καλύτερα. Η Σταυρίδου Ελένη «υποβάλλει παραίτηση μη μπορώντας να περιοριστεί αποκλειστικά στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο

¹⁹⁶ Ανανίου Αφροδίτη και Καλογερά Σταματίνα *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), συνεδρία 13^{ης} Ιουλίου 1909 και συνεδρία 5^{ης} Αυγούστου 1910 αντίστοιχα. Αθανασιάδου Αικατερίνη, *Αλληλογραφία...*, ό.π., αίτηση της ίδιας με ημερ. 23 Οκτωβρίου 1911, Αναστασιάδου Μαρία, *Βιβλίο Πρακτικών ...*, ό.π., συνεδρία της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1910.

¹⁹⁷ Βλ. σχετικά, Β. Δεληγιάννη, Σ. Ζιώγου, (επιμ.), ό.π., σ. 165 και G. Duby, M. Perrot, (επιμ.) *Γυναίκες και Ιστορία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σ. 193.

¹⁹⁸ Βλ. Δεκόλη Άρτεμις, *Αλληλογραφία...*, ό.π., αίτηση της ίδιας με ημερ. 1^η Οκτωβρίου 1914. Επίσης παραιτούνται ένεκα αποκαταστάσεως της υγείας τους οι Νικολαΐδου Χρυσάνθη και Παπαδοπούλου Ελένη, *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 15^{ης} Ιουνίου 1919 και 17^{ης} Ιουλίου 1917 αντίστοιχα.

¹⁹⁹ Η Μαυρίδου αναχωρεί για Δύση, *Αλληλογραφία...*, ό.π., αίτηση της ίδιας με ημερ. 3 Σεπτεμβρίου 1913,

κατά την απαίτηση της Εφορείας»²⁰⁰. Η παραίτηση λόγω «αλλαγής επαγγελματικής στέγης» δείχνει πως πρόκειται για μια εκπαιδευτικό, με επαγγελματική συνείδηση, που κάνει ξεκάθαρες τις επιλογές της στο χώρο εργασίας της, με υψηλή αυτοεκτίμηση και προσδοκίες, καθώς αναζητά το καλύτερο δυνατό για την επαγγελματική της αποκατάσταση.

Τέλος, στο πλαίσιο αναζήτησης στοιχείων που οδηγούν στην παύση μιας διδασκάλισσας, εντάσσεται και ο χρόνος. Ο χρόνος, ως καταλυτικός παράγοντας στην εργασία της διδασκάλισσας, είναι συνώνυμος με τη μακροχρόνια υπηρεσία και προσφορά της εκπαιδευτικού. Ειδικότερα, η παύση μιας διδασκάλισσας λόγω χρονικού ορίου μπορεί να σημαίνει είτε τη συμπλήρωση της *συντάξιμης ηλικίας*, «*αναγγέλλεται στην Ανανίου Αφροδίτη η απόφαση της Εφορείας ότι από τον προσεχή Σεπτέμβριο τίθεται σε ισόβια σύνταξη*»²⁰¹ είτε το φυσικό τέλος της ανθρώπινης ζωής, το θάνατο. Κατά την εκτέλεση του καθήκοντος πεθαίνουν η διευθύντρια Καλογερά Ελένη και οι διδασκάλισσες Κακτάνου Βαρβάρα και Φραντζέσκου Αλεξάνδρα²⁰².

2.1.2.5 Οικονομική – μισθολογική κατάσταση

Η έννοια της εργασίας συνδέεται άρρηκτα με την οικονομική αμοιβή. Οι διδασκάλισσες του αρχαιικού υλικού λόγω της χαμηλής κοινωνικοοικονομικής καταγωγής έχουν ανάγκη την εργασία για να ζήσουν. Συχνά τονίζεται η δεινή οικονομική κατάσταση τους, η οποία αποτελεί και κύριο επιχείρημά τους στις αιτήσεις που υπέβαλαν για εύρεση εργασίας²⁰³.

Στη συνέχεια, από τη στιγμή που διορίζονται, απαιτούν και αγωνίζονται να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση. Συγκεκριμένα, το 40% του εν ενεργεία διδασκαλικού προσωπικού προβάλλει οικονομικές διεκδικήσεις²⁰⁴. Η οικονομική

²⁰⁰ Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 20^{ης} Ιουλίου 1920.

²⁰¹ ό.π., συνεδρία 28^{ης} Ιουνίου 1911.

²⁰² Βλ. αντίστοιχα Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, χ.ά.σ., Έκτακτη συνεδρία 26^{ης} Απριλίου 1909, Αλληλογραφία..., ό.π., επιστολή με ημερ. 1^η Απριλίου 1916 και Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, χ.ά.σ., συνεδρία 26^{ης} Μαρτίου 1918.

²⁰³ Βλ. στην ίδια εργασία, Λόγοι άσκησης επαγγέλματος, σσ.127-129.

²⁰⁴ Βλ. Παράρτημα, αρ. 33 (α/ Κατηγορία: οικονομικές διεκδικήσεις).

ασφάλεια είναι ζωτικής σημασίας ιδιαίτερα για τις γυναίκες χαμηλής κοινωνικοοικονομικής καταγωγής²⁰⁵. Επιπλέον κάνουν χρήση των οικονομικών παροχών που δικαιούνται πέραν του μηνιαίου μισθού (έκτακτα επιδόματα σε περιόδους αναγκαστικής απόλυσης λόγω τουρκικής πολιτικής, δάνεια/προπληρωμή μισθών, κάλυψη οδοιπορικών, διαμονή στη σχολή) και παλεύουν για την εξασφάλιση δίκαιης ανταμοιβής στην εργασία τους.

Συγκεκριμένα, αιτούνται: α) καταβολή του μισθού τους ακόμα και σε περίπτωση ακούσιας απουσίας τους, όπως η Αναστασιάδου Μαρία, που διεκδικεί τη μισθοδοσία της στο ακέραιο και όχι στο ήμισυ, για τους μήνες που έχει αναρρωτική άδεια, αλλά και η Κεφαλά Όλγα συνιστά στην Εφορεία να λάβει υπόψη την χρηματική εξάντληση στο ταξίδι της, και να δώσει τους μισθούς της²⁰⁶, β) προπληρωμή κάποιων μηνών· η Χατζαναστάση Κατίνα λόγω υγείας, προτίθεται να αναχωρήσει στην Αθήνα κατά τους μήνες της παύσεως και επειδή στερείται χρημάτων, παρακαλεί θερμώς τη σεβαστή Εφορεία, αν είναι δυνατόν, να την εξοφλήσει τους μήνες των παύσεων ενώ και η Νικολαΐδου Όλγα ζητά από τη Σεβαστή Εφορεία μαζί με τη μισθοδοσία του μήνα Ιουνίου να ευαρεστηθεί να της προεξοφλήσει αν είναι δυνατόν και αυτή του Ιουλίου – καθόσον έχει απόλυτη ανάγκη χρημάτων²⁰⁷, γ) έγκριση δανείου· ένεκεν οικονομικής δυσχέρειας, η Δημοπούλου Άννα τολμά να παρακαλέσει την αξιότιμη εφορεία να μεσολαβήσει κατά το δυνατόν στη σεβαστή Κεντρική Εφορεία να της δοθεί το ποσό των 10 λιρών με την υπόσχεση και την παράκληση να αποτίσει αυτό αφήνοντας μια λίρα κατά μήνα από τη μισθοδοσία της²⁰⁸, αλλά και δ) χορήγηση έκτακτου επιδόματος, όταν οι ιστορικές συνθήκες τις αφήνουν άνεργες. Έτσι, όταν διαβιβάζεται στο Πατριαρχείο η απόφαση του οθωμανικού κράτους για παύση του προσωπικού ξένης – μη οθωμανικής δηλαδή – υπηκοότητας, «υποβάλλεται αίτηση του διδασκαλικού προσωπικού περί χορηγίας έκτακτου επιδόματος»²⁰⁹.

Η αύξηση μισθού αποτελεί σταθερό αίτημα των διεκδικήσεων των διδασκαλισσών στη δεύτερη και τρίτη φάση της γυναικείας εκπαίδευσης. Οι αιτήσεις

²⁰⁵ Βλ. Παράρτημα, αρ. 33 (β)

²⁰⁶ Βλ. αντίστοιχα *Αλληλογραφία...*, ό.π., αιτήσεις με ημερ. 26 Μαρτίου 1910 και Ιωάννινα, 17/30 Μαΐου 1915.

²⁰⁷ ό.π., αιτήσεις με ημερ. 22 Ιουνίου 1911 και 28 Ιουνίου 1911 αντίστοιχα.

²⁰⁸ ό.π., αίτηση με ημερ. 6 Αυγούστου 1916.

²⁰⁹ *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, χ.ά.σ., συνεδρία 19^{ης} Οκτωβρίου 1917.

έχουν είτε ομαδικό χαρακτήρα είτε ατομικό. Το αρχαιακό υλικό δείχνει ότι το διδασκαλικό προσωπικό του Κεντρικού Παρθεναγωγείου ενεργεί συλλογικά σε ζητήματα αύξησης της μισθοδοσίας τους, έχοντας συχνά την υποστήριξη της διευθύντριας²¹⁰, ενώ οι διδασκάλισσες των Αστικών Σχολών λειτουργούν μεμονωμένα.

Αξίζει να επισημανθεί, επίσης, πως από τη μια οικονομικές διεκδικήσεις προβάλλουν εκπαιδευτικοί με ανώτατο και ανώτερο γνωστικό επίπεδο, ενώ από την άλλη, για όσες έχουν κατώτερο μορφωτικό επίπεδο δεν υπάρχει καμία πληροφορία στο αρχαιακό υλικό για διεκδικητικό ρόλο, αναδεικνύοντας πως το ανώτερο είδος σπουδών επηρεάζει τον τρόπο δράσης των εκπαιδευτικών²¹¹.

Επιπλέον, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών που υποβάλλει οικονομικά αιτήματα, ανήκει στην ύστερη περίοδο της γυναικείας εκπαίδευσης, μια εποχή, που η εκπαίδευση έχει γίνει συστηματική, υπάρχει πληρέστερη ενημέρωση για τα εργασιακά δικαιώματα από τους αρμόδιους φορείς και έχει συγκροτηθεί διδασκαλικός σύνδεσμος, ο οποίος λειτουργεί υπέρ των συμφερόντων των εκπαιδευτικών. Είναι εμφανές, δηλαδή, πως στις δυο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, με καλύτερες συνθήκες εργασίας, οι γυναίκες εκπαιδευτικοί έχουν την ωριμότητα και την κρίση να αγωνιστούν για την ικανοποίηση των οικονομικών τους αιτημάτων²¹².

Σε κάθε περίπτωση, προϋπόθεση για την αύξηση μισθοδοσίας είναι η συμπλήρωση τριετούς ευδόκιμης διδασκαλίας και η αύξηση που δικαιωματικά δίνεται είναι μισή οθωμανική λίρα²¹³. Σαφώς επιπρόσθετοι παράγοντες, όπως η

²¹⁰ «Αναγιγνώσκονται αιτήσεις των διδασκαλισσών Χρυσάνθης Νικολαΐδου, Ελένης Σαμίου, Αφροδίτης Ανανίου, Ειρήνης Γεωργιάδου και Ελένης Παπαδοπούλου περί αυξήσεων της μισθοδοσίας τους ... Η κ. Διευθύντρια [Καλογερά Ελένη] συνιστά ως δίκαιες τις ως άνω αιτήσεις περί αυξήσεως της μισθοδοσίας», Επίσης, για τον υποστηρικτικό ρόλο της διευθύντριας: «Η διευθύντρια κ. Χατζηνταή διαβιβάζει τα παράπονα των περισσότερων διδασκαλισσών του Παρθεναγωγείου ότι μισθοδοτούνται δυσανάλογα με τα έτη υπηρεσίας και τις ώρες της εργασίας τους και τη θερμή παράκλησή τους περί αυξήσεως της μισθοδοσίας του», βλ. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασιών ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), συνεδρία 18^{ης} Αυγούστου 1904 και συνεδρία 3^{ης} Δεκεμβρίου 1909.

²¹¹ Βλ. Παράρτημα, αρ. 33 (γ)

²¹² Βλ. Παράρτημα, αρ. 33 (δ).

²¹³ Ενδεικτικά βλ. *Βιβλίο Πρακτικών...*, ό.π., συνεδρία της 24^{ης} Ιουλίου 1907: «Η εφορεία λαμβάνοντας τη γραπτή αίτηση της Μιχαηλίδου Ελένη της Α΄.Α.Σ.Θ για αύξηση της μισθοδοσίας της αποφασίζει να

αύξηση ωρών και καθηκόντων στο ωρολόγιο πρόγραμμα μιας διδασκάλισσας, μπορεί να έχουν ως αποτέλεσμα αύξηση πέρα της μισής λίρας.

Επιπλέον, η αύξηση της μισθοδοσίας διαφέρει καθώς τα πρόσωπα στην ιεραρχία ανεβαίνουν. Έτσι, η διευθύντρια δικαιούται νόμιμη αύξηση μίας και όχι μισής οθωμανικής λίρας και τη διεκδικεί, αν χρειαστεί: *«Εν πρώτοις, όταν προ τετραετίας προήλθα στην θέση της διευθύντριας έγινε σύγκυση της κανονικής αύξησης της μισθοδοσίας μου κατά μισή λίρα, που δικαιούμουν για την οποία είχα ήδη συμπληρώσει τριετή υπηρεσία διδασκάλου, προς την κατά μία λίρα αύξηση την οποία κανονικά δικαιούμουν για την προσθήκη των καθηκόντων της διεύθυνσης»*²¹⁴.

Αξιοπρόσεχτο αναφορικά με τη μισθοδοσία των διευθυντριών της κοινότητας Σταυροδρομίου είναι ότι παρουσιάζει αποκλίσεις. Αρχικά, η καταβολή μισθών είναι ανάλογη της οικονομικής ευρωστίας του κάθε σχολείου. Για παράδειγμα το Κεντρικό Παρθεναγωγείο καταβάλλει χαμηλότερους μισθούς σε σχέση με άλλα επιφανή εκπαιδευτήρια. Συγκεκριμένα ο καθηγητής Γεωργιάδης παραπονιέται ότι *«η εβδομαδιαία ώρα των καθηγητών αμείβεται λιγότερο στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο...ενώ η εβδομαδιαία ώρα των καθηγητών πληρώνεται μηνιαίως στη Μεγάλη Σχολή προς 80 χρυσά γρόσια , στο Ζάππειο προς 60 και στο Ζωγράφειο ή Ιωακείμιο προς 50»*²¹⁵. Φυσικά, η διαφοροποίηση των μισθών οφείλεται και στο διαφορετικό τύπο σχολείων· οι διευθύντριες των Αστικών Σχολών αμείβονται λιγότερο από αυτές του Κεντρικού Παρθεναγωγείου. Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο μετά το 1906 παύει να είναι πρωτοβάθμιο, γίνεται ανώτερο και αναμενόμενο είναι οι απολαβές των διευθυντριών να προσαρμόζονται στο υψηλότερο εκπαιδευτικό του status. Τέλος, μια τρίτη παράμετρος που λαμβάνεται υπόψη στη μισθοδοσία είναι η εμπειρία. Άτομα με μακροχρόνια εμπειρία στη διευθυντική θέση αμείβονται με

αυξήσει τη μισθοδοσία της κατά ½ λίρα κατά μήνα...συμπληρώνοντας τριετή ευδόκιμη υπηρεσία» και *Αλληλογραφία...*, ό.π., αίτηση της Λεμονίδου Ελένης με ημερ. 5 Αυγούστου 1916 «παρακαλώ θερμά την αξιότιμη σεβαστή εφορεία της κοινότητας να επέλθει αρωγός αντί της κατά το Σεπτέμβριο καθιερωμένης αυξήσεως της μισής λίρας, να ευαρεστηθεί να προσθέσει στο μισθό μου και άλλη μισή, λαμβάνοντας υπόψη μάλιστα και την υπερτίμηση των τροφίμων σε δυσθεώρητα ύψη».

²¹⁴ *Αλληλογραφία...*, ό.π., Αύγουστος 1916. Επίσης, για τη μισθολογική κατάσταση διδασκαλισσών και διευθυντριών βλ. Παράρτημα, αρ. 34.

²¹⁵ *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), συνεδρία 9^η Αυγούστου 1906.

διπλάσιο σχεδόν μισθό, έτσι ώστε να αποκτούν ένα προσωποπαγές δικαίωμα υψηλής μισθοδοσίας. Για παράδειγμα το σχ. έτος 1911-12 η Χατζηνηταή Σμαράγδα, με 23 χρόνια υπηρεσίας, λαμβάνει 15 λίρες Τουρκίας., ενώ η Μόσχα Στεφάνου, διευθύντρια της Β΄ Α.Σ.Θ, με 14 χρόνια υπηρεσίας λαμβάνει μόλις 8 λ.τ..

Ο μισθός δεν είναι ανάλογος μόνο της εμπειρίας και της εργασιακής θέσης στην ιεραρχία, αλλά και του τίτλου σπουδών που φέρει κάθε άτομο. Κατάφορη περίπτωση είναι η μισθοδοσία της καθηγήτριας Λαμπρίδου Έλλης, που αντικαθιστά για 8 ώρες ελληνικών και 2 ιστορίας τον ανεπαρκή συνάδελφό της κ. Γεωργιάδη, με αμοιβή για την εβδομαδιαία ώρα 50 γρόσια²¹⁶, δηλαδή 20 λίρες τούρκικες το μήνα. Αντίθετα, ο μηνιαίος μισθός για τη «διδασκάλισσα» κυμαίνεται κατά μέσο όρο στις 4 λ.τ.

Επίσης, η μετεκπαίδευση σε ευρωπαϊκές χώρες, με στόχο την πλήρη κατάρτιση και την αξιοποίηση των γνώσεων στο σχολείο εργασίας βελτιώνει σημαντικά τη μισθολογική εικόνα της διδασκάλισσας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Γεωργιάδου Βιργινία, που μετά την μετεκπαίδευσή της στις οικοκυρικές σχολές της Δύσης, αναλαμβάνει τη διεύθυνση και οργάνωση του Οικοκυρικού Τμήματος του Κ.Π. και από 5 λ.τ. αμείβεται με 9 λ.τ.²¹⁷.

Σύμφωνα με τους Κανονισμούς του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στις δυο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα θεμελιώνεται ένα ενιαίο, γενικό μισθολόγιο, το οποίο ορίζει κατώτατο και ανώτατο όριο μισθών για νηπιαγωγό, διδασκάλισσα και ακαδημαϊκό και επιτρέπει στην Εφορεία να καθορίζει την αμοιβή των διδασκαλισσών βάσει της διαβάθμισής τους. Καταρχάς, αποφασίζεται ο μισθός της νηπιαγωγού (Χρυσή Ευφροσύνης) να αυξηθεί στο ελάχιστο όριο...ήτοι σε 300 γρόσια μηνιαίως²¹⁸ ενώ ο κανονισμός ορίζει στο κατώτατο όριο της μισθοδοσίας των διδασκαλισσών 4 λίρες²¹⁹ και επομένως, η Εφορεία λαμβάνοντας υπόψη το τελευταίο όριο των μισθοδοσιών των διδασκαλισσών σύμφωνα προς τον νεωστί υπό του Μικτού Συμβουλίου εγκριθέντα κανονισμό της Εκπαιδευτικής Επιτροπής ορίζει τις μισθοδοσίες

²¹⁶ Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, χ.ά.σ., συνεδρία 28^{ης} Σεπτεμβρίου 1918.

²¹⁷ ό.π., συνεδρία 14^{ης} Ιουλίου 1914.

²¹⁸ ό.π., συνεδρία 17^{ης} Ιανουαρίου 1913.

²¹⁹ Βιβλίο Πρακτικών..., ό.π., συνεδρία της 8^{ης} Ιουνίου 1909.

των πέντε διδασκαλισσών *Μαρίας Φραντζέσκου, Σοφία Διάγγελη, Μαρίας Πέτρογλου, Ελένης Ορφανίδου και Ελένης Ονουφρίου σε 400 γρόσια ήτοι 4 λ. τ.*²²⁰

Έτσι, με την εισαγωγή του γενικού μισθολογίου και τον καθορισμό κατώτατου ορίου τις 4 λ.τ., επιτυγχάνεται μια ισότιμη και αξιοπρεπής αμοιβή των διδασκαλισσών και ιδιαίτερα αυτών του Κεντρικού Παρθεναγωγείου. Συγκεκριμένα, η άνιση μισθολογική κατάσταση των διδασκαλισσών του Κεντρικού Παρθεναγωγείου σε σχέση με τα άλλα εκπαιδευτήρια αποτελεί κοινό τόπο προβληματισμού στις συνεδριάσεις της Εφορείας. Συχνά γίνεται λόγος «για την αξιοπρεπή αμοιβή των διδασκαλισσών, οι οποίες υπηρετούν τόσα χρόνια, αμείβονται γλισχρότητα, ενώ και αυτές οι πρωτοδιοριζόμενες στα άλλα αστικά Παρθεναγωγεία της Κοινότητας λαμβάνουν μισθό όχι λιγότερο από 4 λίρες και είναι παραδεκτό ότι η μισθοδοσία αυτών είναι πολύ κατώτερη από αυτή των άλλων διδασκαλισσών των Αστικών Σχολών της Κοινότητας Σταυροδρομίου»²²¹.

Στο γενικό μισθολόγιο, επίσης, εμπερικλείεται και η μισθοδοσία διδασκαλικού προσωπικού ανώτερης βαθμίδας. Γι' αυτό η Εφορεία προτείνει «...οι μισθοδοσίες να εξεταστούν και να ριχθεί ένα βλέμμα στο μισθολόγιο και κάθε διδάσκων στις ανώτερες τάξεις να τεθεί στη διατήρηση των ωρών»²²². Τέλος, αναφορικά με το ανώτατο όριο παρατηρείται πως «Στην κα Μόσχα Στεφάνου, επειδή η ίδια έφτασε το όριο από τον κανονισμό για την επιτρεπόμενη μισθοδοσία [δηλ. 8 λ.τ], αποφασίστηκε να δοθούν ως αποζημίωση 500 γρ. με την επιφύλαξη, εάν στο μεταξύ ο νέος κανονισμός της κοινότητας που θα ψηφιστεί και ανεβάσει το όριο των μισθοδοσιών, να δοθεί σε αυτή 1 λίρα μηνιαία αύξηση, συμψηφίζοντας τα 500 γρ.»²²³.

Παράλληλα, η Εφορεία κάθε σχολείου αποφασίζει και για θέματα περικοπών και κρατήσεων. Ειδικότερα, την τρίτη περίοδο της γυναικείας εκπαίδευσης, ο μισθός της διδασκάλισσας υφίσταται κρατήσεις, λόγω της σύστασης του Ταμείου Συντάξεως. Η σύσταση του Ταμείου Συντάξεως της κοινότητας Σταυροδρομίου

²²⁰ Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, χ.ά.σ., συνεδρία 22^{ης} Σεπτεμβρίου 1916.

²²¹ ό.π., συνεδρία 29^{ης} Απριλίου 1911 και συνεδρία 17^{ης} Ιανουαρίου 1913.

²²² Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), Συνεδρία 28^{ης} Ιουλίου 1905.

²²³ Βιβλίο Πρακτικών..., ό.π., συνεδρία της 17^{ης} Φεβρουαρίου 1912. Ο μισθός της εν λόγω διευθύντριας που θεωρείται ότι είναι το ανώτατο όριο είναι 8 λ.τ.. Ωστόσο, δυο χρόνια εμφανίζεται να μισθοδοτείται με 9 λ.τ.

γίνεται το 1911 και η εφαρμογή του κανονισμού του Ταμείου ξεκινά για τις διδασκαλίσσες των Αστικών Σχολών και του Κεντρικού Παρθεναγωγείου τον Ιανουάριο του 1913. Ωστόσο, η ιδέα για τη συνταξιοδότηση του διδασκαλικού προσωπικού ξεκινά τρεις δεκαετίες νωρίτερα, όταν στην πανήγυρη του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, στις 5 Απριλίου 1881, για τη διανομή των απολυτηρίων ακούγονται τα εξής: «δράτουμε την περίπτωση αυτή για να ευχηθούμε η κοινότητα μας να λάβει οριστικό μέτρο για τις συντάξεις όλων των διδασκόντων στα εκπαιδευτήρια μας, γιατί η δικαιοσύνη πάντα δε λειτουργεί ώστε οι της παιδείας και οι οικογένειές τους να έχουν εξασφαλίσει κάποια θετική απάντηση απέναντι στις περιπέτειες της ζωής και των ... αδυναμιών του γήρατος»²²⁴.

Έτσι, σύμφωνα με τον κανονισμό του Ταμείου Συντάξεως το 62% των διδασκαλισσών υφίσταται κρατήσεις της τάξεως του 5% του μηνιαίου μισθού²²⁵. Πρόκειται για μια έναν κανονισμό, που δε γίνεται εξαρχής αποδεκτός, τουλάχιστον για το προσωπικό του Κεντρικού Παρθεναγωγείου. Θέτει, τουλάχιστον στην αρχή, δίλημμα συμμετοχής των διδασκαλισσών σε αυτό²²⁶ καθώς αφενός η οικονομική ανέχεια του παρόντος δεν αφήνει περιθώρια για οικονομικές επενδύσεις στο μέλλον και αφετέρου το μικρό ποσοστό διδασκαλισσών που συμπληρώνουν το συντάξιμο χρόνο εργασίας λειτουργεί αποθαρρυντικά για τη συμμετοχή σε συνταξιοδοτικό πρόγραμμα²²⁷.

²²⁴ *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), πανήγυρις την 5^η Απριλίου 1881.

²²⁵ «Κανονισμός Ταμείου Συντάξεων του προσωπικού της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Σταυροδρομίου: Αναγιγνώσκονται δυο επιστολές της Κεντρικής Εφορείας Σταυροδρομίου αγγέλλοντας ότι από τον παρόντα Ιανουάριο θα τεθεί σε ενέργεια ο υπό της Κοινότητας ψηφισθείς και από τα Πατριαρχεία επικυρωθείς κανονισμός των συντάξεων και συνιστούν να κρατείται το 5% για το ταμείο αυτό από τη μισθοδοσία του προσωπικού του Παρθεναγωγείου», *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, χ.ά.σ., συνεδρία 17^η Ιανουαρίου 1913.

²²⁶ Σε απάντηση διαβιβάστηκε και η επιθυμία συμμετοχής του προσωπικού του Παρθεναγωγείου (ό.π., συνεδρία 29^η Απριλίου 1911).

²²⁷ «Εις εκ των κακώς και αδικώς εφαρμοζομένων νόμων του Συντάγματος είναι και ο υποχρεών τας διδασκαλίσσας εις εικοσαετή υπηρεσίαν προς απόκτησιν δικαιώματος συντάξεως. Και λέγομεν ότι αδικώς εφαρμόζεται, διότι μόλις μία επί χιλίων διδασκαλισσών κατορθώνει να συμπληρώση εικοσαετή υπηρεσίαν...» Περισσότερα στοιχεία στο: [Διευθύντρια παρθεναγωγείου] «Το ζήτημα της συντάξεως των Ελληνίδων διδασκαλισσών», *Εφημερίς των Κυριών*, 15 Μαρτίου 1892, σσ. 2-3.

Τελικά, οι διδασκάλισσες του Κεντρικού Παρθεναγωγείου μετά από ηθική (για το *λυσιτελές του θεσμού του ταμείου των συντάξεων*) και υλική παρότρυνση (οικονομική παροχή του 2,5% από το Ταμείο της Σχολής²²⁸) της Σχολικής Εφορείας αποφασίζουν, την ένταξή τους στο Ταμείο Συντάξεως²²⁹. Επίσης και οι διδασκάλισσες των Αστικών Σχολών συμμετέχουν στο συνταξιοδοτικό πρόγραμμα δίνοντας το 5% από τις αποδοχές τους²³⁰.

Μειωμένο μισθό λαμβάνουν και οι διδασκάλισσες που αποπληρώνουν δάνειο που τους έχει χορηγηθεί, μετά από αίτησή τους. Το δάνειο αυτό συνήθως αφορά σε προσωπικές – οικογενειακές υποθέσεις. Ωστόσο, μπορεί η δανειοδότηση της διδασκάλισσας να έχει επιμορφωτικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Γεωργιάδου Βιργινίας, η οποία, προκειμένου να οργανώσει το Οικοκυρικό Τμήμα του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, επισκέπτεται αντίστοιχες σχολές στην Ευρώπη για την άρτια επαγγελματική της κατάρτιση, της χορηγείται κατόπιν σύναψης συμβολαίου χρηματικό ποσό, το οποίο αποπληρώνει σταδιακά μέσω της μισθοδοσίας κατά την επάνοδό της στο σχολείο.

Μειωμένο μισθό, τέλος, λαμβάνουν όσες «χρεώνουν» τη Σχολή. Η πρώτη περίπτωση είναι οι υπότροφες που «ξεχρεώνουν» τις σπουδές τους, για να αντισταθμίσουν τα έξοδα που η σχολή έκανε για τις ίδιες²³¹.

Η δεύτερη περίπτωση αναφέρεται σε διδασκάλισσες που απουσιάζουν για αρκετό χρονικό διάστημα από τη Σχολή, υποχρεώνοντας την τελευταία να καταβάλλει μισθό σε αναπληρώτριες. Έτσι, *αποφασίζεται να διατίθεται στην Αναστασιάδου Μαρία το ήμισυ του μισθού της μέχρι τη λήξη του συμβολαίου της, καθώς για λόγους υγείας αναπληρώνεται από τη Μουντεβελλή Φεβρωνία*²³² αλλά και η *αποχωρούσα Νικολαΐδου Χρυσάνθη, που υποβάλλει παραίτηση μετά από 20ετή*

²²⁸ Η αρωγή της συντάξεως του προσωπικού σταματάει το 1918: «αποφασίζεται μετά την αύξηση του επιδόματος των διδασκαλισσών σε 1 ½ μηνιαίο μισθό να σταματήσει να πληρώνεται από το ταμείο της Σχολής το μισό του μηνιαίου ποσοστού της συντάξεως αυτών», *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, χ.ά.σ., συνεδρία 28^{ης} Σεπτεμβρίου 1918.

²²⁹ *ό.π.*, συνεδρία 11^{ης} Φεβρουαρίου 1913.

²³⁰ Αποφασίζεται από την Κοινότητα η Ίδρυση Ταμείου συντάξεων για όλους τους υπάλληλους της κοινότητας., *Βιβλίο Πρακτικών...*, *ό.π.*, συνεδρία της 14^{ης} Ιανουαρίου 1913.

²³¹ «η εν λόγω κυρία Σταματίνα Ανανίου θα υπηρετήσει στη Σχολή με μικρό μισθό για τρία χρόνια ως εκπαιδευθείσα κι αυτή με έξοδα της Σχολής», *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1863-1871*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 8^{ης} Οκτωβρίου 1863.

²³² *Βιβλίο Πρακτικών...*, *ό.π.*, συνεδρία της 26ης Μαρτίου 1910.

και πλέον υπηρεσία, και για να μην επέλθει ανωμαλία στα μαθήματα της Ε τάξης, αναλαμβάνει με υπόδειξη της Διευθύνσεως για το υπόλοιπο μηνιαίο χρονικό διάστημα τη συνέχεια της διδασκαλίας η δεσποινίς Ανθιμία Παπακωστή, πληρώνει το μισθό της αντικαταστάτριάς της²³³.

Η τρίτη και τελευταία περίπτωση είναι ιδιάζουσα, αφού πρόκειται για την πράξη της υπεξαίρεσης χρημάτων από το Ταμείο της Σχολής. Στην ουσία δεν πρόκειται για μείωση μισθού, αλλά για κατάργησή του, με οικονομικές κυρώσεις μέχρι την αποπληρωμή του χρέους²³⁴.

Σε χαλεπούς καιρούς, όπου οι οικονομικές δυνατότητες του σχολείου δεν επιτρέπουν την καταβολή της νόμιμης αύξησης του προσωπικού επέρχεται πάγωμα μισθών. Έτσι, η Εφορεία ενίοτε αποφαινεται ότι παρά το δίκαιο των αιτήσεων περί αυξήσεως της μισθοδοσίας, επειδή κρίνεται ότι οι πόροι της Σχολής δεν επιτρέπουν την αύξηση αυτή, αναβάλλεται κάθε οριστική απόφαση²³⁵, γιατί το διδάσκον προσωπικό...μισθοδοτείται εφόσον και καθόσον εισπράττονται χρήματα από το ταμείο της Σχολής²³⁶. Επίσης, σε κρίσιμες στιγμές που η λειτουργία της Σχολής είναι αβέβαιη λόγω αναγκαστικών συνθηκών (όπως επίταξη του παρθεναγωγείου), η Εφορεία δεν μπορεί να αναλάβει υποχρέωση έναντι του προσωπικού και το αφήνει ελεύθερο να διαθέσει τον εαυτό του, όπως θέλει²³⁷.

Αντίθετα, σε περίπτωση που εξωγενείς παράγοντες, όπως η απόφαση της οθωμανικής εξουσίας να σταματήσουν να εργάζονται εκπαιδευτικοί μη έχοντας την οθωμανική υπηκοότητα, αναγκάζουν την Εφορεία να απολύσει το προσωπικό της, τότε το σχολείο αποζημιώνει χορηγώντας τακτικά και έκτακτα επιδόματα για την Ελληνίδα δασκάλα και την οικογένειά της²³⁸. Ακόμα, και όταν το σχολείο επιστρατεύεται και προσπαθεί να υπολειτουργήσει, δίνεται στο προσωπικό που δικαιωματικά είχε πριν το δικαίωμα κατοικίας, αποζημίωση λόγω των έκτακτων

²³³ Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, χ.ά.σ., Συνεδρία 15^{ης} Ιουνίου 1919.

²³⁴ Πρόκειται για την Αλεξανδρίδου Τερψιθέα (ό.π., συνεδρία της 24^{ης} Νοεμβρίου 1920).

²³⁵ Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), συνεδρία 18^{ης} Αυγούστου 1904.

²³⁶ Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, χ.ά.σ., συνεδρία 21 Ιουνίου 1915

²³⁷ ό.π., συνεδρία 17^{ης} Ιουλίου 1917 και συνεδρία 15^{ης} Ιουνίου 1919.

²³⁸ ό.π., συνεδρία 27^{ης} Σεπτεμβρίου 1917, συνεδρία 19^{ης} Οκτωβρίου 1917, συνεδρία 22^{ης} Δεκεμβρίου 1917, συνεδρία 9^{ης} Μαρτίου 1918.

συνθηκών και αναγκών²³⁹. Η οικονομική αυτή στήριξη του διδακτικού προσωπικού είναι αποτέλεσμα της ανάλογης οικονομικής στήριξης των μεγάλων ευεργετών του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1890, των οικογενειών Ζαρίφη και Ζαφειρόπουλου.

Επιδόματα με τη μορφή δωρεάς ή αποζημίωσης δίνονται σε περιπτώσεις αναγκαστικής παύσης της διδασκουσας, λόγω ασθένειας. Το φιλάσθενο είναι ένα γνώρισμα των διδασκαλισσών του 19^{ου} αιώνα. Συχνά η Εφορεία επιφυλάσσεται στην ανανέωση τέτοιων συμβολαίων²⁴⁰, μερικές φορές προβαίνει και σε κυρώσεις οικονομικές, όπως παρακράτηση κάποιων μηνιάτικων ως εχέγγυο για την ομαλή διδασκαλία όλη τη χρονιά²⁴¹. Ωστόσο, όταν πρόκειται για περιπτώσεις σοβαρές και απειλητικές για την υγεία του συνόλου, όπως η ασθένεια της φυματίωσης, τότε αναγκάζεται να παύσει τη διδασκάλισσα από τα διδακτικά της καθήκοντα, προσφέροντάς της ως αποζημίωση ένα αξιοσέβαστο χρηματικό ποσό²⁴².

Επιπλέον, η Σχολική Εφορεία αναλαμβάνει τα έξοδα κηδείας διδασκαλισσών που αφιέρωσαν όλα τους τα χρόνια στην εκπαίδευση (Καλογερά Ελένης, Ανανίου

²³⁹ Λόγω επίταξης του Κεντρικού Παρθεναγωγείου δίνεται στη διευθύντρια κα. Σκορδέλη Ασπασία ως αποζημίωση για την έλλειψη κατοικίας το ποσό των 10 λ.τ.. Επίσης, για την κ. Α. Σκορδέλη, ο κ. Δάλλας (έφορος) αναφέρει ότι πλην των 20 λιρών τακτικού μισθού, τον οποίο λαμβάνει από το άσυλο ορφανών Πέραν και του επιδόματος των 10 λιρών, έλαβε εκ της εθνικής στέγης στη Χάλκη 100 λ. τ. (ό.π., συνεδρία 31^{ης} Ιουλίου 1917 και Συνεδρία 15^{ης} Ιουνίου 1919).

²⁴⁰ Η Εφορεία επιφυλάσσεται στην ανανέωση συμβολαίων των: Αναστασιάδου Μαρίας, Γάγκου Σοφίας, Ψάλτου Μαρίας, *Βιβλίο Πρακτικών...*, ό.π., συνεδρία της 19^{ης} Ιουλίου 1910 και 11^{ης} Ιουλίου 1913.

²⁴¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Μιχαηλίδου Ελένη, *Βιβλίο Πρακτικών...*, ό.π., συνεδρία της 17^{ης} Σεπτεμβρίου 1907.

²⁴² Για παράδειγμα, η Εφορεία στην περίπτωση της κακοδαιμονίας της ενδεούς διδασκάλισσας Δέσποινας Πάρπα, που πάσχει από φυματίωση, δίνεται ως δωρεά το ποσό των 24 λιρών, βλ. ό.π., συνεδρία της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1911.

Σταματίνας, Φραντζέσκου Αλεξάνδρας)²⁴³, ενώ παράλληλα στηρίζει τις οικογένειές των εκλιπουσών παρέχοντας ένα επικουρικό ποσό²⁴⁴.

Αναφορικά με τα χορηγήματα, πρέπει να αναφερθεί πως η Εφορεία παρέχει, όταν είναι εφικτό, το δικαίωμα στέγης σε διευθύντρια και διδασκάλισσα. Πρόκειται για μια πολύ ουσιαστική βοήθεια για τη γυναίκα εκπαιδευτικό, που μόνη και ξένη, μακριά από την πατρίδα και την οικογένειά της, έρχεται να εργαστεί στην Κωνσταντινούπολη. Το δικαίωμα της κατοικίας συνεπάγεται την υποχρέωση της διδασκάλισσας να σέβεται το χώρο και να από τη στιγμή που είναι ατομικό προνόμιο, να μην το εκμεταλλεύεται επιτρέποντας πιθανόν σε δικά της άτομα να διαμείνουν. Τέλος, αν ο χώρος κατοικίας της Σχολής, επιβάλλεται λόγω εκπαιδευτικών αναγκών (όπως δημιουργία επιπλέον τάξεων) να μεταβληθεί, η διδασκάλισσα οφείλει να αποχωρήσει.

2.1.2.6 Εργασιακό κλίμα

(α) Επαγγελματικές σχέσεις διδασκαλισσών

Σε όλο το χρονικό φάσμα που καλύπτει το ερευνητικό υλικό, 1863-1921, η διδασκάλισσα κινείται σε ένα αναπτυγμένο εκπαιδευτικό δίκτυο, που εμπερικλείει σχέσεις στο πλαίσιο της σχολικής μονάδας με τους/τις συναδέλφους, τη διευθύντρια, τους κηδεμόνες των μαθητριών²⁴⁵, την κοσμητεία²⁴⁶ και την Εφορεία και γενικότερα με τα υπόλοιπα εκπαιδευτήρια της κοινότητας.

²⁴³ Τα έξοδα κηδείας καλύπτει η Εφορεία στις: Καλογερά Ελένη, *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), Έκτακτη συνεδρία της 26^{ης} Απριλίου 1909 Συνεδρία 11^{ης} Μαΐου 1909, Ανανίου Σταματίνα και Φραντζέσκου Αλεξάνδρα *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, χ.ά.σ., συνεδρία της 21 Ιουνίου 1915 και συνεδρία 26^{ης} Μαρτίου 1918, αντίστοιχα.

²⁴⁴ Στις αιτούμενες αδελφές της Ανανίου Σταματίνας, δίνεται «ως έκτακτο επίδομα λόγω της μεγάλης πενίας 12 λ. τ. εφάπαξ», Επίσης, οι δυστυχείς αδελφές της Κακτάνου Βαρβάρα, αιτούνται «να ευαρεστηθεί [η Εφορεία] να κανονίσει μέχρι το τέλος τουλάχιστον του σχολικού έτους να χορηγείται...ο μισθός της αποθανούσας αδελφής» καθώς απειλούνται «όχι μόνο από λιμοκτονία αλλά και από έξωση από την οικία και αναγκαστικού πλειστηριασμού των λίγων επίπλων» (ό.π., συνεδρία της 21^{ης} Ιουνίου 1915). Ωστόσο, η απόφαση της Εφορείας των Αστικών Σχολών δεν είναι γνωστή, σύμφωνα με τα δεδομένα του αρχειακού υλικού

²⁴⁵ Το εργασιακό κλίμα περιλαμβάνει και σχέσεις με τους κηδεμόνες των μαθητριών, οι οποίες ενίοτε διαταράσσονται. Τότε, ύβρεις και παράπονα εκφράζονται κατά του ρόλου της ανώνυμης

Καταρχάς, η διδασκάλισσα δείχνει έμπρακτα τη συμπαράστασή της στην ασθενή συνάδελφό της, αναπληρώνοντας τις ώρες της²⁴⁷. Σαφώς, δεν πρόκειται για μια προσωπική πρωτοβουλία, αλλά απόφαση της διεύθυνσης και της Εφορείας. Ωστόσο, σε μια εποχή που η υπερβολική πνευματική κόπωση είναι απευκταία, η σύμφωνη γνώμη της για επιπλέον ώρες διδασκαλίας και πνευματικής εργασίας, δείχνει πιθανότατα κατανόηση και ευαισθησία στα προβλήματα υγείας, που πλήττουν τη γυναίκα εκπαιδευτικό στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20ού αιώνα. Άλλωστε και η ίδια η αναπληρώτρια μπορεί ανά πάσα στιγμή να βρεθεί σε ανάλογη θέση.

Παράλληλα, η άμεση στήριξη της διδασκάλισσας για τη συνάδελφό της διασφαλίζει το εργασιακό δικαίωμα της τελευταίας. Από τη στιγμή, δηλαδή, που η απουσία μιας διδασκάλισσας δεν επιφέρει σοβαρά προβλήματα στην απρόσκοπτη λειτουργία των μαθημάτων, καθώς αναπληρώνεται, υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα η Εφορεία να είναι ευνοϊκά διακείμενη στην ανανέωση συμβολαίου της ασθενούς διδασκάλισσας.

Τέλος, υποστηρικτικός τυγχάνει και ο ρόλος της διευθύντριας απέναντι στην ασθενή διδασκάλισσα. Το βιβλίο απουσιών των διδασκαλισσών αποτελεί καθημερινό της καθήκον. Η μη έγκαιρη ενημέρωση της Εφορείας για το θέμα απουσιών ίσως να οφείλεται σε μια προσωπική διαχείριση της διευθύντριας στο θέμα των απουσιών του προσωπικού της: να δίνει ένα χρονικό περιθώριο στην ασθενή να επιστρέψει στα καθήκοντά της, προτού αναμειξει την Εφορεία. Όταν όμως, η κατάσταση της υγείας μιας διδασκάλισσας αποδειχτεί σοβαρή, τότε η μη έγκαιρη πληροφόρηση της Εφορείας, επιφέρει πειθαρχικά μέτρα στην εν λόγω διευθύντρια. Έτσι, «αποφασίζεται

διδασκάλισσας. Συνήθως τα γεγονότα αποδεικνύουν ότι οι κατηγορίες οφείλονται σε ψευδείς και ανυπόστατους ισχυρισμούς των μαθητριών, και προς αποκατάσταση της ηθικής βλάβης που υπέστη η διδασκάλισσα, απαιτείται η συγνώμη του κηδεμόνα και η αποπομπή των μαθητριών ως ηθικών αυτουργών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η υβριστική συμπεριφορά κηδεμόνα κατά της διδασκάλισσας Μουντεβελλή Ζωής, *Βιβλίο Πρακτικών...*, ό.π., συνεδρία της 1^{ης}/14^{ης} Ιουνίου 1905.

²⁴⁶ Η διευθύντρια του Κεντρικού Παρθεναγωγείου βρίσκεται σε διαρκή επικοινωνία και συνεργασία με τις κοσμήτριες, «των οποίων η γνώμη, σύμφωνα με το Λ. Ζαρίφη, έχει μεγάλη βαρύτητα στις διάφορες εργασίες του παρθεναγωγείου, τις σκέψεις και τις αποφάσεις της Εφορείας», *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασιών ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, 16/28 Νοεμβρίου 1876 και 28 Οκτωβρίου 1892.

²⁴⁷ Η Μουντεβελλή Φεβρωνία αναπληρώνει την Αναστασιάδου Μαρία, *Βιβλίο Πρακτικών...*, ό.π., συνεδρία της 26^{ης} Μαρτίου 1910.

να γραφεί δριμεία επιστολή στην κυρία Μιχαηλίδου διευθύντρια της Α΄ Σχολής, γιατί δεν πληροφόρησε εγκαίρως την Εφορεία περί της απουσίας της [φυματικής] διδασκάλισσας Πάρπα»²⁴⁸.

Σύμφωνα με τα Πρακτικά του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, σε ζητήματα οικονομικής φύσης, όπως το αίτημα αύξησης της μισθοδοσίας, υπάρχει μια αμοιβαία στήριξη και μια συλλογική δράση στις διεκδικήσεις τους. Ο όρος «μισθοδοσία προσωπικού» είναι σταθερός θεματικός άξονας στις συνεδριάσεις της Εφορείας, υποδηλώνοντας ότι οι αποφάσεις των εφόρων για το θέμα αυτό αφορούν στο σύνολο το διδασκαλικό σύλλογο και όχι σε μεμονωμένες περιπτώσεις. Πρόκειται για μια πρακτική που συνήθως έχει θετικά αποτελέσματα και ακόμα, όταν αυτό δεν επιτυγχάνεται, λόγω συγκυριών, αναγνωρίζεται τουλάχιστον το δίκαιο του συλλογικού αιτήματος, με την υπόσχεση να ικανοποιηθεί στο μέλλον. Εκ του αποτελέσματος, λοιπόν, οι διδασκάλισσες αντιλαμβάνονται ότι «η ισχύς εν τη ενώσει».

Ιδιαίτερα επικουρικός φαίνεται να είναι και ο ρόλος της διευθύντριας σχετικά με την προώθηση των οικονομικών αιτημάτων των διδασκαλισσών, με αποτέλεσμα να προδιαθέτει την Εφορεία να δει ευνοϊκά την εξέταση των μισθοδοτικών θεμάτων: «Η κυρία Διευθύντρια [Ελένη Καλογερά]... θύμισε στην Εφορεία ότι καθυστερούν τους διδασκάλους του Παρθεναγωγείου τρεις αντιμισθίες, Μαΐου, Ιουνίου και Ιουλίου...και παρακαλεί να βρεθεί τρόπος προς πληρωμή των καθυστερούμενων», «Η εφορεία με πρόταση της ελλόγιμης κ. διευθύντριας λαμβάνοντας υπόψη το ανεπαρκές της μισθοδοσίας των διδασκαλισσών...αυξάνει τη μισθοδοσία τους από το μήνα Σεπτέμβριο ανά μισή λίρα Τουρκίας μηνιαίως»²⁴⁹. Επιπλέον, «η κυρία διευθύντρια [Σμαράγδα Χατζηνατή] παρατηρεί ότι το υπηρετικό προσωπικό και πολλές διδασκάλισσες γλίσχρως αμείβονται, και είναι ανάγκη να γίνει η δέουσα αύξηση», καθώς και «η κα διευθύντρια [Σκορδέλη Ασπασία] στη βάση της αιτήσεως της δ. Ελένης Ουνουφρίου, διδασκάλισσας, προτείνει αύξηση της μισθοδοσίας της»²⁵⁰.

²⁴⁸ ό.π., συνεδρία της 17^{ης} Μαΐου 1911.

²⁴⁹ Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 4^{ης} Αυγούστου 1894 και 21^{ης} Σεπτεμβρίου 1900.

²⁵⁰ Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, χ.ά.σ., Συνεδρία 1^{ης} Νοεμβρίου 1913 και Συνεδρία 14^{ης} Ιουλίου 1914, αντίστοιχα.

Η περίπτωση της διευθύντριας Καλογερά Ελένης χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, καθώς κατά τη διάρκεια της θητείας, στο αρχαικό υλικό των πρακτικών δε γίνεται καμιά αναφορά για ικανοποίηση προσωπικών ζητημάτων, με εξαίρεση το αίτημά της για χορήγηση αναρρωτικής άδειας. Οι εκκλήσεις της αφορούν πάντα λύση στα οικονομικά ζητήματα των διδασκαλισσών και τα λειτουργικά προβλήματα του σχολείου. Γι' αυτό αναγνωρίζεται και στη δημοσία δαπάνη κηδεία της η στοργή και η αξιέπαινη αφοσίωσή της και εκδηλώνονται αισθήματα αγάπης, εκτίμησης και σεβασμού από όλους τους φορείς της εκπαίδευσης²⁵¹.

Επίσης, στο πλαίσιο της απουσίας ενός κρατικού μηχανισμού στήριξης της ελληνικής εκπαίδευσης στον οθωμανικό χώρο, δημιουργείται ένας άτυπος θεσμός συνεργασίας των εκπαιδευτηρίων της εκάστοτε κοινότητας, με στόχο την επιβίωση και τη βελτίωση των σχολείων αυτών. Συγκεκριμένα, παρθεναγωγεία και αρρεναγωγεία του Πέραν συνεργάζονται στη διοργάνωση συναυλιών με στόχο την οικονομική ενίσχυση των ταμείων των σχολών. Ωστόσο, ακόμα και όταν η κατάσταση των οικονομικών του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου είναι ανθηρή, όλο το δυναμικό (διεύθυνση, διδακτικό προσωπικό, μαθήτριες, Εφορεία, κοσμητεία) ενισχύει την προσπάθεια σχολείων σε δεινότερη οικονομική θέση : *«Επειτα αφού ο γραμματέας ανήγγειλε ότι όλες οι κατά των τελευταίων συνεδριάσεων αποφάσεις εκτελέστηκαν, ανάγνωσαν επιστολές της Ενοριακής Σχολής των Αρρένων Εφορείας Σταυροδρομίου, η οποία έμαθε ότι δεν θα λάβουν μέρος στη συναυλία εξαιτίας της προς το παρόν ευάρεστης κατάστασης του ταμείου, συγχάρηκε εμάς για την ανθηρά αυτή κατάσταση των οικονομικών μας, δίνοντας παραστατικά την αντίθετη θέση στην οποία δυστυχώς βρίσκονται και αιτούνται τη συνδρομή μας για να επιτρέψουμε στα κορίτσια μας να ψάλλουν και ικετεύουν τις κυρίες κοσμήτριες να εξέλθουν στη διανομή των εισιτηρίων... Η Εφορεία του Παρθεναγωγείου θα παρέχει τη συνδρομή της»²⁵².*

Στη συνέχεια, η συνεργασία εκπαιδευτικών για προαγωγή οικονομικών αιτημάτων ενδέχεται να αποτελέσει την αφορμή για την ανάπτυξη φιλικών σχέσεων μεταξύ των διδασκαλισσών της εποχής. Συγκεκριμένα, οι Κεφαλά Όλγα και Στεφάνου Μόσχα, διευθύντριες της Γ' και της Β' Αστικής Σχολής Θηλέων Σταυροδρομίου αντίστοιχα, επιχειρηματολογούν από κοινού υπέρ της προστασίας

²⁵¹ *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), Έκτακτη συνεδρία 26^{ης} Απριλίου 1909, για το θάνατο και την κηδεία της Ελένης Καλογερά.*

²⁵² *ό.π., συνεδρία της 15/27 Νοεμβρίου 1878.*

του δικαιώματος στέγης τους. Στην άρνηση της Εφορείας να κάνει δεκτό το αίτημά τους επιμένουν, τονίζοντας τα κοινά στοιχεία που τις ενώνουν, είναι μόνες και ξένες, μακριά από την οικογένεια και την πατρίδα τους. Ζουν σε αντίξοες συνθήκες, εργάζονται για να επιβιώσουν και η εξασφάλιση οικίας αποτελεί για αυτές πραγματική εστία ανθρωπιάς και κατανόησης.

Πιθανότατα μια επαγγελματική σχέση μπορεί να εξελιχθεί σε φιλία. Δεν είναι τυχαίο ότι η Όλγα Κεφαλά στέλνει επιστολή στη Μόσχα Στεφάνου, για να της εξιστορήσει τις δυσκολίες της, και θεωρώντας την ως το πλέον πρόθυμο και έμπιστο άτομο που έχει στην Πόλη, την εξουσιοδοτεί να διευθετήσει τα οικονομικά της όσο την ίδια ανώτεροι λόγοι την εμποδίζουν να βρίσκεται εκεί: «Γι' αυτό σας παρακαλώ θερμά κ. πρόεδρε και μέσω εσάς τη Σεβαστή Εφορεία, να λάβετε υπόψη την χρηματική εξάντληση στο ταξίδι μου, και να δώσετε τους μισθούς μου στην δεσποινίδα Στεφάνου, την οποία με εσώκλειστο σχετικό έγγραφο καθιστώ πληρεξούσιο μου»²⁵³.

Επίσης, εμφανής είναι και η συνεργασία των διευθυντριών των Αστικών Σχολών, καθώς επωμίζονται από κοινού, με δημοκρατικές διαδικασίες, τις εορταστικές τελετές και τηρείται κυκλική σειρά συμμετοχής των διευθύνσεων των σχολών στην καθιερωμένη λογοδοσία²⁵⁴. Τέλος, η συμμετοχή των διευθυντριών σε τακτικές και έκτακτες διδασκαλικές συνεδριάσεις σφραγίζει τη συνεργασία τους στην κοινή αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών ζητημάτων (σχολικά βιβλία, μέθοδοι διδασκαλίας, πώληση εργόχειρων)²⁵⁵.

Εκτός από τη συνεργασία των διευθυντριών των τριών Αστικών Σχολών, φαίνεται πως καλές επαγγελματικές σχέσεις αναπτύσσονται μεταξύ της διεύθυνσης του Κεντρικού Παρθεναγωγείου με αυτές του Ζαπτείου και της Παλλάδας. Ειδικότερα, η διευθύντρια του Ζαπτείου, Καλλιόπη Κεχαγιά, δίνει το «σχέδιο σφραγίδας», προκειμένου να αποκτήσει και η διεύθυνση του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου τη δική της ταυτότητα²⁵⁶, ενώ η Σαπφώ Λεοντιάς, διευθύντρια της

²⁵³ *Αλληλογραφία...*, ό.π., επιστολή της Κεφαλά Όλγας με ημερ. Ιωάννινα, 17/30 Μαΐου 1915.

²⁵⁴ Βλ. *Βιβλίο Πρακτικών...*, ό.π., συνεδρία της 11^{ης} Μαΐου 1912.

²⁵⁵ *Αλληλογραφία...*, ό.π., εκθέσεις των διευθύνσεων των Αστικών Σχολών Σταυροδρομίου, με ημερομηνίες Σταυροδρόμι, 1^η Οκτωβρίου 1914, 10 Δεκεμβρίου 1914 και 31 Αυγούστου 1916.

²⁵⁶ «Αφού έγινε λόγος για το σχέδιο της σφραγίδας το σχέδιο δόθηκε από την κυρία Κ. Κεχαγιά, διευθύντρια του Ζαπτείου και γι' αυτό κρίθηκε να σταλεί ευχαριστήρια επιστολή». *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 10^{ης}/22ας Δεκεμβρίου 1876.

Παλλάδας, τιμά με την παρουσία της το Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου στη γιορτή περί απονομής βραβείων και απολυτηρίων²⁵⁷. Βέβαια, η συνεργασία των δυο σχολείων, αργότερα, γίνεται και οικονομική, αφού το Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου μισθώνει το παλαιό του κτήριο στην Παλλάδα²⁵⁸. Πιθανόν η ανανέωση της οικονομικής συνεργασίας να επιβάλλει και κοινωνικές επαφές των διευθυντριών.

Ωστόσο, οι εργασιακές σχέσεις δε διέπονται πάντα από αισθήματα προσφοράς και αλληλεγγύης. Συγκεκριμένα, αναφορικά με την υψηλή θέση στην ιεραρχία και την εξουσία που μπορεί να διαθέτει η εκπαιδευτικός, ενδέχεται να υπάρχουν φαινόμενα εκμετάλλευσης των υφισταμένων της. Χαρακτηριστικά, η διευθύντρια των Απόρων Κορασίων, Περιφανάκη Καλλιόπη, εκμεταλλεύεται τη θέση της και καταχράται την ανεκτικότητα των διδασκαλισσών, προκειμένου να απολαύσει περισσότερες ανέσεις κατά τη διαμονή της μέσα στη σχολή. Δηλαδή, «ενώ αυτή έλαβε ενημέρωση από την Εφορεία ότι μέσω αυτών πλήρωναν μια υπηρέτρια, αυτήν δεν την προσέλαβαν, αλλά όλες τις υπηρεσίες της εκτελούσαν οι μαθητευόμενοι στη Σχολή των Απόρων Κορασίδων παραβαίνοντας έτσι το ιερότερο καθήκον απέναντι στην ενορία και στους γονείς των μαθητευομένων και ενώ η διευθύντρια και οι λοιπές διδασκάλισσες συγκατοικούσαν στη Σχολή και όφειλε να δίνει το καλό παράδειγμα της αγάπης και της ομονοίας, να συντρώνουν όλες μαζί, πρώτη η κυρία διευθύντρια έδωσε το άθλιο παράδειγμα να τρώει κατ' ιδίαν. Τέλος, εκμεταλλεύονταν τις υπηρεσίες του θυρωρού, προκειμένου να την συνοδεύει σε νυχτερινές εξόδους, αφήνοντας αφύλαχτη τη σχολή»²⁵⁹.

Στον αντίποδα, το διδασκαλικό προσωπικό μπορεί να καταχραστεί ενίοτε «την ευγένεια και το μείλιχιο της διευθύντριας απουσιάζοντας χωρίς να το δηλώνουν εγκαίρως»²⁶⁰. Για το λόγο αυτό, η Εφορεία κρίνει ότι η διευθύντρια εκτός από

²⁵⁷ ό.π., συνεδρία 10^{ης} Απριλίου 1883.

²⁵⁸ ό.π., συνεδρία 4^{ης} Αυγούστου 1894.

²⁵⁹ Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1863-1871, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 29^{ης} Αυγούστου 1864.

²⁶⁰ Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), συνεδρία 16^{ης} Δεκεμβρίου 1910.

χρηστή, ευγενής, με πείρα, στοργή και διδακτική ικανότητα, στη διοίκηση πρέπει να είναι επιβλητικότερη και αυστηρότερη²⁶¹.

Στη συνέχεια, στο ίδιο πάντα πλαίσιο των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στη διεύθυνση και το προσωπικό, προβλήματα επικοινωνίας και συνεργασίας μπορεί να ανακύψουν, με αποτέλεσμα να καλλιεργείται διχόνοια στις μεταξύ τους σχέσεις, σε σημείο που η φωνή διαμαρτυρίας των διδασκαλισσών να φτάσει στην Εφορεία, που δικαιωματικά παρεμβαίνει, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ομαλή πορεία των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Η Εφορεία συχνά δείχνει να αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην απόφαση να απομακρύνει την ειρηνένη διευθύντρια ή να χαρακτηρίσει τα παράπονα των διδασκαλισσών επουσιώδη και ασήμαντα²⁶².

Οι σχέσεις των διδασκαλισσών την τρίτη περίοδο της συστηματικής γυναικείας εκπαίδευσης, όπου το επάγγελμα δείχνει σημεία κορεσμού, είναι ιδιαίτερα ανταγωνιστικές. Έτσι, στη διεκδίκηση μιας θέσης ή της ανέλιξής τους στην υπηρεσία, η διδασκάλισσα άλλοτε υπενθυμίζει έμμεσα στην Εφορεία το κριτήριο της αξιοκρατίας²⁶³ και άλλοτε κάνει άμεσες αναφορές να εισακουσθεί η δικαιωματικά προτεραιότητα, διαφορετικά θα θεωρεί την απόφαση της Εφορείας υποβιβασμό προκαλώντας ηθική ζημία στην ίδια²⁶⁴.

Στο πλαίσιο της κατοχύρωσης των εργασιακών της δικαιωμάτων, η διδασκάλισσα υποδεικνύει στην Εφορεία την άδικη μεταχείριση που υφίσταται σε μισθοδοτικά ζητήματα καταδεικνύοντας ονόματα συναδελφισσών της που

²⁶¹ Η αναφορά γίνεται για τη διευθύντρια του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, Χατζηνητά Σμαράγδα, βλ. *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, χ.ά.σ., συνεδρία 29^{ης} Απριλίου 1911.

²⁶² Διχόνοια και προβλήματα συνεργασίας δημιουργούνται στη σχέση ανάμεσα στη διευθύντρια της Α΄ Αστικής Σχολής, Σταυροπούλου Σοφίας και των συναδελφισσών της, Κεφαλά Όλγα, Μιχαηλίδου Ελένη και Μουντεβελλή Ζωή, χωρίς να διευκρινίζεται το γιατί. βλ. *Βιβλίο Πρακτικών...*, ό.π., συνεδρία, 1^{ης} Ιουλίου 1904 και συνεδρία 15^{ης} Ιουλίου 1904.

²⁶³ «*Η Εφορεία δεόντως αμείβει τις ευσυνειδήτως και ακούραστα σε αυτήν εργαζόμενες κόρες, προάγοντας αυτές εν καιρώ ανάλογα της ατομικής τους αξίας*», *Αλληλογραφία...*, ό.π., αίτηση της Κακτάνου Βαρβάρας, με ημερ. 1^η Ιουλίου 1913.

²⁶⁴ ό.π., αίτηση της διευθύντριας της Β Αστικής Σχολής Στεφάνου Μόσχας, με ημερομηνία 10 Αυγούστου 1913 και αίτηση της διδασκάλισσας Άνας Δημοπούλου, με ημερομηνία 6 Σεπτεμβρίου 1913.

«παράνομα» είναι σε ευνοϊκότερη θέση²⁶⁵. Παράλληλα, και η διευθύντρια καταγγέλλει στην Εφορεία καταφανείς αδικίες, που σχετίζονται άλλοτε με οικονομικά θέματα, λέγοντας ότι «υπάρχουν νηπιαγωγοί στις Σχολές, των οποίων η μισθοδοσία είναι ίση προς τη δική της» και άλλοτε με τη στέρηση προνομίων μηνύοντας πως «και σαν να μην αρκούσαν οι αδικίες αυτές, προστέθηκε φέτος κι άλλη...ο τρόπος κατά τον οποίο διακανονίστηκε το ζήτημα των παιδονόμων των τριών σχολών. Στις δυο άλλες προσελήφθηκε παιδονόμος, στην υπό τη διεύθυνσή μου όχι»²⁶⁶.

Ανακεφαλαιώνοντας για την ποιότητα των σχέσεων του διδακτικού προσωπικού, τόσο μεταξύ των διδασκαλισσών, όσο και ανάμεσα σε διευθύντριες και διδασκάλισσες - σε επίπεδο ιεραρχίας - τα στοιχεία που προκύπτουν από την έρευνα, αν και αντιφατικά μεταξύ τους, δημιουργούν μια ρεαλιστική εικόνα, καθώς σε έναν χώρο εργασίας, είναι αναμενόμενο να παρουσιάζεται όλο το φάσμα των επαγγελματικών σχέσεων, καθώς το πλήθος διδασκαλισσών, αν και κοινής κοινωνικής τάξης, διαφέρει ως προς την παράμετρο της υποκειμενικότητας. Έτσι, από τη μια, δασκάλες, ιδιαίτερα την ύστερη περίοδο της συστηματικής γυναικείας εκπαίδευσης, αν νιώσουν ότι αδικούνται στον εργασιακό τους χώρο, εκφράζουν την πικρία, την απογοήτευση ή και την οργή τους ακόμα στην ιεραρχία, γίνονται ανταγωνιστικές με τις συναδέλφους τους και αναπτύσσουν ατομικιστικές συμπεριφορές, με στόχο την προσωπική καταξίωση. Από την άλλη, σε σημαντικό βαθμό οι σχέσεις των γυναικών εκπαιδευτικών διέπονται από «αλληλεγγύη», που είτε επιβάλλεται από τη λογική της προώθησης οικονομικών συμφερόντων και αξιοκρατικών διαδικασιών στην επαγγελματική τους εξέλιξη είτε υπαγορεύεται από το συναίσθημα, με τη μορφή της «μητρικής» φροντίδας (όπως η συμπαράσταση της διευθύντριας στις διεκδικήσεις του διδακτικού προσωπικού) ή με τη μορφή της φιλίας (όπως αυτή μεταξύ των διευθυντριών Κεφαλά Όλγας και Μόσχας Στεφάνου).

²⁶⁵ Η Νικολαΐδου Χρυσάνθη, για παράδειγμα, καταγγέλλει την οικονομική αδικία που υφίσταται συγκριτικά με τη συνάδελφό της Γεωργιάδου Βιργινία, *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, χ.ά.σ., συνεδρία 5^η Ιουλίου 1912. Επίσης, στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η αίτηση της Κατίνας Χατζαναστάση, *Αλληλογραφία...*, ό.π., με ημερομηνία 2 Ιουνίου 1916.

²⁶⁶ Λόγω έλλειψης της υπογραφής της επιστολής, η εξέταση της χρονολογίας, της προϋπηρεσίας και του γραφικού χαρακτήρα σκιαγραφεί κατά πάσα πιθανότητα την Κεφαλά Όλγα, *Αλληλογραφία...*, ό.π., Αύγουστος 1916.

Γενικότερα, το «δίκτυο των διδασκαλισσών»²⁶⁷ αφορά μια ομάδα εργαζομένων η οποία τελικά υιοθετεί μια συνεργατική συμπεριφορά και «αποκαλύπτει ένα εκπληκτικά κοινό πεδίο ιδεών, συναισθημάτων και συμπεριφορών που φαίνεται να ξεπερνά τα όρια των κοινωνικών τάξεων στην προσπάθεια των γυναικών αυτών να ανοίξουν νέους δρόμους στη ζωή τους»²⁶⁸.

(β) Το «ταξίδι» της διδασκάλισσας

Οι δασκάλες της εποχής δεν είναι στάσιμες σε έναν τόπο, ταξιδεύουν αρκετά, κατεξοχήν για εκπαιδευτικούς λόγους. Οι συχνές μετακινήσεις τους προκειμένου να βρουν δουλειά και να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους συνθέτουν σε σημαντικό βαθμό το εργασιακό κλίμα της εποχής. Συχνά, στις αιτήσεις υποψηφιότητάς τους για διεκδίκηση μιας θέσης αναφέρουν ότι έχουν εργαστεί σε διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας και της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Για παράδειγμα, η Μαρία Ψάλτου αναφέρει πως έχει πείρα μακρά, διότι δίδαξε επί 10 συνεχή έτη στο εξωτερικό, στο Παρθεναγωγείο Ξάνθης, Καβάλας, Τραπεζούντας και Άγκυρας, ενώ και η Ευθαλία Ζαλαχώρη έχει αρκετή εμπειρία διδάξασα σε διάφορα δημοτικά σχολεία της Ελλάδας²⁶⁹.

Επιπλέον, η ανάγκη για βελτίωση των σπουδών, για επαγγελματική κατάρτιση ωθεί τη διδασκάλισσα που ζει στην οθωμανική αυτοκρατορία, ειδικά πριν την ανάπτυξη διδασκαλείων στον οθωμανικό χώρο, να φοιτήσει σε εκπαιδευτήρια της Αθήνας. Επιπλέον, συχνά για τις ανάγκες του σχολείου, όπως προμήθειες βιβλίων και παρακολούθηση ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών συστημάτων, τόσο στη διευθύντρια όσο και στη διδασκάλισσα ανατίθεται αποστολή εκτός συνόρων. Οι συνθήκες του ταξιδιού είναι συχνά αντίξοες. Ο ρόλος της διδασκάλισσας συχνά υποτιμάται και χλευάζεται· συχνά «στο ατμόπλοιο που ταξιδεύει οι προσφωνήσεις συνεπιβατών είναι: «Έννοια σου, καψοδασκάλα...», «Αϊ καψοδασκάλα...», «Φύγε

²⁶⁷ Περισσότερα στοιχεία για τον όρο στο S. Acker, *ό.π.*, σσ. 31-32 και J. Martin, J Goodman, *ό.π.*, σ. 93.

²⁶⁸ Μ. Ταμπούκου, *Χαρτογραφώντας τον εαυτό της, προσεγγίσεις της γυναικείας ύπαρξης στην εκπαίδευση μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα*, Δίνη 9, 1997, σ.56.

²⁶⁹ *Αλληλογραφία...*, *ό.π.*, αίτηση της Μαρίας Ψάλτου με ημερ. 2 Ιουλίου 1911 και *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, χ.ά.σ., συνεδρία της 14^{ης} Οκτωβρίου 1919.

καμνοδασκάλα»²⁷⁰, ενώ παράλληλα το να ταξιδεύει μόνη μια γυναίκα εγκυμονεί και ηθικούς κινδύνους.

Για το λόγο αυτό, η Εφορεία λαμβάνει τα κατάλληλα μέτρα προς αποφυγή δυσάρεστων καταστάσεων. Παρέχει καταρχάς οικονομική στήριξη²⁷¹, προκειμένου η διδασκάλισσα της εποχής να μπορεί να ταξιδέψει σε καλή θέση, ώστε να αποφύγει τον πολύ συνωστισμό και να ελαχιστοποιήσει, συνεπώς, τις πιθανότητες να δεχθεί αρνητικά και κακεντρεχή σχόλια. Παράλληλα, ισχυρά πρόσωπα της Εφορείας προσφέρουν ενίοτε το απαιτούμενο χρηματικό ποσό, προκειμένου η επιστροφή της διδασκάλισσας να είναι απρόσκοπτη και άμεση²⁷².

Σε άλλες περιπτώσεις, η Σχολική Εφορεία, προκειμένου να εξασφαλίσει ένα ήσυχο ταξίδι για τη διδασκάλισσα, συστήνει την ίδια σε πρόσωπα κύρους και ευθύνης, τα οποία κατά τη μεταφορά της, θα της παρέχουν την κατάλληλη «πατρική» προστασία. «*Ηδη πληροφορηθήκαμε ότι η εν λόγω νέα [Ανανίου Σταματίνα] αποπεράτωσε τις σπουδές της σας παρακαλούμε θερμά να την στείλετε εδώ με το γαλλικό ατιμόπλοιο λαμβάνοντας την καλοσύνη να την συστήσετε στον πλοίαρχο για περισσότερη ησυχία δική μας*»²⁷³.

Πέρα από το ταξίδι για επαγγελματικούς λόγους, οι εκπαιδευτικοί μετακινούνται και κατά τις θερινές διακοπές, για προσωπικούς λόγους. Το ταξίδι «*στας εξοχάς*» αποτελεί ένα αναγκαίο διάλειμμα από τα εργασιακά τους καθήκοντα· συμβάλλει στην πνευματική κυρίως ξεκούραση και στην ανασυγκρότηση δυνάμεων του διδασκαλικού προσωπικού για τη νέα σχολική χρονιά²⁷⁴. Κάποιες φορές μάλιστα

²⁷⁰ Βλ. Σ., Καραστεργίου-Ζιώγου, Β. Φούκας, *ό.π.*

²⁷¹ [Η Εφορεία] *Επιπλέον ανέθεσε στην κ. Διευθύντρια [Καλογερά Ελένη] να μεταβεί στην Αθήνα... και θα της χορηγηθούν από την Εφορεία τα ναύλα 2^η κλάσεως.*, Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1863-1871, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 18^{ης} Οκτωβρίου 1875. .

²⁷² «*Εγκρίνεται να γραφεί στην κα. Γεωργιάδου Βιργινία να επισπεύσει την επιστροφή της... ο κ. Ζαρίφης προσφέρει 10 λ. τ. για την επιστροφή της*», [με χρέωση ωστόσο του λογαριασμού της εν λόγω διδασκάλισσας], Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, χ.ά.σ., συνεδρία της 14^{ης} Αυγούστου 1914.

²⁷³ Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1863-1871, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 12^{ης} Ιουνίου 1863.

²⁷⁴ «*Ο μουσικοδιδάσκαλος κ. Ευστράτιος Παπαδόπουλος ...μετέβη στην εξοχή για ένα περίπου μήνα προς αλλαγή αέρος για την υγεία του*». Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των

ενδέχεται η διαμονή στην εξοχή να παραταθεί, η διδασκάλισσα να απομονωθεί εκεί για όσο διάστημα χρειαστεί, μέχρι να ανακάμψει η υγεία της²⁷⁵.

Είναι συχνό το φαινόμενο, επίσης, η εκπαιδευτικός τους θερινούς μήνες, να επιστρέφει στην ιδιαίτερη πατρίδα της, να δει τους δικούς της. Ωστόσο, ενώ η έξοδος της από την οθωμανική αυτοκρατορία είναι απρόσκοπτη, η επιστροφή της διδασκάλισσας πολλές φορές είναι επεισοδιακή. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Όλγας Κεφαλά που μεταβαίνει στην οικογένειά της στα Ιωάννινα και από τον Ιούλιο του 1914 μέχρι τον Οκτώβριο του 1915 είναι ανέφικτο να επιστρέψει στα διδακτικά της καθήκοντα. Το ταξίδι για τη διδασκάλισσα μετατρέπεται σε «Οδύσσεια».

Η ίδια αφηγείται στην Εφορεία²⁷⁶:

Η οδύσσειά μου διαφεύγει κάθε περιγραφή. Διότι αν μετέβαινα στην Αμερική λιγότερο χρόνο θα διέθετα και λιγότερες περιπέτειες θα υφιστάμην. Παρ' όλους τους κινδύνους τους οποίους έμελλα να διατρέξω, αποφάσισα να έλθω μέσω Θεσσαλονίκης, αλλά δυστυχώς μεταβαίνοντας εκεί έμαθα ότι οι Βούλγαροι δεν επιτρέπουν στις ελληνικές αμαξοστοιχίες να προχωρήσουν πέραν του Οξιλάρ..., λόγω δήθεν της πανώλης, που μαστίζει τις ελληνικές περιοχές. Έτσι λοιπόν αναγκάστηκα να επανακάμψω Πειραιά, όπου αναμένω μέρες και μέρες το άνοιγμα των στενών. Ήδη τηλεγραφικώς σας ειδοποίησα για τον αποκλεισμό μου και μέσω της προς τη διεύθυνση επιστολής μου, σας κατέστησα γνωστά τα τρέχοντα, έτσι και σήμερα εκθέτοντας σε σας την αμηχανία στην οποία περιήλθα, διότι και τα έξοδα ξεπέρασαν το κεφάλαιό μου, επαφίεμαι στη δική σας ευθυκρισία. (29/12/1914)

Απόρων Κορασιών ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), συνεδρία 12^{ης} /24^{ης} Μαΐου 1879.

²⁷⁵ «Επιδείνωσα την υγιεινή μου κατάσταση και αναγκάστηκα να παραθερίσω στη Χάλκη...Επειδή όμως ταυτόχρονα με τη μετάβασή μου στη Χάλκη ο σκληρός και απροσδόκητος θάνατος της προσφιλούς μου μητέρας κλόνησε ακόμα περισσότερο την υγεία μου, εξαιτίας της περιθάλψεως της οποίας είναι ανάγκη να παρατείνω την ενταύθα διαμονή μου», *Αλληλογραφία...*, ό.π., επιστολή της Μαρίας Ιγγλέση, με ημερ. 26 Αυγούστου 1913. «Η Σταυροπούλου Σοφία παραιτείται εξαιτίας της απαγόρευσής από το γιατρό της να διευθύνει πλέον τη Σχολή. Αποφασίζεται να σταλεί επιστολή στη Σταυροπούλου ότι δέχεται μετά λύπης την παραίτησή της. Η επιστολή θα σταλεί στο εξοχικό της, όπου βρίσκεται», *Βιβλίο Πρακτικών...*, ό.π., συνεδρία της 5^{ης} Αυγούστου 1904.

²⁷⁶ Βλ. *Αλληλογραφία...*, ό.π.

Στην τελευταία μου επιστολή σύντομα σας εξέθεσα την οδύσσειά μου κατά την οποία επί διμηνία περίπου περιφερόμουν από πόλη σε πόλη και από ξενοδοχείο σε ξενοδοχείο, οπότε στο τέλος εξαντλήθηκα σωματικώς και υλικώς, διότι δαπάνησα 35 χρυσά εικοσάφραγκα και αναγκάστηκα να επιστρέψω σπίτι. Έκτοτε ανέμενα από μέρα σε μέρα την τροπή της κατάστασης προς το καλύτερο, για να μπορέσω και πάλι να επιχειρήσω ταξίδι, για να έλθω και να αναλάβω το καθήκον μου, το οποίο με μεγάλη μου λύπη και παρά τη θέλησή μου αναγκάστηκα φέτος να παραλείψω μένοντας ολοκληρωτικά άεργη... (Ιωάννινα, 17/30 Μαΐου 1915)

Παρά την υφιστάμενη οξύτητα του πολιτικού ζητήματος και την ανωμαλία της κατάστασης, επιχείρησα το ταξίδι μου στην Κωνσταντινούπολη να αναλάβω τα καθήκοντά μου. Και ήδη βρίσκομαι στη Δράμα, από όπου σας τηλεγράφησα μέσω της κ. Στεφάνου. Αλλά η κακή μου μοίρα και φέτος τις ίδιες περιπέτειες μου επιφύλασσε. Μέχρι σήμερα εξάντλησα όλα τα μέσα, για να κατορθώσω να διαβώ το σταθμό του Οξιλάρ, ο οποίος υπήρξε για εμένα οι συμπληγάδες πέτρες. Αλλά δυστυχώς στάθηκε αδύνατον, και η επιμονή μου μάλιστα εξήγειρε και υπόνοιες. Φοβούμαι να εκτεθώ σε περισσότερες λεπτομέρειες ένεκα ευνόητων λόγων. Αρκούμαι σε αυτά μόνο, για να μη γίνω πρόξενος κάποιου κακού. Ήδη βρισκόμενη σε πολύ μεγάλη απόγνωση και αμηχανία περί του πρακτέου, πρέπει να αποφασίσω να επιστρέψω πίσω, διότι παρά τον ηθικό κίνδυνο, τον οποίο διατρέχω, καθώς είμαι μόνη, δεν κατορθώνω τίποτα, παρά μόνο εξαντλούμαι υλικά. (Δράμα, 14 Σεπτεμβρίου 1915)

Σας περιέγραψα σύντομα τις φετινές μου περιπέτειες από τη Δράμα και τη Θεσσαλονίκη, οι οποίες διαφεύγουν κάθε περιγραφής. Για αυτό αναθάρρησα πλέον τελείως και είδα ότι άσκοπα εκτίθεμαι σε ποικίλους κινδύνους και δαπάνες, αποφάσισα να οπισθοδρομήσω καθόσον μάλιστα ο πολιτικός ορίζοντας αρκετά θόλωσε. Από τη Θεσσαλονίκη σας έγραψα από το ατμόπλοιο, διότι λόγω της γενομένης επιτάξεώς της, διεκπεραιώθηκα αμέσως στο πρώτο ατμόπλοιο της γραμμής Πειραιά, για να μην αποκλειστώ στη Θεσσαλονίκη επ' αόριστο και τότε θα ήταν η εσχάτη πλάνη χειρότερη από την πρώτη. Πιστεύω ότι λόγω της κρισιμότητας της κατάστασης θα με δικαιολογούσατε και θα με οικτίρατε συνάμα και δια της φετινής οδύσσειάς μου. (Αθήνα, 20 Σεπτεμβρίου 1915)

Εκείνο το οποίο φοβόμουν να μην πάθω στη Θεσσαλονίκη, το έπαθα στον Πειραιά, εδώ λόγω της επιτάξεως των αιχμαλώτων αποκλείστηκα 11 μέρες. Και θα έμενα ακόμα αποκλεισμένη αν δεν κατόρθωνα με ισχυρά μέσα να εφοδιαστώ από το λιμεναρχείο με κάποια σύσταση δυνάμει της οποίας υπό την ιδιότητα νοσοκόμου έγινα δεκτή σε ένα επίτακτο πλοίο και έτσι διεκπεραιώθηκα στην Πρέβεζα. Αλλά και εδώ συνάντησα τα ίδια προσκόμματα, και παρά τις δραστήριες ενέργειές μου, μόλις μετά από 5 μέρες κατόρθωσα να επιτύχω την αναχώρηση. Ήδη από χθες 7 Οκτωβρίου βρίσκομαι στα Ιωάννινα. Δεν αμφιβάλλω, ότι έχετε λάβει τις συστημένες επιστολές μου από Δράμα, Θεσσαλονίκη και από Αθήνα καθώς και τα 2 από τη Δράμα τηλεγραφήματα, ώστε δεν πιστεύω να συμβεί η περυσινή παρεξήγηση, διότι οι ενέργειές μου προς τη διάβαση του Οξιλάρ υπήρξαν αληθινά υπεράνθρωπες. Θα επεξηγούμουν εκτενέστερα αν δεν φοβόμουν μήπως τα γραφόμενά μου έχουν δυσάρεστες συνέπειες. Αν φρονείτε ότι δε θα διέτρεχα τέτοιο κίνδυνο, είμαι πρόθυμη να εκθέσω εκτενώς τις εκεί δοκιμασίες μου, επισυνάπτουσα μάλιστα και πιστοποιητικό της Μητροπόλεως Δράμας. Έτσι είναι, αξιότιμοι κύριοι, περιληπτικά η φετινή οδύσσειά μου. (Ιωάννινα 8 Οκτωβρίου 1915)

Η προσωπική εξιστόρηση της Όλγας Κεφαλά με γλαφυρό τρόπο αποτυπώνει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η διδασκάλισσα, προκειμένου να επιστρέψει στην εργασιακή της θέση στις αρχές του 20ού αιώνα. Αντιμέτωπη με εθνικιστικές προπαγάνδες, εκτεθειμένη σε πολιτικούς, αλλά και ηθικούς κινδύνους, εξαντλείται σωματικά και οικονομικά, καθώς διασχίζει την Ελλάδα από τη μια άκρη στην άλλη, για να βρει τρόπο διαφυγής. Σαν επιταγμένη, επιβιβάζεται σε ατμόπλοια, προσποιείται τη νοσοκόμα, κινεί υποψίες για προσωπική εμπλοκή σε πολιτικά παιχνίδια και προσπαθεί να αποδείξει ότι είναι απλά μια διδασκάλισσα, που το μόνο που θέλει είναι να επιστρέψει στα εκπαιδευτικά της καθήκοντα και που αγωνιά να μη χάσει την εργασία της.

Το αξιοπερίεργο είναι ότι οι υπόνοιες των εθνικιστών είναι εύλογες, καθώς ο δυναμισμός και η επιμονή της διδασκάλισσας να πετύχει το στόχο της δε συνάδουν με την παθητική συμπεριφορά της γυναίκας της εποχής εκείνης. Προφανώς, η οδύσσειά της να προκαλεί υποψίες στον εχθρό²⁷⁷, και οίκτο στους ομοεθνείς της,

²⁷⁷ Καθώς φοβάται ότι αν εξιστορήσει τις υπεράνθρωπες ενέργειές της στο Οξιλάρ, θα διατρέξει κίνδυνο και θα υποστεί συνέπειες.

αλλά αναντίρρητα δημιουργεί και έναν πρωτόγνωρο και άρρητο θαυμασμό για τη σθεναρή και «αντρίκια» αντιμετώπιση των δυσκολιών του επαγγέλματός της.

Εν κατακλείδι, μπορεί κανείς να υποστηρίξει πως η εμπειρία της διδασκάλισσας ως ταξιδιώτισσα βελτιώνει την αυτοεικόνα της. Τα εκπαιδευτικά ταξίδια βελτιώνουν το γνωστικό της επίπεδο²⁷⁸, την φέρνουν σε επαφή με το δυτικό τρόπο σκέψης, με εκσυγχρονιστικές μεθόδους διδασκαλίας και χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έρχεται σε ρήξη με το κατεστημένο, εντούτοις, αποτελούν μία αφορμή να αναστοχαστεί λάθη στις υπάρχουσες δομές της γυναικείας εκπαίδευσης. Τέλος, μολονότι, το ταξίδι της διδασκάλισσας, όταν καταλήγει σε οδύσσεια, την εξαθλιώνει οικονομικά και σωματικά, αναδεικνύει και ενδυναμώνει σημαντικά στοιχεία του χαρακτήρα της, όπως, επιμονή, αποφασιστικότητα, θέληση, δυναμικότητα, στοιχεία που συμβάλλουν στη θετική αξιολόγηση του εαυτού της. Η εκπαιδευτικός της εποχής εμφανίζεται με υψηλή αυτοεκτίμηση, καθώς διαθέτει την εσωτερική δύναμη που της επιτρέπει να αντιμετωπίζει τις αντιξοότητες, να τολμά, να επιμένει και να αποδέχεται τις ήττες. Έχει την πεποίθηση πως είναι ικανή να αντιμετωπίσει αντίξοες καταστάσεις με ψυχραιμία και νηφαλιότητα. Επιπλέον έχει τη δύναμη να φέρνει σε πέρας ό,τι έχει αναλάβει και να γνωρίζει ποια είναι τα πραγματικά της όρια χωρίς να υποτιμά τον εαυτό της²⁷⁹.

2.2. Κοινωνικές πρακτικές διδασκαλισσών

Ο κοινωνικός «ρόλος» της γυναίκας το 19^ο αιώνα είναι συνδεδεμένος με την κοινωνική συμπεριφορά της γυναίκας ως μητέρας, συζύγου και θυγατέρας, στο πλαίσιο της πατριαρχικής κοινωνίας. Ιδιαίτερα, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις πρώτες δυο δεκαετίες του 20ού, ο κοινωνικός «ρόλος» της γυναίκας αποκτά μια νέα, διάσταση, εθνική· στο προσκήνιο έρχεται η Ελληνίδα μητέρα, η Ελληνίδα σύζυγος, η Ελληνίδα θυγατέρα.

Μέσα από τα πρακτικά της Εφορείας των σχολών, αλλά και από τις επιστολές των ίδιων των διδασκαλισσών επιχειρείται να σκιαγραφηθεί πώς

²⁷⁸ Για το εκπαιδευτικό περιεχόμενο των ταξιδιών, βλ. Μ. Ταμπούκου, *ό.π.*, σσ. 66-68.

²⁷⁹ Για την αυτογνωσία των διδασκαλισσών μέσα από το ταξίδι βλ. Μ. Tamboukou, *Women, Education and the Self: a Foucauldian perspective*, Palgrave Macmillan, New York 2003, σσ. 69-72

αντιλαμβάνεται τόσο το εκπαιδευτικό σύστημα όσο και οι ίδιες τον κοινωνικό τους «ρόλο» ως εργαζόμενες. Ενδιαφέρον στοιχείο σε αυτή την έρευνα είναι η σύνδεση των κοινωνικών αυτών λειτουργιών με το επάγγελμα της διδασκάλισσας.

Ξεκινώντας από το αρχειακό υλικό των πρακτικών της Εφορείας, διαπιστώνεται ότι ο κοινωνικός «ρόλος» της διδασκάλισσας ως μητέρας κυριαρχεί. Συγκεκριμένα, η διδασκάλισσα ως μητέρα των κορασίδων, «*τις μαθαίνει να αγαπούν την εργασία, την καθαριότητα, την κοπτική, τη ραπτική*», φέρεται στις μαθήτριες το ίδιο, χωρίς καμιά διάκριση, θεωρώντας ότι είναι «*τέκνα της μιας και ίδιας οικογένειας*» και τις μορφώνει προκειμένου να βρουν «*το δρόμο για την τίμια εργασία και το σόφρονα οικογενειακό βίο της αληθινής ευδαιμονίας*»²⁸⁰.

Επίσης, το μαθητικό δυναμικό λαμβάνει «*τη μητρική φροντίδα της διευθύντριας, η οποία κάθε Κυριακή πάει στην εκκλησία, στην Κοίμηση της Θεοτόκου, και κοινωνεί των αχράντων μυστηρίων σύμφωνα με τις χριστιανικές αρχές*»²⁸¹. Η κεφαλή του σχολείου, η διευθύντρια, οφείλει κατεξοχήν να είναι μητέρα όλων. Μάλιστα, σε συνεδρίαση της Εφορείας, προκειμένου να εκλέξουν το κατάλληλο πρόσωπο για τη διεύθυνση της σχολής η άποψη της Εφορείας και της Κοσμητείας είναι ότι «*η Σχολή έχει ανάγκη πεπειραμένης διευθύντριας και μητέρας*»²⁸².

Καθώς ο εθνικισμός εντείνεται στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και κορυφώνεται τις πρώτες του 20ού, επηρεάζει όλη τη φιλοσοφία της εκπαίδευσης, στοχοθεσία, προγράμματα, κανονισμούς. Ειδικότερα, στο αρχειακό υλικό, πρακτικά Εφορείας και αλληλογραφία σχολών, όλο και πιο συχνά βρίσκει κανείς λέξεις με εθνικιστικό μήνυμα.

Έτσι, το 1894 η Εφορεία του Κεντρικού Παρθεναγωγείου χαρακτηρίζει ως εθνωφελή την αρωγή της φιλόμουσου Ελένης Ζαρίφη, ενώ λίγο αργότερα, χρησιμοποιεί πιο καίριους χαρακτηρισμούς, καθώς θεωρεί «*το θάνατο του μεγάλου*

²⁸⁰ Βλ. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1863-1871*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 20^{ης} Ιουλίου 1867 και 25^{ης} Ιουνίου 1868 και *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 20^{ης} Νοεμβρίου 1894.

²⁸¹ *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1863-1871*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 20^{ης} Ιουλίου 1867.

²⁸² *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 1^{ης} Αυγούστου 1909.

εθνικού ευεργέτη Παύλου Ζ. Στεφάνοβικ Σκυλίτση εθνική συμφορά»²⁸³. Η ελληνικότητα δεν είναι πλέον ένας πολιτισμικός όρος· αποκτά, πολιτικό - εθνικό περιεχόμενο. Στο εθνικιστικό αυτό πλαίσιο, στόχος του ελληνικού παρθεναγωγείου [του Κεντρικού] είναι να γίνει πρότυπο και καταστεί σε *Εθνική Σχολή του έξω ελληνισμού*²⁸⁴, ενώ οι συνέπειες από την προσωρινή διακοπή της λειτουργίας του λόγω επίταξης του κτηρίου κρίνεται ότι θα είναι εθνικές και στο έπακρο δυσάρεστες και επιζήμιες λόγω της προσηλυτιστικής λειτουργίας των δυτικών ιεραποστολών και της πολιτισμικής μέσω της εκπαίδευσης επιρροής τους²⁸⁵.

Φυσικό αποτέλεσμα της γενικότερης εθνικιστικής τάσης είναι η πεποίθηση ότι η γυναίκα και ως μητέρα και ως εκπαιδευτικός μπορεί να συμβάλει στην εθνική διαπαιδαγώγηση. Μάλιστα, η αντίληψη αυτή οδηγεί και στην απόφαση ενίσχυση του προγράμματος των παρθεναγωγείων με *μεταρρυθμίσεις απαραίτητες για να εκπληρώσει η εκπαιδευτικός το μεγάλο της κοινωνικό και εθνικό προορισμό*²⁸⁶.

Η διεύρυνση του κοινωνικού «ρόλου» της διδασκάλισσας ως «Ελληνίδα - μητέρας», επιβεβαιώνεται και από το λόγο των ίδιων των διδασκαλισσών. Η διδασκάλισσα τον 20ό αιώνα αντιλαμβάνεται πιο πολύ το ρόλο της «ως πνευματική μητέρα του έθνους...ως λειτουργός της Κοινότητας που ξεπληρώνει ανελλιπώς το καθήκον της... που ανταποκρίνεται στις εκπαιδευτικές ανάγκες της κοινότητας με ζήλο και αφοσίωση... ως μία των εργατριών της μόρφωσης της θηλείας νεότητας... εμπορούμενη από τον ακραιφνή ζήλο και την αγάπη για το ευγενές έργο της διδασκάλισσας... που τρέφει τη διακαή επιθυμία να εργαστεί... για να προσφέρει τον πνευματικό της οβολό ως Ελληνίδα»²⁸⁷.

²⁸³ ό.π., έκτακτη συνεδρία στις 23 Αυγούστου 1901.

²⁸⁴ *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, χ.ά.σ., συνεδρία της 29^{ης} Απριλίου 1911.

²⁸⁵ Το σχολικό έτος 1919 -1920 η πιθανότητα μη απόδοσης του επιταγμένου κτηρίου του Κεντρικού Παρθεναγωγείου και επομένως της αναπόφευκτης διακοπής των μαθημάτων θα έχει, κατά την Εφορεία, εθνικές συνέπειες καθόσον τα υπέρ-οχτακόσια κορίτσια της Σχολής θα βρεθούν εκτεθειμένα στις επιτήδειες ενέργειες της Καθολικής προπαγάνδας και μάλιστα κατά τις σημερινές περιστάσεις. Από τη στιγμή που συγκεντρωθούν σε ξένες σχολές δε θα επανέλθουν πλέον στην ημετέρα, (ό.π., συνεδρία της 8^{ης} Μαρτίου 1919.

²⁸⁶ ό.π., συνεδρία της 29^{ης} Αυγούστου 1912.

²⁸⁷ *Αλληλογραφία...*, ό.π., επιστολές των διδασκαλισσών: Δέσποινας Πάρπα, με ημερ. 20 Ιουλίου 1911, Αντωνιάδου Κλεοπάτρα με ημερ. 23 Ιουνίου 1911, Μόσχα Στεφάνου, με ημερ. 31 Ιουλίου 1911 και Θεοδώρα Σταυρίδου με ημερ. 14 Αυγούστου 1914 & 25 Ιανουαρίου 1915.

Σημαντικό εργαλείο προώθησης του ελληνικού εθνικισμού είναι η καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας μέσα στα σχολεία. Η γλώσσα αποτελεί σύμβολο της συνέχειας του ελληνικού έθνους, δεν είναι μόνο όργανο επικοινωνίας, έκφρασης και ανταλλαγής ιδεών. Είναι κατεξοχήν η συναίσθηση εθνικής ύπαρξης και των καθηκόντων που αυτή υπαγορεύει. Σύμφωνα με την πατριαρχική εγκύκλιο η διδασκάλισσα, ως εργάτρια της εθνικής προόδου, οφείλει να προφυλλάσσει τη διδασκαλία των τέκνων του λαού από κάθε επήρεια χυδαϊστή²⁸⁸. Εκπαιδευτικές παρεμβάσεις και νεωτερισμοί δεν επιτρέπονται στο γλωσσικό ζήτημα. Για το λόγο αυτό, η Εφορεία στην περίπτωση που αντιληφθεί κάποιον κίνδυνο, καλεί την αμφισβητούμενη διδασκάλισσα να λογοδοτήσει και να δηλώσει ποιες είναι οι αρχές της *περί γλώσσας* και ποια μέθοδο διατίθεται να ακολουθήσει²⁸⁹.

Η κυριαρχία του στόχου της εθνικής αγωγής και συνοχής είναι εμφανής και από τις πρωτοβουλίες που παίρνει η διευθύντρια στο σχολείο. Συγκεκριμένα, *η Σκορδέλη Ασπασία, διδάσκει στα παιδιά ελληνικά τραγούδια και ελληνικούς χορούς, πρώτη καθιερώνει τον εθνικό ύμνο στις σχολικές εορτές κι όταν στο τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου ο «Αβέρωφ» αγκυροβολεί στα νερά του Βοσπόρου, το Κεντρικό Παρθεναγωγείο του Πέραν σημαιοστολίζεται με τις ελληνικές σημαίες που είχαν φτιάξει οι 1.000 περίπου μαθήτριες με τα χέρια τους*²⁹⁰.

²⁸⁸ *Βιβλίο Πρακτικών Αστικών Σχολών Σταυροδρομίου, 1904-1913*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 11^{ης} Ιουνίου 1911.

²⁸⁹ Η Εφορεία του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, πριν προβεί στο διορισμό της καθηγήτριας Λαμπρίδου Έλλης την προσκαλεί να γνωρίσει και να εξασφαλίσει την μέλλουσα ενέργεια αυτής στη σχολή, όσον αφορά το γλωσσικό ζήτημα, *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, χ.ά.σ., συνεδρία της 1^{ης} Αυγούστου 1920. Επίσης, η Εφορεία των Αστικών Σχολών κατόπιν ιδιαίτερων πληροφοριών και προσωπικών αντιλήψεων στέλνει έκθεση στην Π.Κ.Ε.Ε όπου αποδεικνύεται ότι κανένα κίνδυνο προς το παρόν δε διατρέχουν οι σχολές των θηλέων από την επήρεια του χυδαϊσμού, *Βιβλίο Πρακτικών Αστικών Σχολών Σταυροδρομίου, 1904-1913*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 22ας Ιουλίου 1911.

²⁹⁰ Οι Τούρκοι όμως είχαν και μάτια και αυτιά, την γράφουν στον μαυροπίνακα, απαιτούν να δώσει λόγο για την «προδοτική στάση της» και πάει στο σχολείο επιτροπή από Τούρκους εκπαιδευτικούς και αστυνομικούς να τη συλλάβουν. Ντύνεται σαν γυναικούλα φτωχικά, το σκάει από την πίσω πόρτα και τρέχει σ' ένα αγκυροβολημένο στον Γαλατά ελληνικό καράβι. Οι Τούρκοι επιβάλλουν στο Παρθεναγωγείο ενός έτους αργία. Επεμβαίνουν όμως οι Πρεσβείες των Μεγάλων Δυνάμεων και η ποινή περιορίζεται σε 3 μήνες. Σε λίγο οι Τούρκοι επιτάσσουν το κτίριο και ανακόπτουν την λειτουργία των μαθημάτων. Η Α. Σκορδέλλη που ήταν προστατευόμενη του Α. Ζαρίφη, εργάζεται στο Άσυλον της Κωνσταντινουπόλεως οπού στεγάζονταν τα ορφανά του α' παγκοσμίου πολέμου.

Η διδασκαλία της, σε κάθε περίπτωση, οφείλει να είναι ελληνοπρεπής (υπεράσπιση της ελληνικής γλώσσας και της χριστιανικής ηθικής), η μέθοδος της συνεπής με τα εθνικά ιδεώδη (όχι χυδαϊσμός), η εργασία της συνεχής, προς αποφυγή της ξενικής προπαγάνδας. Το κοινωνικό καθήκον της διδασκάλισσας στα τέλη του 19^{ου} με αρχές του 20ού αιώνα σε πρώτο επίπεδο είναι να κάνει τις μαθήτριες της χρηστές οικοδέσποινες, ευσεβείς μητέρες και αγνές πατριώτισσες. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η κοινωνικοποιητική της δράση διευρύνεται, καθώς έχει χρέος να προετοιμάσει τις διαδόχους της κατάλληλα, να τις καταστήσει «*άξιες να κατανοήσουν καταλλήλότερα τον υψηλό προορισμό της διδασκάλισσας*»²⁹¹.

Συμπερασματικά, σύμφωνα με τη διερεύνηση του αρχαιακού υλικού, «στο πρόσωπο της δασκάλας συνυπάρχουν [και] τα μητρικά χαρακτηριστικά με αυτά της Γυναίκας – Σωτήρος που αναλαμβάνει να σώσει το έθνος και την ανθρωπότητα από τα δεινά της»²⁹².

2.3 Κοινωνικές πρακτικές γυναικών

Στο πλαίσιο της διερεύνησης όψεων ταυτοτήτων των διδασκαλισσών επιχειρείται να σκιαγραφηθεί το κοινωνικό της προφίλ εκτός του χώρου του σχολείου. Στην πατριαρχική κοινωνία του 19^{ου} και 20ού αιώνα οι κοινωνικές πρακτικές των γυναικών εκπαιδευτικών, μέσα από την εξέταση του αρχαιακού υλικού, παρουσιάζει τις εξής διαστάσεις, με διακριτή φυσικά αυτή της εργαζόμενης: «το ρόλο της συζύγου, της μητέρας, της αδελφής και της θυγατέρας».

Πρώτο πόρισμα της έρευνας είναι ότι εργασία και γάμος είναι δύο ασύμβατες έννοιες. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει κανείς, καθώς παρατηρεί τα εξής: α) η διδασκάλισσα που εργάζεται επί χρόνια παραμένει ανύπαντρη, β) η διδασκάλισσα

Αργότερα το Παρθεναγωγείο ξανανοίγει και η Α. Σκορδέλλη ξαναγυρνά στη θέση της στην οποία και παρέαμείνει μέχρι το 1922, στο Κ. Ξηραδάκη, *Παρθεναγωγεία και δασκάλες...*, ό.π., σ. 62.

²⁹¹ *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921*, χ.ά.σ., Συνεδρία 9^{ης} Ιουλίου 1915.

²⁹² Βλ. Ευδ. Γιαννάτη «Ο κοινωνικός ρόλος των διδασκαλισσών», στο Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων...*, ό.π., σσ. 409-418. Επίσης για την κοινωνική και εθνική διάσταση στη γυναικεία εκπαίδευση, βλ. Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες...*, ό.π., σσ. 282- 340.

παρατείνεται, όταν πρόκειται να παντρευτεί, γ) η διδασκάλισσα έχει την ανάγκη να εργαστεί ξανά, όταν είναι σε διάσταση ή σε χηρεία.

Η αγαμία είναι η «φυσική» κατάσταση για τη γυναίκα εκπαιδευτικό των κατώτερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων²⁹³. Η πορεία της διδασκάλισσας είναι μοναχική. Το εργασιακό της περιβάλλον αποτελεί κατά κάποιον τρόπο την οικογένεια που δε δημιούργησε ποτέ και καθώς «αφιέρωσε τα καλύτερα χρόνια της ζωής της στην υπηρεσία των εκπαιδευτηρίων της Κοινότητας, αισθάνεται ότι δεν έχει τη δύναμη να αποχωριστεί από αυτά»²⁹⁴. Μέσα από τις αιτήσεις εργασίας των ίδιων των διδασκαλισσών, ανάμεσα στους λόγους άσκησης επαγγέλματος, προβάλλεται η αγάπη και ο ζήλος για το συγκεκριμένο επάγγελμα, ο ενθουσιασμός για τη διδασκαλία και τη μετάγγιση γνώσεων στα νέα κορίτσια. Η διδασκάλισσα της εποχής αφιερώνεται στο εκπαιδευτικό της έργο, δεν παντρεύεται και δεν κάνει παιδιά. Βιώνει τη μητρότητα μέσα από τα παιδιά στα οποία διδάσκει και σε αυτά διοχετεύει όλα τα συναισθήματα που χαρακτηρίζουν μια μητέρα, αγάπη, τρυφερότητα, αφοσίωση, στοργή.

Είναι εμφανές πως οι πολιτικές και κοινωνικές νόρμες για τη φύση της γυναίκας²⁹⁵, διαμορφώνουν αφενός την ταυτότητα της «δασκάλας – μητέρας»²⁹⁶, με «φυσικές» συναισθηματικές εκδηλώσεις τη μητρική αγάπη, την αυταπάρνηση για χάρη των παιδιών²⁹⁷ και αφετέρου την ταυτότητα της μη ερωτικής – σεξουαλικής γυναίκας. Οι απόψεις της πατριαρχικής κοινωνίας που συνδέουν τη γυναίκα με το σπίτι, καθώς και ο προβληματισμός της ιατρικής κοινότητας γύρω από την υγεία, την αναπαραγωγή και τη σεξουαλικότητα των διανοούμενων γυναικών οδηγούν σε μια στερεότυπη εικόνα για τη διδασκάλισσα της εποχής. Δεν είναι ερωτική και ελκυστική, παραμένει άγαμη και αποτυχημένη στη ζωή²⁹⁸, αφού δεν εκπληρώνει τον

²⁹³ Βλ. Παράρτημα αρ. 35.

²⁹⁴ *Αλληλογραφία...*, ό.π., επιστολή της Όλγας Κεφαλά, με ημερ. 5 Αυγούστου 1913.

²⁹⁵ Υπενθυμίζεται ότι για τη «φύση» των γυναικών και τη θέση τους στην κοινωνία έγινε διεξοδικά λόγος στο Κεφάλαιο 1.1 της παρούσας εργασίας, σσ. 16-36.

²⁹⁶ Πρόκειται για το ιδεολόγημα «teacher as mother». Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε στο: S. Acker, ό.π., σσ. 23-24 και J. Alsup, ό.π., σ. 32 και Chr. Wall, ό.π., σσ. 318-321.

²⁹⁷ «Μάλιστα η ανθρωπιστική αυτή στάση θεωρείται κλειδί της επιτυχίας των εκπαιδευτικών, καθώς τα μητρικά αισθήματα και η συναισθηματική σχέση με τα παιδιά, εξασφαλίζουν την ευταξία, τη συμμετοχή στο μάθημα και τη λύση των συγκρούσεων», Γ. Γρόλλιος, Χρ. Τζήκας, ό.π., σ. 9.

²⁹⁸ Ενώ, δηλαδή, θεωρήθηκε η διδασκαλία ως ένας κατάλληλος ρόλος για τις ανύπαντρες γυναίκες, υπήρχε, συχνά μια διάχυτη υποψία για προσωπική αποτυχία εκείνων που επέλεξαν την επαγγελματική αντί της οικογενειακής ζωής. έτσι, ενώ για τις περισσότερες δασκάλες, η αγαμία αποτελούσε

φυσικό της προορισμό, τη μητρότητα, γι' αυτό και ασκεί το επάγγελμά της εφ' όρου ζωής²⁹⁹. Μέσα από την εργασία της κερδίζει τα προς το ζην της, μέσα από την επαφή της με τα παιδιά βιώνει τη μητρότητα. Ιδιαίτερα, η διευθύντρια, ως σιδηρά κυρία, θεωρείται ότι ακολουθεί το ανδρικό πρότυπο και γι' αυτό αποποιείται κάθε ίχνος θηλυκότητας³⁰⁰.

Αντίθετα, η «ύπανδρος» γυναίκα δε χρειάζεται να εργάζεται· ο έγγαμος βίος προσφέρει στη γυναίκα την οικονομική στήριξη, ένα είδος «πατρικής» προστασίας. Γι' αυτό η διδασκάλισσα, όταν παντρευτεί, οφείλει να επιστρέφει στο φυσικό της χώρο, την εστία του σπιτιού, και στα οικιακά της καθήκοντα. Διαφορετικά, μπορεί να προκαλέσει σκάνδαλο για την τοπική κοινωνία, ακόμη και σωματικές βλάβες για την ίδια!³⁰¹ Ειδικότερα, λόγω μνηστείας παραιτούνται, σύμφωνα με το αρχαιακό υλικό, οι Καπλάνου Μαρία, Σιμολαρίδου Αλεξάνδρα, Φιλιππαίου Μαρία, Φωτιάδου Βικτωρία³⁰². Οι περιπτώσεις αυτές καταδεικνύουν πως δεν μπορεί να γίνει λόγος για

προσωπική επιλογή, συχνά χαρακτηρίζονται με αρνητικό τρόπο ως νευρωτικές, μοναχικές, ανικανοποίητες. Ένα, μόνο, χαρακτηριστικό παράδειγμα: Σε άρθρο της εφημερίδας «Εμπρός» του 1903 με τίτλο «Εικών Διδασκαλίσσης» διαβάζουμε: «...και εισέρχομαι μετ' ολίγον εις το πρώτον Δημοτικόν Σχολείον το οποίον έτυχεν έμπροσθέν μου. βλέπω έναν κύριον σπανόν. Βλοσυρόν με ολίγα γενάκεια και ένα είδος αντεριού...-Είθε ο διδάσκαλος; ερωτώ δειλώς. – Είμαι η διδασκάλισσα, κύριε», στο Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, «*Γυναίκες Εκπαιδευτικοί: Ο ρόλος τους στην αφύπνιση και διαμόρφωση φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα κατά το 19^ο αιώνα και το Μεσοπόλεμο*», (www.see1924.gr/portal/images/stories/activities/2006/.../Ziogou.pdf, 4/5/2011).

²⁹⁹ Για τη σχέση σεξουαλικότητας, γάμου και διδασκαλίας βλ. J. C. Albisetti, *ό.π.*, C. Bellaigue, *ό.π.*, K., Whitehead, *ό.π.*, B. Smith, *The Gender of History: Men, Women and Historical practice*, University Press, Harvard 1998, σ.189, Β. Δεληγιάννη – Σ. Ζιώγου, (επιμ) *Φύλο και σχολική πράξη...*, *ό.π.*, σ. 165.

³⁰⁰ Για τις γυναίκες διευθύντριες και τα ιδιαίτερα προβλήματα στην άσκηση των καθηκόντων τους, βλ. Β. Δεληγιάννη, - Σ. Ζιώγου (επιμ), *ό.π.*, σ. 279.

³⁰¹ Βλ. Παρρέν, Κ., «Επιθέσεις και στραγγαλισμοί κατά διδασκαλισσών», *Εφημερίς των Κυριών*, 31 Ιανουαρίου 1888, σσ. 3-4. «Η διδάσκαλος, λέγουσι, προξενεί σκάνδαλον εις τον τόπον διότι είναι ύπανδρος, δι' ο και το δημοτικόν συμβούλιον εν μυστική συνεδριάσει, απεφάσισε την παύσιν αυτής... μετ' ο ο κ. πάρεδρος ήλθεν εν τη σχολή και εκεί προ των ομμάτων των μαθητριών διέταξε την διδάσκαλον να απέλθη και παραδώση εις αυτόν τάς κλείδας. Η διδάσκαλος αντέστη και ο κ. πάρεδρος ενόμισε καθήκον του να μεταχειρισθή την σωματικήν δύναμιν, ήν ο Θεός του εχάρισε προς στραγγαλισμόν της διδασκαλίσσης και εκδίωξιν αυτής δια της βίας εκ της σχολής».

το άρθρο «Επιθέσεις και στραγγαλισμοί κατά διδασκαλισσών»,

³⁰² βλ. *Βιβλίο Πρακτικών...*, *ό.π.*, συνεδρίες στις αντίστοιχες ημερομηνίες 17 Ιουλίου 1907, 25 Οκτωβρίου 1911, 2 Ιουλίου 1905, 10 Αυγούστου 1908.

επαγγελματική ταυτότητα της έγγαμης διδασκάλισσας, αφού η ίδια διακόπτει την εργασία της, καθώς κοινωνικοί λόγοι της το επιβάλλουν. Παράλληλα, η γυναίκα εκπαιδευτικός που επιθυμεί να έχει μια αυτόνομη επαγγελματική δράση, υποβάλλει την προσωπική της ζωή σε περιοριστικού χαρακτήρα επιλογές.

Ωστόσο, τα δεδομένα σε ένα γάμο μπορεί να αλλάξουν, ακόμα και στο 19^ο αιώνα. Το «διαζύγιο» και η χηρεία είναι δυσάρεστες καταλήξεις ενός γάμου, που αναγκάζουν τη γυναίκα να εργαστεί, για να επιβιώσει η ίδια και η οικογένειά της. Αξιοσημείωτο είναι ότι, ενώ η εργασία αποτελεί δικαίωμα για τη χήρα διδασκάλισσα (Ευστρατιάδου Αλεξάνδρα, Κακτάνου Βαρβάρα, Φίλιου Ευρυδίκη), για τη διαζευγμένη ή την εν διαστάσει γυναίκα- εκπαιδευτικό (Βλαστού Μαριγώ) θεωρείται προκάλυμμα για την αποφυγή των συζυγικών της υποχρεώσεων και γι' αυτό το λόγο της το στερούν.

Η εξέταση του αρχαιικού υλικού έδειξε ήδη πως σε μεγάλο βαθμό οι εκπαιδευτικοί της εποχής εργάζονται για βιοποριστικούς λόγους, όχι μόνο για να επιβιώσουν, αλλά και για να συνδράμουν υλικά και ηθικά τις οικογένειές τους. Ο «ρόλος» τους είναι προστατευτικός και ανάλογα με το ποιο οικογενειακό μέλος έχει η διδασκάλισσα υπό την προστασία της μέλος προβάλλεται αντίστοιχα το μοτίβο της προστάτιδας κόρης, αδελφής, θείας, ανιψιάς, αλλά και μάνας.

Μέσα από το πρωτογενές υλικό καταδεικνύεται πως η ανάγκη για επιβίωση και η σπουδαιότητα του μητρικού ρόλου ωθεί τις διδασκάλισσες Ευστρατιάδου Αλεξάνδρα και Φίλιου Ευρυδίκη να εργαστούν *προς εξοικονόμηση του άρτου τους και των παιδιών τους*³⁰³. Μέσα σε αντίξοες συνθήκες, προσωπικές (χηρεία), αλλά και κοινωνικοοικονομικές (*υπερτίμηση των αναγκαίων προς το ζην*), παλεύουν για τη ζωή τους και για τη ζωή των παιδιών τους, αναλαμβάνοντας τον κοινωνικό ρόλο και του πατέρα και της μητέρας.

Μια ακόμα διάσταση του κοινωνικού ρόλου της διδασκάλισσας ως προστάτιδας δίνει η Δημοπούλου Άννα, που αναφέρει ότι είναι *ορφανή και προστάτης μητρός και αδελφής*³⁰⁴. Στη συνέχεια, η Ιγγλέση Μαρία, ορφανή από πατέρα από την ηλικία των 11 ετών, όντας ακόμα μαθήτρια του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, ακολουθεί το επάγγελμα της δασκάλας έχοντας υπό την προστασία πάντα τη μητέρα

³⁰³ *Αλληλογραφία...*, ό.π., αίτηση της Φίλιου Ευρυδίκης και Αλεξάνδρας Ευστρατιάδου, με ημερ. 30 Νοεμβρίου 1913 και 18 Αυγούστου 1916, αντίστοιχα.

³⁰⁴ Βλ. *Αλληλογραφία...*, ό.π., αίτηση της Δημοπούλου Άννας, με ημερ. 27 Σεπτεμβρίου 1912

της, την οποία και όταν χάνει απροσδόκητα, παθαίνει νευρικό κλονισμό³⁰⁵. Παράλληλα, το διακανονισμό των οικογενειακών υποθέσεων μετά το θάνατο της αδελφής της, αναλαμβάνει και η δασκάλισσα Κρέουσα Μαργαρίτα³⁰⁶. Μάλιστα, ο προστατευτικός ρόλος της δασκάλας-κόρης απέναντι στους ηλικιωμένους γονείς είναι κάτι το αναμενόμενο για την κοινωνία του 19^{ου} αιώνα. Η Εφορεία, μάλιστα, του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου χρησιμοποιεί αυτή την κοινωνική διάσταση της προσφοράς ως επιχείρημα προκειμένου να μη δώσει σύνταξη στον επί 30ετία διδάσκαλο, Άγγελο Σικελιανό. Συγκεκριμένα αναφέρει πως «οι ανεπαρκείς πόροι της σχολής δεν επιτρέπουν να παρέχει συντάξεις, από τη στιγμή που και ο κ. Σικελιανός δεν έχει ανάγκη, καθόσον οι κόρες του ως δασκάλισσες κατέχουν θέσεις προσοδοφόρες»³⁰⁷, δηλαδή έμμεσα αναγνωρίζει τον κοινωνικό «ρόλο» των δασκαλισσών ως προστάτιδες και χορηγούς των οικογενειών τους.

Επιπλέον, η Κακτάνου Βαρβάρα και η Ανανίου Σταματίνα είναι οι *μόνες συντηρήτριες των δυο απροστάτευτων άγαμων αδελφών τους*, ενώ η πρώτη έχει υπό την προστασία της και *ορφανό ανήλικο παιδί*³⁰⁸. Ο θάνατος και των δύο δασκαλισσών έχει ως αποτέλεσμα την απόγνωση των αδελφών τους, που βρίσκονται κατά τα λεγόμενά τους *σε κατάσταση λιμοκτονίας*. Στην ίδια δεινή οικονομική κατάσταση βρίσκεται και η Λεμονίδου Ελένη, η οποία αναφέρει πως *η μισθοδοσία της είναι ανεπαρκής, για να καλύψει τις πολλαπλές της ανάγκες καθόσον μάλιστα τυχάνει ως προστάτης της οικογένειάς μου*³⁰⁹, αλλά και η Μουντεβελλή Φεβρωνία που μέσω της εργασίας της προσπαθεί να ενισχύσει οικονομικά την οικογένειά της και μάλιστα *λόγω των οικογενειακών της υποχρεώσεων καθυστερεί τη μετάβασή της στα λουτρά κατά τις θερινές της διακοπές*³¹⁰. Σε περίπτωση, βέβαια, που η συντήρηση ενός συγγενικού προσώπου υπερβαίνει τις δυνάμεις της δασκάλισσας,

³⁰⁵ Βλ. *Μητρώο μαθητριών του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1883-1892*, (χ.ά.σ.), σχ. έτος 1885-86, υπ. αρ. 434 και *Αλληλογραφία...*, ό.π., αίτηση της Ιγγλέση Μαρίας, με ημερ. 26 Αυγούστου 1913.

³⁰⁶ *Αλληλογραφία...*, ό.π., αίτηση, με ημερ. 10 Νοεμβρίου 1913, της διευθύντριας της Γ' Αστικής Σχολής Θηλέων Μιχαλίδου Ευτέρπης για χορήγηση άδειας στην Κρέουσα Μαργαρίτου.

³⁰⁷ Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 8ης Νοεμβρίου 1885.

³⁰⁸ *Αλληλογραφία...*, ό.π., , αίτηση των Αικατερίνη και Αρτεμησία Κακτάνου, με ημερ. 1^η Απριλίου 1916 και Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, χ.ά.σ., συνεδρία της 21^{ης} Ιουνίου 1915, αίτηση των Αγγελικής και Μαριγώς Ανανίου.

³⁰⁹ *Αλληλογραφία...*, ό.π., αίτηση της Λεμονίδου Ελένης με ημερ. 5 Αυγούστου 1916.

³¹⁰ ό.π., αίτηση της Μουντεβελλή Φεβρωνίας με ημερ. 12 Αυγούστου 1911.

τότε η τελευταία μπορεί να απευθυνθεί σε ένα κοινωφελές ίδρυμα. Η διευθύντρια Μιχαηλίδου Ευτέρπη εξιστορεί: «Έχω στενή συγγενή, της οποίας επί πολλά χρόνια ήμουν το κυριότερο, σήμερα δε το μόνο στήριγμά της. Δυστυχώς η υγιεινή της κατάσταση και το αντίζοο των περιστάσεων με έφεραν τελευταία σε δυσκολότερη θέση ως προς την εξακολούθηση της συντήρησής της. Στη μεγάλη μου αυτή αμηχανία σκέφτηκα...την δωρεάν εισαγωγή της εν λόγω συγγενούς μου, Ελένης Μιχαηλίδου, στο Γηροκομείο των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων»³¹¹

Γενικότερα, ο κοινωνικός «ρόλος» των διδασκαλισσών ως προστάτιδων των οικογένειών τους είναι αλληλένδετος με την κοινωνική τους καταγωγή. Πρόκειται για γυναίκες που προέρχονται από οικογένειες αδύναμες οικονομικά και κοινωνικά – στο πλαίσιο πάντα της πατριαρχικής κοινωνίας- , καθώς απουσιάζει η μορφή του άντρα, είτε με τη φιγούρα του πατέρα είτε με τη φιγούρα του συζύγου. Ωστόσο, αξίζει να υπογραμμιστεί πως η διδασκάλισσα αναπτύσσει «πατρικά» αισθήματα, καθώς μέσα από την εργασία της συντηρεί όχι μόνο τον εαυτό της, αλλά τις περισσότερες φορές και την οικογένειά της και είναι πράγματι οξύμωρο πως μέσα σε μια πατριαρχική, ανδροκρατική κοινωνία, η κατά τα άλλα ευάλωτη και παθητική γυναίκα καλείται να παίξει έναν τόσο δυναμικό και ενεργό «ρόλο».

Μένοντας στο πλαίσιο της οικογένειας των διδασκαλισσών, θεωρητικοί αναλυτές αναφέρουν ότι η διδασκάλισσα συνήθως ενσωματώνει εμπειρίες από το οικογενειακό της περιβάλλον, όπου υπάρχει μια παράδοση στο επάγγελμα αυτό (μητέρες, θείες, γιαγιάδες, αδελφές)³¹². Πράγματι, η συγκεκριμένη έρευνα επιβεβαιώνει πως ο κοινωνικός ρόλος των διδασκαλισσών στην καμπή του 19^{ου} – 20ού αιώνα διαπλέκεται και με τη λειτουργία τους ως πρότυπα για τις άλλες γυναίκες –μέλη των οικογενειών τους, που ακολουθούν τα επαγγελματικά βήματα της δασκάλας (-μητέρας/- θείας/- αδελφής κτλ.).

Η διδασκάλισσα, μια γυναίκα που με την εργασία της επιβιώνει, ενισχύει οικονομικά τους δικούς της και σύμφωνα με την ιδεολογία του εθνικισμού προωθεί τις ελπίδες για εθνική συνοχή, λειτουργεί ενθαρρυντικά για τα πρόσωπα του κύκλου

³¹¹ ό.π., αίτηση της Μιχαηλίδου Ευτέρπης, με ημερ. 18 Απριλίου 1916.

³¹² Για το φαινόμενο των "teacher families" βλ. J. Alsup, ό.π., σσ. 107-108. Οικογενειακή υπόθεση σημαίνει ότι το επάγγελμα της διδασκάλισσας αποτελεί κοινό πρότυπο για τα μέλη μιας οικογένειας. Έτσι, συχνά παρατηρείται πολλές διδασκάλισσες να έχουν συγγενείς, αδελφές, που έχουν ακολουθήσει τον ίδιο κύκλο σπουδών, αφού οι γονείς φροντίζουν εξίσου για την εκπαίδευση των παιδιών τους.

της. Υπογραμμίζεται φυσικά πως η επιρροή της, ρητή³¹³ ή άρρητη, από τη στιγμή που αφορά σε γυναίκες του οικογενειακού της περιβάλλοντος, περιορίζεται στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα και επομένως αναπαράγει το υπάρχον κοινωνικοοικονομικό σύστημα και την ιδεολογία της εποχής³¹⁴.

Ο κοινωνικοποιητικός αυτός ρόλος είναι εμφανής στο υπό διερεύνηση υλικό. Γυναίκες με κοινό επίθετο παρελαύνουν από το αρχείο της εποχής: Ανανίου Αφροδίτη, Ανανίου Σταματίνα, Βλαστού Μαριγώ και Περιφανάκη Καλλιόπη, Καλογερά Ελένη, Καλογερά Αγγελική και Καλογερά Σταματίνα, Γεωργιάδου Ειρήνη και Γεωργιάδου Βιργινία, Διάγγελη Αργυρώ και Διάγγελη Σοφία, Μιχαηλίδου Ελένη και Μιχαηλίδου Ευτέρπη, Μουντεβελλή Ζωή και Μουντεβελλή Φεβρωνία, Νικολαΐδου Όλγα, Νικολαΐδου Φλόρα και Νικολαΐδου Χρυσάνθη, Ουνουφρίου Ελένη και Ουνουφρίου Μαριάνθη, Παπαδοπούλου Ελένη και Παπαδοπούλου Ευθυμία, Πέτρογλου Ευδοξία και Πέτρογλου Μαρία, Πικούλη Λουΐζα και Πικούλου(η) Λευκοθέα, Φραντζέσκου Αικατερίνη, Φραντζέσκου Αλεξάνδρα και Φραντζέσκου Μαρία.

Τόσα πρόσωπα, με κοινό όνομα, με κοινή δράση και κοινή μοίρα! Ένας κοινός προορισμός, που δεν είναι από ό,τι φαίνεται αποτέλεσμα μόνο ελεύθερης επιλογής, αλλά μάλλον και «ένας προορισμός που επιβάλλεται σ' αυτήν από τους δασκάλους της και την κοινωνία»³¹⁵.

2.4 Ηθικό πρότυπο γυναικών εκπαιδευτικών

Στο εξεταζόμενο σχολικό αρχειακό υλικό καταρχάς η διδασκάλισσα λειτουργεί βάσει κινήτρων ηθικού χαρακτήρα, όπως είναι ανάπτυξη πρωτοβουλιών στις σχολικές δραστηριότητες (τελετές βραβείων, γυμναστικοί αγώνες, μουσικές και θεατρικές παραστάσεις), στο σχεδιασμό ενός καινούριου προγράμματος (π.χ. το πρόγραμμα σπουδών του νεοσύστατου τμήματος Οικοκυρικής Σχολής), στις δημόσιες σχέσεις για τις ανάγκες του σχολείου (εύρεση χορηγών για σχολικό εξοπλισμό, ανάθεση αρχιτεκτονικού

³¹³ Η υποστήριξη-επιρροή της μητέρας φτάνει στο σημείο να στέλνει εκ μέρους της κόρης της αιτήσεις για εύρεση εργασίας, λέγοντας ανάμεσα σε άλλα ότι «θα με έχει καθημερινά οδηγό προς επιτυχή διεξαγωγή του διδακτικού έργου της», *ό.π.*, αίτηση της Μανταλίδου Τ. (μητέρας διδασκάλισσας) με ημερ. 24 Οκτωβρίου 1911.

³¹⁴ Βλ. Παράρτημα, αρ. 36.

³¹⁵ Θέση της Simone de Beauvoir, βλ. M. Arnot, *ό.π.*, σ. 120.

σχεδιασμού για νέες κτηριακές εγκαταστάσεις). Συχνά μέσα σε ένα ανταγωνιστικό σύστημα κινήτρων, τα οφέλη μιας προσπάθειας ενδέχεται να υπερκαλύπτουν το κόστος της και να καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα αναγκών του προσωπικού. Σε κάθε περίπτωση, τονώνεται η ευθύνη και μεγιστοποιείται η ηθική ικανοποίηση των εκπαιδευτικών στην ενδεχόμενη επιτυχία..

Παράλληλα, ο ηθικοποιητικός της «ρόλος» ως διδασκάλισσα είναι εμφανής από την αντίστοιχη στόχευση των σχολείων που υπηρετεί. *«Η Σχολή και ιδιαίτερα των Απόρων Κορασίδων ...φέρει το χαρακτήρα της αρετής, της αληθείας,... και της ομονοίας...»*. Για να μεγαλώσουν οι μαθήτριες με τις υποδεδειγμένες αυτές ηθικές αξίες, η διδασκάλισσα οφείλει να μνήσει τις μαθήτριες στην υπομονή, την πραότητα και την αγάπη³¹⁶.

Από την άλλη, στην τελετή βραβείων, καθιερώνονται δύο βραβεία, ένα βιβλίο ανάλογα με τη διανοητική κατάσταση της βραβευομένης και ένα άλλο βραβείο στολισμένο με στεφάνι από τεχνητά άνθη που απονέμεται σε εκείνη τη μαθήτρια, η οποία υπερτερεί των άλλων στην ηθική διαγωγή για όλο το διάστημα του έτους και ο εν λόγω στέφανος φέρει την επιγραφή “στέφανος αρετής” με το όνομα της βραβευομένης³¹⁷. Αντίθετα, αποβάλλονται μαθήτριες λόγω επιλήψιμης διαγωγής³¹⁸.

Η ηθικοποιητική στόχευση προσδιορίζει κατ' επέκταση το χαρακτήρα και τη συμπεριφορά διδασκαλισσών και διευθυντριών. Αφενός η φροντίδα για την τάξη και την πειθαρχία της σχολής και αφετέρου ο εκκλησιασμός και η θεία κοινωνία αποτελούν ηθικές υποχρεώσεις του διδασκαλικού προσωπικού, δίνοντας έτσι το χρηστό παράδειγμα στις μαθήτριες. Σε περίπτωση που κάποια παρεκκλίνει από την

³¹⁶ Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίδων, 1863-1871, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 25^{ης} Ιουνίου 1868, Γενικές Διατάξεις της Σχολής των Απόρων Κορασίδων, άρθρο β'.

³¹⁷ ό.π., συνεδρία της 29^{ης} Αυγούστου 1864 και Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίδων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 23^{ης} Ιανουαρίου 1872.

³¹⁸ Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, χ.ά.σ. αποβάλλονται οι μαθήτριες: α) Διαλεκτή Παναγιώτου, γιατί «συναναστρέφεται τον υποψήφιο μνηστήρα της, ενόσω διατελεί μαθήτρια» (συνεδρία 14^{ης} Μαΐου 1912), β) Κλεάνθη Δημητριάδου, «για τη διαγωγή εκτός της Σχολής, για κακοήθεια, γιατί η μαθήτρια δε διέμεινε σε ένα και μόνο μέρος» (συνεδρία 9^{ης} Δεκεμβρίου 1912 και 17^{ης} Ιανουαρίου 1913), γ) Ευθαλία Καλλιάδη «για την εκτός της Σχολής συμπεριφορά της» (συνεδρία 22ας Απριλίου 1914) και δ) Όλγα Αβραμίδου, (συνεδρία 17^{ης} Ιουλίου 1917).

ηθικό κώδικα, απομακρύνεται από το σχολείο, καθώς βρισκόμενη σε περίοπτη θέση, η συμπεριφορά της έχει μεγαλύτερη αντίκτυπο στο χώρο του σχολείου³¹⁹.

Στην τρίτη φάση της συστηματικής γυναικείας εκπαίδευσης, το ηθικό πρότυπο της διδασκάλισσας συνδέεται περισσότερο όχι τόσο με θέματα χριστιανικής ηθικής, αλλά περισσότερο με ζητήματα εργασιακής εντιμότητας. Η ευσυνειδησία και η φιλοτιμία στην εκπλήρωση των καθηκόντων, η ειλικρινής και ανελλιπής εργασία, ο σεβασμός και η υπόληψη στα ιστάμενα πρόσωπα αποτελούν τους κύριους άξονες του της δράσης της διδασκάλισσας ως ηθικό πρότυπο.

Συγκεκριμένα, μέσα από το αρχειακό υλικό τονίζεται η ηθική - επαγγελματική συνείδηση των διδασκαλισσών: *«θέλω να ανταποκριθώ στις εκπαιδευτικές ανάγκες της υμετέρας κοινότητας με ζήλο και αφοσίωση»* (Αντωνιάδου Κλεοπάτρα, 23 Ιουνίου 1911) *«επί τετραετία ξεπλήρωσα ανελλιπώς το καθήκον μου»* (Δέσποινα Πάρπα, 20 Ιουλίου 1911), *«υπόσχομαι ότι θα εργαστώ ειλικρινά και ευσυνείδητα και θα εκτελέσω ανελλιπώς τα ανατεθειμένα καθήκοντα μου ως παρθεναγωγός»* (Αρτεμής Δεκόλη, 18 Ιουλίου 1911), *«σας βεβαιώνω ότι δια της ευσυνείδητης και πρόθυμης εργασίας μου θέλω να ανταποκριθώ στις δίκαιες φιλόμουσες απαιτήσεις σας»* (Άννα Δημοπούλου, 27 Σεπτεμβρίου 1912), *«...παρακαλώ να μου ανατεθεί η διεύθυνση της ιδρυθησόμενης νέας σχολής. Το απαιτούμενο προς το διάβημα αυτό θάρρος παρέχει η πενταετής πείρα μου ως διδασκάλισσα των αστικών σχολών του Πέρα και η ιδέα ότι η σεβαστή μας Εφορεία...δεόντως αμείβει τις ευσυνειδήτως και ακούραστα σε αυτήν εργαζόμενες κόρες, προάγοντας αυτές εν καιρώ ανάλογα της ατομικής τους αξίας.»* (Βαρβάρα Δ. Κακτάνου, 1^η Ιουλίου 1913), *«διαβεβαιώνω αυτή ότι με την ίδια ευσυνειδησία εργαζόμουν και εξακολουθώ να εκτελώ τα ανατεθειμένα σε μένα καθήκοντα»* (Μιχαηλίδου Ευτέρπη, 2 Αυγούστου 1913) *«..παρακαλώ τη Σεβαστή Εφορεία να μου παράσχει, όπως και πριν, τις αναγκαίες ευκολίες για την τακτική ευσυνείδητη εκπλήρωση των ανατεθέντων μου καθηκόντων»* (Μαρία Ψάλτου, 18 Φεβρουαρίου 1915)

³¹⁹ Η Περιφανάκη Καλλιόπη, διευθύντρια της Σχολής Απόρων Κορασιών απομακρύνεται λόγω επιλήψιμης συμπεριφοράς, *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασιών, 1863-1871*, (χ.ά.σ.), συνεδρία της 29^{ης} Αυγούστου 1864. Από την άλλη, η Κεφαλά Όλγα προτείνεται να απομακρυνθεί, γιατί υπέχει την νόμιμη ευθύνη για τη διακύβευση του ηθικού γοήτρου της σχολής, λόγω της ανοχής της και της αδυναμίας προς την ατάσθαλη αδελφή της, *Βιβλίο Πρακτικών...*, ό.π., συνεδρία της 18^{ης} Ιουλίου 1913.

Σύμφωνα με την Εφορεία, στις αρχές του 20ού αιώνα, μεγάλο ηθικό ζήτημα για το έργο της διδασκάλισσας προκύπτει από τις απουσίες της³²⁰. Από τις συνεχείς απουσίες των εκπαιδευτικών προκαλείται ηθική ζημία ως προς την ομαλή και απρόσκοπτη λειτουργία των μαθημάτων, με αποτέλεσμα το περιεχόμενο του όρου «ηθικό πρότυπο» της διδασκάλισσας να διευρυνθεί, αποκτώντας μια νέα διάσταση, αυτή της ανελλιπούς και φιλότιμης εργασίας. Σε μια εποχή, που οι κοινωνικές και βιολογικές θεωρίες θεωρούν εύθραυστη την ψυχοσωματική ισορροπία της πνευματικά εργαζόμενης γυναίκας, δημιουργείται μια τάση εμφάνισης νευρωτικών διαταραχών. Η ίδια προσπαθεί να διαφυλάξει τον εαυτό της, αποποιούμενη κάποιες φορές τα εργασιακά της καθήκοντα που θεωρεί επιβλαβή για την υγεία της, με αποτέλεσμα να έχει μειωμένη αίσθηση καθήκοντος και έλλειψη επαγγελματισμού.

Συγκεκριμένα, ο νευρικός κλονισμός και οι νευρικές διαταραχές, αναγράφονται ως οι κύριες παθήσεις στις ιατρικές βεβαιώσεις του 20ού αιώνα, τις οποίες οι δασκάλες, αν και τις διακρίνει ανώτερο μορφωτικό επίπεδο, δέχονται παθητικά και έτσι αναγκάζονται:

α) να ζητήσουν απαλλαγή από τα καθήκοντά τους:

- Η Μιχαλοπούλου Ελένη *...επιπροσθέτουσα ότι οι εντάσεις κατά τη γυμναστική προξένησαν σε αυτήν κάποιες νευρικές ενοχλήσεις οι οποίες αναγκάζουν αυτήν να αποφεύγει τις αφορμές τέτοιων διαταραχών...παρακαλεί την Εφορεία να την απαλλάξουν από το καθήκον το οποίο με μεγάλη ευχαρίστηση θα εξακολουθούσε να εκτελεί, αν λόγος υγείας δεν της απαγόρευε αυτό*³²¹,
- Η Αμπελικοπούλου Ειρήνη *«...δηλώνει ότι υποφέρουσα από νευρικές παθήσεις δεν μπορεί να υποβληθεί σε οποιαδήποτε σωματική ή πνευματική κόπωση και εκφράζει λύπη γιατί δεν μπορεί να συμμορφωθεί προς την απόφαση της Εφορείας παρακολουθούσα το μάθημα της γυμναστικής στο Ζωγράφειο»*³²²
- Η Μαργαρίτου Κρέουσα *«ένεκα λόγων υγείας αδυνατεί να αναλάβει τη διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής και επομένως να συμμορφωθεί προς την εντολή της Εφορείας για να παρακολουθήσει τα υποδειγματικά μαθήματα γυμναστικής στο Ζωγράφειο»*³²³.

³²⁰ Βιβλίο Πρακτικών..., ό.π., συνεδρία της 11^{ης} Ιουλίου 1913.

³²¹ Αλληλογραφία..., ό.π., Αύγουστος του 1911 και Βιβλίο Πρακτικών, ό.π., συνεδρία 18^{ης} Αυγούστου 1911.

³²² Βιβλίο Πρακτικών..., ό.π., συνεδρία της 18^{ης} Αυγούστου 1911.

³²³ Βιβλίο Πρακτικών..., ό.π., συνεδρία της 18^{ης} Αυγούστου 1911.

- Η Νικολαΐδου Όλγα αναφέρει πως μετά την αποχώρηση της κ. Αλεξάνδρας, η γυμναστική όλη της Σχολής μένει σε αυτήν. Και εάν μεν η υγεία της της επέτρεπε να αναλάβει τόσο κόπο, θα αναλάμβανε λίαν προθύμως προς το συμφέρον της Σχολής αλλά επειδή η υγεία της δεν της επιτρέπει δυστυχώς κάτι τέτοιο, για αυτό θερμά παρακαλεί τη Σεβαστή Εφορεία... να κανονίσει το παραπάνω ζήτημα.³²⁴
 - Η Λεμονίδου Ελένη «δηλώνει ότι η ιατρική σύσταση απαγορεύει τη γυμναστική ένεκα βλάβης σωματικής κατά την παιδική της ηλικία και ότι εξαιτίας πρόσφατης βρογχίτιδας ακολουθώντας δίαιτα αναγκάζεται να αποφεύγει οποιαδήποτε κόπωση, επομένως παρακαλεί να απαλλαγεί από τις ασκήσεις και του μαθήματος της γυμναστικής». (Βιβλίο Πρακτικών, ό.π., συνεδρία της 18^{ης} Αυγούστου 1911)
 - Η Μουντεβελή Φεβρωνία ζητά από την Εφορεία να την απαλλάξουν από την υποχρέωση της παρακολούθησης σεμιναρίων γυμναστικής. Ο λόγος...είναι ότι έχει απόλυτη ανάγκη να μεταβεί στα λουτρά, και αυτό αποδεικνύει και το εσώκλειστο πιστοποιητικό του γιατρού της³²⁵
 - Για τη Γεωργιάδου Βιργινία «με σύσταση της κ. διευθύντριας αποφασίζεται να παρακληθεί με επιστολή η διευθύντρια της *Ecole Menagere normale a Friburg* λόγω υγείας η εν λόγω ημετέρα οικότροφος να αποφεύγει κάθε εργασία που μπορεί να επιφέρει σε αυτή υπερκόπωση»³²⁶.
- β) να βγουν σε αναρρωτική άδεια:
- Η Μαρία Ιγγλέση επειδή η υγεία της δεν αντικαταστάθηκε ακόμα...εκ βάθους ψυχής παρακαλεί [τους Εφόρους] να της παραχωρήσουν ευαρεστούμενοι τρίμηνη άδεια, καθόσον έχει απόλυτη ανάγκη να υποβληθεί σε συστηματική θεραπεία και μεγάλη δίαιτα³²⁷ ενώ και μετά το πέρας των τριών μηνών αφενός γιατί δεν της το επιτρέπει η κατάσταση της υγείας της, η οποία δεν έχει αποκατασταθεί εντελώς, αφετέρου γιατί δεν μπορεί να επιληφθεί των καθηκόντων της, θερμοπαρακαλεί την εντιμότητα της Εφορείας μέσα στην γνώριμη αυτής καλοκαγαθία και ευγένεια να της παραχωρήσει και το υπόλοιπο

³²⁴ Αλληλογραφία..., ό.π., 2 /11/1911

³²⁵ Αλληλογραφία, ό.π., 12/8/1911.

³²⁶ Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, χ.ά.σ., συνεδρία της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1914.

³²⁷ Αλληλογραφία, ό.π., 10 Οκτωβρίου 1913.

του σχολικού έτους, για να μπορεί εντελώς να γιατρευτεί και έτσι οριστικά να αναλάβει το προσεχές έτος τα ανατεθειμένα σε αυτήν καθήκοντα³²⁸.

γ) να παραιτηθούν:

- Η Δεκόλη Άρτεμις επειδή η υγεία της υπέστη κάποιον κλονισμό, προερχόμενο από την υπερβολική κόπωση... δε της επιτρέπει να εργαστεί φέτος και αναγκάζεται μετά λύπης της να παραιτηθεί³²⁹.

Ο τρόπος με τον οποίο συντάσσει η διδασκάλισσα την επιστολή της προς την Εφορεία αναδεικνύει κι άλλες πτυχές της δράσης της ως ηθικό ον. Καταρχάς, από τη μελέτη της αλληλογραφίας προκύπτει πως υπάρχει ένα τυπικό στις επιστολές των διδασκαλισσών, με καθιερωμένη εναρκτήρια «*Η βαθυσεβάστως υποφαινόμενη*» και καταληκτική έκφραση, όπως «*διατελώ μετά του προσήκοντος σεβασμού*» ή «*διατελώ με εξαίρετη τιμή και υπόληψη*», που καταδεικνύουν την κουλτούρα, την ηθική και την ιεραρχία της εποχής.

Η σύνταξη των επιστολών με βάση το τυπικό αυτό δείχνει εκ μέρους των διδασκαλισσών σεβασμό και υπακοή στους κανόνες και τους θεσμούς της εκπαίδευσης και της ιεραρχίας. Ωστόσο, η υπακοή, δε συνεπάγεται υποταγή. Μέσα από το περιεχόμενο των επιστολών τους, υψώνονται φωνές διαμαρτυρίας. Οι δασκάλες διεκδικούν... Διεκδικούν το δικαίωμά τους να εργαστούν, να αρρωστήσουν, να πάρουν προαγωγή ή αύξηση, να μη χάσουν τα προνόμιά τους, διατυπώνοντας με παρρησία τις απόψεις τους.

Το ύφος συνήθως είναι ευγενικό: «*Γι' αυτό παρακαλούμε θερμά τη Σεβαστή Εφορεία αν είναι δυνατό να επιτρέψει την παράταση της διαμονής μας στη σχολή, χωρίς βέβαια αυτό να εκληφθεί ως έλλειψη σεβασμού προς τις αποφάσεις της*³³⁰.

Ωστόσο, κάποιες φορές ο λόγος μπορεί να γίνει πιο απαιτητικός και ο τρόπος έκφρασής της πιο αιχμηρός, καθώς κάνει λόγο για ηθική δικαίωση. Συγκεκριμένα, η Δημοπούλου Άννα κοινοποιεί στην Εφορεία πως καθώς έχει δικαιώματα προτεραιότητας δικαιούται να παραμείνει στη θέση της, διαφορετικά θεωρεί αυτή τη μετάθεση ως υποβίβαση και ως εκ τούτου υποφέρει ηθικώς. (Άννα Δημοπούλου, 6 Σεπτεμβρίου 1913)

³²⁸ Αλληλογραφία, ό.π., 5 Φεβρουαρίου 1914.

³²⁹ Αλληλογραφία, ό.π., 1 Οκτωβρίου 1914 και 7 Μαΐου 1915.

³³⁰ Αλληλογραφία, ό.π., Αίτηση των Στεφάνου Μόσχα και Κεφαλά Όλγα, με ημερ. 12 Σεπτεμβρίου 1911.

Στη συνέχεια, αν η διδασκάλισσα νιώσει ότι αδικείται, αν και οικονομικά ανασφαλής, «επιτίθεται» με ψυχολογικά επιχειρήματα και δηκτικούς ισχυρισμούς, σε έναν πραγματικά χειμαρρώδη λόγο:

«Ανέκφραστη υπήρξε η έκπληξή μου, όταν ανάγνωσα την επιστολή της σεβαστής Εφορείας, όπου είδα να καταδικάζομαι σε απραξία και να απολύομαι από τη σχολή... Έτσι λοιπόν, σεβαστή Εφορεία, αποδιώκεται μια λειτουργός της Κοινότητας η οποία όμως επί τετραετία ξεπλήρωσε ανελλιπώς το καθήκον της για το μόνο λόγο, επειδή έτυχε να ασθενήσει και να απουσιάσει από τη σχολή 40 εργάσιμες μέρες; Η μήπως η διακοπή αυτή των μαθημάτων επαναλαμβανόταν συνεχώς κατά τα 4 έτη στη διδασκαλία μου στη σχολή, ώστε να αποδεικνύεται από αυτό ότι, ούσα φύσει ανίκανος προς εργασία, έφτασα ήδη στο σημείο του να μην μπορώ να αναλάβω τα καθήκοντά μου στη σχολή; Αυτό πολύ εύγλωττα μπορεί να ομολογήσει το βιβλίο της παρουσίας των διδασκόντων.

Και πώς μπορούμε, σεβαστή Εφορεία, να προβλέπουμε μάλιστα... την προσεχή ασθένεια προσώπου για το μόνο λόγο ότι έτυχε να ασθενήσει κατά το παρελθόν έτος. Η ποιος διαβεβαιώνει ότι η λειτουργία της σχολής δε θα διαταραχθεί από την υγεία κανενός άλλου προσώπου και μόνο η δική μου υγεία είναι επισφαλής και μπορεί να διαταράξει την κανονική ενέργεια της Σχολής;

Έτσι λοιπόν αμείβουμε τις πνευματικές μητέρες του έθνους, αφαιρώντας από αυτές τον προς συντήρηση αυτών πόρο, αμέσως μόλις δούμε ότι διαταράχθηκε η υγιεινή τους κατάσταση;»³³¹

Τέλος, χαρακτηριστικές για τη σθεναρή αντίσταση στις αποφάσεις της σχολικής Εφορείας είναι και οι περιπτώσεις της Αλβανοπούλου Χρυσής και της Ορφανίδου Ελένη, οι οποίες αισθάνονται αδικημένες, η μία ηθικά και η άλλη οικονομικά. Η Αλβανοπούλου έρχεται αντιμέτωπη με την Εφορεία και τη διεύθυνση του σχολείου καθώς εξακολουθεί να αρνείται να διδάσκει τα μαθήματα που της ορίστηκαν. Μάλιστα η επιμονή στις θέσεις της είναι τέτοια που τελικά απολύεται³³². Η Ορφανίδου αρνείται να υπογράψει στο μισθολόγιο της σχολής, αν και λαμβάνει το μισθό της, επειδή θεωρεί ότι η μισθοδοσία της υπέστη μείωση. Επιπλέον, επειδή υπάρχουν ενδείξεις ότι η εν λόγω διδασκάλισσα προέβη σε δημοσιεύσεις στην «Πατρίδα» δίνοντας πληροφορίες για μισθοδοσίες του σχολείου έγιναν συστάσεις

³³¹ *Αλληλογραφία, ό.π.,* επιστολή της Δέσποινας Πάρπα, με ημερ. 20 Ιουλίου 1911.

³³² *Βιβλίο Πρακτικών ..., ό.π.,* συνεδρία της 11^{ης} Οκτωβρίου 1908.

στη διευθύντρια να κάνει τις δέουσες συστάσεις προς αυτήν, καθόσον σε επανάληψη η Εφορεία θα προβεί σε αυστηρότερα μέτρα³³³.

Εν κατακλείδι, η ευπείθεια και η αντίσταση είναι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Οι διδασκάλισσες γνωρίζουν και σέβονται την ιεραρχική τάξη και τον ηθικό κώδικα. Όμως, τη στιγμή που θεωρούν ότι καταπατώνται βασικά τους δικαιώματα, δεν υπομένουν καρτερικά, αλλά προασπίζονται το δίκιο τους, είτε με επιστολές προς την εφορεία, είτε με ένα είδος «λευκής απεργίας» (άρνηση καθηκόντων) είτε ακόμα και με τη δημοσίευση του προβλήματος στον Τύπο. Οι ενέργειες των συγκεκριμένων διδασκαλισσών -προερχόμενες όλες από κατώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα- αφορούν πρόσωπα με ανώτερο μορφωτικό επίπεδο και χρονικά ανήκουν στην ύστερη, ανεπτυγμένη περίοδο της γυναικείας εκπαίδευσης. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο, πως η ωρίμανση της γυναικείας εκπαίδευσης (1900-1922) συνάδει με ωριμότητα στην κρίση των διδασκαλισσών· η συμπεριφορά τους αποδεικνύει πως πρόκειται για δημιουργικά σκεπτόμενα άτομα, που δεν θεωρούν το σχολείο μαζικό μέσο αναπαραγωγής του κοινωνικού status, αλλά δημοκρατικό μέσο για κοινωνική αλλαγή, και δίνουν έμφαση στην πρόοδο βάσει της ατομικής αξίας των εκπαιδευτικών. Η απείθεια και η ανυπακοή που ενίοτε μπορεί να δείχνουν είναι αποτέλεσμα κριτικής σκέψης απέναντι στους θεσμούς, καθώς οι ίδιες γνωρίζουν την εκπαιδευτική νομοθεσία και τα εργασιακά τους δικαιώματα. Αναμφισβήτητα, ο (αντί) λόγος τους αποτελεί μέσο προώθησης της αξιοκρατίας και της δικαιοσύνης στην εκπαιδευτική διαδικασία.

2.5 Συμπεράσματα

Η σκιαγράφηση διαφορετικών όψεων ταυτοτήτων γυναικών εκπαιδευτικών στον οθωμανικό χώρο, μέσα από τη διερεύνηση των πρακτικών δράσης τους, υπήρξε ένα απαιτητικό εγχείρημα, καθώς στην έρευνα το δείγμα των γυναικών ήταν αρκετά μεγάλο και ανήκε σε μια εκτεταμένη χρονική περίοδο (1863-1921). Η έρευνα επιδίωξε να αναδείξει πως μαζί με τις λόγιες εκπαιδευτικούς των ανώτερων/μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, υπάρχει ένα πλήθος διδασκαλισσών, με κοινό γνώρισμα την χαμηλή

³³³ *Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίω Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, χ.ά.σ., συνεδρία της 21^{ης} Ιουνίου 1915.*

κοινωνική καταγωγή, αλλά με διαφορετικό, ωστόσο, τρόπο σκέψης και δράσης. Μέσα από την παρουσίαση των πρακτικών που διαδραματίζουν οι εν λόγω διδασκάλισσες, η έρευνα εστίασε στην υποκειμενικότητα των γυναικών αυτών, με αποτέλεσμα να δει κανείς πέρα από το προφανές, δηλαδή γυναίκες, οι οποίες εργάζονται, για να επιβιώσουν.

Επιχειρήθηκε –όπου ήταν δυνατό– μια εγκάρσια ανάγνωση των συμπερασμάτων που συνάχθηκαν από τη διερεύνηση του αρχαιακού υλικού αναφορικά με τους χώρους δράσης και πρακτικές των διδασκαλισσών, με στόχο να αναδειχθούν διαφορετικές όψεις των ταυτοτήτων των γυναικών εκπαιδευτικών. Συγκεκριμένα, παρουσιάστηκαν συσχετίσεις ανάμεσα στο γνωστικό επίπεδο και την εργασιακή θέση και εξέλιξη, αναδεικνύοντας πως το ανώτερο μορφωτικό επίπεδο συνεπάγεται διδασκαλία σημαντικών μαθημάτων στις μεγάλες/ ανώτερες τάξεις. Επίσης, έγινε εμφανές πως η επαγγελματική κατάρτιση των διδασκαλισσών της γ' περιόδου δεν ενίσχυσε μόνο την ποιότητα σπουδών τους, αλλά κυρίως διαμόρφωσε την επαγγελματική τους συνείδηση. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες εκπαιδευτικοί των κατώτερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων, με ανώτερες, όμως, σπουδές, τις δυο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα στον οθωμανικό χώρο, ανέπτυξαν σε μεγαλύτερο βαθμό -από ό,τι οι δασκάλες με κατώτερο μορφωτικό επίπεδο- την αυτοαντίληψη και αυτοεκτίμησή τους, είχαν μεγαλύτερες προσδοκίες εξέλιξης στην ιεραρχία, πρόβαλλαν διεκδικήσεις στην αξιοποίηση εκπαιδευτικών κινήτρων και επαγγελματικών ευκαιριών, καθώς και στην ικανοποίηση των οικονομικών τους αιτημάτων και εργασιακών τους δικαιωμάτων, οδηγώντας την έρευνα στο συμπέρασμα πως η συγκεκριμένη κατηγορία διδασκαλισσών συγκρότησε σε σημαντικό βαθμό την επαγγελματική τους ταυτότητα.

Επιπλέον, μια ιδιαίτερη όψη που αφορά στην ταυτότητα της δασκάλας των κατώτερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων είναι πως λόγω της δεινής οικονομικής της κατάστασης, εισάγεται στην πατριαρχική κοινωνία, μια νέα διάσταση του κοινωνικού «ρόλου» της γυναίκας, αυτή «της προστάτιδας». Αν και η βιοποριστική εργασία είναι ένα φαινόμενο που συνάδει με τις ταξικές αντιλήψεις της εποχής, η νέα αυτή διάσταση στην κοινωνική δράση των γυναικών ενδυναμώνει μακροπρόθεσμα την αυτοεικόνα και την αυτοπεποίθηση των εκπαιδευτικών, καθώς η διδασκάλισσα ως *προστάτιδα* μαθαίνει με αργό, αλλά σταθερό τρόπο να *προϊσταται*, με αποτέλεσμα μέσω της βιοποριστικής εργασίας να αποσταθεροποιείται αυτό που αρχικά είχε κληθεί να διατηρηθεί, το κοινωνικό status quo.

Σε κάθε περίπτωση, η υποκειμενικότητα της κάθε δασκάλας ήταν καθοριστική στη σκιαγράφηση των όψεων ταυτοτήτων, καθώς μέσα από την εργασία προβλήθηκε πως

ακόμα και αν ισχύουν οι ίδιες παράμετροι για τις διδασκάλισσες, π.χ. ανώτερες σπουδές, ίδιο κέντρο αποφοίτησης, ίδια χρονική περίοδος, κοινή καταγωγή και κοινό ιδεολογικό πλαίσιο, οι ίδιες δεν εμφανίζουν κοινή πορεία, εξέλιξη, δράση. Άλλες παρουσιάζονται δυναμικές στις διεκδικήσεις τους, ανταγωνιστικές στις σχέσεις τους και άλλες παθητικές. Άλλες αναπτύσσουν την αυτοεκτίμησή τους, με το να έχουν προσδοκίες και να αποκτούν κίνητρα στην εργασία τους· άλλες ενσωματώνουν κοινωνικά στερεότυπα (π.χ. κοινωνιοβιολογικές θεωρίες περί πνευματικής υγείας ή κοινωνικές αντιλήψεις περί γάμου) και αποθαρρύνουν στρατηγικές καριέρας υποβάλλοντας την παραίτησή τους· άλλες λειτουργούν ως ηθικά πρότυπα της εποχής και άλλες όχι. Κάθε μία έχει τη δική της προσωπικότητα, και όλες μαζί, συνιστούν μια ομάδα εργαζομένων, που οι εμπειρίες τους, η στάση τους και ο λόγος τους μαρτυρούν μια εποχή, αφήνοντας τα ίχνη τους στο σύγχρονο εκπαιδευτικό δίκτυο και το στίγμα τους στο σύγχρονο προφίλ των γυναικών εκπαιδευτικών.

*There is only a perspective seeing,
only a perspective 'knowing';
and the more emotions we allow to speak about one thing,
the more eyes, different eyes,
we can use to observe one thing,
the more complete will our 'concept' of this thing,
our 'objectivity' be."*
(Friedrich Nietzsche, *On the Genealogy of Morals*¹)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΑΝΑΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ «ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΣΣΑΣ»

3.1 Υπό το πρίσμα της φεμινιστικής επιστημολογίας...

Η σκιαγράφηση όψεων των ταυτοτήτων των γυναικών εκπαιδευτικών μέσα από τη διερεύνηση των πρακτικών και τους χώρους δράσης τους είναι αποτέλεσμα μιας προσπάθειας να καταστούν ορατές οι εμπειρίες που αποσιωπήθηκαν ή περιθωριοποιήθηκαν από την κυρίαρχη παράδοση της εκπαίδευσης ως αντρική υπόθεση. Ως προς την οντολογική τους υπόσταση, οι εμπειρίες των διδασκαλισσών δεν είναι εγγενείς. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για μια ομοιογενή εργασιακή ομάδα με εξαρχής δεδομένες ανάγκες, κίνητρα και βουλήσεις. Ωστόσο, συχνά, το ιδεολογικό σύστημα συγκροτεί ταυτότητες όχι με βάση την εμπειρία που έχουν τα άτομα, αλλά βάσει της εμπειρίας που συγκροτεί υποκείμενα. Μάλιστα, ο Raymond Williams υποστηρίζει, επικαλούμενος τη μαρξιστική θεωρία, ότι «οι αντικειμενικές συνθήκες είναι εξ ορισμού και μπορούν να είναι μόνον αποτέλεσμα των ανθρώπινων πράξεων μέσα στον υλικό κόσμο, και επομένως, δεν είναι ξέχωρες από την ίδια την ανθρώπινη υποκειμενικότητα»².

¹ M. Depaepe, F. Simon, "Lever or Mirror in the Making of the History of Education?", *Paedagogica Historica*, vol. 32, no 2, 1996, σσ. 421-450.

² R. Williams *Κουλτούρα και Ιστορία*, μτφρ. Β. Αποστολίδου, Γνώση, Αθήνα 1994, σελ. 55.

Στην κοινωνία του 19^{ου} και 20ού αιώνα, όπου χρονικά εντάσσεται το πεδίο της συγκεκριμένης έρευνας, το υποκείμενο –διδασκάλισσα συγκροτείται από την εμπειρία του λευκού άντρα αστού³. Το εκπαιδευτικό σύστημα αποτελεί τον κυρίαρχο ιδεολογικό μηχανισμό της πολιτικής κοινωνίας, το οποίο ακολουθεί μια διαδικασία επιλεκτικής κοινωνικοποίησης σύμφωνα με την οποία παρέχεται διαφορετική εκπαίδευση -όσον αφορά την ποιότητα και την ποσότητα - με αποτέλεσμα να αποκτώνται συγκεκριμένοι τύποι γνώσης και τεχνογνωσίας καθώς και συγκεκριμένες ιδεολογικές προδιαθέσεις⁴. Ειδικότερα, η ταυτότητα των διδασκαλισσών προσδιορίζεται από τις πατριαρχικές αντιλήψεις και τις σεξιστικές «επιστημονικές» θεωρίες της ανδροκρατούμενης κοινωνίας της εποχής αυτής⁵. «Οι δασκάλες περιορίζονται συγχρόνως από την ίδια την “ψευδαίσθηση ελευθερίας” δεδομένου ότι ανασυγκροτούνται συνεχώς ως “μητέρες” και “φύλακες” του έθνους. Αυτοί οι περιορισμοί συνδέονται σαφώς με τα αφηγήματα ταυτότητας που αφορούν την αναπαραγωγική ικανότητα των γυναικών παρά τη δυνατότητά τους να είναι, τρόπον τινά, “λογικές”»⁶.

Στο σημείο αυτό επιχειρείται να αναδομηθεί και να επαναπροσδιοριστεί η έννοια της ταυτότητας των διδασκαλισσών, μέσα από τρεις έννοιες που συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους: τη φεμινιστική θεσιακή οπτική, το φεμινιστικό μεταμοντερνισμό, και τον αναστοχασμό⁷.

Καταρχάς, η φεμινιστική θεσιακή οπτική, σύμφωνα με την Hartsock, αποτελεί τη μέθοδο με τη βοήθεια της οποίας αναλύεται η πραγματικότητα, καθώς ενσωματώνει

³ «Οι πολιτικές ταυτότητες των γυναικών ήταν κατασκευασμένες ενάντια, και υποταγμένες, στις αρσενικές θεωρίες του λογικού άντρα», στο J. Dillabough, *ό.π.*

⁴ M. Arnot, *ό.π.*, σ. 71.

⁵ «Το βασικό σημείο στο οποίο συγκλίνουν όλα τα δημοσιεύματα είναι ότι η εκπαίδευση διατηρεί και αναπαράγει ανισότητες, ανάμεσα στις οποίες ιδιαίτερα έντονη είναι η διάκριση των φύλων. Περιγράφεται και αναλύεται η πατριαρχική δομή της εκπαίδευσης και καταγγέλλεται η κυριαρχία ενός φύλου σε κάθε μορφή της εκπαιδευτικής διαδικασίας», Β. Δεληγιάννη, Σ. Ζιώγου, (επιμ) *Εκπαίδευση και φύλο...*, *ό.π.*, σ. 25. Γενικότερα, για την επίδραση της δυτικής επιστήμης του 19^{ου} αιώνα στη διαμόρφωση της επαγγελματικής ταυτότητας των γυναικών και το γεγονός ότι η τελευταία είναι υποτιμημένη σε σχέση με αυτή των ανδρών και συνδέεται με την εγκατάλειψη της οικογενειακής ζωής, βλ. B. Smith, *ό.π.*, σσ. 185-190.

⁶ J. Dillabough, *ό.π.*, σ. 381.

⁷ βλ. S. Harding, *Whose science? Whose knowledge? : Thinking From women 's lives*. Cornell University Press, Ithaca (NY) 1991, σσ. 119-137.

και τις εμπειρίες των έμφυλων και καταπιεσμένων κοινωνικών κατηγοριών. Εάν για τους Μαρξ, Ένγκελς και Λούκατς η οπτική της εργατικής τάξης δείχνει τον τρόπο λειτουργίας και αναπαραγωγής της καπιταλιστικής κοινωνίας, τώρα υποτίθεται ότι το ίδιο ακριβώς συμβαίνει με την οπτική που ανοίγουν οι θέσεις άλλων καταπιεσμένων “κατηγοριών”, αυτών που γενικά τοποθετήθηκαν υπό τη σκέπη του όρου “έμφυλες ταυτότητες”⁸. Υπό μια νέα οξυδερκή μαρξιστική ανάλυση απαιτείται τώρα μια νέα σύγκρουση μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των τρόπων παραγωγής, αυτή τη φορά όμως σε πνευματικό – επιστημονικό επίπεδο.

Στη συνέχεια, ο φεμινιστικός μεταμοντερνισμός⁹ ασχολείται με τη δυσκολία της παραγωγής οτιδήποτε άλλου εκτός από μια μερική και μεροληπτική ιστορία της ζωής των γυναικών. Ισχυρίζεται ότι η αλήθεια είναι μια αυταπάτη. Αυτό που υπάρχει δεν είναι η πραγματικότητα, αλλά ιστορίες ως προς το τι οι άνθρωποι σκέπτονται για αυτήν. Δίνεται έμφαση, επομένως, στη μελέτη των κειμένων και στις ιστορίες τις οποίες οι έμφυλες κατηγορίες αφηγούνται.

Στην προσπάθεια αναδόμησης της ταυτότητας της Ελληνίδας δασκάλας, υιοθετείται η θεωρία της θεσιακής οπτικής ενσωματώνοντας, ωστόσο, πλευρές του μεταμοντερνισμού. Συγκεκριμένα, η λογική της θεσιακής οπτικής επιτρέπει στην ομάδα των διδασκαλισσών, που η ζωή και δράση τους μέχρι τώρα είχε υποτιμηθεί, να δημιουργήσει «νέα παραδείγματα» στα οποία θα είναι ενσωματωμένες εμπειρίες που απουσιάζουν από αυτά των αντρών συναδέλφων της. Οι ζωές, οι ιστορίες, οι σκέψεις, οι γραφές των περιθωριακών γυναικών – εκπαιδευτικών μπορεί να οδηγήσει σε μια πλουραλιστική οπτική της διδασκαλικής ταυτότητας. Υποβολή νέων ερωτήσεων και νέας οπτικής για τη δράση της διδασκάλας, για τη θέση της και τις προσδοκίες της, θα κινούσε τη σκέψη σε νέες και καρποφόρες κατευθύνσεις, περιλαμβάνοντας πληθώρα στοιχείων που είναι ζωντανά, αλλά όχι κυρίαρχα, περιοχές της ζωής που έως

⁸ Βλ. Α. Γεωργούλας «Η μεθοδολογία στη φεμινιστική θεωρία», *Αριάδνη*, τόμ. 11^{ος}, Ανάτυπο, πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2005, σσ. 242-243.

⁹ Για το φεμινιστικό μεταμοντερνισμό βλ. Στ. Ψύλλος, *Φεμινισμός και Επιστήμη*, (www.phs.uoa.gr/~psillos/...files/feminism%20&%20science.doc, 14/11/2008) και W. J. Scott, «Αποδομώντας το δίλημμα «ισότητα ή διαφορά», ή, αλλιώς, η χρησιμότητα της μεταδομιστικής θεωρίας για το φεμινισμό» στο Α. Αθανασίου (επιμ.) *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, σσ. 141-166, Νήσος, Αθήνα 2006.

τώρα έμειναν στο περιθώριο. Τέτοια ποικιλομορφία θα βοηθούσε στην παραγωγή προνομιακών σχημάτων γνώσης για την παιδαγωγική επιστήμη.

Ακολουθώντας το παράδειγμα του φεμινιστικού μεταμοντερνισμού, συνειδητοποιεί κανείς πως υπάρχουν "σπασμένες ταυτότητες γυναικών". Σίγουρα οι γυναίκες δεν είναι μια ομογενής ομάδα. Τα γυναικεία χαρακτηριστικά δεν είναι δυνατό να αντιστοιχούν στην εμπειρία όλων των γυναικών, καθώς η εμπειρία τους εξαρτάται από την κοινωνική τάξη, τη φυλή και την κουλτούρα. Με το να είσαι γυναίκα δε σημαίνει ότι έχεις ήδη μια έτοιμη κριτική στάση για τον κόσμο, αλλά περισσότερο η θέση των γυναικών παρέχει τα ερωτήματα – ζητήματα, τα οποία αποτελούν πηγή προβληματισμού για την αντικειμενικότητα της επιστήμης και σηματοδοτούν την έναρξη για σφαιρική ενασχόληση και αντιμετώπιση ζητημάτων που παράγουν «γνώση».

Στη συγκεκριμένη έρευνα, η αναγνώριση και αποδοχή ότι υπάρχουν πολλαπλές πραγματικότητες των «διαφορετικών» γυναικών διευρύνει το πεδίο της γνώσης στο χώρο της γυναικείας εκπαίδευσης, καθώς μια τέτοια ενσωμάτωση υποκειμενικοτήτων παρέχει συμμετρικές περιγραφές, συγκρουόμενες αξιολογήσεις για τις πρακτικές της διδασκάλισσας, τον επαγγελματισμό της ή μη. Είναι δυνατόν να προσφέρουν στην έρευνα το συνδυασμό εγγύτητας και απόστασης, ανησυχίας και αδιαφορίας. Αρκεί οι υποκειμενικές απόψεις και εκτιμήσεις τους να εντοπισθούν, να γίνουν συνειδητές, να ερμηνευθούν και να παρουσιασθούν επιστημονικά.

Συνδυάζοντας την επιστημολογία της θεσιακής οπτικής και του φεμινιστικού μεταμοντερνισμού επιτυγχάνεται κάτι διαφορετικό και σημαντικό: μια νέα νοηματοδότηση στην εκπαίδευση, που είναι στην πραγματικότητα τοπική και ιστορική. Στο πλαίσιο της γυναικείας εκπαίδευσης, η γνώση που παράγεται ευνοεί το τοπικό ενάντια στο παγκόσμιο, την εξατομίκευση ενάντια στην παγκοσμιοποίηση, καθώς βασίζεται στην εμπειρία κάθε γυναίκας εκπαιδευτικού, "της ανώνυμης, της επώνυμης, της αστής, της φτωχής, της λευκής, της μαύρης, της έγγαμης, της άγαμης, της ετερόφυλης, της λεσβίας".

Υιοθετώντας τη φεμινιστική θεσιακή οπτική και το φεμινιστικό μεταμοντερνισμό στην αναδόμηση των ταυτοτήτων των διδασκαλισσών απαιτείται εκδημοκρατισμός στη μεθοδολογία, είναι, δηλαδή, αναγκαίο να αναδειχθούν όλες οι εκδοχές και να προσεγγιστεί το αντικείμενο της έρευνας με αναστοχαστικότητα.

Η πρακτική του αναστοχασμού σχετίζεται στη φεμινιστική επιστημολογία με τις τάσεις εκδημοκρατισμού που εστιάζουν στα υποκείμενα της έρευνας με στόχο να

μειώσουν την απόσταση μεταξύ του/της ερευνητή/τριας και των γυναικών. Άλλωστε, φεμινισμός και αναστοχασμός συγγενεύουν, αφού αφετηριακή παραδοχή της φεμινιστικής προσέγγισης συνιστά το αξίωμα ότι δεν υπάρχει κάποια αμετακίνητη, εκ των προτέρων δοσμένη γυναικεία ουσία και ότι το φύλο είναι προϊόν πολυεπίπεδων και ιστορικά προσδιορισμένων πολιτισμικών κατασκευών.

Στον ορισμό του *αναστοχασμού* είναι θεμελιώδης παραδοχή ότι η γνώση που προκύπτει αναφορικά με το αντικείμενο της έρευνας έχει διαμεσολαβηθεί από τη σχέση μεταξύ ερευνητή και υποκειμένου της έρευνας. Ο ερευνητής δηλαδή οφείλει όχι μόνο να παρακολουθεί τη σχέση του με το υποκείμενο της έρευνας, αλλά να χρησιμοποιεί ως ερευνητικό εργαλείο τα όσα βλέπει, καταλαβαίνει και αισθάνεται κατά τη διάρκεια αυτής της σχέσης. Ο αγώνας της αναστοχαστικότητας πρωταρχικά εστιάζει στον αυτοκαθορισμό και στη γνώση που έρχεται ενάντια σε άλλους ή ενάντια σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα και έχει ως αντικείμενο την ανάδειξη των εξουσιαστικών σχέσεων ανάμεσα στα φύλα.

Αναμφίβολα, η αξιοποίηση του αναστοχασμού ως ερευνητικού εργαλείου είναι δύσκολο εγχείρημα. Η προτεινόμενη αυτή εγρήγορση του ερευνητή απέναντι στην ερευνητική σχέση κρυσταλλώνεται γύρω από το θέμα της αυτογνωσίας και της αυτοαναφορικότητας. Η φεμινιστική συνειδητοποίηση μέσα από μια συνεχή διαδικασία αναστοχασμού είναι πράγματι μια επώδυνη διαδικασία (όρια ασαφή, «ρόλοι» συγκεχυμένοι, μηνύματα διπλά).

Ο ερευνητής πίσω από τα αντικείμενα, μέσα από τα εργαλεία της επιστήμης (θεωρία, μέθοδος) αναστοχάζεται επίσης τη δική του ιστορικά τοποθετημένη έρευνα ως προς την πολιτισμική του ιδιαιτερότητα. Μια θεωρία δηλαδή που συμπεριλαμβάνει την οπτική των « άλλων». Συνεπώς, η αίσθηση που έχει το υποκείμενο για τον εαυτό του αποτελεί στην ουσία της μια κοινωνική δομή, και ξεπροβάλλει δια μέσου της κοινωνικής εμπειρίας.

Η ερευνητική συνθήκη γίνεται δυνάμει πιο ουσιαστική, λιγότερο εξιδανικευμένη ή ουτοπική. Πρόκειται για μια προσπάθεια να κατανοηθούν καλύτερα τα φαινόμενα που διέπουν τις έμφυλες ανθρώπινες σχέσεις, και το ευάλωτο των θεωριών, όταν αυτές απομακρύνονται υπερβολικά από την πραγματικότητα.

Η σχέση μεταξύ ερευνητή και υποκειμένου βρίσκεται μέσω της συνειδητοποίησης. Η έννοια περιλαμβάνει τις διαδικασίες της αυτοαναφορικότητας, αφού ο εαυτός γίνεται μέσο διερεύνησης και μαζί αντικείμενο προς διερεύνηση σε όλα τα επίπεδα. Όχι μόνο η τοποθέτηση του ερευνητή, δηλαδή το πού ανήκει κοινωνικά,

φυλετικά , θρησκευτικά κλπ., αλλά και η εμπλοκή του στην έρευνα, οι συγκινήσεις και τα συναισθήματα που προκύπτουν κατά τη διαδικασία της συνάντησης πρέπει να χρησιμοποιηθούν πλήρως. Ακόμη και οι σχέσεις εξουσίας, που αναπτύσσονται αναπόφευκτα σε κάθε ερευνητική σχέση, δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν, παρά μόνο όταν ο ερευνητής καταθέσει την ευθραυστότητά του.

«Με δεδομένη τη δυνατότητα της διυποκειμενικότητας υποστηρίζεται ότι ο νους του ερευνητή συναντάει τον άλλο μόνο μέσω της συμβατότητας με τον άλλο. «Πρέπει κανείς να σκέφτεται για τον εαυτό του για να σκεφτεί τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι σκέφτονται για τον εαυτό τους»¹⁰. Με λίγα λόγια η συνείδηση είναι μέρος της πραγματικότητας και η πραγματικότητα μέρος της συνείδησης.

Στην παρούσα εργασία «η ερευνήτρια που συναλλάσσεται με άλλα υποκείμενα, έχει χρέος να επεξεργαστεί τον εαυτό της, ώστε να κατανοεί τα παράδοξα, γιατί σε αυτά κρύβεται το σημαντικότερο και το πιο δύσκολο, που είναι η *κατανόηση του εαυτού*¹¹. Στην έρευνα το παράδοξο δε θεραπεύεται με το να το αποφεύγουμε. Αντιθέτως μέσα από την επώδυνη διαδικασία της αναγνώρισης ενός εαυτού που επιθυμεί να εκμεταλλευτεί , για το ίδιο συμφέρον, τα υποκείμενα της έρευνας, αρχίζει ίσως, να αναπτύσσεται η βαθύτατη ταύτιση με την άλλη με την οποία τυχαίνει να μας ενώνει , στην περίπτωση του φεμινισμού, και η κοινή κατάσταση του φύλου»¹².

Η εκπαίδευση δεν είναι ένα οριοθετημένο και ερευνησιμο αντικείμενο με μια εξειδικευμένη φύση. Αντίθετα, είναι μια δυναμική , αναπόφευκτη αλλαγή που συναντά τα ολοένα καινούρια ερωτήματα που οι πολιτισμοί θέτουν σχετικά με τον εαυτό τους και το φυσικό ή κοινωνικό περιβάλλον τους. Προκειμένου οι ανάγκες των ανθρώπων να ικανοποιηθούν αποτελεσματικά, οι άνθρωποι πρέπει να συνεργαστούν στο να μετασχηματίσουν τον κόσμο.

¹⁰ Χρ. Ιγγλέση *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα : σκιαγράφηση μιας αμφίθυμης σχέσης*, Οδυσσέας, Αθήνα 2001, σ. 83.

¹¹ Η *κατανόηση του εαυτού* (η υπογράμμιση είναι προσωπική) ως προϋπόθεση για τη διερεύνηση της διδασκαλικής ταυτότητας αναφέρεται και στην J. Alsup, *ό.π.*, σ. 196: «In addition to knowing disciplinary content, pedagogical theory, the basics of educational research, and the fundamentals of adolescent psychology, we teachers should follow the advice of the philosopher and teacher Socrates, who told his pupils to, first and foremost "know thyself."». Επίσης, για τον Habermas, η αναγνώριση του εαυτού είναι αποτέλεσμα αφενός ενσωμάτωσης του εαυτού στις επίσημες και ανεπίσημες πολιτικές και γλωσσικές δομές και αφετέρου κοινωνικής και διαλεκτικής σχέσης με τους άλλους, J. Dillabough, *ό.π.*, σ. 387.

¹² Χρ. Ιγγλέση, *ό.π.*, σ. 85.

Ο μετασχηματισμός αυτός απαιτεί αποδόμηση των αρχών της παλιάς επιστήμης και αναδόμηση μιας νέας. Ο στόχος μιας τέτοιας επιστήμης δεν θα είναι η «αλήθεια» αλλά περισσότερο η αφοσίωση και η πίστη στο ότι η έρευνα μπορεί πραγματικά να πετύχει ένα επίπεδο ελάχιστων λαθών. «Το σημαντικό δεν είναι να φτάσει σ' ένα συμπέρασμα, αλλά να μειώσει το βαθμό της απάτης, να πλησιάσει βαθύτερα στις ρίζες. Ο επιστήμονας δε φοβάται καν το λάθος. Ξέρει πολύ καλά πως η ιστορία της επιστήμης είναι η ιστορία λανθασμένων αλλά παραγωγικών, γόνιμων συμπερασμάτων από τα οποία γεννιούνται νέες υποθέσεις που ξεπερνούν το σχετικό λάθος του παλιότερου συμπεράσματος και οδηγούν σε νέα κατανόηση»¹³.

Το μέσο για την επίτευξη του στόχου είναι μια νέα οπτική θέσης, που θα ενσωματώνει διαφορετικές γνωστικές πηγές. Η αναστοχαστικότητα, η αυτογνωσία και η αυτοσυνείδηση είναι τα κύρια μεθοδολογικά εργαλεία που θα οδηγήσουν κάθε σωστό επιστήμονα, άντρα ή γυναίκα, να αποφύγει πρόωρες γενικεύσεις, επιπόλαιες επαγωγές, μονολιθικότητα και δογματισμό. Έτσι, η φεμινιστική επιστημολογία ξεκινώντας από έναν βαθύ αναστοχασμό και προβληματισμό εσωτερικό καταφέρνει να συνδέσει την ατομική βούληση του επιστήμονα με την καθολική βούληση της κοινωνίας.

Εν κατακλείδι, ο συνδυασμός της θεσιακής οπτικής και του φεμινιστικού μεταμοντερνισμού προσφέρει μια καλή ενόραση μέσα σε μια ποικιλία φεμινιστικών απαντήσεων στην ηγεμονία που προφανώς έχει εξασκηθεί στην επιστημονική σκέψη. Ζητά να επανασυνδεθεί η επιστημονική γνώση και μάθηση με το «ανθρώπινο αίσθημα», κάνοντας σαφές πως η ιδέα της ανθρώπινης υπόστασης και αξίας είναι πέρα από φύλο, φυλή ή κοινωνική τάξη. Η μεγαλύτερη επιστημονική υπόθεση του ανθρώπου είναι ο ίδιος ο εαυτός του, γιατί στον καθένα συνοψίζεται η αξία και η μοίρα της ανθρωπότητας.

3.2 Γυναίκα εκπαιδευτικός: Η ανάπτυξη μιας συνείδησης φύλου και το ενδεχόμενο μιας φεμινιστικής προοπτικής

Υπό το φως μιας μεταμοντέρνας φεμινιστικής θεώρησης αναφορικά με την ταυτότητα της διδασκάλισσας, το ερευνητικό αρχειακό υλικό είναι ανάγκη να

¹³ E. Fromm, *ό.π.* σ. 24.

ξαναδιαβαστεί με κριτικό πνεύμα και να αποδομηθεί. Στην προσπάθεια αυτή, η έρευνα έρχεται αντιμέτωπη με το ενδεχόμενο πίσω από το λόγο και τη δράση της γυναίκας εκπαιδευτικού, να συγκροτείται ένα συλλογικό υποκείμενο με φεμινιστική συνείδηση (με την έννοια μιας συνειδητής συλλογικής δράσης, με στόχο την ανατροπή της κοινωνικής θέσης των γυναικών).

Αν για τη γέννηση της φεμινιστικής συνείδησης απαραίτητες προϋποθέσεις είναι ο συνδυασμός της αμειβόμενης εργασίας με τη μόρφωση, η γυναίκα εκπαιδευτικός έχει όλες τις προδιαγραφές να αναπτύξει μια τέτοιου είδους συνείδηση και να αγωνιστεί για τη γυναικεία χειραφέτηση¹⁴. Η οικονομική αυτονομία σε συνδυασμό με την αίσθηση της κοινωνικής αποδοχής και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αποτελούν απαραίτητη συνθήκη για την κατανόηση της θέσης των γυναικών και την απόφασή της να αγωνιστεί για να την ανατρέψει.

Ποιες είναι, όμως οι κοινωνικές συνθήκες και οι δραστηριότητες των γυναικών που δημιουργούν πρόσφορο έδαφος να διερευνηθεί η συνείδηση φύλου στις γυναίκες εκπαιδευτικούς της παρούσας εργασίας καθώς και το ενδεχόμενο φεμινιστικής προοπτικής;

α) Η «ανωνυμία»

Το πλήθος των διδασκαλισσών του αρχειακού υλικού, προερχόμενο από χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα, το χαρακτηρίζει η «ανωνυμία»: δεν εμφανίζεται - σύμφωνα με την εκδοτική κουλτούρα της εποχής¹⁵ - να έχει κάποιο δημόσιο βήμα, από

¹⁴ «Η χειραφέτηση θα θεωρηθεί δηλαδή σχεδόν ταυτόσημη με τη γυναικεία χειραφέτηση», περισσότερες πληροφορίες για την έννοια της χειραφέτησης, βλ. στο Α. Ψαρρά, Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920), *Δίψη*, 9, 1997, σσ. 239-256.

¹⁵ Στο έργο της Ειρ. Ριζάκη, *ό.π.*, σσ. 235-285, υπάρχει ονομαστικός κατάλογος με τις γυναίκες που έχουν δημόσια γραφή. Ο κατάλογος αυτός δεν εμπεριέχει τα ονόματα των διδασκαλισσών, που περιλαμβάνονται στο αρχειακό υλικό της παρούσας έρευνας. Επιπλέον, δυο σημαντικά γυναικεία περιοδικά της Πόλης την περίοδο αυτή, η «Ευριδίκη» και η «Βοσπορίς», δεν εμπεριέχουν στον κατάλογο των συνεργατών τους τις υπό έρευνα διδασκάλισσες που εργάζονται σε σχολεία της Πόλης, με αποτέλεσμα να ενισχύεται η υπόθεση ότι σύμφωνα με τα στοιχεία της βιβλιογραφίας τις δασκάλες της έρευνας (τουλάχιστον στην πλειοψηφία τους) δεν τις χαρακτηρίζει η δημόσια γραφή και δράση (η υπόθεση αυτή στηρίζεται στα πραγματικά ονόματα των διδασκαλισσών και όχι σε τυχόν ψευδώνυμά τους). Για τον κατάλογο των συνεργατών των περιοδικών «Ευριδίκης» και «Βοσπορίδος» βλ. αντίστοιχα: Γριβέα, Μ. *ό.π.*, σσ. 128-132, μεταπτυχιακή εργασία -Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, 2001 και Αναγνωστοπούλου, Χρ., *ό.π.*, σσ. 149-150/157-158.

το οποίο ως γυναίκες και ως εκπαιδευτικοί να μπορούν να εκφράζουν δημόσια τις απόψεις και τα συναισθήματά τους. Δεν είναι από τις γυναίκες που αρθρογραφούν συστηματικά, που αποτελούν σταθερούς συνεργάτες κάποιου περιοδικού ή εφημερίδας. Ωστόσο, «οι θέσεις των καταπιεσμένων δεν είναι πάντοτε αθώες», όπως τονίζει και ο Conway¹⁶. Ιδιαίτερα, στην περίπτωση των «ανώνυμων» αυτών διδασκαλισσών, ο λόγος και δράση τους απευθύνεται στη σχολική Εφορεία και περιορίζεται στη σχολική μονάδα, γεγονός που τις «απελευθερώνει» στην καταγραφή των απόψεών τους γύρω από ιδεολογικούς, πολιτικούς και προσωπικούς προβληματισμούς.

Απεναντίας, στην περίπτωση που μια γυναίκα γνωρίζει πως η σκέψη και ο λόγος της πρόκειται να δημοσιευτούν στην πατριαρχική κοινωνία, όπου ζει, συχνά αναγκάζεται να φιλτράρει και να λογοκρίνει η ίδια τα όσα πραγματικά αισθάνεται και σκέφτεται. Το αναγνωστικό κοινό, με τις συντηρητικές αντιλήψεις, προοικονομεί σε μεγάλο βαθμό, δηλαδή, το ύφος και το περιεχόμενο του γυναικείου λόγου· αποτελεί εκ των προτέρων τροχοπέδη στην ελευθερία σκέψεων και συναισθημάτων. Αν και οι διδασκάλισσες στην ελληνική κοινότητα του Σταυροδρομίου στην καμπή του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα δε μετέχουν συνειδητά και συλλογικά σε κάποιο οργανωμένο γυναικείο κίνημα, η ίδια η ζωή τους, η εργασία τους, το ενδιαφέρον τους για τη μόρφωση των κοριτσιών και οι ατομικές και ομαδικές τους διεκδικήσεις για τα εργασιακά τους δικαιώματα και τη βελτίωση της γυναικείας εκπαίδευσης τις τοποθετεί στην πρωτοπορία του αγώνα για την απόκτηση φεμινιστικής συνείδησης και χειραφέτησης της γυναίκας.

β) Η γυναικεία συντροφικότητα

Καταρχάς, η συγκεκριμένη έρευνα δείχνει πως πρόκειται για γυναίκες – βιοπαλαίστριες που εργάζονται σε διάφορα σχολεία, συχνά σε μακρινές περιοχές από την πατρίδα τους. Η έξοδος αυτή από το σπίτι ακόμα και αν η κοινωνία στην οποία εντάσσονται είναι πατριαρχική, την φέρνει σε επαφή με άλλες γυναίκες, τις συναδέλφους. Το σχολείο και μερικές φορές και η συγκατοίκηση λειτουργούν ως συνδετικός κρίκος μεταξύ τους¹⁷. Η κοινή πορεία, ο κοινός κοινωνικός προορισμός των γυναικών αυτών δίνει την ευκαιρία να αναπτυχθούν σχέσεις φιλίας. Η γυναίκα

¹⁶ Μ. Ταμπούκου, *ό.π.*, σ. 54

¹⁷ Για τη συμβολή του χώρου των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στη συγκρότηση γυναικείου συλλογικού υποκειμένου, βλ. Κ., Δαλακούρα, «Εκπαίδευση και γυναικεία συνείδηση στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου (19^{ος} αι.) : Το αδύνατο, το «ανωφελές» και το «άκαιρον» ενός φεμινιστικού αυτοπροσδιορισμού», *Αριάδνη*, 13, 2007, σ. 234, Μ. Ταμπούκου, *ό.π.*, σσ. 69-70.

αντιλαμβάνεται καλύτερα τον εαυτό της, γίνεται ο “ζωντανός της καθρέφτης”¹⁸, συνειδητοποιεί πως και η ίδια αποτελεί μέρος μιας κατηγορίας όχι μόνο βιολογικής, αλλά και κοινωνικής. Μέσα από τη συντροφικότητα επιτυγχάνεται η πρώτη ρωγμή στο είδωλό της και η χαρτογράφηση της γυναικείας ύπαρξης σε διαφορετικές διαστάσεις, επιτυγχάνεται η «οικείωση»¹⁹. Πρόκειται για μια διαδικασία που στην περίπτωση των γυναικών υπονοεί μια διαλεκτική σχέση καταπίεσης και αγώνα ενάντια στους ταξικά βασισμένους ορισμούς της θηλυκότητας. Η διπλή φύση αυτού του αγώνα είναι που επιτρέπει στις γυναίκες να αναζητούν συμμάχους στη δική τους κοινωνική τάξη και, ταυτόχρονα, στις γυναίκες από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, μια πρακτική απόλυτα συνυφασμένη με την έννοια του φεμινισμού²⁰.

Η συνειδητοποίηση ενός κοινού κοινωνικού πεπρωμένου, του κοινωνικού αποκλεισμού και των προδιαγεγραμμένων «ρόλων» που καλείται να διαδραματίσει ως διδασκάλισσα, την κάνει να αναπτύσσει τεχνικές αυτογνωσίας, να προβληματιστεί

¹⁸ Για το ρόλο του καθρέφτη στη ζωή της γυναίκας, βλ. Ε. Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο...*, ό.π., σσ. 245-246

¹⁹ Για την έννοια της οικείωσης, βλ. Μ. Αρνοτ, ό.π., σ. 224.

²⁰ Η έννοια του φεμινισμού δεν αναφέρεται σε μια και μόνη ιδεολογία, γιατί το κίνημα του φεμινισμού δεν είναι στατικό, εκφράζει την εποχή του και με το χρόνο διαφοροποιείται ως προς τους στόχους του. Έτσι, ενώ το φεμινιστικό κίνημα του δέκατου ενάτου αιώνα και στις αρχές του εικοστού πρωταρχικά εστίασε στην απόκτηση του δικαιώματος ψήφου για τις γυναίκες, κάπου μέσα στη δεκαετία του 1960 το φεμινιστικό κίνημα δεύτερου κύματος ενδιαφέρθηκε βασικά με θέματα όπως η οικονομική ισότητα μεταξύ των φύλων και η ενασχόληση με τα δικαιώματα γυναικείων μειονοτήτων παρά με απόλυτα δικαιώματα όπως το δικαίωμα ψήφου, και ασχολήθηκε βασικά με την ανεξαρτησία και τη μεγαλύτερη πολιτική δράση για τη βελτίωση των δικαιωμάτων των γυναικών. Ένα φαινόμενο της περιόδου περιλάμβανε την αναγνώριση των λεσβίων γυναικών εντός του κινήματος. Ο φεμινισμός τρίτου κύματος είναι ένα φεμινιστικό κίνημα που κατά πολλούς ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του '90 που αναζητά την πρόκληση και επέκταση των κοινωνικών ορισμών του φύλου και της σεξουαλικότητας. Στα γνωρίσματα του φεμινισμού τρίτου κύματος περιλαμβάνονται η ομοφυλόφιλη θεωρία, η συναίσθηση/συνειδησιακή αφύπνιση των έγχρωμων γυναικών, η μετα-αποικιοκρατία, η κριτική θεωρία, ο διεθνισμός και η νέα φεμινιστική θεωρία. Ιδιαίτερα, στο κέντρο του τρίτου φεμινιστικού κύματος βρίσκεται μια μετα-στρουκτουραλιστική ερμηνεία του φύλου και της σεξουαλικότητας, βλ. σχετικά στην ηλεκτρονική διεύθυνση: www.el.wikipedia.org/.../Φεμινισμός. Αυτό όμως που έχει μεγάλη σημασία, είναι πως ανεξάρτητα σε ποια εποχή αναφέρεται το φεμινιστικό κίνημα αντίκρισε τα κοινωνικά προβλήματα και γι' αυτό δεν υπήρξε ταξικό κίνημα. Αγκάλιασε όλες τις τάξεις των γυναικών και όλες τις ιδεολογίες από τις συντηρητικότερες ως τις ριζοσπαστικότερες, βλ. σχετικά Κ. Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1830-1936), Πρωτοπόρες Ελληνίδες*, Γλάρος, Αθήνα 1988, σ. 137.

και να κατανοήσει πως η νομική και κοινωνική ανισότητα των φύλων δεν είναι αποτέλεσμα των φυσιολογικών διαφορών, αλλά πρόκειται για κοινωνικό φαινόμενο, δημιούργημα των ανθρώπων και της συγκρότησης των κοινωνιών. Το αποτέλεσμα είναι να νικήσει την ίδια της τη συντηρητική φύση και να επαναπροσδιορίσει το Εγώ της.²¹

γ) Οι εργασιακές διεκδικήσεις

Στην καθημερινή εκπαιδευτική πράξη η διδασκάλισσα συναντά πολλές δυσκολίες τόσο στην υλοποίηση των στόχων της όσο και στην κοινωνική αποδοχή του έργου της. Σύμφωνα με το αρχειακό υλικό, ένα συμπέρασμα που αναμφισβήτητα προκύπτει είναι ότι η γυναίκα αυτή διεκδικεί, αντιστέκεται και αγωνίζεται με κάθε μέσο, φτάνοντας ακόμα και σε ρήξη με ιστάμενα πρόσωπα, όταν πιστεύει πως η εργασία της υποτιμάται.

Συχνά, δημιουργεί σχέσεις αλληλεγγύης με τις συναδέλφους της για την από κοινού διεκδίκηση των εργασιακών αιτημάτων τους. Η όλη αυτή αγωνιστική δραστηριότητα συνδέεται κατεξοχήν με τις επαγγελματικές ανησυχίες των διδασκαλισσών και αναπτύσσει αντιλήψεις για τον κόσμο και την εργασία. Οι επαγγελματικές αυτές ανησυχίες οδηγούν αφενός στη μετεκπαίδευση αρκετών δασκάλων στην Ευρώπη στα παιδαγωγικά και αφετέρου σε μια ισότιμη σχέση των διδασκαλισσών με τον άνδρα εκπαιδευτικό μέσα στην τάξη²².

Σαφώς, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για συγκρότηση συλλογικής φεμινιστικής συνείδησης την εποχή αυτή²³. Αυτό, όμως, που είναι εξαιρετικά σημαντικό είναι πως μια μερίδα του γυναικείου εγγράμματου πληθυσμού, οι γυναίκες - εκπαιδευτικοί, συνειδητοποιεί τη μη ικανοποίηση των αναγκών της, συνεπώς διαπιστώνει ότι η αιτία δεν είναι οι ίδιες αλλά το σύστημα²⁴. Ωστόσο, η απαρχή της συνειδητοποίησης της

²¹ Στην αποδόμηση του παλιού εαυτού και στη σύσταση ενός νέου, συμβάλλουν και οι Διεθνείς φεμινιστικές οργανώσεις της εποχής: Διεθνής Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο, το Διεθνές Συμβούλιο, η Διεθνής Γυναικεία Οργάνωση για την Ειρήνη και τον Αφοπλισμό.

²² Για την ισοτιμία των διδασκαλισσών βλ. Χρ. Τζήκας, «Η συμβολή της γυναίκας εκπαιδευτικού στη χειραφέτηση των γυναικών. Όψεις της εξέλιξης της επαγγελματικής και κοινωνικής της δράσης από το 19ο αιώνα μέχρι το Μεσοπόλεμο», στο Ζιώγου – Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων...*, ό.π., σσ. 456-462.

²³ Ωστόσο, στην Ευρώπη γίνεται λόγος για φεμινισμό σε όλο το 19^ο αιώνα και από το 1887 και στην Ελλάδα χρησιμοποιούνται οι όροι φεμινισμός και χειραφέτηση, με διαφορετικό σημασιολογικό περιεχόμενο η καθεμία.

²⁴ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. στο Γ. Παπαγεωργίου, ό.π., σ.195.

κοινής τους δυσαρέσκειας σε εργασιακά, εκπαιδευτικά ζητήματα αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη θεώρηση των γυναικών ως ομάδας που «είναι σε θέση να συγκροτηθεί σε συλλογικό υποκείμενο απελευθέρωσης, συλλογικό υποκείμενο που δεν καθορίζεται πλέον με βάση μία μυθική και πραγματοποιημένη ταυτότητα, αλλά με βάση το κοινό συμφέρον που έχουν τα μέλη της να συμμετέχουν στον καθορισμό της έννοιας “άνθρωπος” με τους δικούς τους όρους»²⁵.

Το εύρος του αρχαιακού υλικού βοηθάει να αποκατασταθεί η πολλαπλότητα των γυναικείων εμπειριών, η πολλαπλότητα των τρόπων με τους οποίους βιώνουν την καταπίεση, η πολλαπλότητα των μέσων που επιλέγουν για να την υπερβούν. Αποτελεί ένα προνομιακό μέσο καταπολέμησης της ομοιογενούς έννοιας γυναίκα. Η σπουδαιότητα των αγώνων των διδασκαλισσών για καλύτερες εργασιακές συνθήκες και αμοιβές «δεν έγκειται στην ικανότητα να «αντιπροσωπεύει» μια γυναικεία, ομοιογενή και υπεριστορική εμπειρία, αλλά στο ότι θυμίζει την επικαιρότητα μιας σύγκρουσης, μιας έντασης, μιας αντίστασης, οι οποίες αποκαλύπτουν, ταυτόχρονα με τη γενεαλογία της αδικίας, ότι αυτή παραμένει ακόμα *εν δράσει*»²⁶.

δ) Το ταξίδι

Ο ηγεμονικός λόγος με τις κοινωνιοβιολογικές θεωρίες περί σπουδαιότητας της μητρότητας και την εθνικιστική ιδεολογία περί ιερής αποστολής της Ελληνίδας δασκάλας, με ελάχιστα περιθώρια διεύρυνσης του κοινωνικού ρόλου και στις δύο περιπτώσεις, δημιουργεί την ψευδαίσθηση της κατάργησης των ορίων μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου και συνιστά τροχοπέδη στην ανάπτυξη αμφισβητήσεων φύλου.

Η συγκεκριμένη έρευνα αναδεικνύει πως η εκπαιδευτικός βιώνει δύσκολες καταστάσεις τόσο στις μετακινήσεις της όσο και κατά τη διαμονή της σε περιοχές μακρινές από την πατρίδα και τη σκέπη και την κηδεμονία του άνδρα (πατέρα, συζύγου, αδερφού). Η ταξιδιώτισσα διδασκάλισσα προκαλεί κραδασμούς στις πατριαρχικές δομές μιας κοινωνίας στην οποία το σπίτι θεωρείται κατεξοχήν γυναικείος χώρος μονιμότητας και σταθερότητας.

Από τη μια το ταξίδι για εκπαιδευτικούς λόγους τις απεγκλωβίζει από την καθημερινή προδιαγεγραμμένη πορεία τους και τις κάνει να σκέφτονται πιο

²⁵ Ε. Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο...*, ό.π., σ. 251.

²⁶ Ε. Βαρίκα, *Για μια πολιτική γραμματική του φύλου*, Πλέθρον, Αθήνα 2008, σ.156.

δημιουργικά πάνω σε εκπαιδευτικά ζητήματα και διαφορετικά για τον εαυτό τους και τον κόσμο γύρω τους. Από την άλλη πλευρά, οι δυσκολίες των μετακινήσεων στο ταξίδι φέρνουν τη διδασκάλισσα αντιμέτωπη με το δημόσιο χώρο, τους δημόσιους κινδύνους. Μέχρι τώρα η κατάργηση των ορίων ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο μπορεί να ήταν ψευδαίσθηση, όμως αυτή τη στιγμή αποτελεί μια σκληρή πραγματικότητα. Είναι μόνη της αντιμέτωπη με ηθικούς και σωματικούς κινδύνους, εθνικιστικές προπαγάνδες, με αρνητική την κοινή γνώμη για το έργο της.

«Τα ταξίδια προσφέρουν δυνατότητες δραπέτευσης από προκαθορισμένα μέρη και ρόλους και τους έδιναν την ευκαιρία να αισθάνονται ελεύθερες και να δοκιμάζουν καινούργιους τρόπους ύπαρξης. Βρίσκοντας η καθεμιά τον εαυτό της σε διαφορετικά μέρη, μακριά από το σπίτι, αποκτούσαν σπάνιες εμπειρίες και γνώσεις, που τους έδιναν τη δύναμη να μετατρέπουν ολόκληρη τη ζωή τους και να κατασκευάζουν τελείως προσωπικές σχέσεις με το καινούργιο και το άγνωστο. Έτσι, βγαίνοντας έξω για να συναντήσουν τον κόσμο, οι γυναίκες ταξιδιώτισσες μάθαιναν επίσης πώς να στέκονται στα πόδια τους»²⁷.

Ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίζεται την κρισιμότητα των περιστάσεων αυτών δείχνει μια γυναίκα που με αυτοπεποίθηση και πίστη στις δικές της δυνάμεις κερδίζει την εσωτερική ελευθερία της, αυτοεκτίμηση και αυτονομία. Ενδέχεται η ίδια να μην έχει συνειδητοποιήσει το μεγάλο άλμα που έχει κάνει στην καταπολέμηση των κοινωνικών προλήψεων και στον επαναπροσδιορισμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Σε κάθε περίπτωση το ταξίδι γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στην εσωτερική και εξωτερική πραγματικότητα δημιουργώντας τις κατάλληλες συνθήκες για αναστοχασμό και αλλαγή²⁸.

Συμπερασματικά...

Ο 19ος αιώνας είναι η εποχή κατά την οποία αναπτύσσεται η συλλογική δράση των γυναικών και συγκροτούνται τα πρώτα ρεύματα για τα γυναικεία δικαιώματα στις περισσότερες χώρες του δυτικού κόσμου²⁹. Ίσως για πρώτη φορά

²⁷ Μ. Ταμπούκου, *ό.π.*, σ. 69.

²⁸ Για τη συμβολή του ταξιδιού στην ταυτότητα της διδασκάλισσας βλ. Μ. Tamboukou, *Women, Education ...*, *ό.π.*, σ. 73.

²⁹ Περισσότερες πληροφορίες για το θέμα βλ. στο Κ. Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα...*, *ό.π.* και J. Coleman, «Apprehending possibilities: Tracing the emergence of feminist consciousness in nineteenth-century New Zealand», *Women's Studies International Forum*, 31, 2008, σσ. 464-473.

στην ιστορία, οι γυναίκες έχουν τη δυνατότητα να συλλάβουν τη μοίρα τους όχι πια σαν πεπρωμένο αλλά ως κοινωνική θέση που έχει επιβληθεί από το δίκαιο του ισχυρότερου, δηλαδή ως αδικία... να συλλάβουν τον εαυτό τους ως άτομα και ως μέλη μιας καταπιεσμένης κοινωνικής ομάδας³⁰.

Η συλλογική κοινωνική και εκπαιδευτική δραστηριότητα των διδασκαλισσών, όπως προκύπτει από το αρχεϊακό υλικό, δεν μπορεί να ταυτιστεί με μια φεμινιστική κίνηση ούτε με έναν συλλογικό, συνειδητό και σταθερό αγώνα για την απελευθέρωση της γυναίκας. Αυτό που αποκαλύπτεται είναι πρωτίστως η μάχη τους για επιβίωση και στη συνέχεια μια συνεχής αντίσταση των γυναικών στους περιορισμούς οικονομικούς και θεσμικούς που αφορούν τα εργασιακά τους δικαιώματα. Αποτυπώνεται, σε γενικές γραμμές, μια αισιόδοξη αντίληψη για το δυναμικό τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν το δικαίωμά τους να ζήσουν και τον παρεμβατικό τους ρόλο στο εργασιακό περιβάλλον.

Ξεκινώντας από την ανακάλυψη του Φρόντ πως αυτό που σκέφτεται κάποιος δεν είναι απαραίτητα ίδιο μ' αυτό που είναι, πως αυτό που πιστεύει κανείς για τον εαυτό του μπορεί να είναι, και συνήθως είναι, πολύ διαφορετικό ή και εντελώς αντίθετο απ' αυτό που είναι πραγματικά³¹, η διαφορά ανάμεσα σε αυτό που λέει η διδασκάλισσα και σ' αυτό που πιστεύει παίρνει μια νέα διάσταση, τη διάσταση της ασυνείδητης σκέψης της ή της ασυνείδητης επιδίωξής της. Πίσω από τις παρακλητικές επιστολές με τις διεκδικήσεις για τα εργασιακά της δικαιώματα πιθανόν να δημιουργείται μια φεμινιστική συνείδηση που αμφισβητεί το status quo (πολιτικό-κοινωνικό-οικονομικό-πολιτισμικό) της κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα. Η ερμηνεία αυτή αποτελεί ευόιωνο σημάδι για την χειραφέτηση των γυναικών.

³⁰ Ε. Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο...*, ό.π., σ. 84.

³¹ Ε. Fromm, ό.π., σσ. 37-38.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ



«Από πού ερχόμαστε; Τι είμαστε; Πού πάμε;»

Πόλ Γκογκέν.

Μουσείο Καλών Τεχνών, Βοστώνη.

Με σεβασμό στην υποκειμενικότητα των διδασκαλισσών επιχειρήθηκε η σκιαγράφηση των όψεων ταυτοτήτων τους μέσα από τη διερεύνηση των πρακτικών και των χώρων δράσης τους. Η μοναδικότητα της συμβολής του συγκεκριμένου αρχειακού υλικού έγκειται πιο πολύ στο να αναδειχθεί πώς ζούσαν, πώς σκέφτονταν και πώς δρούσαν οι περισσότερες γυναίκες – εκπαιδευτικοί πριν από περίπου έναν αιώνα.

Αναλύοντας το ανέκδοτο αυτό υλικό διαπιστώνεται πως η δασκάλα της εποχής παλεύει με αξιοπρέπεια για την επιβίωσή της και διεκδικεί τα εργασιακά της δικαιώματα. Ταξιδεύει, μαθαίνει, μορφώνεται. Είναι ενεργή και υπηρετεί με αυτοθυσία τη γυναικεία εκπαίδευση. Δεν είναι στάσιμη, εξελίσσεται αργά, αλλά σταθερά.

Ίσως και εκμεταλλευόμενη την «ανωνυμία» της, έχει ενεργητική συμμετοχή στη ζωή, ξέρει τι θέλει, αγωνίζεται με επιχειρήματα μέσα σε πραγματικά δύσκολες εποχές. Τέλος, αν και βιώνει δύσκολες καταστάσεις, τις αντιμετωπίζει με αξιοπρέπεια, υπομονή και επιμονή. Οι ενέργειές της συχνά δείχνουν πως πρόκειται για μια γυναίκα με αυτοπεποίθηση και αυτοεκτίμηση.

Με το λόγο και τη δράση της καταφέρνει χρόνο με το χρόνο παρά τη συντριπτική ισχύ των πατριαρχικών αντιλήψεων και των επιστημονικών θεωριών της εποχής, που επηρεάζουν σαφώς μια μερίδα διδασκαλισσών να δημιουργήσει κάτι νέο, να χαλάσει μια ταυτότητα και να υφάνει μία άλλη, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά «την εκνευριστική συνήθεια της ιστορίας να παράγει το καινούριο»¹.

Η παρούσα έρευνα επιχείρησε να συλλάβει αυτό που αλλάζει², να αντιληφθεί τις μικρές μετακινήσεις και τις υποκειμενικές παρεκβάσεις της γυναίκας εκπαιδευτικού σε σχέση με τις δεδομένες μορφές λόγου, τις μετακινήσεις που έρχονται σε ρήξη με τις σχέσεις κυριαρχίας, με την αυτονόητη πραγματικότητα.

Λέγεται πως «η ενότητα του κόσμου αποκαλύπτεται όχι τόσο στην ομοιογένεια του όσο στην πολλαπλότητα των οπτικών γωνιών από τις οποίες προσεγγίζεται»³. Στην αρχή της ερευνητικής πορείας, η σύγχρονη εκπαιδευτικός θα συμπλήρωνε πως η σύνδεση με το παρελθόν προσφέρει την κατανόηση του παρόντος και τη διαμόρφωση του μέλλοντος, προσδίδοντας ενότητα και συνέχεια στη σκιαγράφιση ενός συγχρονικού και διαχρονικού προφίλ της διδασκάλισσας.

Μέσα από τη διερεύνηση της ζωής των διδασκαλισσών, καθρεφτίζεται στα μάτια της σύγχρονης εκπαιδευτικού μια εσωτερική ψυχική μεταβολή. Κατανοεί το πώς οι κοσμοαντιλήψεις, η επιστήμη και η πολιτική έπαιξαν και παίζουν ίσως ακόμα ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητάς της. Το πιο σημαντικό από όλα είναι πως μ' ευχάριστη έκπληξη διαπιστώνει πως η διδασκάλισσα στην καμπή του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα δεν είναι ξένη, ούτε υποδεέστερη από αυτήν σήμερα. Στάθηκε στο ύψος των περιστάσεων, αγωνίστηκε στο βαθμό που μπορούσε, ώστε να αποδείξει πως είναι μια εργαζόμενη με δικαιώματα και προσδοκίες για την επαγγελματική της εξέλιξη· και αυτή η διαπίστωση αποτελεί τη πεμπτουσία της επαφής ανάμεσα στη διδασκάλισσα του τότε και του σήμερα, τον ακρογωνιαίο λίθο της



¹ Ε. Βαρίκα, *Για μια πολιτική...*, ό.π., σ. 143.

² «Το να συλλάβουμε “αυτό που αλλάζει” σημαίνει ότι συλλαμβάνουμε τη σχέση μεταξύ αυτού του άπειρου των μικρών μετακινήσεων και των δημόσιων μορφών όπου βεβαιώνεται η ρήξη των σχέσεων κυριαρχίας», G. Duby, M. Perrot, (επιμ.), ό.π., 57.

³ Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 143.

διαμόρφωσης της ταυτότητάς της στη διαχρονική της μορφή.

Η ταυτότητα της διδασκάλισσας προβάλλει στη δική της, τα βήματα της μίας αποτελούν μέρος της πορείας της άλλης, η δράση της και οι σκέψεις της αντανακλώνται στα δικά της βήματα, στη δική της ζωή, στα δικά της θέλω, στις δικές της ανάγκες, στα δικά της όνειρα.



ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

Πηγές ανέκδοτες

Αλληλογραφία Περίοδος 1/1/1912 – 31/12/1916: Αιτήσεις – Εκθέσεις – αλληλογραφία σχολών, (χ.ά.σ.).

Βιβλίο Πρακτικών Αστικών Σχολών Σταυροδρομίου, 1904-1913, (χ.ά.σ.).

Μητρώο μαθητριών του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1883-1892, (χ.ά.σ.).

Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1863-1871, (χ.ά.σ.).

Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1871-1874, (χ.ά.σ.).

Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίου Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910, (χ.ά.σ.).

Πρακτικά Εφορείας του εν τω Σταυροδρομίου Κεντρικού Παρθεναγωγείου, 1910-1921, (χ.ά.σ.).

Συμβόλαια διδασκαλικού προσωπικού των αστικών σχολών των θηλέων της ελληνικής ορθόδοξου Κοινότητας Σταυροδρομίου (1905-1919), (χ.ά.σ.).

Δημοσιευμένες πηγές

[Διευθύντρια παρθεναγωγείου] «Το ζήτημα της συντάξεως των Ελληνίδων διδασκαλισσών», *Εφημερίς των Κυριών*, 15 Μαρτίου 1892, σσ. 2-3.

Κανονισμός περί διαβαθμίσεως, ωρών διδασκαλίας και μισθοδοσίας του διδακτικού προσωπικού των σχολών της μέσης και πρώτης εκπαίδευσως, συνταχθείς υπό της Π. Κ. Εκπαιδευτικής Επιτροπής και εγκριθείς υπό του Δ. Ε. Μικτού Συμβουλίου. Ημερομηνία έκδοσης: 1919.

Κανονισμός του Παρθεναγωγείου της εν Σταυροδρομίου Ελληνορθόδοξου Κοινότητος, τύποις Βουτυρά και Σίας, εν Κωνσταντινουπόλει 1878.

Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδέλφεως, εν Αθήναις 1884.

- Κεντρικόν Παρθεναγωγείον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Σταυροδρομίου.
 Α΄ Πατριαρχικόν και Συνοδικόν Σιγίλλιον, Β΄ Κανονισμός, Γ΄ Αναλυτικόν
 Πρόγραμμα μαθημάτων, τύποις Κ. Ζιβίδου, εν Κωνσταντινουπόλει 1907.
- «Λογοδοσία της Εφορείας αναγνωσθείσα τη 11^η Απριλίου 1910 κατά την επί τη λήξει
 των ετησίων εξετάσεων τελετήν», *Κεντρικόν Παρθεναγωγείον της Ελληνικής
 Ορθοδόξου κοινότητος Σταυροδρομίου, κατά το 66^{ον} σχολικόν έτος 1909*,
 τύποις Ζιβίδου, εν Κωνσταντινουπόλει 1910, σσ. 3-7.
- Παρρέν, Κ., «Επιθέσεις και στραγγαλισμοί κατά διδασκαλισσών», *Εφημερίς των
 Κυριών*, 31 Ιανουαρίου 1888, σσ. 3-4.
- Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, εν Αθήναις, 31 Μαρτίου – 4 Απριλίου 1904*,
 εκ του Γραφείου της Διευθύνουσης Επιτροπής, εν Αθήναις 1904.

B. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε., «Η θέση της δασκάλας στο μεσοπόλεμο: Λόγοι και αντίλογοι σ' ένα
 μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο», *Δίμη*, 3, 1988, σσ. 46-53.
- Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α. *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Γνώση, Αθήνα
 1985.
- Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α., (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες, Γυναίκες και φύλο στην ιστορική
 αφήγηση*, μετάφραση Κωστούλα Σκλαβενίτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Αθανασίου, Α. *Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις, Η μελέτη
 του φύλου ως αναλυτικού εργαλείου στο χώρο της υγείας.*
[http://www.aegean.gr/Social-Anthropology/msc/activity/msc-woman-gender-gr-
 activity-research-athanasiou.pdf](http://www.aegean.gr/Social-Anthropology/msc/activity/msc-woman-gender-gr-activity-research-athanasiou.pdf) (1/12/2009)
- Αναγνωστοπούλου, Σ., *Μικρά Ασία, 19ος αι.- 1919 : οι ελληνορθόδοξες κοινότητες από
 το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
- Αναγνωστοπούλου, Χρ., *Το γυναικείο περιοδικό "Η Βοσπορίς" (1899-1906). Συμβολή
 στη μελέτη του οθωμανικού τύπου*, μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης,
 Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, 2011.

- Αντωνίου, Χρ., Η εκπαίδευση των Ελλήνων δασκάλων, 1828-2000 : διδασκαλεία, παιδαγωγικές ακαδημίες, παιδαγωγικά τμήματα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002.
- Αντωνόπουλος, Α., *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό Ζήτημα, 1866-1881: η μαρτυρία του Νεολόγου της Κωνσταντινουπόλεως*, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών - Εκδόσεις Τσουκάτου, Αθήνα 2007.
- Βαρίκα, Ε., Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987.
- Βαρίκα, Ε., *Με διαφορετικό πρόσωπο : Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2000.
- Βαρίκα, Ε., *Για μια πολιτική γραμματική του φύλου*, Πλέθρον, Αθήνα 2008.
- Βασιλειάδου, Ε., «Τα γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα», *Virtual School, The sciences of Education Online*, τόμος 1, τεύχος 2, Αύγουστος 1998. (<http://www.auth.gr/virtualschool/1.2/Youngs/Vassileiadou.html>, ανακτήθηκε 18/2/2009)
- Βερέμης, Αθ., «Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (τανζιμάτ) », στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881 (ΙΓ), σσ. 168-171.
- Γιαννουσόπουλος Γ., «Εξωτερική πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Οι απαρχές 1900-1922*, (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σσ. 107-147
- Γεωργούλας, Α., «Η μεθοδολογία στη φεμινιστική θεωρία», *Αριάδνη*, τόμος 11^{ος}, Ανάτυπο, πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2005.
- Γούναρης, Β., *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων : από το Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Επίκεντρο, Αθήνα 2007.
- Γριβέα, Μ. *Το γυναικείο περιοδικό Ευρυδίκη (1870-1873) : προσπάθεια έκφρασης και διαμόρφωσης γυναικείας συλλογικής συνείδησης στο μισό του 19ου αι*, μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, 2001.
- Γρόλλιος, Γ., Τζήκας, Χρ., *Ηγεμονία, Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πολιτική*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.

- Δαλακούρα, Κ., «Εκπαίδευση και γυναικεία συνείδηση στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου (19^{ος} αι.) : Το αδύνατο, το «ανωφελές» και το «άκαιρον» ενός φεμινιστικού αυτοπροσδιορισμού», *Αριάδνη*, 13, 2007, σσ. 223-244.
- _____, «Εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών στον οθωμανικό χώρο (19ος αι. 1922)», στο Μπουζάκης, Σ., (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-2010)*, τομ. Β΄, Gutenberg, Αθήνα 2011, σσ. 751-766.
- _____, «Εφημερίς των Κυριών (1887-1917): Λόγοι περί διδασκαλισσών», στο Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Γυναίκες στην Ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 377-395.
- _____, «Η εκπαίδευση των γυναικών στη Θεσσαλονίκη και στη Φιλιππούπολη κατά τον 19^ο αιώνα και έως τις αρχές του 20ού» στο συλλογικό έργο *Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους, 18^{ος} – 20^{ος} αιώνας*, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Β. Ελλάδας, Θεσσαλονίκη 2000.
- _____, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19^{ος} αι- 1922). Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού*, Gutenberg, Αθήνα 2008.
- _____, «Λόγοι γυναικών για την εκπαίδευση στα γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19ος αι.- 1906): Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση», *Μνήμων*, 31 (Άνοιξη 2011).
- _____, «Τα πρωτοποριακά σχολεία της Κωνσταντινούπολης», *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, «Ελληνικά Παρθεναγωγεία», σσ. 24-27, Αθήνα 27 Ιανουαρίου 2002 (www.kathimerini.gr/kath/7days/2002/01/27012002.pdf, 7/3/2010).
- _____, *Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης (1854-1914) - Μια πρώτη προσέγγιση της εκπαίδευσης των θηλέων στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, Κυριακίδης Ι.Α.Ν.Ε, Θεσσαλονίκη 2000.
- Δεληγιάννη, Β., Ζιώγου, Σ., (επιμ) *Φύλο και σχολική πράξη*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1987.
- _____, *Εκπαίδευση και φύλο- Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.
- Δόκου – Ψαροπούλου, Ι., «Το Ζάππειον Παρθεναγωγείον», *Τα ελληνικά σχολεία της Πόλης*, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιτών, Αθήνα 1995, σσ. 111-141.
- Εξερτζόγλου, Χ., *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Νεφέλη, Αθήνα 1996.

- Ζιώγου, Σ. – Δαλακούρα, Κ., «Γυναίκες Εκπαιδευτικοί και Επαγγελματική ταυτότητα», *Επιστήμες της Αγωγής*, τ. 4, 2007, σσ. 19-31.
- Ζιώγου – Καραστεργίου, Σ., «Γυναίκες Εκπαιδευτικοί: Ο ρόλος τους στην αφύπνιση και διαμόρφωση φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα κατά το 19^ο αιώνα και το Μεσοπόλεμο», (www.see1924.gr/portal/images/stories/activities/2006/.../Ziogou.pdf, 4/5/2011).
- Ζιώγου – Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., *Διερευνώντας το Φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη εκπαίδευση*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006.
- _____, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών (1830-1893)* Ι.Α.Ε.Ν., Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.
- _____, *Θεσσαλονίκης Εκπαιδευτικά 19^{ος} & 20ός αιώνας*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006.
- _____, «Παρθεναγωγεία και Διδασκαλεία Θηλέων», *Καθημερινή*, Επτά Ημέρες, «Ελληνικά Παρθεναγωγεία», σσ. 2-7, Αθήνα 27 Ιανουαρίου 2002 (<http://www.kathimerini.gr/kath/7days/2002/01/27012002.pdf>, 7/3/2010)
- _____, «Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα», *Μακεδονικά*, ΙΣΤ', Θεσσαλονίκη 1976.
- Ζιώγου – Καταστεργίου, Σ., (επιμ.), *Το οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους. Κείμενα – πηγές 1830 – 1914*, Ι.Α.Ν.Ε, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1998.
- Ζιώγου - Καραστεργίου, Σ., Φούκας, Β., *Ταυτότητες εκπαιδευτικών (ανδρών και γυναικών) από το 19ο αιώνα έως το Μεσοπόλεμο: Αναλύοντας αυτοβιογραφικά και λογοτεχνικά κείμενα* (<http://conf2007.edu.uoi.gr/Praktika/97-151.pdf>, 15/2/2010),
- Ιγγλέση, Χρ., *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα : σκιαγράφηση μιας αμφίθυμης σχέσης*, Οδυσσέας, Αθήνα 2001.
- Κάννερ, Ε. *Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης 1753-1912*, Κατάρτι, Αθήνα 2004.
- Καρμίτσης, Χ., *Τοπογραφία Κωνσταντινουπόλεως και Βοσπόρου*, [χ.έ.], εν Χάλκη 1879.
- Κατή, Δ., *Νοημόσυνη και Φύλο: Ο σεξισμός στις επιστημονικές ιδέες για τις γνωστικές ικανότητες*, Οδυσσέας, Αθήνα 1990.
- Καρανικόλας, Αλ., *Τα παρθεναγωγεία της Κωνσταντινουπόλεως*, [χ.ε.], Αθήναι 1975.

- Κατσαουνίδου, Β., *Η Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Αρχιεπισκοπή Κωνσταντινουπόλεως κατά την πρώτη δεκαπενταετία του 20ού αιώνα*, Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη 1997.
- Κιτρομηλίδης, Μ., Π. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές Ιδέες*. Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996.
- Κονιόρτας, Π., *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο : Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος-αρχές 20ού αιώνα)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998
- Κοτσαγεώργη, Ξ., «Η ελληνική εκπαίδευση στη Βουλγαρία, αρχές 19ου αι. -1912» στο Κόντης, Β. (επιστημ. υπεύθ.), *Οι Έλληνες της Βουλγαρίας, ένα ιστορικό τμήμα του περιφερειακού ελληνισμού*, Ι.Μ.Χ.Α, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 251-373.
- Κούμας Κ., *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, τ.4, Anton Haykul, Βιέννη 1830.
- Κούμας, Κ. Μ., *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. 4^{ος}, εκ της τυπογραφίας, Ι. Σνειρέρου, εν Βιέννη 1824.
- Κρανάκη Μ., «Η ψυχανάλυση και η Ελληνίδα», *Ψυχανάλυση και Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής παιδείας, Αθήνα 1984, σσ. 147-153.
- Κωστής, Κ., «Κοινότητες, εκκλησία και μιλλέτ στις “ελληνικές” περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων*, τ. 13, 1991, σσ. 57-76.
- Κωστής, Κ., Πετμεζιάς Σ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006
- Κωφός, Ε., *Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19ου και του 20ου αιώνα*, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα : "Οι Φίλοι του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα", Θεσσαλονίκη 1997, ανάτυπο από τον τόμο: Βερέμης Θ., (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μτφρ. Γιάννης Στεφανίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1997.
- Λεοντίδου – Καρδαμένη, Ά., «Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο», *Τα ελληνικά σχολεία της Πόλης*, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιτών, Αθήνα 1995, σσ. 161-181.
- Μαμώνη Κ., Ιστικοπούλου Λ., *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Εστία, Αθήνα 2002.
- Μήλλας, Α., (κειμένα αφιερώματος), Γιούργος, Κ., (επιμέλεια αφιερώματος) «Πέραν Το Σταυροδρόμι της πολιτικής Ρωμοσύνης», *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα 6

Οκτωβρίου 2002 (<http://wwk.kathimerini.gr/kath/7days/2002/10/06102002.pdf>, 7/3/2010)

Μούτσογλου, Β. *Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης 1821-1922*, Παπαζήση, Αθήνα 1998.

Μπακαλάκη, Α., Ελγεγμίτου, Ε., *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987.

Μπόζη, Σ., *Ο Ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης. Κοινότητα Σταυροδρομίου-Πέραν 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002.

Μπονίδης, Κ., *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη – Αθήνα 1996.

_____, *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο : διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.

Μπουζάκης, Σ., Τζήκας, Χρ., Ανθόπουλος, Κ., *Η επιμόρφωση και η μετεκπαίδευση των δασκάλων-διδασκαλισσών και νηπιαγωγών στο νεοελληνικό κράτος*, Gutenberg, Αθήνα 2000.

Νόβα – Καλτσούνη, Χρ., *Μεθοδολογία εμπειρικής έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες. Ανάλυση δεδομένων με τη χρήση του spss 13*, Gutenberg, Αθήνα 2006.

Ξηραδάκη, Κ., *Παρθεναγωγεία και δασκάλες υπόδουλου ελληνισμού : Από τα αρχεία του ελεγκτικού συνεδρίου, τόμος Α΄*, Αθήνα 1972.

_____, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1830-1936), Πρωτοπόρες Ελληνίδες*, Γλάρος, Αθήνα 1988.

Παλάσκας, Σ., *Η ελληνική εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη των αρχών του 20ού αιώνα: οι δημοτικές και αστικές σχολές αρρένων και οι αντίστοιχες μικτές (1900-1915)*, Ι.Α.Ν.Ε., Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001.

Παπαγεωργίου, Γ., *Ηγεμονία και Φεμινισμός*, τυπωθήτω Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα 2004.

Παπαρρηγόπουλος Κ., *Βιογραφία και κρίσεις περί του Κ. Παπαρρηγόπουλου και του έργου αυτού*, Ελευθερουδάκης, εν Αθήναις χ.χ.

Παπαστάθης, Κ.Χ. (επιμ), *Οι κανονισμοί των ορθόδοξων ελληνικών Κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, τομ. Α, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1984.

- Ριζάκη Ειρ. *Οι γράφουσες Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19^{ου} αιώνα* Κατάρτι, Αθήνα 2007.
- Ροϊδης, Στ., «Το Ζωγράφειο Λύκειο», *Τα ελληνικά σχολεία της Πόλης*, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιτών, Αθήνα 1995, σσ. 79-109.
- Σάκκης Δ., *Η θέση του παιδιού κατά το ΙΘ΄ αιώνα, κοινωνικοοικονομική και πολιτισμική θεώρηση*. (www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/periexomena.htm - 123k, 30/10/2008)
- Σβολόπουλος, Κ., *Κωνσταντινούπολη 1856 – 1909, Η Ακμή του Ελληνισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994.
- Σκοπετέα, Ε., *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.
- Σολομωνίδης Χρ., *Η παιδεία στη Σμύρνη*, [χ.έ], Αθήνα 1962.
- Σταματοπούλου – Βασιλάκου, Χρ., *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη – Σμύρνη*, Δράμα και Δρώμενα, Πολύτροπον, Αθήνα 2006.
- Ταμπούκου, Μ., «Χαρτογραφώντας τον εαυτό της, προσεγγίσεις της γυναικείας ύπαρξης στην εκπαίδευση μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα», *Δίνη*, 9, 1997, σσ. 51- 74.
- Τζήκας, Χρ., Χανή-Μουσιάδου, Βαγ., Αραμπατζή, Θεοδ., *Το επάγγελμα της δασκάλας στα Βαλκάνια (Ελλάδα, Βουλγαρία και Τουρκία) κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα* (2007) (<http://conf2007.edu.uoi.gr/Praktika/97-151.pdf>, 15/2/2010)
- Τζιόβας, Δ., *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα 1989.
- Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Φεραίος, Ρ., *Ρήγα Βελεστινλή άπαντα τα σωζόμενα*, τόμ. 5, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000-2002, σσ. 41-42.
- Φουρναράκη, Ε., *Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα Ανθολόγιο*, Ι.Α.Ε.Ν. - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.
- _____, «Επάγγελμα: Δασκάλα» *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, «Εργαζόμενες γυναίκες. Η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία (1850-1940)», σσ. 9-11, Αθήνα 2 Μαΐου 1999. (<http://wwk.kathimerini.gr/kath/7days/1999/05/02051999.pdf> - ανακτήθηκε 7/3/2010)
- _____, «Ευρυδίκη», στο *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974* : εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες / επιμέλεια Λουκία Δρούλια-

- Γιούλα Κουτσοπανάγου, (επιμέλεια εικονογράφησης: Κατερίνα Δέδε), Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ E.I.E., Αθήνα 2008, σσ. 284-286.
- _____, «Κυψέλη», στο *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974* : εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες / επιμέλεια Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου, (επιμέλεια εικονογράφησης: Κατερίνα Δέδε), Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ E.I.E., Αθήνα 2008, σσ. 677-678.
- _____, «Περί μορφώσεως “χρηστών μητέρων” και εκπαιδεύσεως “μελλόντων πολιτών”»: έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19ου αιώνα», στο: Β. Θεοδώρου – Β. Κοντογιάννη (επιμ.), *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία 19ος-20ός αιώνας. Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις* (Πρακτικά Δημερίδας, Αθήνα, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Επιστημών Αγωγής – Επιτροπή Ερευνών, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.), 1999, σσ. 73-120.
- Χαραλαμπίδης, Β., *Οργάνωση της διδασκαλίας και της μάθησης γενικά – Διδακτική μεθοδολογία.*, Gutenberg, Αθήνα 1993.
- Ψαρρά, Α., «Γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα», *Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα*, τευχ. 2, 1979, σσ. 3-13.
- Ψαρρά, Α., «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», *Δίνη*, 9, 1997, σσ. 239-256.
- Ψύλλος, Στ., Φεμινισμός και Επιστήμη, (www.phs.uoa.gr/~psillos/...files/feminism%20&%20science.doc, 14/11/2008)

Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- Acker, S., «Carry on Caring: the work of women teachers», *British Journal of Sociology of Education*, vol. 16, no 1, 1995, σσ. 21-36.
- Albisetti, J. C., «The Feminization of Teaching in the Nineteenth Century: a comparative perspective», *History of Education*, vol. 22, no 3, 1993, σσ. 253-263.
- Alsup, J., *Teacher identity Discourses*, Lawrence Erlbaum Associates & National Council of Teachers of English, New Jersey & Illinois 2006.
- Arnot, M., *Διαδικασίες Αναπαραγωγής του Φύλου: Εκπαιδευτική θεωρία και φεμινιστικές πολιτικές*, μετφρ. Χ. Αθανασιάδου & Κ. Δαλακούρα, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006.

- Bellaigue, C., "The Development of Teaching as a Profession for Women before 1870", *The Historical Journal*, vol. 44, no. 4, 2001, σσ. 963-988.
- Benedict, A., *Φαντασιακές κοινότητες :στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού* μετάφραση Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997.
- Bezgorov, V., Kosheleva, O. «Η αυτοβιογραφική αφήγηση και ο ρόλος της στη μελέτη της Ιστορίας της Εκπαίδευσης», *Θαλλώ*, 11, Χανιά 2000.
- Bourdieu, P., *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, επιμέλεια Ν. Παναγιωτόπουλος, Δελφίνι, Αθήνα 1995.
- Briggs, L., «The Race of Hysteria: "Overcivilization" and the "Savage" Woman in Late Nineteenth-Century Obstetrics and Gynecology», *American Quarterly*, vol. 52, no. 2, 2000, σσ. 246-273.
- Cohen, W. A., «Embodied: Victorian Literature and the Senses», *Victorian Studies*, 2009, Vol. 52, No. 1, Minneapolis and London University of Minnesota Press, σσ. 155-157.
- Coleman, J., «Apprehending possibilities: Tracing the emergence of feminist consciousness in nineteenth-century New Zealand», *Women's Studies International Forum*, vol. 31, 2008, σσ. 464-473.
- O'Flynn, S., Epstein, D., «Standardising Sexuality: Embodied Knowledge, "Achievement" and "Standards"», *Social Semiotics*, vol. 15, no. 2, 2005, σσ. 185 - 210.
- Day, C., Kington, A., Stobart, G., Sammons, P., «The Personal and Professional Selves of Teachers: stable and unstable identities», *British Educational Research Journal*, vol. 32, no 4, 2006, σσ. 601-616.
- Delfo, C., "A feminist epistemology of science", *Philippiniana Sacra*, vol. XLII, No 125, 2007, σσ. 355-380.
- Depaepe, M., Simon, F. "Lever or Mirror in the Making of the History of Education?", *Paedagogica Historica*, vol. 32, no 2, 1996, σσ. 421-450.
- Dillabough, J., «Gender Politics and Conceptions of the Modern Teacher: women, identity and professionalism», *British Journal of Sociology of Education*, vol. 20 no. 3, 1999, σσ. 373 - 394.
- Duby, G., Perrot, M., (επιμ.) *Γυναίκες και Ιστορία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.
- Feldman - Barrett, L., «Solving the Emotion Paradox: Categorization and the Experience of Emotion», *Personality and Social Psychology Review*, vol. 10, no. 1, 2006, σσ. 20-46.
- Ferrand, M., *Θηλυκό- Αρσενικό, Πολύτροπον*, Αθήνα 2008.

- Foucault, M., *The birth of the clinic: An Archaeology of Medical Perception (Naissance de la Clinique)*, Q Vintage Books, New York 1973.
- Freud, S. *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, Επίκουρος, Αθήνα 1994.
- Fromm, E., *Το Μεγαλείο και οι Περιορισμοί στη σκέψη του Φρόντ*, μετάφραση Μαρίνα Λώμη, Γλάρος, Αθήνα 1983.
- Harding, S., *Whose science? Whose knowledge? : Thinking From women 's lives*. Cornell University Press, Ithaca (NY) 1991.
- Heshusius, L., «Freeing Ourselves from Objectivity: Managing Subjectivity or Turning toward a Participatory Mode of Consciousness?», *Educational Researcher*, vol. 23, no. 3, 1994, σσ. 15-22.
- Hroch, M., «Από το Εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996.
- Hsieh, H. & Shannon, S., “Three Approaches to Qualitative Content Analysis”, *Qualitative Health Research*, (<http://qhr.sagepub.com> ,21/3/2009)
- Hunter, D., “Hysteria, Psychoanalysis, and Feminism: The Case of Anna O”, *Feminist Studies*, vol. 9, no. 3, 1983, σσ. 465-488.
- “Hysteria Source” *The British Medical Journal*, 1872, vol. 2, no. 604, σ. 111.
- Inalcik , H., Quataert, D. (επιμέλεια), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, μετάφραση Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008
- Ignatow. G., «Theories of Embodied Knowledge: New Directions for Cultural and Cognitive Sociology?», *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 2007, vol.37, no. 2, σσ. 115-135.
- Janes, R. M., «On the Reception of Mary Wollstonecraft's: A Vindication of the Rights of Woman», *Journal of the History of Ideas*, vol. 39, no. 2 , 1978, σσ. 293-302.
- Kitromilidis, P., «The Enlightenment and Womanhood: Cultural change and the Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies*, vol. 1, no 1, May 1983, σσ. 39-61,
- Laquer, Th., *Κατασκευάζοντας το φύλο: Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόντ*. Πολύτροπον, Αθήνα 2003.
- Locke, J., *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως: δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Γνώση, Αθήνα 1990.

- Makdisi, U., "After 1860: Debating Religion, Reform and Nationalis in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 34, no 4, 2002, σσ. 601-617.
- Martin, E. "Το ωράριο και το σπέρματοζωάριο: Πώς η επιστήμη έπλασε ένα ειδύλλιο βασισμένο στους στερεότυπους ανδρικούς και γυναικείους ρόλους": Στο Α. Αθανασίου, επ. *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Νήσος, Αθήνα 2006, σσ. 313-334.
- Martin, J., Goodman J., *Women and education 1800-1980*, Palgrave Macmillan, London 2004.
- Montesquieu, C., *Το πνεύμα των νόμων*, Εισαγωγή: Παναγιώτης Κονδύλης, Μετάφραση, Κωστής Παπαγιώργης, Παναγιώτης Κονδύλης, τ.2., Γνώση, Αθήνα 1994.
- Nye, A., *Feminist Theory and the Philosophies of Man*, Routledge, New York-London 1989.
- O'Flynn, S., Epstein, D., «Standardising Sexuality: Embodied Knowledge, "Achievement" and "Standards"», *Social Semiotics*, vol. 15, no. 2, 2005, σσ. 185 - 210.
- Ortner, S., Strathern, M., Rosaldo, M., *Ανθρωπολογία Γυναίκες και Φύλο*, επιμέλεια Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.
- Passerini, L., *Σπαράγματα του 20ού αιώνα :η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μετάφραση Οντέτ Βαρόν - Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- Pesch, E., *Για να γνωρίσετε τη σκέψη του Freud*, μετάφραση Αλέξανδρος Βέλιος, Άπειρον, Αθήνα 1978.
- Purvis J. *A history of women's education in England*, Milton Keynes, Open University Press, Philadelphia 1991.
- Quataert, D., *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία :οι τελευταίοι αιώνες 1700-1922*, μετάφραση Μαρίνος Σαρηγιάννης. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Rosenberg, C., Rosenberg, Ch., "The Female Animal: Medical and Biological Views of Woman and Her Role in Nineteenth- Century America", *The Journal of American History*, vol. 60, no. 2, 1973, σσ. 332-356.
- Ross, C., Mirowsky, J., «Sex differences in the effect of education on depression: Resource multiplication or resource substitution?», *Social Science & Medicine*, vol. 63, 2006, σσ. 1400–1413.
- Rousseau, J., *On women, love, and family*, edited by Christopher Kelly and Eve Grace, Dartmouth College Press, Hanover, N.H. 2009.

- Scott, W. J., «Αποδομώντας το δίλημμα “ισότητα ή διαφορά”, ή, αλλιώς, η χρησιμότητα της μεταδομιστικής θεωρίας για το φεμινισμό», στο Αθανασίου, Α., επ. *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Νήσος, Αθήνα 2006, σσ. 141-166.
- Smith, B., *The Gender of History: Men, Women and Historical practice*, University Press, Harvard 1998.
- Tamboukou, M., *Women, Education and the Self: a Foucaudian perspective*, Palgrave Macmillan, New York 2003.
- Tamboukou, M., «The Paradox of Being a Woman Teacher», *Gender and Education*, vol. 12, no. 4, 2000, σσ. 463–478.
- Todorov, N., *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας : κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, μετάφραση Έφη Αβδελά, Γεωργία Παπαγεωργίου, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- Tezel, Y. S., *Transformation of state and Society in Turkey*, Roma, Ankara 2005.
- Trecker, J. L., “Sex, Science and Education”, *American Quarterly*, vol. 26, no. 4, 1974, σσ. 352-366.
- Vanpée J., «The Trials of Olympe de Gouges», *Theatre Journal*, vol. 51, no. 1, 1999, σσ. 47-65.
- Vial, J. «Παρελθόν και παρόν της εκπαίδευσης των δασκάλων», στο Debesse, M., Mialaret, G. (επιμ.), «Το εκπαιδευτικό λειτούργημα και η μόρφωση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών λειτουργών», *Οι παιδαγωγικές επιστήμες στην Ελλάδα*, τ. 7, Δίπτυχο, Αθήνα 1985.
- Wall, Chr., «Picturing an Occupational Identity: Images of Teachers in Careers and Trade Union Publications 1940-2000», *History of Education*, vol. 37, no2, 2008, σσ. 317-340.
- Whitehead, K., «Vocation Career and Character in early Twentieth-Century Women Teachers’ Work on City Schools», *History of Education*, vol. 34, no 6, 2005, σσ. 579-597.
- WhiteSource, G., «Histories and Subjectivities», *Ethos*, vol. 28, no. 4, History and Subjectivity, 2000, σσ. 493-510.
- Williams R., *Κουλτούρα και Ιστορία*, μτφρ. Β. Αποστολίδου, Γνώση, Αθήνα 1994.
- Woolf, S. J. , *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, πρόλογος Αντώνης Λιάκος, μετάφραση Έφη Γαζή, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Γ. ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

<http://www.anemi.lib.uoc.gr>.

<http://www.elia.org.gr>.

<http://pandektis.ekt.gr>

<http://195.134.90.78:8080/katoptron/index.jsp>.

Αρ. 2

Σχηματικά η Διάρθρωση του Κεντρικού Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου έχει ως εξής (στο Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 129):

Χρονική περίοδος	Νηπιαγωγείο	Κατώτερο τμήμα		Ανώτερο τμήμα/ ελληνικό	
		Αλληλοδιδασκτικό 3 τάξεις	Συνδιδασκτικό 2 τάξεις		
1855	–				
1864	ναι	(3)	προστίθενται τάξεις		
1870	ναι	(3)	»		
1878/79	ναι	3	5 τάξεις	3 τάξεις	
Χρονική περ	Νηπιαγωγείο	Αστική Σχολή		Γυμνάσιο	
1885				1 τάξη (τουλάχιστον)	
1905/06- 1908/09	2 τάξεις	6 τάξεις		3 τάξεις	
Χρονική περ περίοδος	Νηπιαγωγείο	Αστική Σχολή	Οικοκυρική Σχολή	Γυμνάσιο / Διδασκαλείο	
1909/10- 1912/13	2 τμήματα	6 τάξεις	2 τάξεις	4 τάξεις	
1913/14	2 τμήματα	6 τάξεις	2 τάξεις	3 τάξεις	1 τάξη
1914/15	2 τμήματα	6 τάξεις	2 τάξεις	3 τάξεις	2 τάξεις
1915/16- 1922/23	(2 τμήματα)	6 τάξεις	(2 τάξεις)	(3 τάξεις)	(2 τάξεις)

Αρ. 4:

Πίνακας που δείχνει τον αυξητικό αριθμό των εγγραφών και στις τρεις Αστικές Σχολές Θηλέων, σύμφωνα με τα αριθμητικά στοιχεία που αναφέρονται στη Κατσαουνίδου, Β., *Η Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Αρχιεπισκοπή Κωνσταντινουπόλεως κατά την πρώτη δεκαπενταετία του 20ού αιώνα*, Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 133-145.

	1907-8		1908-9		1909-10		1912-13		1913-14		1914-15	
	Αρ. μαθ.	Αρ. τάξ.	Αρ. μαθ.	Αρ. τάξ.	Αρ. μαθ.	Αρ. τάξ.	Αρ. μαθ.	Αρ. τάξ.	Αρ. μαθ.	Αρ. τάξ.	Αρ. μαθ.	Αρ. τάξ.
Α'. Α.Σ.Θ	214	-	243	-	231	-	293	5	-	5	282	4
Β'. Α.Σ.Θ	199	-	210	-	230	-	299	5	-	4**	315	5
Γ'. Α.Σ.Θ	91	-	98	-	172	-	231	5*	291	5	251	5

(α) Ο αριθμός τάξεων «5» δηλώνει τις τάξεις Α' - Ε'.

(β) Ο αριθμός τάξεων «4» δηλώνει τις τάξεις Α' - Δ'.

(γ)* Το 1912-13 στη Γ' Αστική Σχολή λειτουργούν 5 τάξεις με δύο τμήματα η Α' τάξη.

(δ)** Το 1913-14 στη Β' Αστική Σχολή λειτουργούν 4 τάξεις με δυο τμήματα η Α' και Β' τάξη.

Αρ.5*: Μαθήματα διδασκόμενα στα ανώτερα τμήματα των παρθεναγωγείων (1870-1922)

Ανώτερα παρθεναγωγεία				
Μαθήματα	Κοινοτικά		Ιδιοσυντήρητα	
	Κεντρικό Σταυροδρ.		Ζάππειο Κων/πολης	Παλλάς
	(1907)**		(1879)	(1877-78)
Ιερά	Κατήχηση, Ιστορία, Ηθική		Κατήχηση, Ιστορία, Ηθική	Κατήχηση, Ιστορία,

			Ηθική
Ελληνικά/ Συνθέσ.	+	+	+
Μαθηματικά	Αριθμητική Γεωμετρία	Αριθμητική Γεωμετρία	Αριθμητική Γεωμετρία
Φυσική Ιστορία	Βοτανική	Ζωολογία Βοτανική, Ορυκτολογία	Ζωολογία
Φυσική/ Φ. Πειρ.	+	+	+
Χημεία	+	+	
Ανθρωπολογία	+	+	
Υγιεινή	+	+	+
Ιστορία	+	+	+
Γεωγραφία	+	+	+
Κοσμογραφία	+	+	

Αρ. 6*: Μαθήματα διδασκόμενα στα τμήματα διδασκαλείου & διδασκαλεία (1870-1922)

Μαθήματα	Τμήματα διδασκαλείου			Διδασκαλεία	
	Ζάππειο 2 τάξεις (1885)**	Ομήρειο 1 τάξη (1895)	Ιωακείμειο 1 τάξη (1909)	Ζαρίφειο 4 τάξεις (1883)	Φ.Α 4 τάξεις (1884)
	Ελληνικά (&εκθέσεις, απαγγελ.)	12	+	7	34
Θρησκευτικά	2		+	8	+
Ιστορία	4	+	2	9	+
Γεωγραφία				4	+
Μαθηματικά	5		1 (αριθμ.)	11(αριθμ. γεωμετρ.)	+
Φυσικά		+	+	2	+
		(+ Χημεία)			(+Χημεία)
Ιστορία Παιδαγωγίας	4	+	6	3 6 μήνες	+

Παιδαγωγική	4	+			+
Διδακτική ειδική		+			+
Διδακτικές Ασκήσεις	9	+			
Παιδαγωγικές Ασκήσεις	19	+		6 μήνες	
Οικιακή Οικονομία Οικιακά					+
Θεωρία Froebel					
Διοίκηση κήπου					
Ψυχολογία	3				+
Λογική	2	+			+
Υγιεινή	2			2	
Ανθρωπολογία				2	
Γαλλικά	6		+	8	+
Ωδική	2	+	+	9	+
Γυμναστική		+	+	8	+
Ρυθμικά παιχνίδια					
Τεχνικές εργασίες					
Κηπουρική, αγρονομία, ανθοκομία					
Πλαστική					
Ιχνογραφία	4		+	8	+
Καλλιγραφία				2	+
Εργόχειρο (& κοπτική)	6	+	+	22	+
Σύνολο:	17/84***	12/	14/	17/132+	

*Τα δεδομένα για τους πίνακες στα παραρτήματα 5 και 6 προέρχονται από το Δαλακούρα, Κ., «Εκπαίδευση των γυναικών εκπαιδευτικών στον οθωμανικό χώρο (19ος αι. 1922)», στο Μπουζάκης, Σ., (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-2010)*, τομ. Β', Gutenberg, Αθήνα 2011, σσ. 758, 764. Αναφορικά με τη στήλη Φ.Α (Παρθεναγωγείου Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Αθηνών), τα δεδομένα της στηρίζονται στον *Κανονισμό των Παρθεναγωγείων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*, εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδέλφειας, εν Αθήναις 1884.

** Η χρονολογία αφορά στα προγράμματα μαθημάτων που συμπεριλαμβάνονται στον πίνακα.

*** Ο πρώτος αριθμός αναφέρεται στο σύνολο των διδασκόμενων μαθημάτων και ο δεύτερος στο σύνολο των εβδομαδιαίων ωρών διδασκαλίας.

Αρ. 7

Η κοινωνική καταγωγή των διδασκαλισσών

α)

Όνοματεπώνυμο	Χαμηλό κοινωνικό επίπεδο	Αιτιολόγηση χαμηλού κοινωνικού επιπέδου*
1. Αθανασιάδου Αικ.	+	1
2. Αλβανοπούλου Χρυσή	+	1
3. Αλεξανδρίδου Τερψιθέα	+	2
4. Αμπελικοπούλου Ειρήνη	+	1
5. Ανανίου Αφροδίτη	+	1
6. Ανανίου Σταματίνα	+	1
7. Αναστασιάδου Μαρία	+	1
8. Αντωνιάδου Κλεοπάτρα	+	1
9. Βαφειάδου Αικατερίνη	χ.σ	χ.σ
10. Βιτάλη Άννα	+	1
11. Βιτσεντίνη Τερψιθέα	+	1
12. Βλαστού Μαριγώ	χ.σ	χ.σ
13. Γάγκου Σοφία	χ.σ	χ.σ
14. Γεωργιάδου Βιργινία	+	1
15. Γεωργιάδου Ειρήνη	+	1
16. Δεκόλη Άρτεμις	+	1
17. Δημοπούλου Άννα	+	1
18. Διάγγελη Αργυρώ	+	1
19. Διάγγελη Σοφία	+	2
20. Ευστρατιάδου Αλεξάνδρα	+	2
21. Ζαλαχώρη Ευθαλία	χ.σ	χ.σ
22. Ζαφειριάδη Ε	χ.σ	χ.σ
23. Ζαχαριάδη Αικ.	χ.σ	χ.σ

24. Ζήση Σοφία	χ.σ	χ.σ
25. Ησαΐου Μαρία	χ.σ	χ.σ.
26. Θεοδοσιάδου Θεογονωσία	χ.σ	χ.σ
27. Θεοφανίδου Θεοδώρα	+	1
28. Ιγγλέση Μαρία	+	1, 2
29. Ιωαννίδου Αθηνά	χ.σ	χ.σ
30. Κακτάνου Βαρβάρα	+	2
31. Καλογερά Ελένη	+	1
32. Καλογερά Σταματίνα	+	1
33. Καπλάνου Μαρία	+	1
34. Κέπετζη Μερόπη	χ.σ	χ.σ
35. Κεφαλά Όλγα	+	2
36. Κεχαγιόγλου Ασπασία	χ.σ	χ.σ
37. Κωνσταντινίδου Ευγενία	χ.σ	χ.σ
38. Λαμπρίδου Έλλη	+	2
39. Λεμονίδου Ελένη	+	1
40. Λεοντίδου Αικ.	+	1
41. Λεφάκη Αικατερίνη	χ.σ	χ.σ
42. Μανταλίδου	+	1
43. Μαργαρίτου Κρέουσα	+	2
44. Μαυρίδου	χ.σ	χ.σ
45. Μελανδινού Ζωή	χ.σ	χ.σ
46. Μελαχροινού Σεβαστή	+	2
47. Μιλδικάκη Αλεξάνδρα	+	1
48. Μιχαηλίδου Ελένη	+	1
49. Μιχαηλίδου Ευτέρπη	+	1
50. Μιχαλοπούλου Ε.	+	1
51. Μοστράτου Σμαράγδα	+	1
52. Μουντεβελλή Ζωή	+	1
53. Μουντεβελλή Φεβρωνία	+	2
54. Νικολαΐδου Όλγα	+	2
55. Νικολαΐδου Χρυσάνθη	+	2
56. Οικονομίδου Α.Χ	+	1
57. Ουνουφρίου Ελένη	+	1
58. Ουνουφρίου Μαριάνθη	+	1
59. Ορφανίδου Ελένη	+	1
60. Παναγιωτοπούλου Σοφία	+	2
61. Παναγοπούλου Μερόπη	+	1
62. Πανταζή Αικ.	+	1
63. Παπαδοπούλου Ελένη	+	2
64. Παπαδοπούλου Ευθυμία	χ.σ	χ.σ

65. Παπαθανασίου Αναστασιάδου Ευθαλία	+	1
66. Παπακωστή Ανθιμία	χ.σ	χ.σ
67. Παπαμόσχου Ουρανία	χ.σ	χ.σ
68. Πάρπα Δέσποινα	+	2
69. Περιφανάκη Καλλιόπη	+	2
70. Πέτρογλου Ευδοξία	+	1
71. Πέτρογλου Μαρία	+	1
72. Πικούλη Λουΐζα	χ.σ	χ.σ
73. Πικούλου(η) Λευκοθέα	+	1
74. Σακελλαρίδου Βασιλική	+	2
75. Σαμίου Ελένη	+	2
76. Σαντοριναίου Ελένη	χ.σ	χ.σ
77. Σιμολαρίδου Αλεξάνδρα	χ.σ	χ.σ
78. Σκορδέλη Ασπασία	όχι	Κόρη του Βλάσιου Σκορδέλη, διευθύνει δικό της παρθεναγωγείο στην Αθήνα
79. Σταυρίδου Ελένη	+	1
80. Σταυρίδου Θεοδώρα	+	1
81. Σταυροπούλου Σοφία	χ.σ	χ.σ
82. Στεφάνου Μόσχα	+	2
83. Τρωϊωάννου Ελένη	+	1
84. Τσάρογλου Ιωσηφίνα	χ.σ	χ.σ
85. Φίλιου Ευρυδίκη	+	1
86. Φιλιππαίου Μαρία	χ.σ	χ.σ
87. Φραγκάκη Σταματίνα	χ.σ	χ.σ
88. Φραγκίδου Αικατερίνη	+	1
89. Φραντζέσκου Αικατερίνη	χ.σ	χ.σ
90. Φραντζέσκου Αλεξάνδρα	+	1
91. Φραντζέσκου Μαρία	+	2
92. Φωτιάδου Βικτωρία	χ.σ	χ.σ
93. Χαρίτου Αικατερίνη	χ.σ	χ.σ
94. Χατζαναστάση Κατίνα	+	1
95. Χατζηνταή Σμαράγδα	+	2
96. Χριστοδουλίδου Ευφημία	χ.σ	χ.σ
97. Χρυσή Ευφροσύνη	+	1
98. Ψάλτου Μαρία	+	1

* 1= πρόκειται για δασκάλες, που έχουν αποφοιτήσει από λαϊκά πρωτοβάθμια σχολεία και έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές τους είτε σε γυμνασιακά τμήματα αντίστοιχου χαρακτήρα (π.χ. Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου ή Ιωακείμιο) είτε ως υπότροφες σε διδασκαλεία επιφανών εκπαιδευτηρίων, όπως το Ζάππειο και το Αρσάκειο. Ενδεικτικά αναφέρονται οι παρακάτω περιπτώσεις:

- Ανανίου Σταματίνα: απόφοιτη της Σχολής των Απόρων Κορασίων, συνεχίζει -ως υπότροφη- τις σπουδές της στην Αθήνα και αποκτά διδακτικό πτυχίο της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Βλ. *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων: 1863-1871*, α) συνεδρίαση της 1^{ης} Ιουνίου 1863, β) συνεδρίαση της 25^{ης} Αυγούστου 1863, γ) συνεδρίαση της 30^{ης} Σεπτεμβρίου 1863 και δ) συνεδρίαση της 8^{ης} Οκτωβρίου 1863.

- Αμπελικοπούλου Ειρήνη, αποφοιτά από την Ε΄ τάξη του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου με Άριστα στις 25/3/1889 και ολοκληρώνει τις σπουδές της στο Ζάππειο (*Μητρώο μαθητριών του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1888-1889*, (χ.ά.σ.) σύμφωνα με Κατσαουνίδου, σ.137, υποσημ.389, πηγή: Στατιστικόν διάγραμμα της Β΄ Αστικής Σχολής θηλέων Σταυροδρομίου κατά το σχολικό έτος 1913-14)

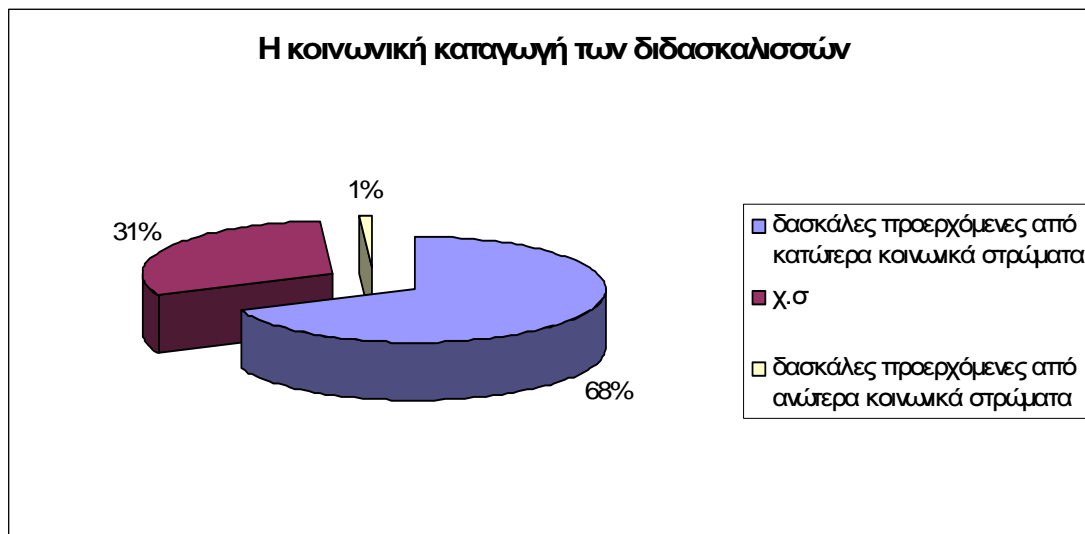
- Γεωργιάδου Βιργινία: αποφοιτά στις 17 Απριλίου το 1888 με βαθμό «άριστα» (*Μητρώο μαθητριών του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1883-1892*, Μητρώο του 1887-88, υπ` αρ. 213), ολοκληρώνει τις σπουδές στο Ιωακείμειο Παρθεναγωγείο το 1904-05 (Ιορδάνογλου, Α., *Το Εθνικόν Ιωακείμειον Παρθεναγωγείον Κωνσταντινουπόλεως 1882-1988*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1989,σ. 146) και στέλνεται με ευθύνη του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου για μετεκπαίδευση στο "Ecole Menagere normale a Friburg" της Ελβετίας, *Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων: 1863-1871, Πρακτικά Εφορείας 1910-1921*, α) συνεδρίαση της 1^{ης} Νοεμβρίου 1913, β) συνεδρίαση της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1914 και γ) συνεδρίαση της 10^{ης} Ιουλίου 1914.

- Ιγγλέση Μαρία: αποφοιτά από το Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου στις 2 Απριλίου 89, με βαθμό λίαν καλώς και συνεχίζει τις σπουδές της στο Ζάππειο (*Μητρώο μαθητριών του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1888-1889*, (χ.ά.σ.). και Κατσαουνίδου, ό.π., σ.137, υποσημ. 389.

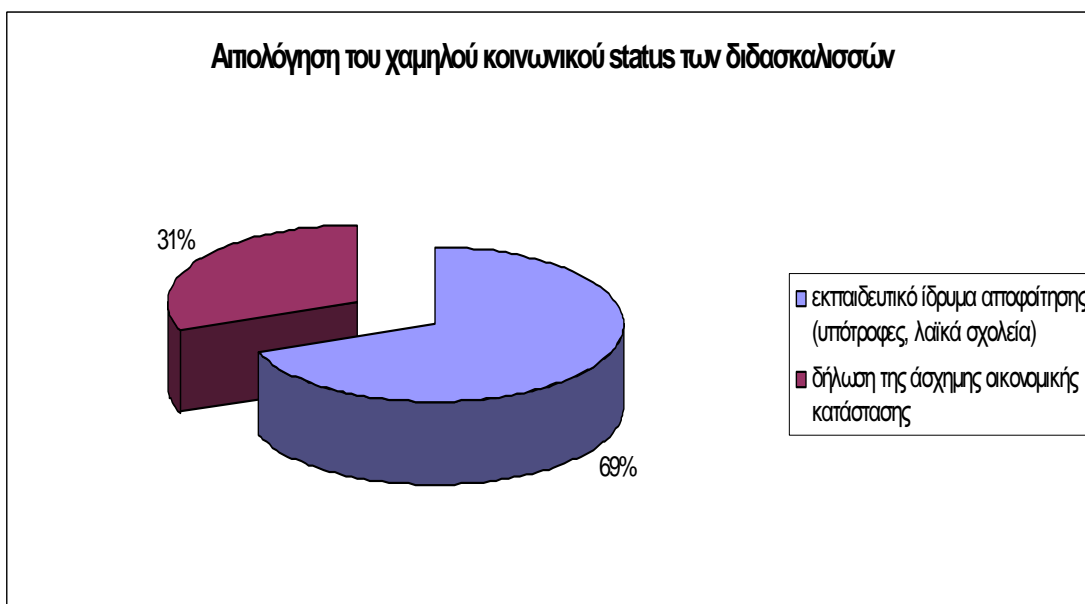
- Παπαθανασίου Αναστασιάδου Ευθαλία: αποφοιτά από τη Σχολή Απόρων Κορασίων και στη συνέχεια μεταβαίνει και ολοκληρώνει τις σπουδές της στο Ζάππειο, *Πρακτικά Εφορείας 1910-1921*, συνεδρίαση της 14^{ης} Νοεμβρίου 1916.

2 = οι ίδιες οι δασκάλες με τα λόγια και τις πράξεις τους αποτυπώνουν την ισχνή οικονομική τους κατάσταση (Μέσα στην ίδια εργασία τα στοιχεία αυτά αναφέρονται κυρίως στα υποκεφάλαια: Λόγοι άσκησης επαγγέλματος, Οικονομική/ μισθολογική κατάσταση, Κοινωνική δράση γυναικών)

β)



γ)



Αρ. 8**Βιογραφικά στοιχεία διδασκαλισσών**

Όνομα	Τόπος γέννησης	Επάγγελμα πατρός	Έτος γέννησης
Αθανασιάδου Αικατερίνη			1869
Αλεξανδρίδου Τερψιθέα	Κωνσταντινούπολη		1882
Αμπελικοπούλου Ειρήνη	Τήνος	άεργος	
Ανανίου Αφροδίτη	Καρπενήσι	ζυθοποιός	
Ανανίου Σταματίνα	Τήνος		1845
Βιτάλη Άννα	Σύρος		1875
Γεωργιάδου Βιργινία	Κων/πολη	γραμματεύς	
Θεοφανίδου Θεοδώρα	Κων/πολη	ιερέυς	
Ιγγλέση Μαρία	Κεφαλληνία	(δικηγόρος) / ορφανή	
Καλογερά Σταματίνα	Τρίπολις		
Μιχαηλίδου Ελένη	Κων/πολη	ράπτης	
Μιχαηλίδου Ευτέρπη	Κως	μάγειρας	
Παπαδοπούλου Ελένη	Αθήνα		1852
Παπαδοπούλου Ευθυμία		εμπορίσκος	
Παπαμόσχου Ουρανία	Κέρκυρα		1880
Πάρπα Δέσποινα	Χίος		1881
Σκορδέλη Ασπασία	Στενήμαχος Θράκης	δάσκαλος	1868
Τρωϊωάννου Ελένη	Κεφαλληνία	υπάλληλος	
Φρατζέσκου Αλεξάνδρα	Κων/πολη		

Τοποθεσία:

* Πηγές: 1) <http://pandektis.ekt.gr>.

2) Μητρώο μαθητριών του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1883-1892, (χ.ά.σ.) (όσες αναφέρονται με πλάγια γράμματα)

3) Ιορδάνογλου, Α., Το Εθνικόν Ιωακείμειον Παρθεναγωγείον Κωνσταντινουπόλεως 1882-1988, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1989.

Αρ. 9

Ονόματα Διδασκαλισσών	
Σχολή Απόρων Κορασιών/ Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου	Αστικές Σχολές Θηλέων Σταυροδρομίου Α', Β', Γ'
<ol style="list-style-type: none"> 1. Αλεξανδρίδου Τερψιθέα 2. Ανανίου Αφροδίτη 3. Ανανίου Σταματίνα 4. Βιτσεντίνη Τερψιθέα 5. Βλαστού Μαριγώ 6. Γεωργιάδου Ειρήνη 7. Γεωργιάδου Βιργινία 8. Διάγγελη Αργυρώ* 9. Διάγγελη Σοφία 10. Ζαλαχώρη Ευθαλία 11. Ζαφειριάδη Ε.* 12. Ησαΐου Μαρία 13. Θεοφανίδου Θεοδώρα 14. Καλογερά Σταματίνα 15. Κέπετζη Μερόπη* 16. Κεχαγιόγλου Ασπασία 17. Κωνσταντινίδου Ευγενία* 18. Λαμπρίδου Έλλη 19. Λεφάκη Αικατερίνη 20. Μελανδινού Ζωή 21. Μελαχροινού Σεβαστή 22. Μιλδικάκη Αλεξάνδρα 23. Μοστράτου Σμαράγδα 24. Νικολαΐδου Χρυσάνθη 25. Ονουφρίου Ελένη 26. Ονουφρίου Μαριάνθη* 27. Ορφανίδου Ελένη 28. Παναγιωτοπούλου Σοφία 29. Παναγοπούλου Μερόπη* 30. Παπαδοπούλου Ελένη 31. Παπαδοπούλου Ευθυμία* 32. Παπαθανασίου Αναστασιάδου Ευθαλία 33. Παπακωστή Ανθμία 34. Παπαμόσχου Ουρανία 35. Πέτρογλου Ευδοξία 36. Πέτρογλου Μαρία 37. Πικούλη Λουΐζα 38. Πικούλου Λευκοθέα* 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Αθανασιάδου Αικ. 2. Αλβανοπούλου Χρυσή 3. Αμπελικοπούλου Ειρήνη 4. Αναστασιάδου Μαρία 5. Αντωνιάδου Κλεοπάτρα* 6. Βαφειάδου Αικατερίνη* 7. Βιτάλη Άννα 8. Γάγκου Σοφία 9. Δεκόλη Άρτεμις 10. Δημοπούλου Άννα 11. Ευστρατιάδου Ευγενία* 12. Ζαχαριάδη Αικ. 13. Ζήση Σοφία 14. Θεοδοσιάδου Θεογνωσία 15. Ιγγλέση Μαρία 16. Ιωαννίδου Αθηνά 17. Κακτάνου Βαρβάρα 18. Καπλάνου Μαρία 19. Κεφαλά Όλγα 20. Λεμονίδου Ελένη 21. Λεοντίδου Αικατερίνη 22. Μανταλίδου* 23. Μαργαρίτου Κρέουσα 24. Μαυρίδου 25. Μιχαηλίδου Ελένη 26. Μιχαλοπούλου Ελένη 27. Μουντεβελλή Ζωή 28. Μουντεβελλή Φεβρωνία 29. Νικολαΐδου Όλγα 30. Οικονομίδου Α.Χ.* 31. Πανταζή Αικατερίνη 32. Πάρπα Δέσποινα 33. Σιμολαρίδου Αλεξάνδρα 34. Σταυρίδου Σ. Θεοδώρα* 35. Φίλιου Ευρυδίκη 36. Φιλιππαίου Μαρία 37. Φωτιάδου Βικτωρία 38. Χατζαναστάση Κατίνα 39. Ψάλτου Μαρία

39. Σακελλαρίδου Βασιλική 40. Σαντοριναίου Ελένη 41. Σαμίου Ελένη 42. Σταυρίδου Ελένη 43. Τρωϊωάννου Ελένη 44. Τσάρογλου Ιωσηφίνα 45. Φραγκίδου Αικατερίνη 46. Φραντζέσκου Αικατερίνη 47. Φραντζέσκου Μαρία 48. Φραντζέσκου Αλεξάνδρα 49. Χριστοδουλίδου Ευφημία* 50. Χρυσή Ευφροσύνη	
--	--

* Πρόκειται για διδασκάλισσες που καταθέτουν αίτηση πρόσληψης στα αντίστοιχα εκπαιδευτικά ιδρύματα, αλλά δεν είναι γνωστό αν έγινε δεκτή η αίτησή τους.

Αρ. 10

Διδασκάλισσες Α΄ Περιόδου, 1863-1874

Όνοματεπώνυμο	Γνωστικό Επίπεδο	Αιτιολόγηση του γνωστικού επιπέδου		Σχολείο Εργασίας
		Σπουδές	Εργασιακή θέση	
1. Ανανίου Σταματίνα	Ανώτερο	Αρσάκειο		Σχολή Απόρων Κορασίων
2. Βλαστού Μαριγώ	Ανώτερο		διδασκαλία ελληνικής γλώσσας	« «
3. Καλογερά Σταματίνα	Ανώτερο	Αρσάκειο		« «
4. Χαρίτου Αικατερίνη	Χωρίς στοιχεία			« «

Αρ. 11

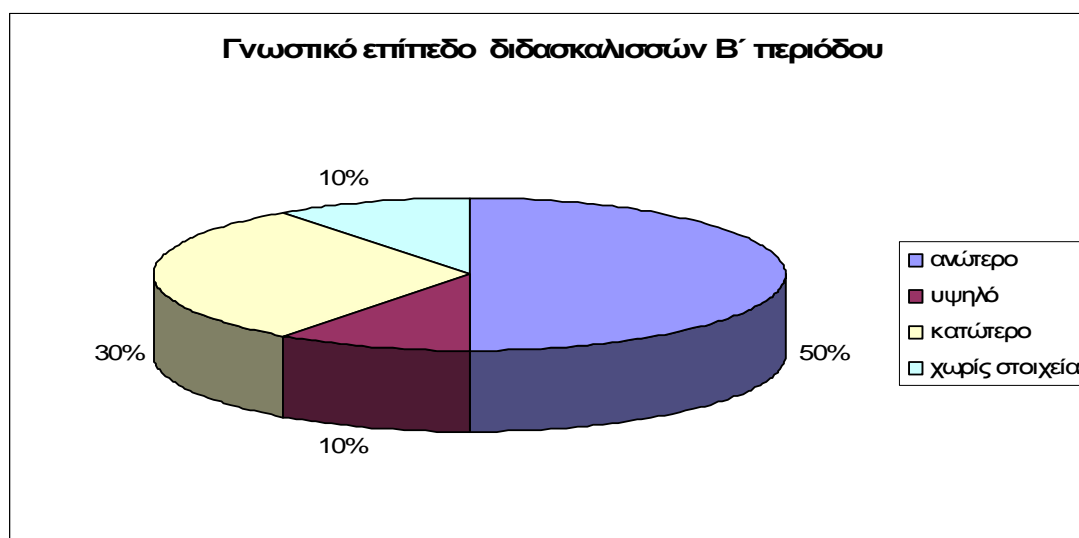
Διδασκάλισσες Β΄ Περιόδου, 1875-1900

α)

ΟΝΟΜΑ	Γνωστικό Επίπεδο	Αιτιολόγηση του γνωστικού επιπέδου		ΣΧΟΛΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
		Σπουδές	Εργασιακή θέση	
1. Ανανίου Σταματίνα	Ανώτερο	Αρσάκειο, 1863		Κ.Σ
2. Γεωργιάδου Ειρήνη	Ανώτερο	πτυχίο νηπιαγωγού, 1885)		Κ.Σ
3. Ησαΐου Μαρία	Κατώτερο		Βοηθός νηπιαγωγείου	Κ.Σ

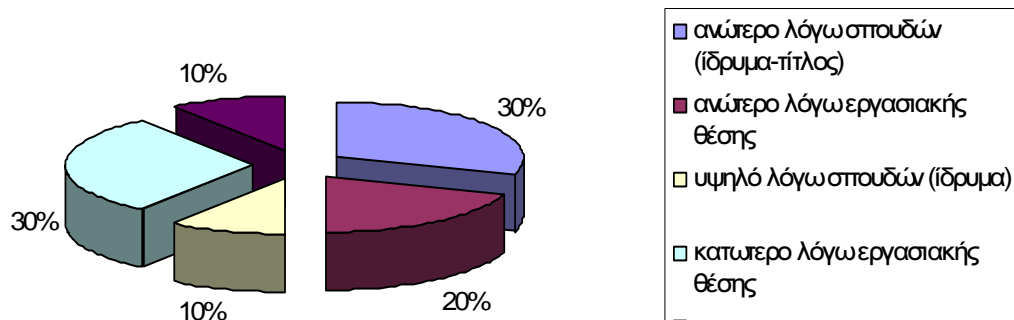
			(1884)	
4. Καλογερά Σταματία	Ανώτερο	Αρσάκειο,1864		Κ.Σ
5. Λεφάκη Αικατερίνη	Ανώτερο	πτυχίο νηπιαγωγού 1884		Κ.Σ
6. Μιλδικάκη Αλεξάνδρα	Υψηλό	Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου, 1879		Κ.Σ
7. Παναγιωτοπούλου Σοφία	Κατώτερο		Βοηθός (1896)	Κ.Σ
8. Πικούλη Λουίζα	Ανώτερο		Διεύθυνση νηπιαγωγείου, 1884	Κ.Σ
9. Φραγκάκη Σταματίνα	Χωρίς στοιχεία			Κ.Σ
10. Φραντζέσκου Αικατερίνη	Κατώτερο		Βοηθός νηπιαγωγείου(1884)	Κ.Σ

β)



γ)

Απολόγηση γνωστικού επιπέδου διδασκαλισσών Β΄ περιόδου



Αρ. 12

Διδασκάλισσες Γ΄ Περιόδου, 1900-1921

ΟΝΟΜΑ	Γνωστικό Επίπεδο	Αιτιολόγηση του γνωστικού επιπέδου			ΣΧΟΛΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
		Σπουδές	Χρόνος εργασίας στο σχολείο	Εργασιακή θέση	
1. Αθανασιάδου Αικατερίνη	Ανώτερο	Ζάππειο, 1910*			Γ΄.Α.Σ.Θ
2. Αλβανοπούλου Χρυσή	Ανώτερο	Ζάππειο, 1907			Β΄.Α.Σ.Θ
3. Αλεξανδρίδου Τερψιθέα	Ανώτερο		1911-1918		Κ.Π.Σ
4. Αμπελικοπούλου Ειρήνη	Ανώτερο	Ζάππειο, 1913			Β΄.Α.Σ.Θ
5. Ανανίου Αφροδίτη	χ.σ.				Κ.Π.Σ
6. Ανανίου Σταματίνα	Ανώτερο	Αρσάκειο, 1863			Κ.Π.Σ
7. Αναστασιάδου Μαρία	Ανώτερο	Ζάππειο, 1907			Γ΄. Α.Σ.Θ
8. Αντωνιάδου Κλεοπάτρα	Ανώτερο	Ιωακείμιο, 1911			Αίτηση για Α.Σ
9. Βαφειάδου Αικατερίνη	Ανώτερο	Ομήρειο, 1907			Αίτηση για Α.Σ
10. Βιτάλη Άννα	Ανώτερο	Κ.Σ, 1909			Α΄.Α.Σ.Θ

11. Βιτσεντίνη Τερψιθέα	Ανώτερο	Ζάππειο, 1900			Κ.Π.Σ
12. Γάγκου Σοφία	Ανώτερο		1909-1919		Γ'.Α.Σ.Θ
13. Γεωργιάδου Βιργινία	Ανώτατο	Μετεκπαίδευση στην Ευρώπη			Κ.Π.Σ
14. Γεωργιάδου Ειρήνη	Ανώτερο	πτυχίο νηπιαγωγού, 1885			Κ.Π.Σ
15. Δεκόλη Άρτεμις	Ανώτερο	Ζάππειο, 1911			Γ'.Α.Σ.Θ
16. Δημοπούλου Άννα	Ανώτερο	Κ.Σ, 1912			Α'.Α.Σ.Θ.
17. Διάγγελη Αργυρώ	Ανώτερο	Ζάππειο, 1916			Αίτηση για Κ.Π.Σ
18. Διάγγελη Σοφία	Ανώτερο		1907-1920		Κ.Π.Σ
19. Ευστρατιάδου Αλεξάνδρα	Ανώτερο	Κ.Σ, 1916			Αίτηση για Α.Σ
20. Ζαλαχώρη Ευθαλία	Ανώτερο	Αρσάκειο, 1919			Κ.Π.Σ
21. Ζαφειριάδη Ελένη	Ανώτερο			αίτηση για αντικατάσταση μιας διδασκάλλισσας ανώτερου γνωστικού επιπέδου	Αίτηση για Κ.Π.Σ
22. Ζαχαριάδη Αικατερίνη	Ανώτερο		1916-18		Α'.Α.Σ.Θ.
23. Ζήση Σοφία	Ανώτερο		1917-18		Β'.Α.Σ.Θ
24. Θεοδοσιάδου Θεογνωσία	Ανώτερο		1918-19		Γ'.Α.Σ.Θ
25. Θεοφανίδου Θεοδώρα	χ.σ.				Κ.Π.Σ
26. Ιγγλέση Μαρία	Ανώτερο	Ζάππειο, 1904			Β'.Α.Σ.Θ
27. Ιωαννίδου Αθηνά	χ.σ.				Β'.Α.Σ.Θ
28. Κακτάνου Βαρβάρα	Ανώτερο	Ζάππειο, 1913			Γ'.Α.Σ.Θ
29. Καλογερά Σταματίνα	Ανώτερο	Αρσάκειο, 1864			Κ.Π.Σ
30. Καπλάνου Μαρία	Ανώτερο	Ζάππειο, 1906			Β'.Α.Σ.Θ
31. Κέπετζη Μερόπη	Ανώτερο	Παλλάς, 1910			Αίτηση για Κ.Π.Σ

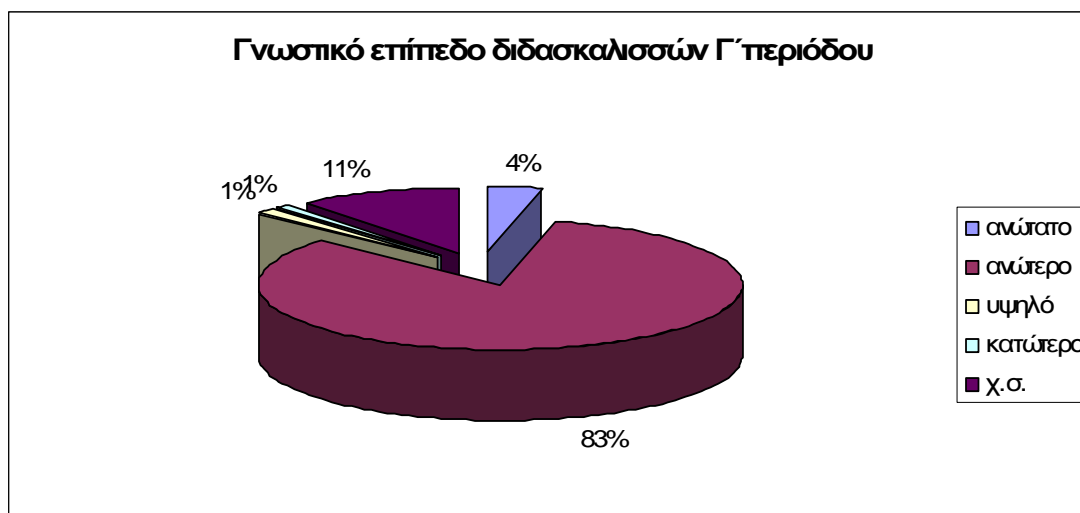
32. Κεφαλά Όλγα	Ανώτερο			αίτηση για θέση διευθύντριας	Β΄.Α.Σ.Θ
33. Κεχαγιόγλου Ασπασία	Ανώτερο	Ζαρίφεια, 1910			Κ.Π.Σ
34. Κωνσταντινίδου Ευγενία	Ανώτερο			Ανώτερες τάξεις σε Ιωακείμιο	Αίτηση για Κ.Π.Σ
35. Λαμπρίδου Έλλη	Ανώτατο			Καθηγήτρια	Κ.Π.Σ
36. Λεμονίδου Ελένη	Ανώτερο	Ζάππειο, 1911			Β΄.Α.Σ.Θ
37. Λεοντίδου Αικατερίνη	Ανώτερο	Ζάππειο, 1913			Γ΄.Α.Σ.Θ
38. Μανταλίδου	Ανώτερο	Κ.Σ., 1911			Αίτηση για Α.Σ.
39. Μαργαρίτου Κρέουσα	Ανώτερο		1911-1919		Α΄.Α.Σ.Θ
40. Μαυρίδου	Ανώτερο		1913		Α.Σ
41. Μελανδινού Ζωή	Ανώτερο			διορισμός με στόχο βελτίωση της σχολής	Κ.Π.Σ
42. Μελαχροινού Σεβαστή	χ.σ.				Κ.Π.Σ
43. Μιχαηλίδου Ελένη	χ.σ.				Α΄.Α.Σ.Θ
44. Μιχαλοπούλου Ελένη	Ανώτερο	Ζάππειο, 1907			Α΄.Α.Σ.Θ
45. Μουντεβελλή Ζωή	Ανώτερο	Ζάππειο, 1904			Α΄.Α.Σ.Θ
46. Μουντεβελλή Φεβρωνία	Ανώτερο	Ζάππειο, 1904			Β΄.Α.Σ.Θ
47. Μοστράτου Σμαράγδα	Ανώτερο	Ζάππειο, 1920			Κ.Π.Σ
48. Νικολαΐδου Όλγα	Ανώτερο	Ζάππειο, 1910			Γ΄.Α.Σ.Θ
49. Νικολαΐδου Χρυσάνθη	Ανώτερο			Διδασκαλία σε ανώτερες τάξεις	Κ.Π.Σ
50. Οικονομίδου Α.Χ.	Ανώτερο	Ζάππειο, 1914			Αίτηση για Β΄.Α.Σ.Θ.
51. Ουνουφρίου Ελένη	Ανώτερο	Κ.Σ, 1908			Κ.Π.Σ
52. Ουνουφρίου Μαριάνθη	Ανώτερο	Ζάππειο, 1916			Αίτηση για Κ.Π.Σ
53. Ορφανίδου Ελένη	Ανώτερο	Ζάππειο, 1910			Κ.Π.Σ
54. Παναγιωτοπούλου Σοφία	Κατώτερο			βοηθός → τακτική διδασκάλισ-	Κ.Π.Σ

				σα (χαμηλό-μισθη)	
55. Παναγοπούλου Μερόπη	Ανώτερο	Ζάππειο, 1916			Αίτηση για Κ.Π.Σ
56. Πανταζή Αικατερίνη	Ανώτερο	Ζάππειο, 1906			Β΄ Α.Σ.Θ.
57. Παπαδοπούλου Ελένη	Ανώτερο		1900-1920		Κεντρικό Παρθενάγωγειο
58. Παπαδοπούλου Ευθυμία	Ανώτερο	Αρσάκειο, 1916			Αίτηση για Κ.Π.Σ
59. Παπαθανασίου Αναστασιάδου Ευθαλία	Ανώτερο	Ζάππειο, 1916			Κ.Π.Σ
60. Παπακωστή Ανθιμία	Ανώτερο	Αρσάκειο, 1914			Κ.Π.Σ
61. Παπαμόσχου Ουρανία	Ανώτατο	Σπουδές (σε Ευρωπαϊκό Ωδείο)			Κ.Π.Σ
62. Πάρπα Δέσποινα	Ανώτερο	Ζάππειο, 1907			Γ΄ Α.Σ.Θ.
63. Πέτρογλου Ευδοξία	Ανώτερο	Φ.Α, διδασκαλείο νηπιαγωγών, 1915			Κ.Π.Σ
64. Πέτρογλου Μαρία	Ανώτερο	Κ.Σ, 1909			Κ.Σ
65. Πικούλου Λευκοθέα	Ανώτερο	Ζάππειο, 1910			Αίτηση για Κ.Π.Σ
66. Σακελλαρίδου Βασιλική	Ανώτερο	Σχολή Λασκαρίδου			Κ.Π.Σ
67. Σαμίου Ελένη	χ.σ.			(επιμελήτρια)	Κ.Π.Σ
68. Σαντοριναίου Ελένη	Ανώτερο	Παλλάς, 1903			Κ.Π.Σ
69. Σιμολαρίδου Αλεξάνδρα	Ανώτερο		1910-1911		Β΄ και Γ΄ Α.Σ.Θ.
70. Σταυρίδου Ελένη	Ανώτερο	Αρσάκειο, 1914			Κ.Π.Σ
71. Σταυρίδου Σ. Θεοδώρα	Ανώτερο	Ζάππειο, 1914			Αίτηση για το Πέραν
72. Τρωϊωάννου Ελένη	χ.σ.				Κ.Π.Σ
73. Τσάρογλου Ιωσηφίνα	Ανώτερο		1905-1919		Κ.Π.Σ

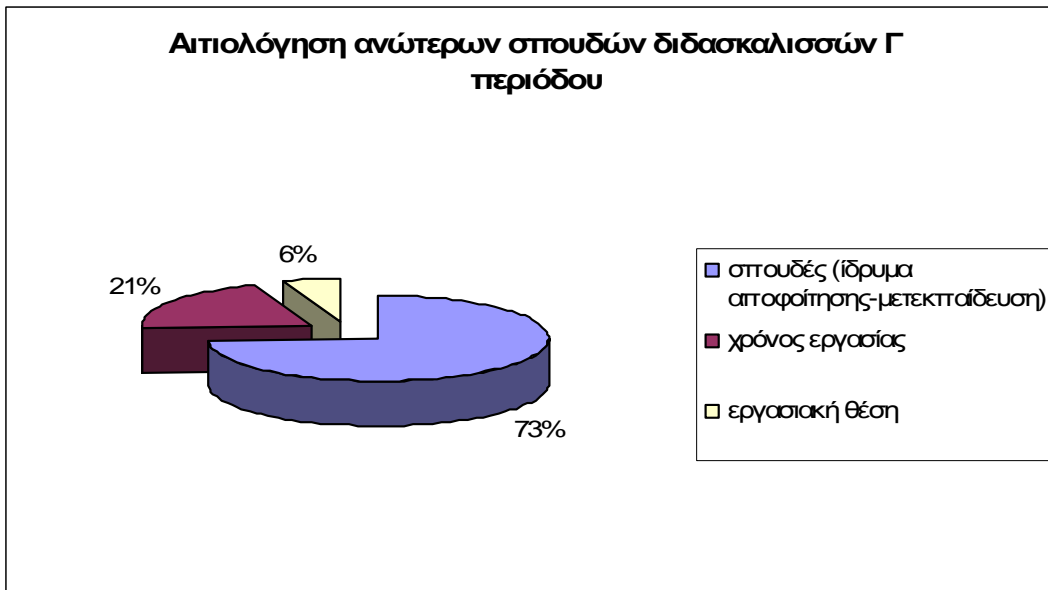
74. Φίλιου Ευρυδίκη	Ανώτερο	Ζάππειο, 1911			Γ'.Α.Σ.Θ.
75. Φιλιππαίου Μαρία	Ανώτερο		1905-06		Α'.Α.Σ.Θ.
76. Φραγκίδου Αικατερίνη	Ανώτερο	Κ.Σ., 1911			Κ.Π.Σ
77. Φραντζέσκου Αλεξάνδρα	χ.σ.				Κ.Π.Σ
78. Φραντζέσκου Μαρία	χ.σ.				Κ.Π.Σ
79. Φωτιάδου Βικτωρία	Ανώτερο		1908-10		Γ'.Α.Σ.Θ.
80. Χατζαναστάση Κατίνα	Ανώτερο	Ζάππειο, 1907			Α'.Α.Σ.Θ.
81. Χριστοδουλίδου Ευφημία	Ανώτερο	Αρσάκειο, 1914			Αίτηση για Κ.Π.Σ
82. Χρυσή Ευφροσύνη	Ανώτερο	Κ.Σ. 1911			Κ.Π.Σ
83. Ψάλτου Μαρία	Υψηλό	Διδασκα- λείο «Μαρού- λη», 1911			Α'.Α.Σ.Θ.

* Η χρονολογία που αναγράφεται δίπλα από το εκπαιδευτικό ίδρυμα, δεν αφορά το έτος αποφοίτησης, αλλά το έτος που εμφανίζεται στο αρχειακό υλικό η γυναίκα -εκπαιδευτικός να εκτελεί τα διδασκαλικά της καθήκοντα.

β)

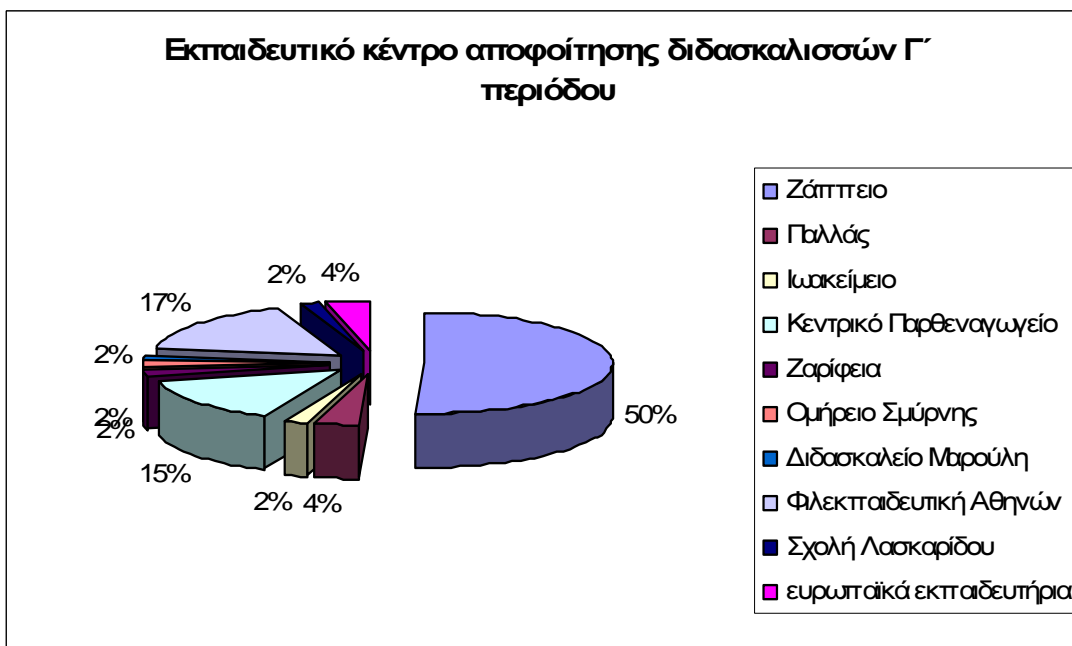


γ)



Αρ. 13

α)



β) Δασκάλες και εκπαιδευτικά κέντρα αποφοίτησης*

Οθωμανικός χώρος	Ζάππειο	Διδασκαλείο	Αθανασιάδου Αικατερίνη, Δεκόλη Άρτεμις, Μοστράτου Σμαράγδα (Δ.Ν**), Λεοντίδου Αικατερίνη, Μιχαλοπούλου Ελένη («άριστα»), Μουντεβελλή Ζωή (Δ.Ν), Νικολαΐδου Όλγα (Δ.Ν), Οικονομίδου Α.Χ («άριστα»), Ορφανίδου Ελένη (Δ.Ν.), Σταυρίδου Θεοδώρα, Φίλιου Ευρυδίκη (Δ.Ν.) ** Δ.Ν = διδασκαλείο νηπιαγωγών
		Γυμνάσιο	Μουντεβελλή Φεβρωνία
		Γαλ. τμήμα	Αναστασιάδου Μαρία
		χ.σ.	Αλβανοπούλου Χρυσή, Αμπελικοπούλου Ειρήνη, Βιτσεντίνη Τερψιθέα, Διάγγελη Αργυρώ, Ιγγλέση Μαρία, Κακτάνου Βαρβάρα («άριστα»), Καπλάνου Μαρία, Λεμονίδου Ελένη, Ουνουφρίου Μαριάνθη, Παναγοπούλου Μερόπη, Πανταζή Αικατερίνη, Παπαθανασίου Αναστασιάδου Ευθαλία, Πικούλου Λευκοθέα, Χατζαναστάση Κατίνα
	Παλλάς	Κέπετζη Μερόπη, Σαντοριναίου Ελένη	
	Ιωακείμειο	Αντωνιάδου Κλεοπάτρα (γυμνάσιο), Γεωργιάδου Βιργινία	
	Κεντρικό Σταυροδρομίου	Βιτάλη Άννα («άριστα») , Δημοπούλου Άννα, Ευστρατιάδου Αλεξάνδρα, Μανταλίδου (α'/θμια πτυχιούχος), Ουνουφρίου Ελένη, Πέτρογλου Μαρία («άριστα»), Φραγκίδου Αικατερίνη, Χρυσή Ευφροσύνη	
	Ζαρίφεια Φιλιπούπολης	Κεχαγιόγλου Ασπασία	
	«Διδασκαλείο» Σερρών «Μαρούλη»	Ψάλτου Μαρία	
	Ομήρειο Σμύρνης	Βαφειάδου Αικατερίνη	

Ελληνικό κράτος	Αρσάκειο (Παρθεναγωγείο Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Αθηνών)	Ζαλαχώρη Ευθαλία (Δ.Ν.), Καλογερά Σταματίνα, Παπαδοπούλου Ευθυμία , Παπακωστή Ανθυμία, Πάρπα Δέσποινα, Πέτρογλου Ευδοξία (Δ.Ν), Σταυρίδου Ελένη (Δ.Γ.)***, Χριστοδουλίδου Ευφημία. *** Δ.Γ.= διδασκαλείο γυμναστριών
	Σχολή Λασκαρίδου	Σακελλαρίδου Βασιλική
Ευρώπη	<i>Menagere normale a</i> Fribourg	Γεωργιάδου Βιργινία (μετεκπαίδευση)
	Ευρωπαϊκό ωδείο (χ. ά.σ)	Παπαμόσχου Ουρανία

* Για το εκπαιδευτικό ίδρυμα αποφοίτησης κάθε δασκάλας βλ.:

Αλληλογραφία Αστικών σχολών Θηλέων Περίοδος 1/1/1912 – 31/12/1916: Αντωνιάδου Κλεοπάτρα, (αίτηση της ίδιας με ημερομηνία 23 Ιουνίου 1911), Δεκόλη Άρτεμις (αίτηση της ίδιας με ημερομηνία 18 Ιουλίου 1911, Δημοπούλου Άννα (αίτηση της ίδιας με ημερομηνία 27 Σεπτεμβρίου 1912), Ευστρατιάδου Αλεξάνδρα (αίτηση της ίδιας με ημερομηνία 18 Αυγούστου 1916), Κακτάνου Βαρβάρα (αίτηση της ίδιας με ημερ. 1 Ιουλίου 1913), Λεοντίδου Αικατερίνη (αίτηση της ίδιας με ημερ. 8 Ιουλίου 1913), Μανταλίδου (αίτηση της μητέρας της με ημερομηνία 24 Οκτωβρίου 1911), Οικονομίδου Α.Χ. (αίτηση της ίδιας με ημερ. 19 Ιουλίου 1914), Σταυρίδου Θεοδώρα, (αίτηση της ίδιας με ημερ. 14 Αυγούστου 1914), Ψάλτου Μαρία (αίτηση της ίδιας με ημερομηνία 2 Ιουλίου 1911).

Βιβλίο Πρακτικών Αστικών Σχολών Σταυροδρομίου, 1904-1913: Αλβανοπούλου Χρυσή (συνεδρία της 17^{ης} Ιουλίου 1907), Αναστασιάδου Μαρία (συνεδρία της 25^{ης} Φεβρουαρίου 1907), Βαφειάδου Αικατερίνη (συνεδρία της 25^{ης} Φεβρουαρίου 1907), Βιτάλη Άννα (συνεδρία της 8^{ης} Ιουνίου 1909), Δεκόλη Άρτεμις (συνεδρία της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1911), Καπλάνου Μαρία, (συνεδρία της 27^{ης} Ιουνίου 1906), Μιχαλοπούλου Ελένη (συνεδρία της 17^{ης} Ιουλίου 1907), Πανταζή Αικατερίνη (συνεδρία της 27^{ης} Ιουνίου 1906), Πάρπα Δέσποινα, (συνεδρία της 25^{ης} Φεβρουαρίου 1907), Φραγκίδου Αικατερίνη (συνεδρία της 18^{ης} Αυγούστου 1911), Χατζαναστάση Κατίνα (συνεδρία της 25^{ης} Φεβρουαρίου 1907), Ψάλτου Μαρία (συνεδρία της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1911)

Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων, 1863-1871: Καλογερά Σταματίνα (συνεδρία της 18ης Απριλίου 1864)

Πρακτικά Εφορείας της εν τω Σταυροδρομίω Σχολής των Απόρων Κορασίων ήτοι του Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου, 1874-1910: Αθανασιάδου Αικατερίνη (συνεδρία της 5^{ης} Αυγούστου 1910),

Πέτρογλου Μαρία συνεδρία της 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1909, Ουνουφρίου Ελένη συνεδρία της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1908).

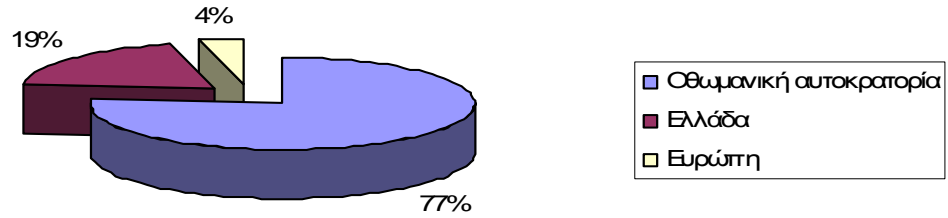
Πρακτικά Εφορείας Κεντρικού Παρθεναγωγείου 1910-1921: Διάγγελη Αργυρώ (συνεδρία της 14^{ης} Νοεμβρίου 1916), Ζαλαχώρη Ευθαλία (συνεδρία της 14^{ης} Οκτωβρίου 1919), Κέπετζη Μερόπη (συνεδρία της 5ης Αυγούστου 1910), Κεχαγιόγλου Ασπασία (συνεδρία της 30^{ης} Αυγούστου 1910), Ορφανίδου Ελένη (συνεδρία της 30^{ης} Αυγούστου 1910), Ουνουφρίου Μαριάνθη (συνεδρία της 14^{ης} Νοεμβρίου 1916), Παναγοπούλου Μερόπη (συνεδρία της 14^{ης} Νοεμβρίου 1916), Παπαδοπούλου Ευθυμία (14^{ης} Νοεμβρίου 1916), Παπαθανασίου Αναστασιάδου Ευθαλία (συνεδρία της 14^{ης} Νοεμβρίου 1916), Παπακωστή Ανθυμία (συνεδρία της 10^{ης} Ιουλίου 1914), Πέτρογλου Ευδοξία (συνεδρία 26^{ης} Ιανουαρίου 1915 και συνεδρία 1^{ης} Αυγούστου 1920), Πικούλου Λευκοθέα (συνεδρία της 5^{ης} Αυγούστου 1910), Μοστράτου Σμαράγδα (συνεδρία της 1^{ης} Αυγούστου 1920), Σακελλαρίδου Βασιλική (συνεδρία της 30^{ης} Αυγούστου 1910), Σταυρίδου Ελένη (συνεδρία της 10^{ης} Ιουλίου 1914), Χριστοδουλίδου Ευφημία, (συνεδρία της 10^{ης} Ιουλίου 1914), Χρυσή Ευφροσύνη (συνεδρία της 30^{ης} Σεπτεμβρίου 1911).

Ιορδάνογλου, Α., *Το Εθνικόν Ιωακείμειον Παρθεναγωγείον Κωνσταντινουπόλεως 1882-1988*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1989, Αντωνιάδου Κλεοπάτρα (σ. 147) και Γεωργιάδου Βιργινία (σ. 146).

Κατσαουνίδου, Β., *Η Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Αρχιεπισκοπή Κωνσταντινουπόλεως κατά την πρώτη δεκαπενταετία του 20ού αιώνα*, Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη 1997: Αμπελικοπούλου Ειρήνη, (, σ.137, υποσημ.389, πηγή: Στατιστικόν διάγραμμα της Β' Αστικής Σχολής θηλέων Σταυροδρομίου κατά το σχολικό έτος 1913-14), Ιγγλέση Μαρία, (σ.137, υποσημ.389), Λεμονίδου Ελένη, (σ.137, υποσημ.389), Νικολαΐδου Όλγα (σ.141, υποσημ. 410) Φίλιου Ευρυδίκη (σ.141, υποσημ.410).

Ξηραδάκη, Κ., *Παρθεναγωγεία και δασκάλες υπόδουλον ελληνισμού : Από τα αρχεία του ελεγκτικού συνεδρίου*, τόμος Α', Αθήνα 1972: Βιτσεντίνη Τερψιθέα (σ.49), Μιχαλοπούλου Ελένη (σ.51), Μουντεβελλή Ζωή (σ. 51), Μουντεβελλή Φεβρωνία (σ.51), Σαντοριναίου Ελένη, (σ. 62).

Συμβολή περιοχής στο ανώτερο γνωστικό επίπεδο των διδασκαλισσών της Γ' περιόδου

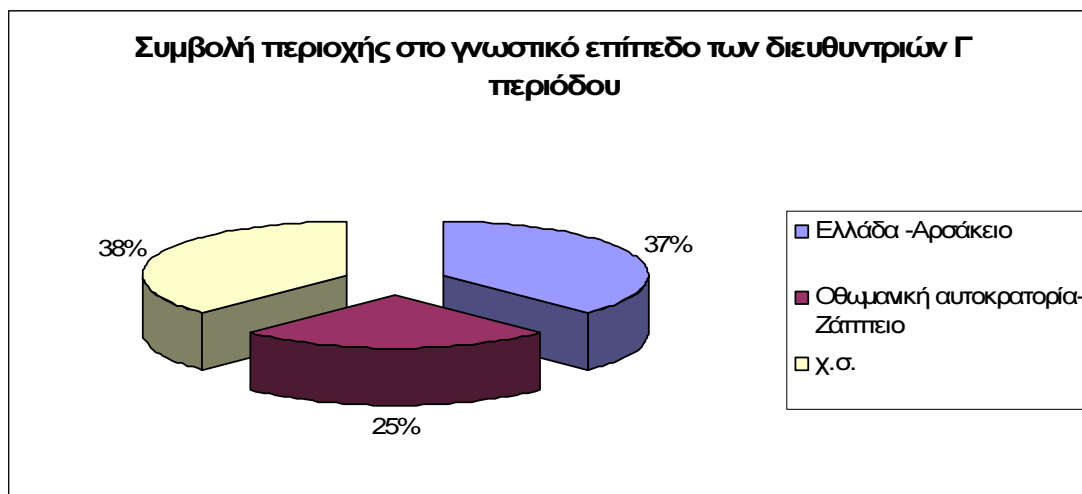


Αρ. 15

Ονόματα Διευθυντριών	
Σχολή Απόρων Κορασίων/ Κεντρικό Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου	Αστικές Σχολές Θηλέων Σταυροδρομίου Α', Β', Γ'

<p>Περιφανάκη Καλλιόπη Κυζικινού Πολυξένη* Αβραμιώτου Αικατερίνη* Δελλενάρδου Ασπασία* Ψαρά Θεοδώρα* Καλογερά Ελένη Χατζηνταή Σμαράγδα Σκορδέλη Ασπασία</p> <p>* Οι συγκεκριμένες διευθύντριες δεν υπηρετούν κατά την περίοδο την οποία περιλαμβάνει το αρχειακό υλικό της Σχολής (Πρακτικά Εφορείας, 1863-1921). Ωστόσο, επειδή εντάσσονται στο ιστορικό χρονικό λειτουργίας της Σχολής, κρίνεται δόκιμο να αναφερθούν. Παράλληλα, έχει κανείς μια ολοκληρωμένη εικόνα της διεύθυνσης του Κεντρικού Παρθεναγωγείου.</p>	<p>Κεφαλά Όλγα Μιχαηλίδου Ευτέρπη Μιχαλοπούλου Ελένη Σταυροπούλου Σοφία Στεφάνου Μόσχα</p>
---	--

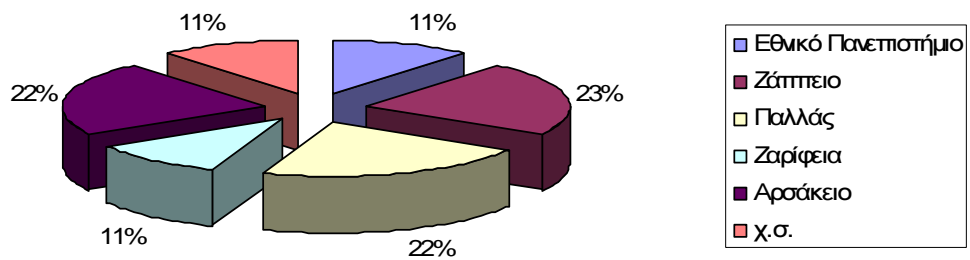
Αρ. 16



Αρ. 17

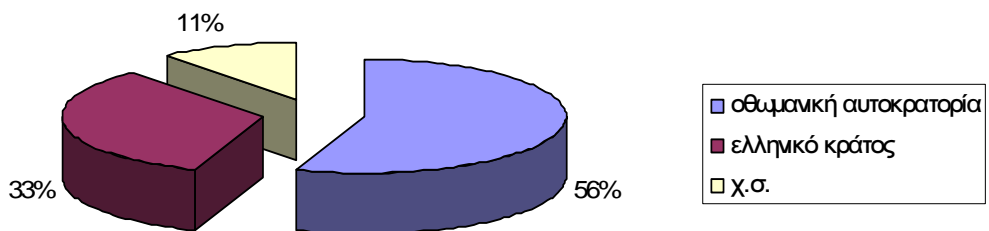
α)

**Εκπαιδευτικό κέντρο αποφοίτησης υποψηφίων διευθυντριών
Γ' περιόδου**



β)

**Συμβολή περιοχής στο γνωστικό επίπεδο των υποψηφίων
διευθυντριών Γ' περιόδου**



Αρ. 18

(Πρότυπον) Συμβόλαιον

Μεταξύ των υποφαινομένων του κυρίου _____ προέδρου της Εφορείας των Εκπαιδευτηρίων της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Σταυροδρομίου και του κυρίου _____ γραμματέως αυτής, ενεργούντων επ' ονόματι της Εφορείας των Εκπαιδευτηρίων της Ορθοδόξου Κοινότητας Σταυροδρομίου, ανεγνωρισμένων υπό των Πατριαρχείων, και τ_____ κυρ_____ σήμερον τη _____ συνεφωνήθησαν ταύτα:

A) Η Εφορεία των Εκπαιδευτηρίων της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Σταυροδρομίου προσλαμβάνει τ_____ κυρ_____ - _____ ως _____ εν τω _____ δι' εν έτος ολόκληρον, από της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 190__ μέχρι της 31^{ης} Αυγούστου 190__ επί ετησίω μισθώ λιρών οθωμανικών _____ (), πληρωτέων εις δώδεκα ίσας δόσεις κατά το τέλος εκάστου μηνός.

B) _____ κυρ_____ αναλαμβάν _____ την διδασκαλίαν των εν τω προγράμματι της σχολής, τω εγκεκριμένω υπό της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής ανατεθειμένων αυτω μαθημάτων, επί ώρας καθ' εβδομάδα _____ δι' εν έτος επί τω οριζομένω άνωθι μισθώ, υπόσχεται να εκπληροί ανελλιπως τα καθήκοντα αυτου και να συμμορφώται επακριβώς προς τον Κανονισμόν, το Πρόγραμμα και το Ποινολόγιον του Εκπαιδευτηρίου.

Γ) Αμφότερα τα συμβαλλόμενα μέρη υποχρεούνται να συμμορφωνται ακριβώς εν ταις προς αλλήλους σχέσεσι προς τας διατάξεις του Κανονισμού των Σχολών της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως.

Επί τούτω εγένοντο δυο όμοια υπογεγραμμένα παρά των συμβαλλομένων μερών, έλαβον δε εκάτερον ανά εν.

Υπογραφές

Αρ. 19

Αιτήσεις για εύρεση εργασίας την περίοδο 1900-1921 καταθέτουν οι εξής διδασκάλισσες:

	Όνομα	Σπουδές	Εμπειρία	Συστάσεις	Πρόσληψη
1)	Αθανασιάδου Αικατερίνη	+ Ζάππειο (Διδασκαλείο)	+		
2)	Αλβανοπούλου Χρυσή	+ Ζάππειο	+		+
3)	Αναστασιάδου Μαρία	+ Ζάππειο (Γαλ. τμήμα)	+	+	+
4)	Αντωνιάδου Κλεοπάτρα	+ Εθνικό Ιωακείμιο (γυμνάσιο)	+	+	
5)	Βαφειάδου Αικατερίνη	+ Ομήρειο Σμύρνης	+	+	
6)	Βιτάλη Άννα	+ Κεντρικό Παρθεναγωγείο		+	+
7)	Δεκόλη Άρτεμις	+ Ζάππειο (γυμνάσιο)	+	+	+
8)	Δημοπούλου Άννα	+ Κεντρικό Παρθεναγωγείο	+		+
9)	Διάγγελη Αργυρώ	+ Ζάππειο	Χ.σ		
10)	Ευστρατιάδου Αλεξάνδρα	+ Κεντρικό Παρθεναγωγείο			
11)	Ζαφειριάδη Ε.	+ Χ.σ.	Χ.σ.		
12)	Καπλάνου Μαρία	+ Ζάππειο	+	+	+
13)	Κέπετζη Μερόπη	+ Παλλάς	+		
14)	Κεχαγιόγλου Ασπασία	+ Ζαρίφεια	+	+	+
15)	Κωνσταντινίδου Ευγενία	+ Χ.σ.	+		
16)	Λαζαρίδου Ραχήλ	+ Χ.σ		+	
17)	Λεοντίδου Αικατερίνη	+ Ζάππειο (διδασκαλείο)			+
18)	Μακρίδου Αθηνά	+ Χ.σ	Χ.σ		
19)	Μανταλίδου	+ Κεντρικό Παρθεναγωγείο			
20)	Μαργαρίτου Κρέουσα	+ Χ.σ	Χ.σ	Χ.σ	+
21)	Μουντεβελλή Φεβρωνία	+ Ζάππειο (γυμνάσιο)	+		+
22)	Νικολαΐδου Όλγα	+ Ζάππειο (Διδ. νηπιαγωγών)	Χ.σ.	Χ.σ.	+
23)	Οικονομίδου Α.Χ.	+ Ζάππειο (διδασκαλείο)	+		
24)	Ορφανίδου Ελένη	+ Ζάππειο (διδ. νηπιαγωγών)	+	+	+

25)	Ονουφρίου Μαριάνθη	+	Ζάππειο	Χ.σ.		
26)	Παναγοπούλου Μερόπη	+	Ζάππειο	+*		
27)	Πανταζή Αικατερίνη	+	Ζάππειο	+	+	+
28)	Παντιά Έλλη	+	Χ.σ.			
29)	Παπαδοπούλου Ευφημία	+	Αρσάκειο	Χ.σ.		
30)	Παπαθανασίου- Αναστασιάδου Ευθαλία	+	Ζάππειο	Χ.σ	+	+
31)	Πάρπα Δέσποινα	+	Αρσάκειο	Χ.σ.	+	+
32)	Πικούλου Λευκοθέα	+	Ζάππειο	+		
33)	Σακελλαρίου Βασιλική	+	Σχολή Λασκαρίδου	+		
34)	Σιμολαρίδη Αλεξάνδρα	+	Χ.σ.	Χ.σ	Χ.σ	+
35)	Σταυρίδου Ελένη	+	Αρσάκειο	+*	+	
36)	Σταυρίδου Θεοδώρα	+	Ζάππειο (διδασκαλείο)	+		
37)	Φραγκίδου Αικατερίνη	+	Κεντρικό Παρθεναγωγείο	Χ.σ		+
38)	Χατζαναστάση Κατίνα	+	Ζάππειο		+	+
39)	Χριστοδουλίδου Ευφημία	+	Αρσάκειο	Χ.σ		
40)	Ψάλτου Μαρία	+	Διδασκαλείο «Μαρούλη» Σερρών	+	+	+

+* Η εμπειρία στην περίπτωση αυτή λειτουργεί αρνητικά.

Αρ. 20

Υποψήφιες διευθύντριες για το Κεντρικό Παρθεναγωγείο

	Όνομα	Σπουδές	Εμπειρία	Συστάσεις	Πρό- σληψη
--	-------	---------	----------	-----------	---------------

				(έτη - θέση)*			
1.	Αδαμιάδου Καλλιρόη	+	Εθνικό Πανεπιστήμιο – μεταπτυχιακές σπουδές φιλοσοφίας στη Λειψία			+	Πολιτικοί
2.	Γιαννουλά- του Ανδρομάχη	+	Ζάππειο	+	10 (δ)	+	Εφορεία
3.	Κρίκου Μαρία	+	Αρσάκειο	+	(δ/Δ)	+	Κοσμη- τεία
4.	Κωνσταντινί- δου Εριέττα	+	Ζαρίφεια	+	20 (δ)	+	Εφορεία
5.	Κωνσταντινί- δου Σοφία	+	Ζάππειο	+	10 (Δ)	+	Εφορεία
6.	Μπουκουβά- λα Ελένη	+	Αρσάκειο	+	10 (δ)		
7.	Νικολαΐδου Φλώρα	+	Παλλάδα	+	20 (δ)		
8.	Σαντοριναίου Ελένη	+	Παλλάδα	+	20 (δ)	+	Εφορεία
9.	Στεφάνου Μόσχα	+	Ζάππειο	+	10 (Δ)		
10.	Στρούβαλη Ελένη	+	χ.σ.	+	(ΥΔ)	+	Εφορεία
11.	Χατζηνταή Σμαράγδα	+	Αρσάκειο	+	20 (Δ)	+	Εφορεία & Εκκλη- σία

* επεξήγηση των θέσεων εργασίας:

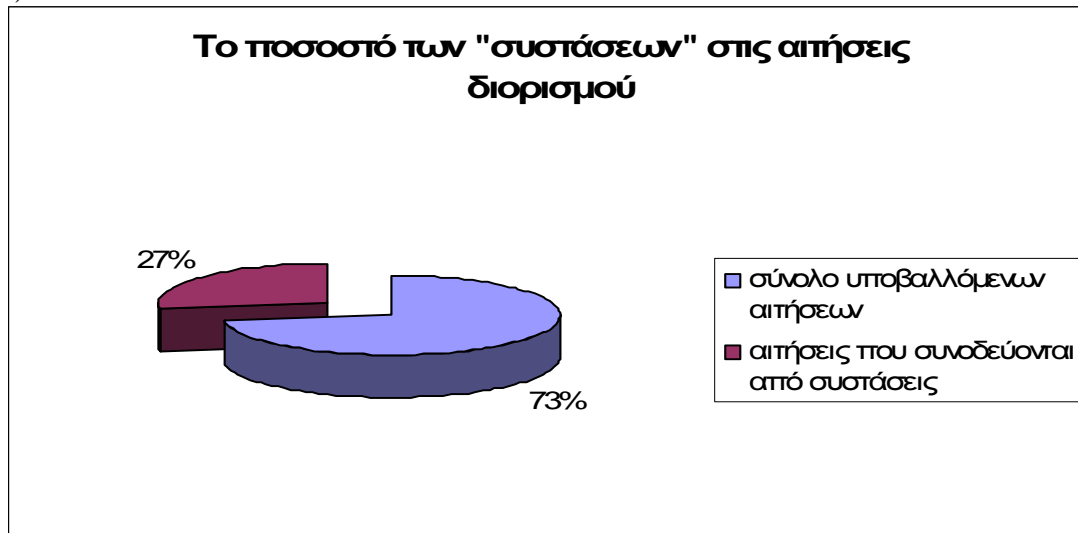
δ = διδασκάλισσα

Δ = διευθύντρια

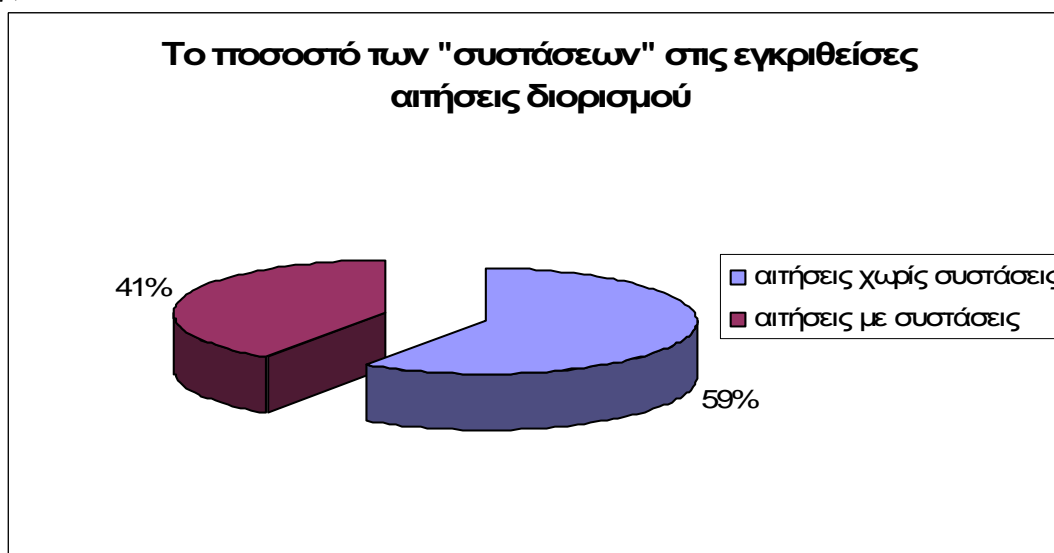
ΥΔ = υποδιευθύντρια

Αρ. 21

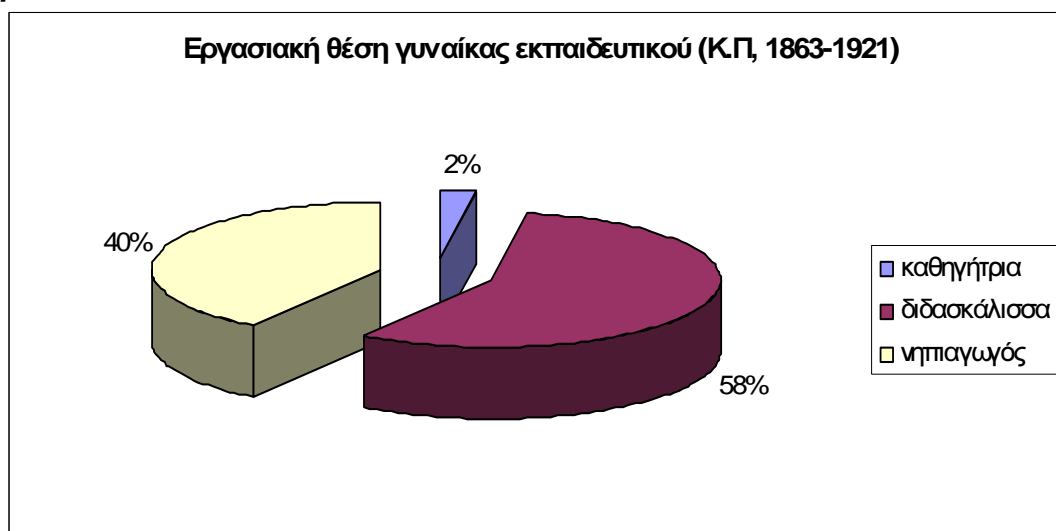
α)



β)



Αρ. 22



Αρ. 23

Η διδασκαλία μαθημάτων στις γυμνασιακές τάξεις είναι κατεξοχήν αντρική υπόθεση*

Μαθήματα	Ονόματα Καθηγητών	Τάξη
Ελληνικά	Ασπριώτης Γεωργιάδης Κύρκος Αλ. Νάτσινας Θωμάς Παναγόπουλος Πανταζίδης Χρήστος	Α, Β Γυμνασίου χ.σ Η' και Θ' Θ' Κατώτερες τάξεις Α, Β Γυμνασίου
Φιλοσοφικά	Δρ. Πανταζίδης Χρήστος	Ανώτερη τάξη
Ιστορία	Γεωργιάδης Ιωαννίδης Δαμιανός Νάτσινας Θωμάς Δρ. Πανταζίδης Χρήστος	χ.σ Θ' Θ' Δυο ανώτερες τάξεις
Φυσικά	Ιωάννου Αθανάσιος Βραχάμης Σταύρος Καρούσος Αιμίλιος Ρούμης Ιορδάνης	3 ανώτερες τάξεις χ.σ Θ' τάξη Στ και Ζ'
Μαθηματικά	Ιωάννου Αθανάσιος Βραχάμης Σταύρος Καρούσος Αιμίλιος Ρούμης Ιορδάνης	3 ανώτερες τάξεις Θ' τάξη Στ' και Ζ
Θρησκευτικά	Ζώτος Αλέξανδρος (αιδεσιμότητας) Θεοτοκάς (επίσκοπος) Κωνσταντινίδης (αρχιμανδρίτης) Οικονομίδης (αιδεσιμότητας) Παπαθεοδώρου Χρυσόστομος	χ.σ χ.σ χ.σ χ.σ χ.σ
Παιδαγωγικά	Ιακωβίδης Κουρτίδης	----- -----

Γαλλικά	Κοβαλακίδης Chuzel, A. Laperriere	χ.σ. χ.σ. χ.σ.
Τούρκικα	Μελιτόπουλος	Η' και Θ'

Τα στοιχεία του πίνακα είναι αποτέλεσμα των δεδομένων των Πρακτικών της Εφορείας του Κεντρικού Παρθεναγωγείου που περιλαμβάνονται στις εξής συνεδριάσεις: *Συνεδρία 7^{ης} Μαρτίου 1909, Έκτακτη συνεδρία 6 Μαΐου 1910, Συνεδρία 16^{ης} Δεκεμβρίου 1910, Συνεδρία 27^{ης} Ιανουαρίου 1912, Συνεδρία 29^{ης} Αυγούστου 1912, Συνεδρία 12^{ης} Ιουνίου 1913, Συνεδρία 3^{ης} Ιουλίου 1913, Συνεδρία 10^{ης} Φεβρουαρίου 1914, Συνεδρία 8^{ης} Νοεμβρίου 1914, Συνεδρία 22^{ης} Σεπτεμβρίου 1916, Συνεδρία 22^{ης} Σεπτεμβρίου 1916, Συνεδρία 28^{ης} Σεπτεμβρίου 1918, Συνεδρία 13^{ης} Ιουλίου 1919, Συνεδρία 21^{ης} Σεπτεμβρίου 1919.*

Αρ. 24

α)

Ονόματα	Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Αποφοίτησης	Θέση	Τάξη	Μάθημα
1. Αλεξανδρίδου Τερψιθέα	χ.σ.	διδασκάλισσα	Γ	τουρκική γλώσσα
2. Ανανίου Αφροδίτη	Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου	διδασκάλισσα	χ.σ.	χ.σ
3. Ανανίου Σταματίνα	Απόρων Κορασίων //Φιλεκπαιδευ- τική Εταιρεία	διδασκάλισσα	A, B	εργόχειρα
4. Βιντσεντίνη Τερψιθέα	χ.σ.	διδασκάλισσα	χ.σ.	χ.σ
5. Βλαστού Μαριγώ	χ.σ.	διδασκάλισσα	χ.σ.	ελληνική γλώσσα
6. Γεωργιάδου Ειρήνη	χ.σ.	νηπιαγωγός	A', B' (Στ*)	(*και ελληνική γλώσσα στη Στ')
7. Διάγγελη Σοφία	χ.σ.	νηπιαγωγός	A', B'	χ.σ
8. Ζαλαχώρη Ευθαλία	Αρσάκειο	νηπιαγωγός	A'	χ.σ
9. Ησαΐου Μαρία	χ.σ.	Βοηθός νηπιαγωγού	νηπιαγωγικό τμήμα	χ.σ
10. Θεοφανίδου	Παρθεναγωγείο	νηπιαγωγός	νηπιαγωγικό	χ.σ

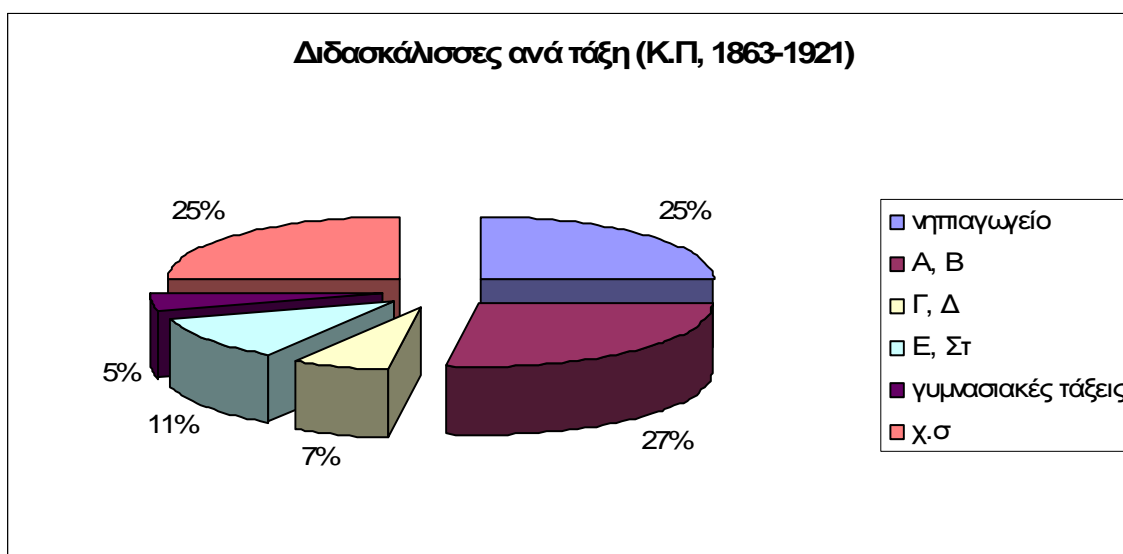
Θεοδώρα	Σταυροδρομίου		τμήμα	
11. Καλογερά Σταματία	Αρσάκειο	διδασκάλισσα	Γ΄	ελληνική γλώσσα, αριθμητική, ιστορία, γεωγραφία
12. Κεχαγιόγλου Ασπασία	Ζαρίφεια	διδασκάλισσα	Γ΄	χ.σ
13. Λαμπρίδου Έλλη	χ.σ	καθηγήτρια	γυμνασια- κές τάξεις	Ελληνικά, ιστορία
14. Λεφάκη Αικατερίνη	χ.σ.	νηπιαγωγός	Α΄	χ.σ
15. Μελανδινού Ζωή	χ.σ	διδασκάλισσα	χ.σ.	χ.σ
16. Μελαχροινού Σεβαστή	χ.σ	διδασκάλισσα	χ.σ.	κοπτική και ραπτική
17. Μιλδικάκη Αλεξάνδρα	χ.σ	νηπιαγωγός	νηπιαγωγικό τμήμα	χ.σ
18. Μοστράτου Σμαράγδα	Ζάππειο διδασκαλείο	νηπιαγωγός	Α΄	χ.σ
19. Νικολαΐδου Χρυσάνθη	Κεντρικό Παρθεναγωγείο	διδασκάλισσα	Ε΄, Στ΄	ιστορία στη Στ΄
20. Ουνουφρίου Ελένη	Κεντρικό Παρθεναγωγείο	διδασκάλισσα	Α΄	χ.σ (και καλλιγρα- φία στην ανώτερη τάξη)
21. Ορφανίδου Ελένη	Ζάππειο	νηπιαγωγός	νηπιαγωγικό τμήμα	χ.σ
22. Παναγιωτοπού- λου Σοφία	χ.σ	διδασκάλισσα	χ.σ.	χ.σ
23. Παπαδοπούλου Ελένη	χ.σ	διδασκάλισσα	χ.σ.	γαλλικά
24. Παπαθανασίου Αναστασιάδου Ευθαλία	Ζάππειο	διδασκάλισσα	Δ΄	χ.σ
25. Παπακωστή Ανθμία	Αρσάκειο	διδασκάλισσα	Ε΄, Στ΄	χ.σ
26. Παπαμόσχου Ουρανία	Ευρωπαϊκό Ωδείο	διδασκάλισσα	Ε΄, Στ΄	μουσική
27. Πέτρογλου Ευδοξία	Διδασκαλείο Αθηνών	νηπιαγωγός	Α΄	χ.σ
28. Πέτρογλου Μαρία	Κεντρικό Παρθεναγωγείο	διδασκάλισσα	Α΄	χ.σ
29. Πικούλη Λουΐζα	Χ.σ	νηπιαγωγός (διεύθυνση τμήματος)		
30. Σακελλαρίδου Βασιλική	Σχολή Λασκαρίδου	διδασκάλισσα	χ.σ.	γυμναστική
31. Σαμίου Ελένη	(-)	νηπιαγωγός	νηπιαγωγικό	χ.σ

			τιμήμα	
32. Σαντοριναίου Ελένη	Παλλάς	διδασκάλισσα	χ.σ.	χ.σ
33. Σταυρίδου Ελένη	Αρσάκειο	διδασκάλισσα	Ε', Β' τάξη Οικοκυρι- κής Σχολής**	χ.σ.
34. Τρωϊωάννου Ελένη	Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου	νηπιαγωγός	νηπιαγωγικό τιμήμα, Α'	χ.σ
35. Τσαρόγλου Ιωσηφίνα	χ.σ	διδασκάλισσα	Α'	χ.σ
36. Φραγκάκη Σταματίνα	χ.σ	νηπιαγωγός	νηπιαγωγικό τιμήμα	χ.σ
37. Φραγκίδου Αικατερίνη	χ.σ	νηπιαγωγός (βοηθός)	νηπιαγωγικό τιμήμα	χ.σ
38. Φραντζέσκου Αικατερίνη	Κεντρικό Παρθεναγωγείο	βοηθός νηπιαγωγού	νηπιαγωγικό τιμήμα	χ.σ
39. Φραντζέσκου Αλεξάνδρα	Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου	διδασκάλισσα	Β, Γ	χ.σ
40. Φραντζέσκου Μαρία	χ.σ	διδασκάλισσα	χ.σ.	μάθημα κοπτικής
41. Χαρίτου Αικατερίνη	Κεντρικό Παρθεναγωγείο	διδασκάλισσα	χ.σ.	χ.σ
42. Χρυσή Ευφροσύνη	Κεντρικό Παρθεναγωγείο	βοηθός νηπιαγωγού, νηπιαγωγός	νηπιαγωγικό τιμήμα	χ.σ

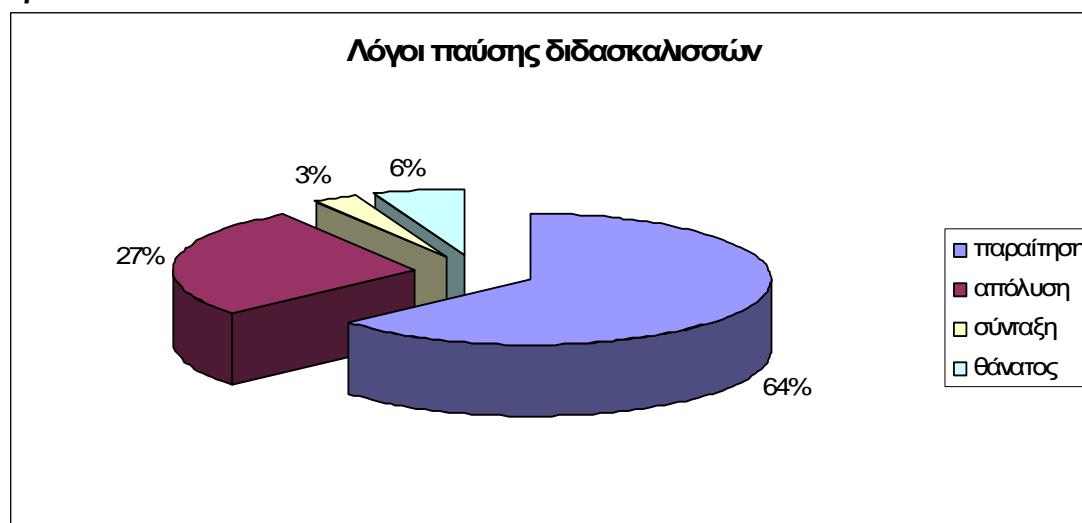
* Η Γεωργιάδου Ειρήνη καθώς έχει δίπλωμα μόνο νηπιαγωγού, και κατ' ουσίαν και κατά νόμο δεν πρέπει να διδάσκει τα Ελληνικά της Στ' Αστικής.

** Η Σταυρίδου Ελένη επιπλέον εργάζεται και 7 ώρες στο Ζάππειο (χ.ά.σ.)

β)



Αρ. 25



Αρ. 26

α)

Ονόματα	Έτη Υπηρεσίας	Εξέλιξη στην Υπηρεσία		Λόγοι Παύσης Επαγγέλματος				
		Πραγωγή	Αναδιορισμός	Παράιτηση	Απόλυση (λόγοι)	Ανάσχεση (λόγοι)	Σύνταξη	Θάνατος
Αθανασιάδου Αικ.	1			*				
Αλβανοπούλου Χρυσή	5				*			
Αλεξανδρίδου Τερψιθέα	6				*			
Αμπελικοπούλου Ειρήνη	14	*						
Ανανίου Αφροδίτη	10			*				
Ανανίου Σταματίνα	45						*	
Αναστασιάδου Μαρία	4			*				
Βιτάλη Άννα	18		*			*		

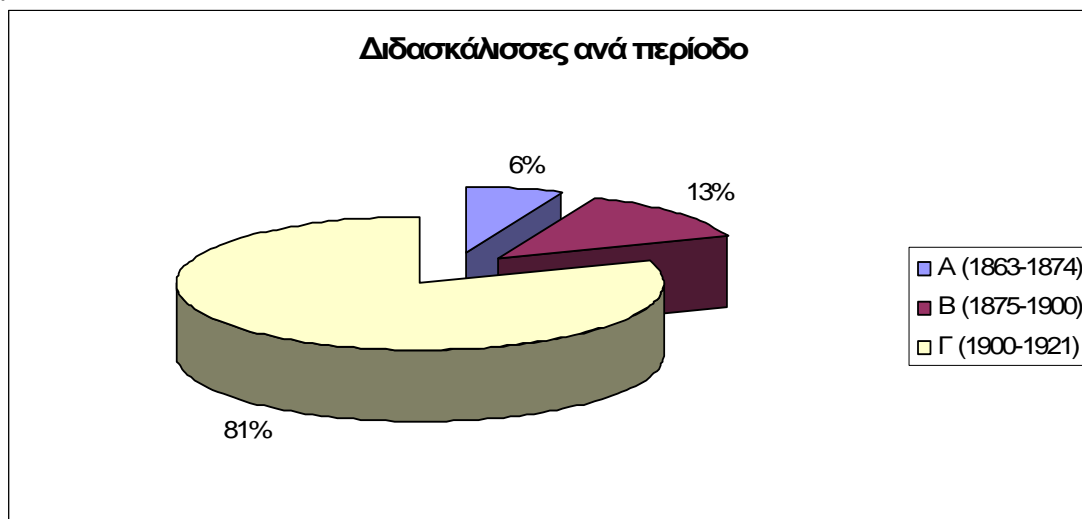
Βιτσεντίνη Τερψιθέα	5							
Βλαστού Μαργιώ	2				*			
Γάγκου Σοφία	10							
Γεωργιάδου Βιργινία	20	*	*			*		
Γεωργιάδου Ειρήνη	21	*	*			*		
Δεκόλη Άρτεμις	11			*				
Δημοπούλου Άννα	12	(-)						
Διάγγελη Σοφία	14		*			*		
Ζαλαχώρη Ευθαλία	5					*		
Ζαχαριάδη Αικ.	3							
Ζήση Σοφία	1							
Ησαΐου Μαρία						*		
Θεοδοσιάδου Θεογνωσία	1							
Θεοφανίδου Θεοδώρα	4			*				
Ιγγλέση Μαρία	15							
Ιωαννίδου Αθηνά	1			*				
Κακτάνου Βαρβάρα	8							*
Καλογερά Ελένη	45							*
Καλογερά Σταματία	45	*		*				
Καπλάνου Μαρία	2			*				
Κεφαλά Όλγα	12	*	*			*		
Κεχαγιόγλου Ασπασία	22			*				
Λαμπρίδου Έλλη	1							
Λεμονίδου Ελένη	5							
Λεοντίδου Αικ.	6							
Λεφάκη Αικατερίνη	1							

Μαργαρίτου Κρέουσα	8							
Μαυρίδου	1			*	(αναχώρηση)			
Μελανδινού Ζωή	1							
Μελαχροινού Σεβαστή	5		*			*	(πολιτικοί)	
Μιλδικάκη Αλεξάνδρα	1							
Μιχαηλίδου Ελένη	15				* (χ.σ.)			
Μιχαηλίδου Ευτέρπη	12							
Μιχαλοπούλου Ελένη	11	*						
Μοστράτου Σμαράγδα	1							
Μουντεβελλή Ζωή	6							
Μουντ(δ)εβελλή Φεβρωνία	10							
Νικολαΐδου Όλγα	9							
Νικολαΐδου Χρυσάνθη	20	*		*	(λόγοι υγείας)			
Ουνουφρίου Ελένη	5	*						
Ορφανίδου Ελένη	13	*						
Παναγιωτοπούλου Σοφ.	9	*						
Πανταζή Αικ.	2							
Παπαδοπούλου Ελένη	20		*	*	(λόγοι υγείας)		*	(εκπαιδευτικοί)
Παπαθανασίου Αναστασιάδου Ευθαλία	2							
Παπακωστή Ανθιμία	5	*						
Παπαμόσχου Ουρανία	5		*				*	(πολιτικοί)
Πάρπα Δέσποινα	5					*	(υγεία)	
Περιφανάκη Καλλιόπη	9					*	(ηθικοί)	
Πέτρογλου Ευδοξία	5							
Πέτρογλου	7						*	

Μαρία						(εκπαιδευ- τικοί)		
Πικούλη Λουίζα	2							
Σακελλαρί- δου Βασιλ.	10							
Σαμίου Ελένη	10	*			* (υγεία./ εκπαιδ.)			
Σαντοριναίου Ελένη	19							
Σιμολαρίδου Αλεξάνδρα	1			*	(γάμος)			
Σκορδέλη Ασπασία	9		*			* (πολιτικοί)		
Σταυρίδου Ελένη	6		*	*	(επαγγ. λόγοι)	* (εκπαιδευ- τικοί)		
Σταυροπού- λου Σοφία	4			*	(λόγοι υγείας)			
Στεφάνου Μόσχα	14							
Τρωϊωάννου Ελένη	14			*	(χ.σ.)			
Τσάρογλου Ιωσηφίνα	15		*			* (πολιτικοί)		
Φίλιου Ευρυδίκη	9							
Φιλιππαίου Μαρία	1			*	(γάμος)			
Φραγκάκη Σταματίνα	4			*	(χ.σ.)			
Φραγκίδου Αικατερίνη	1					* (εκπαιδε υτικοί)		
Φραντσέ- σκου Αικατερίνη	1							
Φραντσέ- σκου Αλεξάνδρα	25		*			* (πολιτικοί)		*
Φραντσέ- σκου Μαρία	15		*			* (πολιτικοί)		
Φωτιάδου Βικτωρία	1			*	(γάμος)			
Χαρίτου Αικατερίνη	15					* (οικονο- μικοί)		
Χατζανα- στάση Κατίνα	12							
Χατζηνταή Σμαράγδα	23			*	(λόγοι υγείας)			

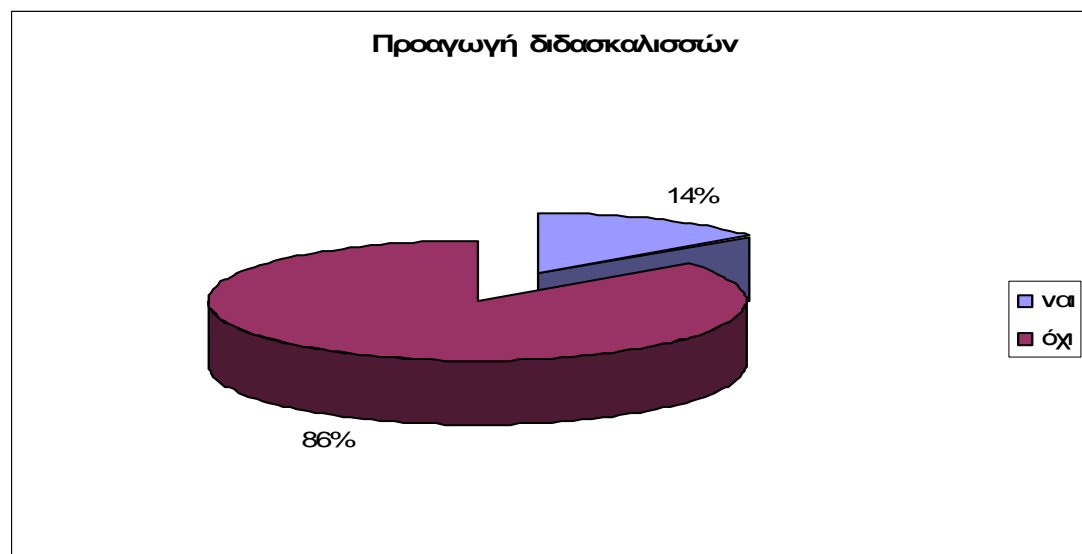
Χρυσή Ευφροσύνη	4							
Ψάλτου Μαρία	7							

β)



Αρ. 27

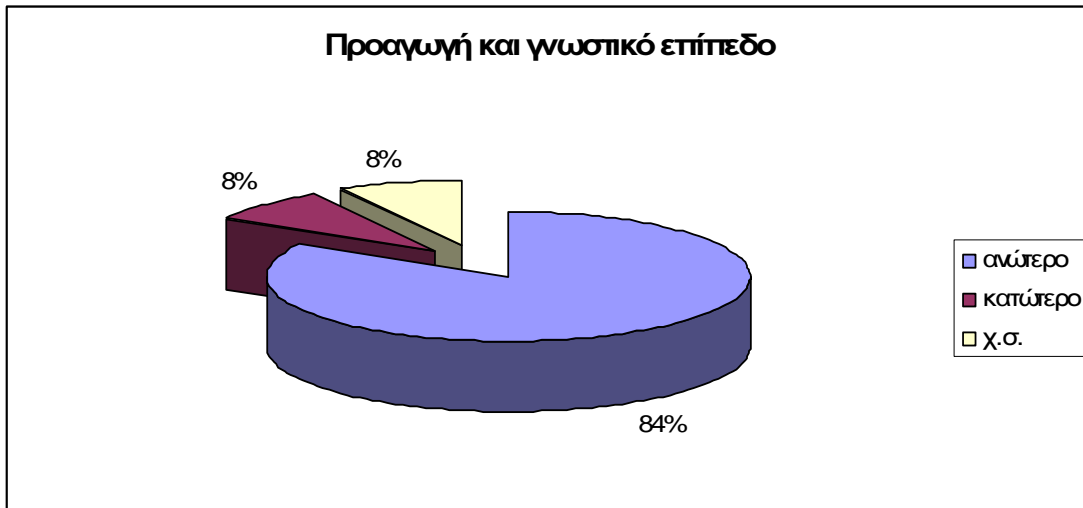
α)



β)

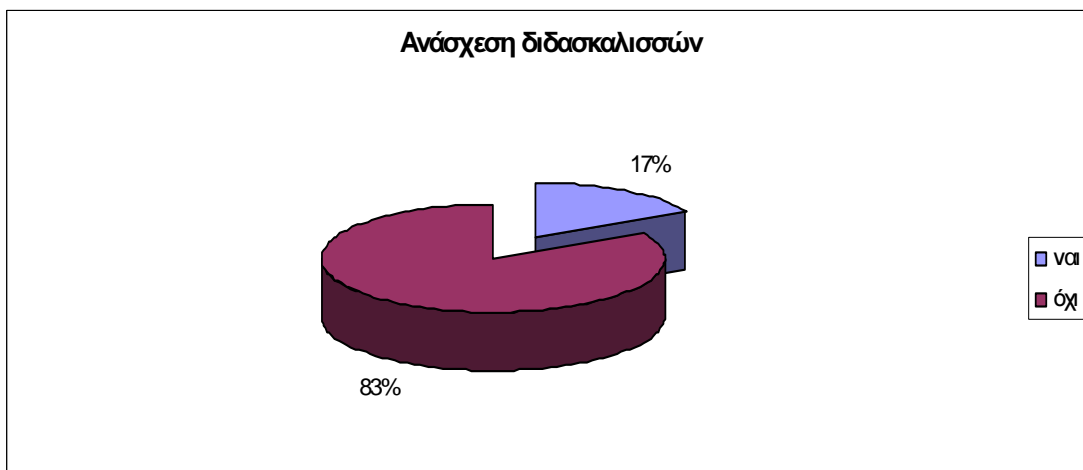


γ)

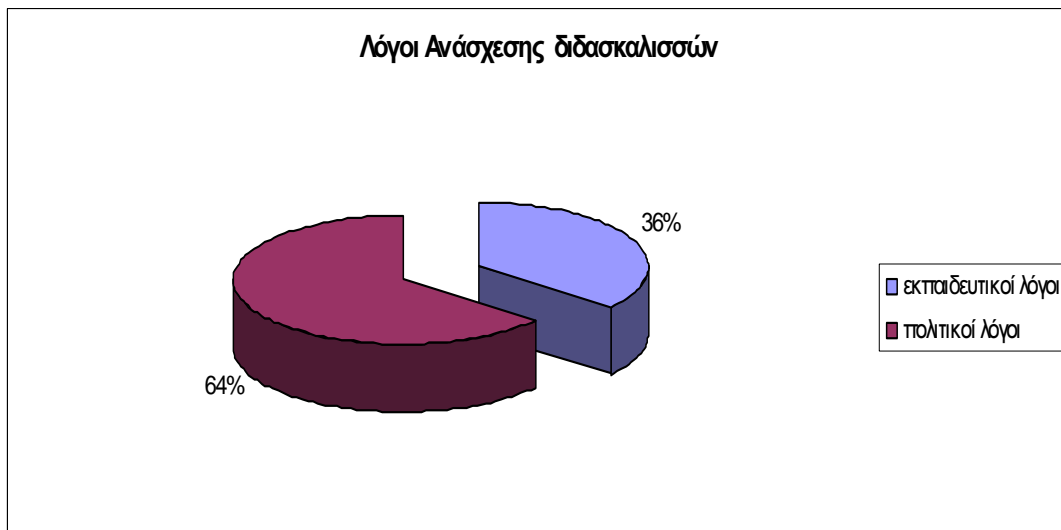


Αρ. 28

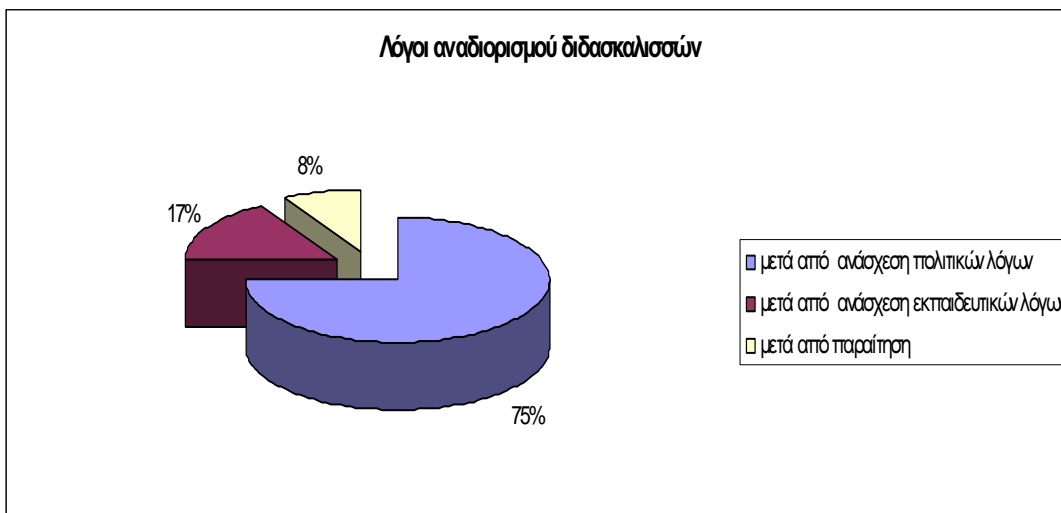
α)



β)

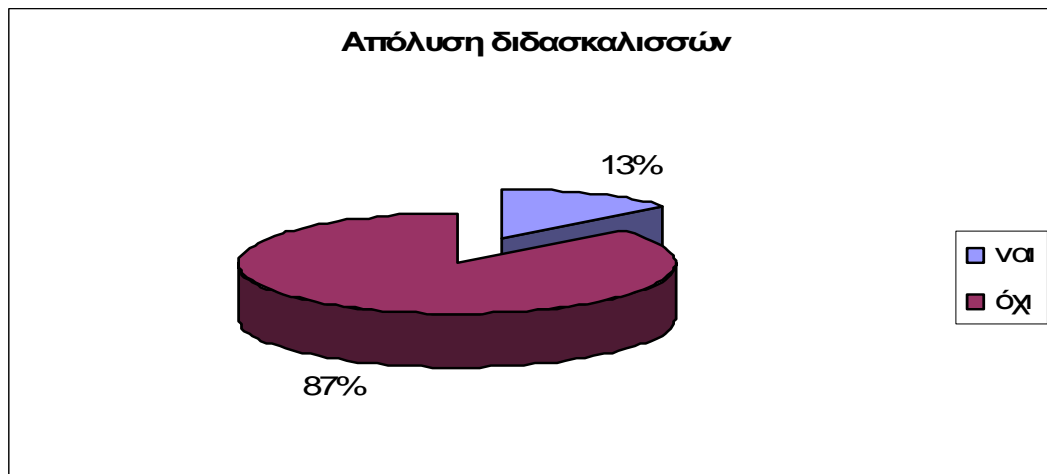


Αρ. 29

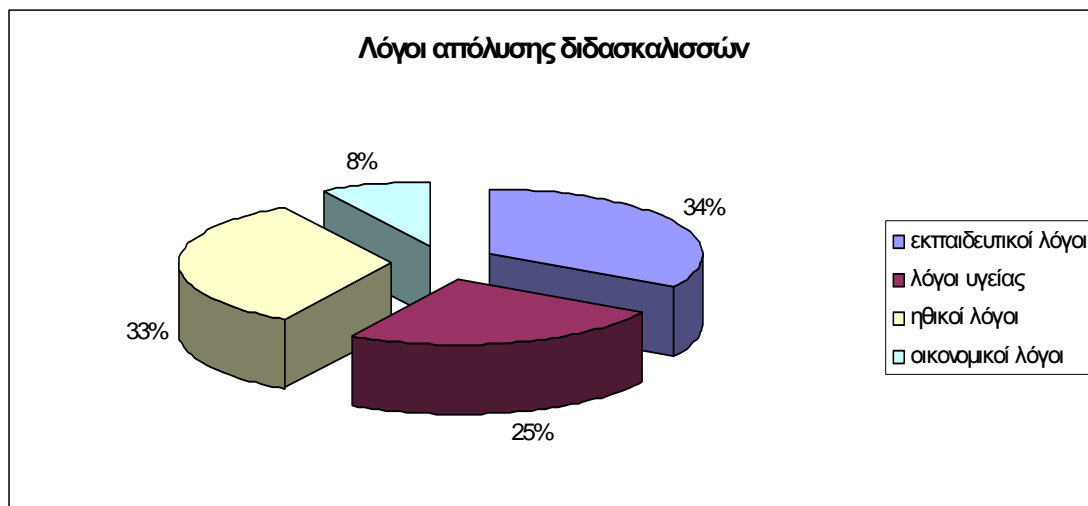


Αρ. 30

α)



β)

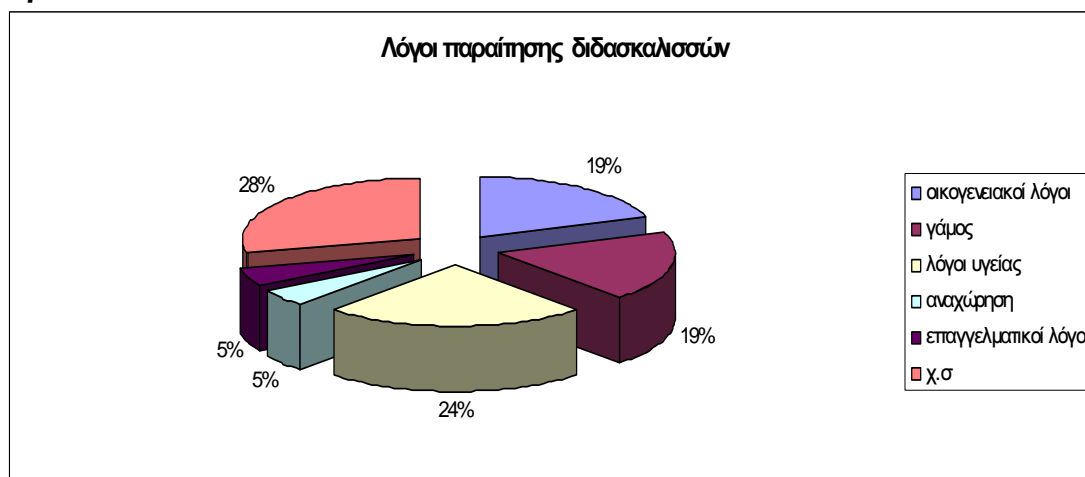


Αρ. 31

Απουσίες διδασκαλισσών

Όνομα	Σχολείο εργασίας	Σχολικό έτος	Αριθμός απουσιών	Λόγος απουσιών
Βιτάλη Άννα	Α΄ Α.Σ.Θ	1914-15	11	ασθένεια
« «		1915-16	6 ημέρες	ασθένεια
			2 ώρες	κοινωνική υποχρέωση σχολείου
Δημοπούλου Άννα	Α΄ Α.Σ.Θ	1914-15	2 ημέρες	ασθένεια
			1 ώρα	ασθένεια μητρός της
		1915-16	4 ½ ημέρες	ασθένεια
Μαργαρίτου Κρέουσα	Α΄ Α.Σ.Θ	1913-14	4 ημέρες	θάνατος αδελφής της
		1914-15	1 ημέρα	ασθένεια
			6 ώρες	ασθένεια
Μιχαλοπούλου Ελένη	Α΄ Α.Σ.Θ	1914-15	15 ημέρες	ασθένεια
			1 ώρα	οδοντίατρος
Πάρπα Δέσποινα	Γ΄ Α.Σ.Θ	1910-11	40 ημέρες	ασθένεια
Ψάλτου Μαρία	Α΄ Α.Σ.Θ	1912-12	44 μέρες	ασθένεια
« «	« «	1914-15	14 ημέρες	ασθένεια
			6 ώρες	ασθένεια
« «	« «	1915-16	14 ημέρες	ασθένεια
			2 ½ ώρες	ασθένεια

Αρ. 32



Αρ. 33

α)

Όνόματα	Σπουδές	Προ- ϋπη- ρεσί α	Οικονο- μικές Διεκδι- κήσεις	Καθιε- ρωμένη Αύξηση	Χορηγή- ματα / Επιδόματα	Μειώσεις - Κρατήσεις	
Αθανασιάδου Αικ.	Ζάππειο	1		χ.σ		χ.σ	
Αλβανοπούλου Χρυσή	Ζάππειο	5		χ.σ			
Αλεξανδρίδου Τερψιθέα	χ.σ	6		+		+	(Τ.Σ & κυρώσεις)
Αμπελι- κοπούλου Ειρήνη	Ζάππειο	14		+		+	(Τ.Σ)
Ανανίου Αφροδίτη		10	+	χ.σ	+	+	(Τ.Σ)
Ανανίου Σταματί- να	Φιλεκπαι- δευτική Εταιρεία Αθηνών	45		χ.σ		+	(αντιστάθμι- σμα υποτροφίας)
Αναστα- σιάδου Μαρία	Ζάππειο	4	+	χ.σ		+	(πληρωμή αναπλη- ρώτριάς της)
Βιτάλη Άννα	Κεντρικό Σταυρο- δρομίου	18		+		+	(Τ.Σ)
Βιτσεντί- νη Τερψιθέα	Ζάππειο	5	+	+			
Βλαστού Μαριγώ	χ.σ	2		χ.σ			
Γάγκου Σοφία	χ.σ	10		+		+	(Τ.Σ)
Γεωργιά- δου Βιργινία	Ιωακεί- μειο/ Ecole Menagere normale a Friburg	20	+	+	+	+	(Τ.Σ & ξεχρέωση σπουδών)
Γεωργιά- δου Ειρήνη	χ.σ	21	+	+	+	+	(Τ.Σ)
Δεκόλη Άρτεμις	Ζάππειο	11		χ.σ		+	(Τ.Σ)
Δημοπού- λου Άννα	Κεντρικό Σταυρο- δρομίου	12		+		+	(Τ.Σ)
Διάγγελη Σοφία	χ.σ	14	+	+		+	(Τ.Σ)
Ζαλαχώ- δου	Αρσάκειο	5		χ.σ			

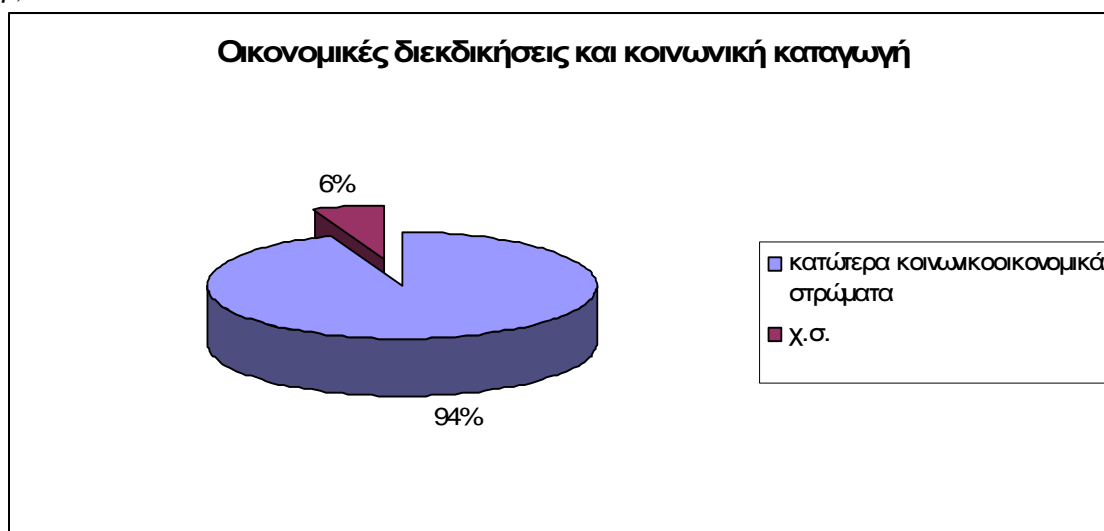
ρη Ευθαλία							
Ζαχαριά- δη Αικ.	χ.σ	3		χ.σ		+	(Τ.Σ)
Ζήση Σοφία	χ.σ	1		χ.σ		+	(Τ.Σ)
Ησαΐου Μαρία	χ.σ.	1					
Θεοδο- σιάδου Θεογνο- σία	χ.σ	1		χ.σ		+	(Τ.Σ)
Θεοφανί- δου Θεοδώρα	Παρθενα- γωγείο Σταυρο- δρομίου	4	+	+			
Ιγγλέση Μαρία	Ζάμπειο	15	+	+	+	+	(Τ.Σ)
Ιωαννίδου Αθηνά	χ.σ	1		χ.σ			
Κακτάνου Βαρβάρα	Ζάμπειο	8	+	+		+	(Τ.Σ & δάνειο)
Καλογερά Ελένη	Αρσάκειο	45	+	+			
Καλογερά Σταματία	Αρσάκειο	45		+			
Καπλά- νου Μαρία	Ζάμπειο	2		χ.σ			
Κεφαλά Όλγα	χ.σ	12	+	+	+	+	(Τ.Σ)
Κεχαγιό- γλου Ασπασία	Ζαρίφεια	22		+		+	
Λαμπρί- δου Έλλη	(παν/μιο)	1	+	χ.σ		+	(Τ.Σ)
Λεμονί- δου Ελένη	Ζάμπειο	5	+	+		+	(Τ.Σ)
Λεοντί- δου Αικ.	Ζάμπειο	6		+	+	+	(Τ.Σ)
Λεφάκη Αικατερί- νη	χ.σ	1		χ.σ		+	(Τ.Σ)
Μαργαρί- του Κρέουσα	χ.σ	8		+		+	(Τ.Σ)
Μαυρίδου	χ.σ	1		χ.σ			
Μελανδι- νού Ζωή	χ.σ	1		χ.σ			
Μελα- χροινού Σεβαστή	χ.σ	5	+		+	+	(Τ.Σ & μείωση ωρών)
Μιλδικά-	χ.σ	1		χ.σ			

κη Αλεξάν- δρα							
Μιχαηλί- δου Ελένη	χ.σ	15	+	+		+	(εγγύηση 3 μισθοί)
Μιχαηλί- δου Ευτέρπη	Ζάππειο	12	+	+	+	+	(Τ.Σ)
Μιχαλο- πούλου Ε.	Ζάππειο	11		+		+	(Τ.Σ)
Μοστρά- του Σμαράγδα	Ζάππειο	1		χ.σ		+	(Τ.Σ)
Μουντε- βελλή Ζωή	Ζάππειο	6		χ.σ		χ.σ.	
Μουντε- βελλή Φεβρωνία	Ζάππειο	10	+	+		+	(Τ.Σ)
Νικολαΐ- δου Όλγα	Ζάππειο	9	+	+	+	+	(Τ.Σ)
Νικολαΐ- δου Χρυ- σάνθη	χ.σ	20	+	+	+	+	(ώρες αναπλή- ρωσης)
Ουνου- φρίου Ελένη	Κεντρικό Σταυρο- δρομίου	5		+		+	(Τ.Σ)
Ορφανί- δου Ελένη	Ζάππειο	13	+	χ.σ		+	(Τ.Σ)
Παναγιω- τοπούλου Σοφία	χ.σ	9		χ.σ	+		
Πανταζή Αικ.	Ζάππειο	2		χ.σ		χ.σ	
Παπαδο- πούλου Ελένη	χ.σ	20	+	+	+	+	(Τ.Σ)
Παπαθα- νασίου Αναστα- σιάδου Ευθαλία	Ζάππειο	2		χ.σ		+	(Τ.Σ)
Παπακω- στή Ανθιμία	Αρσάκειο	5		χ.σ	+	+	(Τ.Σ)
Παπαμό- σχου Ουρανία	Ευρώπη	5		χ.σ	+	+	(Τ.Σ)
Πάρπα Δέσποινα	Αρσάκειο	5	+	χ.σ	+		
Περιφα- νάκη	χ.σ	9		χ.σ			

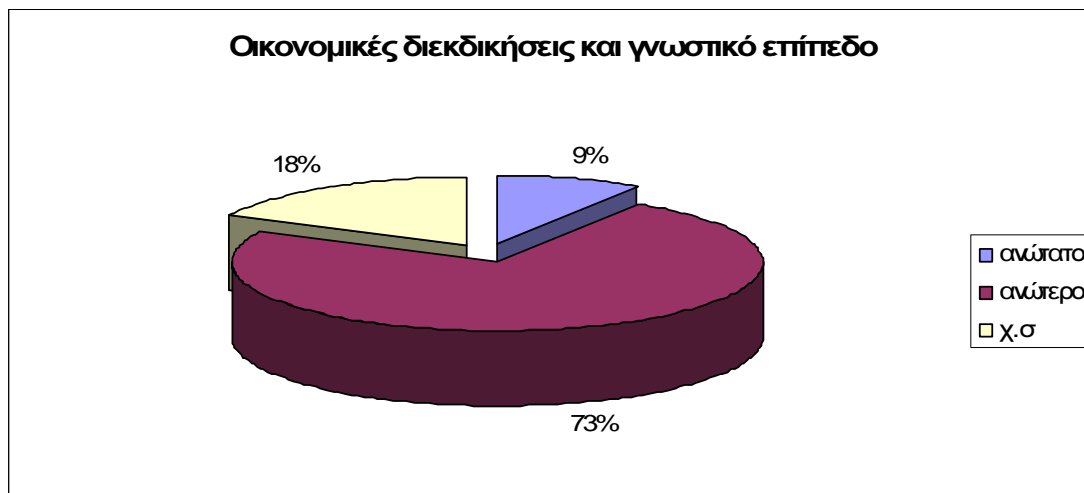
Καλλιόπη							
Πέτρο- γλου Ευδοξία	Διδασκα- λείο Αθηνών	5		+		+	(Τ.Σ)
Πέτρο- γλου Μαρία	Κεντρικό Σταυρο- δρομίου	7	+	+	+	+	(Τ.Σ)
Πικούλη Λουΐζα	χ.σ	2		χ.σ			
Σακελλα- ρίδου Βασιλική	σχολή Λασκαρί- δου	10	+	+		+	
Σαμίου Ελένη	χ.σ	10	+	χ.σ	+		
Σαντορι- ναίου Ελένη	Παλλάς	19		χ.σ		+	(Τ.Σ)
Σιμολαρί- δου Αλεξάν- δρα	χ.σ	1		χ.σ			
Σκορδέλη Ασπασία	χ.σ	9	+	+	+	+	(Τ.Σ)
Σταυρί- δου Ελένη	Αρσάκειο	6	+	χ.σ		+	(Τ.Σ)
Σταυρο- πούλου Σοφία	χ.σ	4		χ.σ			
Στεφάνου Μόσχα	χ.σ	14	+	+	+	+	(Τ.Σ)
Τρωϊωάν- νου Ελένη	Παρθενα- γωγείο Σταυρο- δρομίου	14		χ.σ			
Τσάρο- γλου Ιωσηφίνα	χ.σ	15		+	+	+	(Τ.Σ)
Φίλιου Ευρυδίκη	Ζάμπειο	9	+	+		+	(Τ.Σ)
Φιλιππαί- ου Μαρία	χ.σ	1		χ.σ			
Φραγκά- κη Σταματί- να	χ.σ	4		χ.σ			
Φραγκί- δου Αικατερί- νη	Κεντρικό Σταυρο- δρομίου	1		+			
Φραντζέ- σκου Αικατερί- νη	χ.σ	1		χ.σ			

Φραντζέ- σκου Αλεξάν- δρα	Παρθενα- γωγείο Σταυρο- δρομίου	25	+	+	+	+	
Φραντζέ- σκου Μαρία	χ.σ	15	+	+	+	+	(Τ.Σ)
Φωτιάδου Βικτωρία	Ζάμπειο	1		χ.σ			
Χαρίτου Αικατερί- νη	χ.σ	15		χ.σ			
Χατζανα- στάση Κατίνα	Αρσάκειο	12	+	+	+	+	(Τ.Σ)
Χατζη- νταή Σμαράγδα	Αρσάκειο	23	+	+		+	
Χρυσή Ευφροσύ- νη	Κεντρικό Σταυρο- δρομίου	4				+	(Τ.Σ)
Ψάλτου Μαρία	Διδασκα- λείο Μαρούλη	7				+	(Τ.Σ)

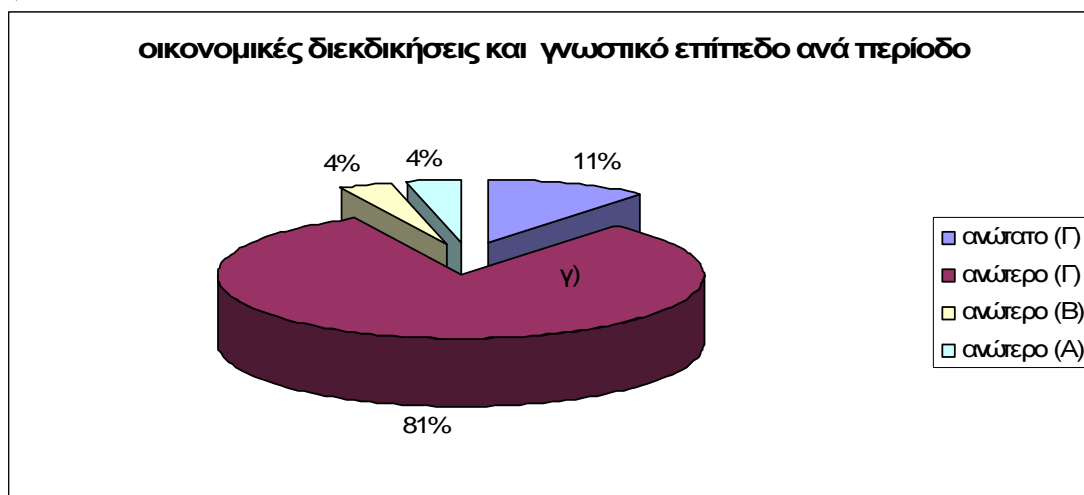
β)



γ)



δ)



Αρ. 34

ΟΝΟΜΑΤΑ	Μισθολογική κατάσταση									
	Μισθός (σε λ.τ.)	Έτος	Αυξήσεις							
			1η		2η		3η		4η	
Αθανασιάδου Αικ.	4	1910-11								
Αλβανοπούλου Χρυσή	4	1907								
Αλεξανδρίδου Τερψιθέα	3 1/4	1911	5	1917						
Αμπελικοπούλου Ειρήνη	3,5	1906	4	1909-09	4,5	1911-12	5,5	1914-17	6	1917-18
Ανανίου Αφροδίτη	χ.σ									
Ανανίου Σταματίνα	4,4	1864	8	1868	8	1908	4 λ.τ. (σύντ α-ξη)			
Αναστασιάδου Μαρία	4	1907								

Βιτάλη Άννα	4	1909 -12	5	1914 -15	5,5	1916 -18			
Βιτσεντίνη Τερψιθέα	χ.σ		& ½	1900					
Βλαστού Μαριγώ	χ.σ								
Γάγκου Σοφία	4	1909 -12	5,5	1915 -18	6	1918 -19			
Γεωργιάδου Βιργινία	4		5	1911	9	1914	9	1916 -17	
Γεωργιάδου Ειρήνη			4		5 ¼	1911			
Δεκόλη Άρτεμις	4	1911 -12							
Δημοπούλου Άννα	4,5	1914 -15	5	1916 -17	5,5	1917 -18	5 (↓)	1918 -19	
Διάγγελη Σοφία	1,62		2,5	1907	3	1911	4	1916	
Ζαλαχώρη Ευθαλία	χ.σ								
Ζαχαριάδη Αικ.	4	1916 -17							
Ζήση Σοφία	4	1917 -18							
Θεοδοσιάδου Θεογνώσια	4	1918 -19							
Θεοφανίδου Θεοδώρα	2	χ.σ.	2,5	1900					
Ιγγλέση Μαρία	4	1905	4,5	1908 -09	5,5	1911 -12	7	1916 -19	
Ιωαννίδου Αθηνά	χ.σ								
Κακτάνου Βαρβάρα	4	1909 -10	5,5	1914 -15					
Καλογερά Ελένη	250 δρχ	1864	10	1868	12,5	χ.σ.	15	1884	
Καλογερά Σταματία	200 δρχ.	1864	8	1868	9,6	χ.σ	10,2	1884	
Καπλάνου Μαρία	χ.σ								
Κεφαλά Όλγα	4,5	1905 -06	4	1906 -07	5,5	1907 -09 (Δ)	6,5	1911 -12 (Δ)	
Κεχαγιόγλου Ασπασία	3	1910	3,5	1911					
Λαμπρίδου Έλλη	χ.σ	1920							
Λεμονίδου Ελένη	4	1911 -12	5	1916 -17	5,5	1917 -18			
Λεοντίδου Αικ.	4,5	1916 -17	5	1917 -19					
Λεφάκη Αικατερίνη	3	1884							
Μαργαρίτου	4	1911	5	1914					

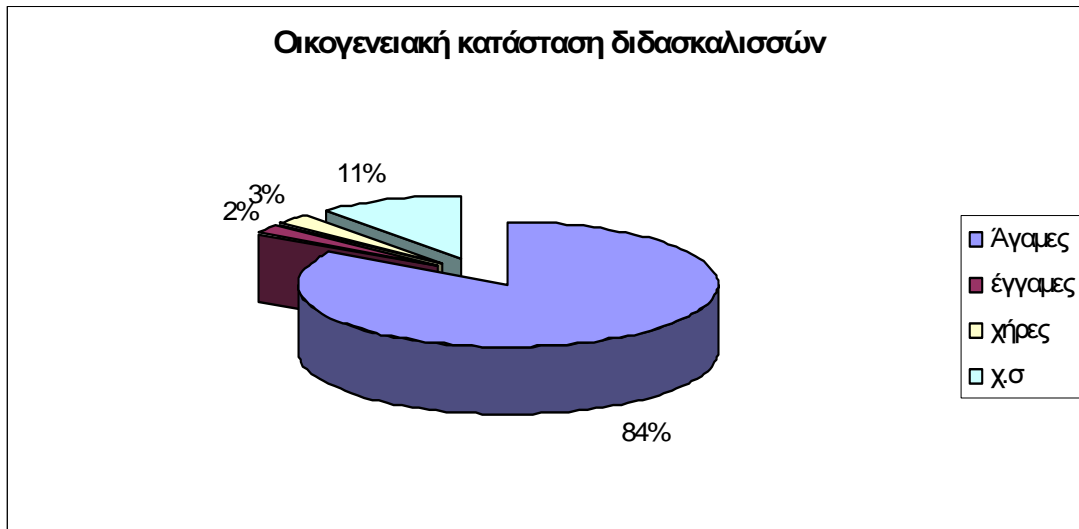
Κρέουσα		-12		-19					
Μαυρίδου	χ.σ								
Μελανδινού Ζωή	χ.σ								
Μελαχροινού Σεβαστή	2	1914	1,5(↓)	1915	1,5	1916 -17			
Μιλδικάκη Αλεξάνδρα	χ.σ								
Μιχαηλίδου Ελένη	4,5	1905 -08	5	1908					
Μιχαηλίδου Ευτέρπη	5,5	1905 -07	6	1907 -08	7	1911 -12	9	1916 -19	
Μιχαλοπούλου Ε.	4	1907 -10	4,5	1911 -12	6	1916 - 17(Δ)	7	1917 -18 (Δ)	
Μοστράτου Σμαράγδα	χ.σ								
Μουντεβελλή Ζωή	4	1905 -08							
Μουντεβελλή Φεβρωνία	3,5	1905	4	1908	4,5	1911 -12	5,5	1915 -18	
Νικολαΐδου Όλγα	4	1910 -12	5	1915 -16	5,5	1917 -18			
Νικολαΐδου Χρυσάνθη	3	χ.σ	4	1911	4,5				
Ουνουφρίου Ελένη	2,5	χ.σ.	3	1911	4	1916			
Ορφανίδου Ελένη	3								
Παναγιωτοπούλου Σοφία	δι` εράνου	1868	1,5	1900					
Πανταζή Αικ.	4	1906 -08							
Παπαδοπούλου Ελένη	2	1900	3	1913					
Παπαθανασίου Αναστασιάδου Ευθαλία	4	1916							
Παπακωστή Ανθιμία	4	1914							
Παπαμόσχου Ουρανία	80 φρ.	1914							
Πάρπα Δέσποινα	4	1909 -10							
Περιφανάκη Καλλιόπη	χ.σ								
Πέτρογλου Ευδοξία	(σύμφων α με τον κανονισμό ό)	1920							
Πέτρογλου Μαρία	3	χ.σ.	3 ½	1911	4	1916			

Πικούλη Λουΐζα	4	1884							
Σακελλαρίδου Βασιλική	2	1910	3	1911					
Σαμίου Ελένη	χ.σ	1900							
Σαντοριναίου Ελένη	χ.σ								
Σιμολαρίδου Αλεξάνδρα	χ.σ								
Σκορδέλη Ασπασία	19 ½	1912	23	1916					
Σταυρίδου Ελένη	4	1914							
Σταυροπούλου Σοφία	χ.σ								
Στεφάνου Μόσχα	6	1906 -07	7	1907 -09	8	1911 -12	9	1914 -19	
Τρωϊωάννου Ελένη	2 ½	1904							
Τσάρογλου Ιωσηφίνα	3	χ.σ.	3,5	1911					
Φίλιου Ευρυδίκη	3 ½	1907	5	1909 -12	6	1916 -17	6,5	1916 -17	
Φιλιππαίου Μαρία	4,5	1905 -06							
Φραγκάκη Σταματίνα	3	1884							
Φραγκίδου Αικατερίνη	1	χ.σ.	1,5	1911					
Φραντζέσκου Αικατερίνη	2	1884							
Φραντζέσκου Αλεξάνδρα	3		3,5	1911					
Φραντζέσκου Μαρία	3		3,5	1911	4	1916			
Φωτιάδου Βικτωρία	4	1909 -10							
Χαρίτου Αικατερίνη	χ.σ								
Χατζαναστάση Κατίνα	4	1907 -08	4,5	1911 -12	5,5	1914 -15	6	1916 -19	
Χατζηνταή Σμαράγδα	12	1909	15	1911					
Χρυσή Ευφροσύνη	1,5	1911	3	1912 -13					
Ψάλτου Μαρία	4	1911 -12	5	1914 -18					

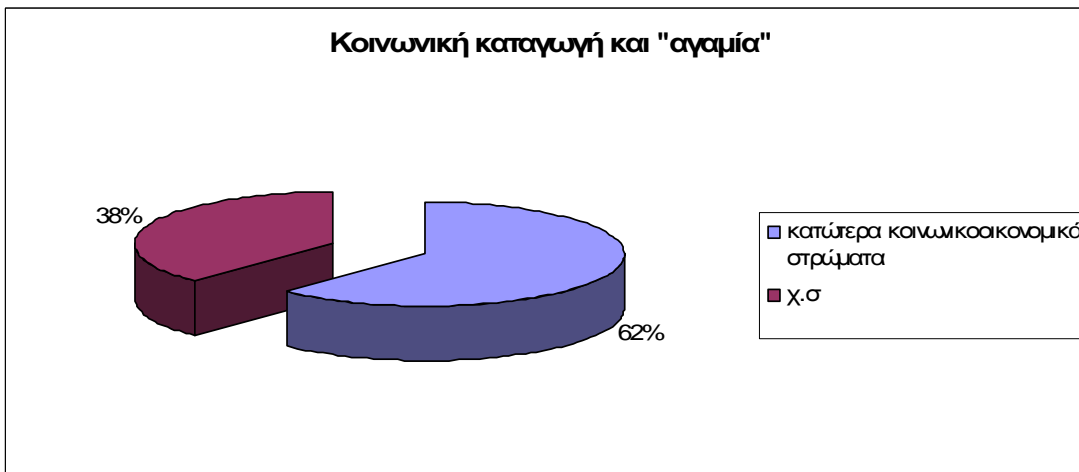
Με τα κόκκινα γράμματα είναι οι διευθύντριες.

Αρ. 35

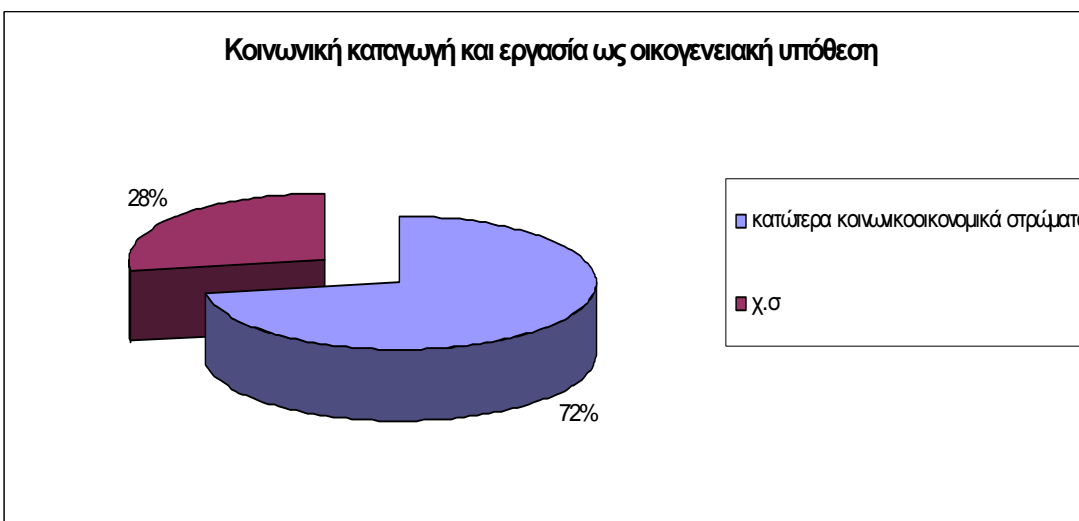
α)



β)



Αρ. 36



ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1 Κλινική διάλεξη με θέμα την υστερία στο νοσοκομείο Salpetriere στο Παρίσι.
Πηγή: Hunter, D., “Hysteria, Psychoanalysis, and Feminism: The Case of Anna O”, *Feminist Studies*, Vol. 9, No. 3, 1983, p. 465-488.
- Εικ. 2 Το μεγαλόπρεπο κτίριο που στέγαζε το υποκατάστημα της Τραπέζης της Ελλάδος, στα Σκαλάκια, στην αρχή της Μεγάλης Οδού τον Πέρα.. Πηγή: Μήλλας Α., (κείμενα αφιερώματος), Γιούργος, Κ., (επιμέλεια αφιερώματος) «Πέραν Το Σταυροδρόμι της πολιτικής Ρωμοσύνης», *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα 6 Οκτωβρίου 2002 (<http://wwk.kathimerini.gr/kath/7days/2002/10/06102002.pdf>, 7/3/2010), σ. 20.
- Εικ. 3 Η σύζυγος τον Λεωνίδα Ζαρίφη, Ευφροσύνη, επί χρόνια πρόεδρος της Φιλόπτωχου Αδελφότητας Κυριών του Πέραν, στον προθάλαμο της οικίας Ζαρίφη, απέναντι από τους κήπους της Αγγλικής πρεσβείας(αρχείο Ζαρίφη – Συμεώνογλου) Πηγή: Μήλλας Α., (κείμενα αφιερώματος), Γιούργος, Κ., (επιμέλεια αφιερώματος) «Πέραν Το Σταυροδρόμι της πολιτικής Ρωμοσύνης», *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα 6 Οκτωβρίου 2002 (<http://wwk.kathimerini.gr/kath/7days/2002/10/06102002.pdf>, 7/3/2010), σ. 31.
- Εικ. 4 Το κτίριο της Φιλόπτωχου Αδελφότητας των Κυριών του Πέραν, Πηγή: Μαμώνη Κ.,Ιστικοπούλου Λ., *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Εστία, Αθήνα 2002.
- Εικ. 5 Το κτίριο της Φιλόπτωχου Αδελφότητας των Κυριών του Πέραν όπως είναι σήμερα, Πηγή: Μαμώνη Κ.,Ιστικοπούλου Λ., *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Εστία, Αθήνα 2002.
- Εικ. 6 Το κτήριο του Ζαπτείου Παρθεναγωγείου στο Πέραν, του οποίου στόχος ήταν «η των θυγατέρων της Ανατολής εθνική διαπαιδαγώγησις, ηθική μόρφωσις και επιστημονική εις αυτάς διάδοσις της πρώτης και μέσης παιδείσεως, να εκτελώσι τον αληθή αυτών προορισμόν εν τε τω οίκω και εν τη κοινωνία». Το κτήριο σώζεται ως σήμερα. Πηγή: Δαλακούρα, Κ., «Τα πρωτοποριακά σχολεία της Κωνσταντινούπολης», *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, «Ελληνικά Παρθεναγωγεία», σσ. 24-27, Αθήνα 27 Ιανουαρίου 2002. (<http://wwk.kathimerini.gr/kath/7days/2002/01/27012002.pdf>, 7/3/2010), σ. 25.

- Εικ. 7 Στέφανος Ζαφειρόπουλος (Ημερολόγιον των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων, Κωνσταντινούπολις, 1907), Πηγή: Ιορδάνογλου, Α., *Το Εθνικόν Ιωακείμειον Παρθεναγωγείον Κωνσταντινουπόλεως 1882- 1988*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1989, σ. 245.
- Εικ. 8 Παύλος Σκυλίτσης Στεφάνοβικ (Συνοδικό της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης), Πηγή: Ιορδάνογλου, Α., *Το Εθνικόν Ιωακείμειον Παρθεναγωγείον Κωνσταντινουπόλεως 1882- 1988*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1989, σ. 247.
- Εικ. 9 *Ο ναός των Εισοδίων, από ψηλά, με τα πέριξ του αυλόγυρου γραφεία της κοινότητας και το Επιτροπικό*. Πηγή: Μήλλας Α., (κείμενα αφιερώματος), Γιούργος, Κ., (επιμέλεια αφιερώματος) «Πέραν Το Σταυροδρόμι της πολιτικής Ρωμοσύνης», *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα 6 Οκτωβρίου 2002 (<http://wwk.kathimerini.gr/kath/7days/2002/10/06102002.pdf>, 7/3/2010, σ. 16).
- Εικ. 10 *Το κτήριο του Κεντρικού Παρθεναγωγείου Σταυροδρομίου (2005)- Εξωτερική άποψη*. Πηγή: Δαλακούρα, Κ., *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19^{ος} αι- 1922). Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού*, Gutenberg, Αθήνα 2008, σ. 126.
- Εικ. 11 *Απόφοιτες του «Κεντρικού Παρθεναγωγείου» Σταυροδρομίου, της Κωνσταντινούπολης, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Λειτουργούσε, ήδη, από το 1844 ως σχολείο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με την επωνυμία «Σχολείο Απόρων Κορασίδων»*. Αναγνωρίστηκε ως ανώτερο Παρθεναγωγείο το 1907 (φωτ.: Αρχείο Οικονομίδη). Πηγή: Δαλακούρα, Κ., «Τα πρωτοποριακά σχολεία της Κωνσταντινούπολης», *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, «Ελληνικά Παρθεναγωγεία», σσ. 24-27, Αθήνα 27 Ιανουαρίου 2002. (<http://wwk.kathimerini.gr/kath/7days/2002/01/27012002.pdf>, 7/3/2010), σ. 26-27.
- Εικ. 12 *Το Ελληνικό Παρθεναγωγείο της Ασπασίας Β' Σκορδέλλη στην Αθήνα, ιδρύθηκε από την ίδια το 1887 και το 1890 συγχωνεύθηκε με το αντίστοιχο της Σ. Σιμοπούλου (φωτ.: Αρχείο, ΕΛΙΑ)*. Πηγή: *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα 6 Οκτωβρίου 2002.
- Εικ. 13 *Το έμβλημα του Ζαπείου Παρθεναγωγείου Κωνσταντινούπολης*. Πηγή: Δαλακούρα, Κ., *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19^{ος} αι- 1922). Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού*, Gutenberg, Αθήνα 2008, σ. 104.

Εικ. 14 Τερψιθέα Αλεξανδρίδου, (ΑΠΙ, Μητρώο Καθηγητών), Πηγή: Ιορδάνογλου, Α.,
Το Εθνικόν Ιωακείμειον Παρθεναγωγείον Κωνσταντινουπόλεως 1882- 1988,
Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1989, σ. 251.